Sveučilište Josipa Jurja Strossmayera u Osijeku
Filozofski fakultet

ORANICA JE RODILA MENE

Zbornik Stipe Damjanovića



NAKLADNIK Filozofski fakultet
Sveučilišta Josipa Jurja Strossmayera u Osijeku

ZA NAKLADNIKA izv. prof. dr. sc. Ivan Trojan, dekan

UREDNICI prof. dr. sc. Milica Lukić
akademik Mateo Žagar

RECENZENTI ZBORNIKA izv. prof. dr. sc. Tanja Kuštović
izv. prof. dr. sc. Dragica Dragun

KOREKTURA Milica Lukić

FOTOGRAFIJE Mirko Mihaljević
Arhiva *Vjesnika* Đakovačko-osječke nadbiskupije

GRAFIČKA OBRADA Mirko Mihaljević

TISAK Krešendo, Osijek

ISBN 978-953-314-178-7
(Filozofski fakultet Sveučilišta Josipa Jurja Strossmayera u Osijeku)

CIP zapis dostupan u računalnom katalogu Gradske i sveučilišne knjižnice Osijek
pod brojem 150625028

Sveučilište Josipa Jurja Strossmayera u Osijeku
Filozofski fakultet

ORANICA JE RODILA MENE

Zbornik Stipe Damjanovića

U povodu 75. rođendana

Osijek, 2022.

SADRŽAJ

Mons. dr. sc. Marin Srakić, đakovačko-osječki nadbiskup u miru
To je akademik Stjepan Damjanović! 7

Urednički proslov 9

Stjepan Damjanović – zavičajna biografija 13

Slavonistički korpus Stjepana Damjanovića
Izbor iz bibliografije znanstvenih i stručnih radova (1972. – 2022.) 17

Pozdrav iz Strizivojne i Gundinaca

Stanko Andrić
Slavonska srednjovjekovna parahidronimija 27

Mato Zlatko Damjanović
»Oš ti to znat?« 51

Franjo Džakula
Zapis o jednom prijateljstvu 55

Josip Užarević
Od Strizivojne do Gundinaca, i natrag (O Stipi Damjanoviću iz osobnoga rakursa) 59

Pozdrav iz Đakova

Pero Aračić
Hrvatska je ugrožena jer nema novih života: elementi za demografski oporavak 69

Mirko Ćurić
»Nismo pametniji od svojih pradjedova...« 85

Vladimir Dugalić
Molitvenik – odgojitelj u vjeri
Kratki prikaz teoloških tradicija slavonskih molitvenika 18. i 19. stoljeća
s osvrtom na važnost pučke pobožnosti za duhovni život vjernika 89

Ankica Landeka
Donacija osobne knjižnice akademika Stjepana Damjanovića Središnjoj nadbiskupijskoj i fakultetskoj knjižnici u Đakovu 125

Luka Marijanović
Uz kalendarij Adama Filipovića Heldentalskog (Hrvatsko nazivlje mjeseci) 129

Pozdrav iz Vinkovaca

Anica Bilić
Dijalektna ulaznica akademika Stjepana Damjanovića u hrvatsku jezičnu kulturu 159

Katica Čorkalo Jemrić
Slavonske teme i obzori Stjepana Damjanovića 177

Martin Grgurovac
Damjanović i *Privlačica* 193

Pozdrav iz Osijeka

Vera Blažević Krezić, Silvija Ćurak
U rič sakrita Šokadija, med Đakova i Vinkovci položita 199

Sanda Ham
Imenice srednjega roda u jeziku Josipa Kozarca 221

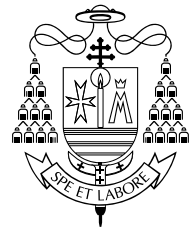
Jasna Horvat
(*Osječka*) glagoljica na spoju humanističkih i društvenih znanosti – riječju, brojem, simbolom, slikom i urom 251

Ljiljana Kolenić
Hrvatski glagolski oblici kroz vrijeme 271

Milica Lukić
Crtica o glagoljašu iz Gorjana (Adam Filipović Heldentalski) 295

Milovan Tatarin
O čitateljima i čitanju u Slavoniji početkom 19. stoljeća 301

Šokačke pismice Stipe Damjanovića Mušulinova 329



Riječ nadbiskupa u miru

TO JE AKADEMIK STJEPAN DAMJANOVIĆ!

Dragi i poštovani čitatelji i čitateljice!

U rukama vam je *Zbornik* posvećen akademiku Stjepanu Damjanoviću što su ga priredili štovatelji o 75. godišnjici njegova života. A preda mnom na stolu osim *Zbornika* nalazi se i nedavno objavljeno izdanje pod naslovom *Bibliografija Stjepana Damjanovića*. Listam, čitam i zbunjen zbrajam: četiri stotine sedamdeset i osam (478) naslova! Najradije bih uskliknuo: »Ajme, ljudi, pa zar je to moguće?!« U normalnim bi prilikama da se toliko toga napiše bila potrebna bar tri duga životna vijeka. Akademikovu bibliografiju čine »autorske knjige i knjige koje je on priredio, znanstvene rasprave i osvrti i recenzije, te stručni i kulturološki prilozi, razgovori i nekrolozi, polemike i sitni prilozi…« itd. A koliko bi toga bilo kad bi se *Opus* izrazio u stranicama?! To je akademik Stjepan Damjanović! Uostalom, akademik Damjanović nije nepoznat ni sveučilišnoj i znanstvenoj crkvenoj javnosti, što potvrđuju 90 (sic!) naslova *Izbora tekstova o Stjepanu Damjanoviću* u ovom zborniku.

Akademik Damjanović sa zahvalnošću ističe odakle je i kada je započelo njegovo drugovanje s knjigom. Ono je počelo u njegovoj obitelji, u Strizivojni, u župi, uz vlč. Mitra Dragutinca, župnika »uglednog hagiografa, liturgičara i crkvenoga povjesničara« koji je, kao što sam akademik veli, četrdeset godina »svojim autoritetom, kapacitetom i blagonaklonošću sudjelovao u formiranju mnogih mladih s toga prostora«. Župnikova knjižnica bila je bogata biranom literaturom. Iz nje su mladi posuđivali knjige koje su im pomogle da upoznaju i zavole svoj jezik i povijest, nacionalnu i svjetsku. Akademik Damjanović mnogo je naučio od svoga župnika Dragutinca i slijedio njegov primjer. Dragutinac je trošio novac na knjige. To je činio i Damjanović. Dra-

gutinac je svoje knjige ostavio Knjižnici Bogoslovnoga sjemeništa, a prof. Damjanović je prije nekoliko mjesecu darovao 3000 svezaka knjiga toj istoj knjižnici, sada Središnjoj nadbiskupijskoj i fakultetskoj knjižnici. I jedan i drugi voljeli su knjigu, novčana sredstva trošili su na knjige.

Vrijedno je naglasiti i to da je mladi Damjanović imao sreću što su ga na sveučilišnim studijima dočekali i kroz studij proveli profesori koji su istinski poznavali i voljeli hrvatski jezik i njegovu povijest, kao što su Hercigonja, Maretić, Boranić itd. Uz njihovo vodstvo i sam je zavolio ono što je drugima kasnije prenosio. Nije dopustio da ga ljulja politički vjetar, nego je svoje talente uložio u proučavanje hrvatskih glagoljaških korijena i staroslavenskoga jezika. I dok je bio na vrhuncu svoje filološke znanosti, dok je studirao i pisao o hrvatskoj srednjovjekovnoj književnosti, dok je pisao o glagoljaštvu, crnogorskim inkunabulama, nije zaboravio ni zanemario slavonsku ravnicu i domaću »šokačku rič«, Đakovštinu i Strizivojnu.

Akademik Damjanović je ispred i iznad svih obveza i službi isticao da je prije svega profesor. Tijekom svoga dugogodišnjega rada, tj. četrdeset i pet godina, nikada nije ispustio nijedan sat predavanja, bez obzira na akademsku titulu i službu predsjednika Matice hrvatske. Zašto? Zato što je volio svoje studente i bio im predan kao i struci kojoj se posvetio. Oni su punili dvorane iz ljubavi prema kroatistici, a još više iz ljubavi i poštovanja prema svome profesoru, a ne da bi zbog izostanka došao u pitanje njihov uspjeh ili ocjena. To je akademik Damjanović! Studenti su mu bili iznad znanosti, zbog čega i jest veliki znanstvenik.

Tih i samozatajan, akademik Damjanović ostavio je neizbrisiv trag na Filozofskom fakultetu Zagrebačkoga sveučilišta, ali i u hrvatskoj znanosti i kulturi. Kada je trebao održati zadnji sat predavanja, njegovi studenti pokazali su koliko ga cijene pa su oni njemu održali predavanje – zahvalno zapjevali pjesme, dakako, slavonske! Neka i prilozi u ovom zborniku budu naša slavonska pjesma velikom Slavoncu i Šokcu.

U Đakovu 18. studenoga 2022.

✠ Marin
nadbiskup u miru

UREDNIČKI PROSLOV

Sve više dolazim u dodir s mojom prošlošću, s vlastitim ostacima moga bića na dragoj i krasnoj zemlji […] Kao san je ova zemlja iz mene izvukla sve brige, svu težinu, pa je moje »građanstvo« ostalo tek na površini, na odijelu, pa shvatam jasnije no ikada, da sam ostao u duši Šokac i paor kao moji djedovi.

Antun Gustav Matoš

U akademskoj zajednici postoji lijep običaj da se važne obljetnice istaknutih znanstvenika obilježavaju zborničkim publikacijama koje okupljaju radove kolega i suradnika (tzv. *Festschrift*). Akademik Stjepan Damjanović, kojemu o 75. rođendanu darujemo ovu zbirku radova, do sada je već dvaput bio adresatom svečarskih zbornika. Prvi mu je o 65. rođendanu posvetio njegov matični Odsjek za hrvatski jezik i književnost na Filozofskom fakultetu u Zagrebu (*Nova Croatica: časopis za hrvatsku književnost i kulturu*, Vol. 6 [36] No. 6 [56], 2012.), a na poticaj Katedre za staroslavenski jezik i hrvatsko glagoljaštvo na kojoj je profesor Damjanović proveo svoj cijeli radni vijek. Drugim je zbornikom *Meandrima hrvatskoga glagoljaštva* obilježen Akademikov 70. rođendan, i on je okupio velik broj hrvatskih i inozemnih filologa u promišljanjima tema i dosega koje je na svom najužem profesionalnom području – istraživanju hrvatske glagoljaške baštine – postigao akademik Stjepan Damjanović (ur. Tanja Kuštović i Mateo Žagar, Hrvatska sveučilišna naklada, 2016.).

Ovaj treći po redu dolazi iz *zavičajna mikrokozmosa* akademika Damjanovića – Slavonije, što već na prvu otkrivaju i naslovna i podnaslovna njegova sintagma – *Oranica je rodila mene. Zbornik Stipe Damjanovića*.

Ukoričenju su prethodili veliki i svečani planovi koje je poremetila pandemija koronavirusa. Slavljenički kolokvij planiran za 19. studenoga 2021. na Katoličkom bogoslovnom fakultetu u Đakovu morao je biti otkazan pa tako rođendanska čestitka našem Stipi stiže s godinom dana zakašnjenja. Tada najavljeni govornici, koje za Slavljenika vežu kolegijalne i prijateljske, pa i rodbinske veze – a sve zavičajne, okupili su se sada u koricama ovoga spomenara oko njegovih slavonističkih tema, razgranatih u rukavce koji teku uz paleoslavističku maticu njegove znanstvene karijere cijelim njezinim tokom. Slavonika je Stipe Damjanovića, kako je to svojevremeno ustvrdio njegov veliki prijatelj, kolega i zavičajnik Marko Samardžija, i paleoslavistička – samo što su

joj »primjeri« slavonski, i ona koja propituje dijelove književnih opusa nekih hrvatskih književnika podrijetlom iz Slavonije, i ona koja se tiče Mitra Dragutinca, ali i ona usredotočena na jezično, dijalektološko, leksičko ili jednostavno filološko kod dijela slavonskih autora od druge polovice XVIII. stoljeća. Tekstovi u ovom spomenaru prepoznali su te dimenzije Slavljenikove slavonike, ali ih i proširili na njegove stihove iz mladosti ostvarene *šokačkom riči i šokačkim ugođajem*, kojima smo se i mi urednički inspirirali pa ih donijeli u dodatku zborniku (*Šokačke pismice Stipe Damjanovića Mušulinova*), kojemu smo i ime nadjenuli prema prvom stihu pjesme *Zov sela* iz 1967. godine – *Oranica je rodila mene*. U zborniku je osamnaest priloga (19 autora) – znanstvenih, stručnih i esejskih koje smo u poglavlja okupili prema geografskom kriteriju, tj. slavonskim mjestima važnim za osobnu i profesionalnu biografiju Stipe Damjanovića i osmislili ih u već pomalo zaboravljenoj maniri slanja *pozdrava* (oslikanim) dopisnim poštanskim kartama – razglednicama. Početna je točka zborničkoga *šokačkog zemljovida* dakako Strizivojna – *locus amoenus* potomka iz kuće Mušulinovi(h), a s njom i Gundinci koje od Strizivojne dijeli, kako će reći Josip Užarević, *tek nekoliko kilometara šume*, pa se onda *po blizini* nižu Đakovo, Vinkovci i Osijek odnosno četiri poglavlja-pozdrava: *Pozdrav iz Strizivojne i Gundinaca*, *Pozdrav iz Đakova*, *Pozdrav iz Vinkovaca* i *Pozdrav iz Osijeka*. Iz Strizivojne i Gundinaca pozdrave Svečaru šalju Stanko Andrić, Mato Zlatko Damjanović, Franjo Džakula, i Josip Užarević. Iz Đakova ga pozdravljaju Pero Aračić, Mirko Čurić, Vlatko Dugalić, Ankica Landeka i Luka Marijanović. Pozdravi iz *Vinkovci* dolaze od Anice Bilić, Katice Čorkalo Jemrić i Martina Grgurovca, a iz *Osika* od Vere Blažević Krezić i Silvije Ćurak, Sande Ham, Jasne Horvat, Ljiljane Kolenić, Milice Lukić i Milovana Tatarina.

Još su se dva imena važna za osobnu biografiju akademika Damjanovića upisala u njegov *šokački spomenar*: mons. dr. sc. Marin Srakić, nadbiskup đakovačko-osječki u miru, koji je Svečaru darovao predgovorni tekst i Vinko Glavačević Slukin. Zapis toga Akademikova cjeloživotnog prijatelja iz Strizivojne *skriven* je u video materijalu ugrađenu u zbornik, što se u ovom trenutku pokazuje i vrlo simboličnim. Vinko je preminuo 2021., nedugo nakon što je snimljena njegova priča *Ko je meni Stipo?*

Kako nam je namjera bila *slavonski kriterij* primijeniti u svakoj pojedinosti ovoga ukoričenja, životopis je akademika Damjanovića prikazan samo iz toga očišta, a dodana mu je i intermedijalna *sentimentalna dimenzija* videom pod nazivom *Strizivojnom* (priredile Milica Lukić i Lana Šuster) koji je u tekst ugrađen putem QR koda. Zavičajnoj je biografiji dodana i zavičajna bibliografija – slavonistički je korpus Svečarov izabran iz cjelovite bibliografije znanstvenih i stručnih radova što ju je objavila Hrvatska sveučilišna naklada 2021. upravo povodom njegova 75. rođendana i 50 godina plodne profesorske, istraživačke i znanstvene karijere.

Na koncu, predajemo u zahvalnosti ovu zbirku-čestitku svome zavičajniku Stipi Damjanoviću, mi zavičajnici, *čeljad vilenjačka*, okupljeni u njoj što perom, što duhom.



Akademik Stjepan Damjanović

STJEPAN DAMJANOVIĆ – ZAVIČAJNA BIOGRAFIJA

U mojoj biografiji nema senzacionalnih događaja. Ne bih rekao da sam prošao »trnovit« put, ali da bih neke ciljeve ostvario, morao sam uložiti određene napore. Ja sam seosko dijete i veliki sam broj knjiga, možda i najljepših, pročitao na strizivojnskom utvaju Brežnička.

S. Damjanović, 1996.

Stjepan (Stïpa, Stipo) Damjanović rodio se prije sedamdeset i pet godina, 2. studenoga 1946. godine u Strizivojni, slavonskom selu istočne Đakovštine, u samom srcu Slavonije, u staroj šokačkoj obitelji Mušulinovih, u najdužoj ulici u selu poznatoj kao Damjanovci. Osnovnu je školu pohađao u rodnom selu i u obližnjem Vrpolju, a u Požegi tamošnju uglednu gimnaziju. Njegovu je humanističku i slavističku formaciju potaknuo, raspirujući »ljubav prema knjizi i pisanoj riječi«, dugogodišnji strizivojnski župnik – vlč. Mitar Dragutinac (Srijemska Mitrovica, 1920. – Strizivojna, 1989.), proslavljeni hagiograf, liturgičar, crkveni povjesničar i himničar kojega se akademik Stjepan Damjanović uvijek rado i dojmljivo sjeća, pisanom i govorenom riječju.

Godine 1970. na zagrebačkom je Filozofskom fakultetu diplomirao hrvatski jezik i jugoslavenske književnosti te ruski jezik i književnost, skromno se nadajući postati gimnazijskim profesorom negdje u svojoj Slavoniji – u Požegi, Đakovu ili Vinkovcima. Umjesto gimnazijske, dočekala ga je fakultetska katedra – ubrzo je postao asistentom profesora Eduarda Hercigonje na Katedri za staroslavenski jezik, na kojoj je u najvišem znanstveno-nastavnom zvanju te kao akademik dočekao i mirovinu 2017. godine. Iako paleoslavističke i paleokroatističke teme u njegovoj akademskoj karijeri zauzimaju prvo mjesto, nikada nije prestao skrbiti za književno i kulturno uzdizanje zavičaja.

Rodnoga kraja spominjao se kao znanstvenik – filolog, posvetivši njegovim fenomenima niz radova: o obojici Relkovića – Matiji Antunu i Josipu Stipanu, o obojici Kozaraca – Ivi i Josipu, o Mitru Dragutincu, o fra Kaji Agjiću, o đakovačkom i srijemskom biskupu Strossmayeru, Matiji Mesiću, Stjepanu Ivšiću, Josipu Hammu, Tomi Maretiću, o svom materinskom, strizivojnskom govoru…, koji su 2006. objedinjeni u *Slavonske teme*, knjigu koja je odmah po *otilasku* u svijet

svoga autora upisala u niz reprezentativnih kontinentalnih pisaca, koji slavonski zavičaj, njegovu kulturno-knjišku prošlost i sadašnjost, ne samo da izvrsno znaju nego i srcem osjećaju. I nakon *Slavonskih tema* nastavili su se nizati radovi toga korpusa u periodici i zbornicima do danas, pa su svoje mjesto u njemu pronašli i Matija Petar Katančić, i Bratoljub Klaić, i Mara Švel Gamiršek, i Franjo Džakula, i Mato Zlatko Damjanović, i Marko Samardžija, i Stanko Andrić, i Mijat Stojanović…, a trajna fascinacija akademika Damjanovića životom i djelom biskupa Josipa Jurja Strossmayera proizvela je niz radova koji su izgradili sustavan *ćirilometodski portret* toga prvaka među hrvatskim obnoviteljima ćirilometodske baštine u 19. stoljeću, i na koncu ga dovela do knjigovne sinteze – *Josip Juraj Strossmayer* – ukoričene u biblioteci Hrvatski velikani vinkovačke Privlačice 2022. godine. *Strossmayeriana* je na koncu sa Slavonijom ujedinila i druge Damjanovićeve strasti: glagoljaštvo, privrženost Crkvi, ljubav prema hrvatskom jeziku i književnosti, ljubav prema vlastitu narodu i veliko poštovanje prema svim (južno)slavenskim narodima i njihovim kulturama.

Slavonija je u Stipi Damjanoviću budila i pjesnika koji je zavičaju još tamo potkraj 60-ih pa onda opet 80-ih godina 20. stoljeća ispjevao dojmljive stihove *Zov sela*, *Kruška*, *Stari moj druže*, *Subotnje predvečerje*, *Cigo*, *Majka*. Tim je stihovima zajedno s ostalim *Strizivanjcima* ostao *zabardan* u zbirci *Popucale štrange i kajasi* (Strizivojna, 2003.). Svoju ljubav prema Strizivojni i *jeziku otačaskom* u kojem je rođen i odgojen – strizivojnskom šokačkom govoru – ovjerio je i znanstvenim diskursom u zborniku radova *Strizivojna* posvećenom 300. obljetnici prvoga poznatog zapisa imena toga sela 1998. godine. Stručnom i prijateljskom potporom pratio je književno stvaralaštvo svojih suseljana – zbirku pjesama obitelji Glavačević-Slukini *Praporci i lanci* (Strizivojna, 2011.) te pjesmaricu Mate Zlatka Damjanovića *Paradija kraj vrlija* (Strizivojna, 2019.).

Akademik Damjanović *prihvatio se ravnice* i kao urednik, pisac predgovora i pogovora, sastavljač rječnika, kazala, natuknica brojnih slavonskih izdanja, među kojima se posebno ističu ona ostvarena kroz projekte *Slavonica-100* i *Hrvatska književnost u sto knjiga* (*Croatica 1-100*) u nakladničkim kućama *Privlačica* i *Riječ* Vinkovčanina Martina Grgurovca. U *Riječ* se upisao 1997. godine *Đukom Begovićem*, a pod okriljem Privlačice Damjanović je, među ostalim, zajedno s Katicom Čorkalo Jemrić uredio hrestomatiju šokačke književnosti u kojoj je okupljeno više od 500 tekstova i 135 autora (*Šokadija i Šokci u književnoj riječi*, Vinkovci, 2007.), a neka ostane zabilježeno i to da je uredio i zbirku pjesama svoga *šokačkog sudruga*, Gundinčana, Josipa Užarevića pod nazivom *Nakon svega* (Vinkovci, 1999.).

Kako se u svojoj akademskoj karijeri prihvaćao svakovrsnih zaduženja – bivši akademikom, pročelnikom sveučilišnih i fakultetskih ustrojbenih jedinica, tajnikom, a najzad i (pot)predsjednikom Matice hrvatske, voditeljem i suradnikom projekata koji su na različite načine promišljali

boljitak slavonskih znanstvenih, kulturnih i odgojno-obrazovnih ustanova i djelatnosti – tako je novim idejama i praksama bogatio javni život svojih slavonsko-srijemskih gradskih i seoskih centara, pomažući najprije akademsku formaciju osječkih znanstvenika kroatista još otkako je – zajedno sa svojim mentorom akademikom Eduardom Hercigonjom – na tadašnjem Pedagoškom fakultetu u Osijeku udarao temelje Odsjeka za hrvatski jezik i književnost i buduće Katedre za hrvatsku jezičnu povijest i hrvatsku dijalektologiju.

Stjepan Damjanović na raznovrsne je načine podupirao znanstvenu i stručnu djelatnost osječkoga Filozofskog fakulteta, skrbeći se i danas za svoje *učenike*, ali i drugih sastavnica Sveučilišta J. J. Strossmayera u Osijeku, kao uostalom i svih slavonsko-baranjsko-srijemskih ogranaka Matice hrvatske te zavoda za znanstveni i umjetnički rad Hrvatske akademije znanosti i umjetnosti – osječkoga, vinkovačkoga, vukovarskoga, đakovačkoga, požeškog.

Redovitim je sudionikom, podupirateljem i promotorom slavonističkih znanstvenih i stručnih skupova, među kojima je i dugovječna vinkovačka znanstveno-kulturna manifestacija *Šokačka rič*, u čije se zbornike također upisao.

Osim toga, Stjepan Damjanović rado se – u svojstvu katoličkoga intelektualca i vrsnoga poznavatelja života i djelovanja biskupa Josipa Jurja Strossmayera – odaziva raznovrsnim akademskim i duhovnim pozivima Đakovačko-osječke nadbiskupije. Sudjeluje u popularno-znanstvenim predavanjima i manifestacijama, promocijama, dodjelama nagrada i memorijalnim slavonskim susretima. Svoju privrženost i Nadbiskupiji i Katoličkom bogoslovnom fakultetu u Đakovu okrunio je 2022. godine velikom darovnicom tim ustanovama – svojom bogatom i vrijednom knjižnicom od oko 6 000 svezaka monografskih i periodičkih izdanja.

Slavonija mu je oduvijek nastojala primjereno zahvaliti pa se nizu Akademikovih nagrada i priznanja pridaju i zavičajno značajne crtice: primjerice, Damjanovićeva knjiga *Filološki razgovori* (Zagreb, 2000.) godine 2001. nagrađena je nagradom »Ivan i Josip Kozarac« za najbolje znanstveno djelo znanstvenika iz Slavonije, a 2004. godine na vinkovačkoj znanstveno-kulturnoj manifestaciji *Šokačka rič 2* dodijeljen mu je veliki dukat s pratećom poveljom za vrijedna postignuća te izuzetan doprinos znanstvenom udjelu Slavonije u hrvatskom jezikoslovlju, 2011. godine nagrađen je nagradom za životno djelo u okviru manifestacije 17. Dani Josipa i Ivana Kozarca u Vinkovcima. Pod okriljem spomenute manifestacije 2014. godine njegovi su *Novi filološki prinosi* osvojili nagradu za najbolju znanstvenu knjigu godine, i to autora koji je rođenjem i djelovanjem vezan za Slavoniju.

Akademik Damjanović svoj je zavičajni *slavonski krug* ima(o) i u Zagrebu, njegujući prijateljstva i plodne znanstvene suradnje s filolozima Slavoncima – Markom Samardžijom, Josipom Užare-

vićem, Vinkom Brešićem, Krešimirom Nemecom, Milanom Mihaljevićem i mnogim drugima izvan filoloških krugova, posebice s pjesnikom Dragutinom Tadijanovićem – Tadijom.

Ovdje rečeno o Damjanovićevoj *slavonistici* ni iz daleka nije iscrpljeno. U njegovu je biografiju slavonski zavičaj upisan i geografskim i emotivnim koordinatama… *Otaj* – zavičaj – u njemu je vazda, a on iz njega nikada nije ni otišao…

Pa, *zar je moguće da čovjek ode s mjesta u koje je, kao stablo, tako duboko ukorijenjen?*[1]



Strizivojnom

[1] Rečenica koju su profesoru Damjanoviću uputili njegovi studenti (različitih generacija) u dvorani VII na zagrebačkom Filozofskom fakultetu 2017. godine na njegovu zadnjem nastavnom satu pred odlazak u mirovinu.

SLAVONISTIČKI KORPUS STJEPANA DAMJANOVIĆA

Izbor iz bibliografije znanstvenih i stručnih radova (1972. – 2022.)

Bilješka: Povodom 75 godina života i 50 godina plodne profesorske, istraživačke i znanstvene karijere akademika Stjepana Damjanovića 2021. godine objelodanjena je cjelovita bibliografija njegovih znanstvenih i stručnih radova (*Bibliografija Stjepana Damjanovića*. Ur. Anita Šikić. Zagreb: Hrvatska sveučilišna naklada). Bibliografiju su sastavili Dubravka Luić-Vudrag i Pavao Damjanović. Slavonistički korpus radova koji donosimo u ovom svečarskom zborniku izabran je iz te bibliografije i dopunjen novim radovima. Slavonističkim radovima držimo i one čijom su temom jezikoslovci, književnici i kulturni radnici podrijetlom iz Slavonije i Srijema ili su životom i/ili radom vezani uz taj prostor.

A. Autorske knjige

Slavonske teme / Stjepan Damjanović. – Zagreb : Pergamena, 2006. – 222 str. – (Biblioteka Croaticum; knj. 12)

Josip Juraj Strossmayer / Stjepan Damjanović – Vinkovci: Privlačica, 2022. – 105 str. – (Hrvatski velikani)

B. Knjige priredio

Slavonijo, zemljo plemenita / Josip Kozarac, Ivan Kozarac; [izbor i predgovor Stipo Damjanović] : Zagreb : Mladinska knjiga (Biseri hrvatske književnosti), 1992, 373 str.

Đuka Begović / Ivan Kozarac ; priredio Stjepan Damjanović. – Vinkovci : Riječ, 1997. – (Croatica : hrvatska književnost u 100 knjiga ; kolo 1, knj. 12). Predgovor, str. 7–13, O piscu, str. 115.; Rječnik, str. 109–114.

Putovima hrvatskoga književnog jezika : lingvističko-kulturnopovijesni prikaz filoloških škola i njihovih izvora / Zlatko Vince, 3. dopunjeno izd. Zagreb : Nakladni zavod Matice hrvatske, 2002. (Zagreb : Multigraf), 781 str. Damjanovićev Pogovor trećem izdanju i Bilješka o piscu na str. 779–781.

Šokadija i Šokci : 3 Šokadija i Šokci u književnoj riječi / uredila Katica Čorkalo Jemrić. – Vinkovci : Privlačica, 2007. – 514 str. (Biblioteka »Dukat« ; knj. 41) Uvod: Šokačko lice hrvatske književnosti, str. 5–7 i Rječnik stranih i manje poznatih riječi i izraza, str. 457–472 te 57 natuknica o uvrštenim piscima / Stjepan Damjanović.

Rasprave i članci / Stjepan Ivšić, Josip Hamm ; [dio *Stjepan Ivšić: Rasprave i članci* priredio Stjepan Damjanović]. – Zagreb : Matica hrvatska, 2012. – 682 str. Predgovor, str. 11–30, Ljetopis Stjepana Ivšića, str. 31–33, Izdanja djela Stjepana Ivšića, str. 34–38, Važnija literatura o Stjepanu Ivšiću, str. 38–43, Tumač imena i izraza (s Tanjom Kuštović) str. 609–665 / Stjepan Damjanović. (Biblioteka Stoljeća hrvatske književnosti; knj. 114)

Marko Samardžija (1947. – 2019.) / Zagreb : Hrvatska akademija znanosti i umjetnosti, Spomenica preminulim akademicima, svezak 238, uredio akademik Stjepan Damjanović, 58 str.

C. Znanstvene rasprave

Ćirilometodska baština u prepisci Rački – Strossmayer. // Zagreb: Republika. 42 : 5 / 6 (1986), str. 632–646.

Rajićeva izdanja Reljkovićeva Satira. // Zagreb: Croatica. 18 : 26 / 28 (1987), str. 235–242.

Biskup Strossmayer i ćirilometodska baština. // Rozumet jazyku, Sbomik k vyznamnemu životnemu jubileu univ. prof. Ph. Dr. Radoslavy Brabcove CSc, Pedagogicka fakulta, Praha 1995, str. 81–87.

Fra Kajo Agjić i oblikovanje hrvatskoga jezičnoga standarda. // Zbornik radova o Kaji Agjiću : [s izložbom njegovih djela i rukopisa] / Znanstveni skup o Kaji Agjiću, Požega, 8. i 9. listopada 1993; [urednici Dragutin Tadijanović i Josip Vončina]. – Vinkovci : Hrvatska akademija znanosti i umjetnosti, Centar za znanstveni rad, 1996, str. 113–120.

Stjepan Ivšić kao istraživač hrvatskoglagoljske baštine. // Stjepan Ivšić i hrvatski jezik : zbornik radova sa znanstvenog skupa održanoga u Orahovici od 29. travnja do 1. svibnja 1994. godine o 110. obljetnici rođenja profesora Stjepana Ivšića (1884.–1994.) / [glavni urednik Božidar Finka]. – Zagreb : Hrvatska akademija znanosti i umjetnosti ; Orahovica : Matica hrvatska, Ogranak, 1996, str. 33–39.

Zabilješke o govoru i imenu Strizivojne // Strizivojna. Zbornik radova o 300. obljetnici prvog poznatog zapisa imena [urednik Stanko Andrić]. – Đakovo – Strizivojna : Matica hrvatska Đakovo, Udruga za zaštitu prirodne i kulturne baštine »Različak« Strizivojna, 1998, str. 11–24.

Stjepan Ivšić u Strizivojni 1906. i 1912. // Strizivojna. Zbornik radova o 300. obljetnici prvog poznatog zapisa imena [urednik Stanko Andrić]. – Đakovo – Strizivojna : Matica hrvatska Đakovo, Udruga za zaštitu prirodne i kulturne baštine »Različak« Strizivojna, 1998, str. 111–118.

Paleoslavistika u ostavštini Stjepana Ivšića. // Prvi hrvatski slavistički kongres : zbornik radova. 1 / [glavni i odgovorni urednik Stjepan Damjanović]. – Zagreb : Hrvatsko filološko društvo, 1998. – 1999, str. 13–16.

Slavistika na zagrebačkom sveučilištu od 1874. do 1914. godine. // Matija Mesić – prvi rektor Sveučilišta u Zagrebu : zbornik radova sa znanstvenoga skupa o Matiji Mesiću u povodu 170. obljetnice njegova rođenja 1826.–1996, održanog 6. studenoga 1996. u Zagrebu, te 8. i 9. studenoga u Slavonskom Brodu / [glavni urednik Mato Artuković. – Zagreb : Sveučilište ; Slavonski Brod : Hrvatski povijesni institut, Odjel za povijest Slavonije, Srijema i Baranje, 1997. – (Bibliotheca Croatica – Slavonica, Sirmiensia et Baranyensia). – (Bibliotheca Universitatis Zagrabiensis), str. 147–157.

Polemika između Josipa Hamma i Ljudevita Jonkea 1947. godine. // Karlovac: Svjetlo. 8 : 1(1998), str. 94–97.

Mesićeve filološke teme. // Zagreb: Rasprave Instituta za hrvatski jezik 25 (1999), str. 89–97. Zbornik posvećen Dragici Malić. Zagrebačka slavistička škola, 2001, str. 11–104 (u suautorstvu s Evelinom Rudan).

Zabilješke o jeziku Relkovićeva Kuchnika. // Književni susreti zavičajnika : zbornik za 2004. godinu / 10. dani Josipa i Ivana Kozarca, 14.–16. listopada 2004.; [urednici Katica Čorkalo Jemrić, Martin Grgurovac] – Vinkovci : Privlačica, 2005, str. 40–50.

»Šokačka rič« u Kućniku Josipa Stipana Relkovića. // Šokačka rič 2 : zbornik radova Znanstvenoga skupa Slavonski dijalekt /[urednica Anica Bilić]. – Vinkovci : Zajednica kulturno-umjetničkih djelatnosti Vukovarsko-srijemske županije, 2005, str. 119–126.

Hammovi udžbenici staroslavenskoga jezika. // Josip Hamm i njegovo djelo : zbornik radova s Međunarodnoga znanstvenoga skupa povodom 100. obljetnice njegova rođenja, Zagreb, 2. – 3. prosinca 2005. / [uredio Alojz Jembrih]. – Zagreb : Hrvatski studiji Sveučilišta, 2007, str. 105–114.

Strossmayerova nastojanja oko glagoljskih liturgijskih knjiga. // Međunarodni znanstveni skup Lik i djelo Josipa Jurja Strossmayera, [Osijek, Đakovo 15. do 17. svibnja 1990.] : zbornik radova / [urednik Stanislav Marijanović]. – Osijek : Filozofski fakultet, 2008, str. 365–372.

Šokačka rič i šokački ugođaj : Standardnojezični i nestandardnojezični elementi u romanu Mare Švel *Šuma i Šokci.* // Šokačka rič 7 : zbornik radova Znanstvenoga skupa Slavonski dijalekt /[urednica Anica Bilić]. – Vinkovci : Zajednica kulturno-umjetničkih djelatnosti Vukovarsko-srijemske županije, 2010, str. 101–109.

Katančićev prijevod Biblije i počeci hrvatskoga jezičnoga standarda. // Riječ Božja u riječi hrvatskoj : zbornik radova s Međunarodnoga znanstvenog simpozija prigodom 175. obljetnice prvoga tiska-

nog prijevoda Biblije 1831.–2006. (Đakovo, 1. prosinca 2006.) / [uredili Marko Tomić i Karlo Višaticki]. – Đakovo : Katolički bogoslovni fakultet Sveučilišta Josipa Jurja Strossmayera u Osijeku, 2011, str. 145–154. (Biblioteka Diacovensia ; Studije 19)

Predstandardizacijska razdoblja hrvatskoga jezika i Matija Petar Katančić. // Perivoj od slave: zbornik Dunje Fališevac / [uredili Tomislav Bogdan, Ivana Brković, Davor Dukić i Lahorka Plejić Poje]. – Zagreb : FF press, 2012, str. 341–353.

Prošlost u sadašnjosti: Sveta braća, Strossmayer i mi. // Osijek : Anali Zavoda za znanstveni i umjetnički rad u Osijeku. 27 (2011 [i.e. svibanj 2013]), str. 17–30.

Klaićeva poslanica profesoru Ljudevitu Jonkeu. // Zagreb: Rasprave : Časopis Instituta za hrvatski jezik i jezikoslovlje. 40 : 2 (2014 [i.e. 2015]), str. 233–239.

Strossmayer o jeziku. // Slavenska filologija: Prilozi jubileju prof. em. Milenka Popovića / [uredile Željka Čelić i Tetyana Fuderer]. – Zagreb : FF press, 2016, str. 34–40.

Biskupovi poticaji. // Znanstvene, kulturne, obrazovne umjetničke politike – europski realiteti (200. obljetnica rođenja Josipa Jurja Strossmayera) : zbornik radova 2. međunarodnog interdisciplinarnog znanstvenog skupa (Osijek, 18. i 19. svibnja 2015.) / – Osijek : Odjel za kulturologiju Sveučilišta J. J. Strossmayera u Osijeku : Umjetnička akademija Sveučilišta J. J. Strossmayera u Osijeku : Zavod za znanstveni i umjetnički rad Hrvatske akademije znanosti i umjetnosti u Osijeku ; Zagreb : Institut društvenih znanosti Ivo Pilar ; Pečuh : Filozofski fakultet Sveučilišta u Pečuhu, 2016, str. 133–140.

Samardžijini pogledi na hrvatski jezik u prvoj Jugoslaviji. // Đakovo : Diacovensia 28/4, 2020, str. 591–601.

Berba grozdja i beritba kukuruza, Zapažanja o jeziku Mijata Stojanovića. // Od Pavlimira do riči šokačke, Zbornik Ljiljane Kolenić, Osijek, 2021, str. 99–112.

D. Osvrti i recenzije

Otkrivanje zasute baštine (Putovima hrvatskoga književnog jezika : lingvističko-kulturnopovijesni prikaz filoloških škola i njihovih izvora / Zlatko Vince. – Zagreb : Sveučilišna naklada Liber, 1978. – (Biblioteka znanstvenih radova). // Osijek : Revija. 19 : 1 (1979), str. 107–109.

Nove teorije i stari tekstovi. (Generativna fonologija hrvatske redakcije crkvenoslavenskog jezika / Milan Mihaljević. – Zagreb : Filozofski fakultet, Odsjek za opću lingvistiku i orijentalne studije, 1991. – 219 str. (Biblioteka SOL ; [knj. 2]). // Zagreb : Suvremena lingvistika. 18 : 33 (1992), str. 65–67.

Pouzdani portretist. (Filološki portreti / Marko Samardžija. – Zaprešić : MH Zaprešić, 1993. – 111 str. (Znanstvena biblioteka ; sv. 1). // Zagreb : Republika. 55 : 1 / 3, (1999), str. 207–209.

Mimo poznatih klišeja (Marijan Jaić – obnovitelj među preporoditeljima / Franjo Emanuel Hoško. – Zagreb : Katehetski salezijanski centar, 1996). // Zagreb : Hrvatsko slovo. 2 : 73 (13. rujna 1996), str. 15.

Zahvalna zlatna dolina (Pisma fra Luke Ibrišimovića zagrebačkim biskupima : (1672. – 1697.) / [priredili] Josip Barbarić, Miljenko Holzleitner – Jastrebarsko : Naklada Slap, 2000). // Zagreb : Vijenac 8 : 176 (20. studenoga 2000), str. 9.

Uzlet poredbenoga jezikoslovlja (Slavenska poredbena gramatika. 1, Uvod i fonologija / Milan Mihaljević. – Zagreb : Školska knjiga, 2002) // Zagreb : Školske novine. 53 : 39 (3. prosinca 2002), str. 7.

Jezik hrvatskoglagoljskih tiskanih brevijara. (Jezik hrvatskoglagoljskih tiskanih brevijara / Ivan Jurčević. – Osijek : Sveučilište Josipa Jurja Strossmayera, 2002) // Rijeka : Fluminensia. 14 : 2 (2002), str. 107–109.

Divanimo po slavonski Martina Jakšića. (Divanimo po slavonski / Martin Jakšić. – Zagreb : Pergamena, 2003. – (Biblioteka Croaticum). // Đakovo : Đakovačke novine. 2 : (13. veljače 2004), str. 10.

Odgovorno o osjetljivim pitanjima (Iz triju stoljeća hrvatskoga standardnog jezika / Marko Samardžija. – 2. prošireno izd. – Zagreb : Hrvatska sveučilišna naklada, 2004) // Rijeka : Fluminensia. 16 : 1 /2 (2004), str. 173–176.

Himnički tekstovi Mitra Dragutinca. // Đakovo : Vjesnik Đakovačke i Srijemske biskupije. 133 : 7 / 8 (2005), str. 636–637.

Zavičajnik europskih dosega (Zavičajnik : zbornik Stanislava Marijanovića : povodom sedamdesetogodišnjice života i četrdesetpetogodišnjice znanstvenoga rada / priredio Milovan Tatarin. – Osijek : Filozofski fakultet, 2005) // Republika. 62 : 4 (2006), Zagreb, str. 114–116.

Stalnice i promjenljivke hrvatskoga jezika. (Hrvatski kao povijesni jezik / Marko Samardžija. – Zaprešić : vlast. nakl., 2006) // Zagreb : Hrvatsko slovo. 13 : (15. lipnja 2007), str. 25.

Prvi sustavan pregled jezičnih pitanja u NDH. (Hrvatski jezik, pravopis i jezična politika u Nezavisnoj Državi Hrvatskoj / Marko Samardžija. – Zagreb : Hrvatska sveučilišna naklada, 2008) // Hrvatsko slovo. 15 : (30. siječnja 2009), str. 16–17.

Strossmayerovi poučci (Međunarodni znanstveni skup Lik i djelo Josipa Jurja Strossmayera, [Osijek, Đakovo 15. do 17. svibnja 1990.]: zbornik radova / [urednik Stanislav Marijanović]. – Osijek : Filozofski fakultet, 2008 // Zagreb : Republika. 65 : 2 (2009), str. 117–121.

Marko Samardžija, Hrvatski jezik i pravopis od ujedinjenja do kraja Banovine Hrvatske (Zagreb : Školska knjiga, 2012. – Str. 5–653). // Zadar : Zadarska smotra. 1–2 (2013), str. 299–301.

Jezikoslovac od formata (Slavenska poredbena gramatika / Milan Mihaljević. – Zagreb : Školska knjiga, 2014). // Zagreb : Vijenac. XXIII: 548 (5. ožujka 2015), str. 13.

Što krivo najdeš, ispravi, što pravo, zagrli (Srpsko-hrvatski objasnidbeni rječnik / Marko Samardžija. – Zagreb : Matica hrvatska, 2015). // Zagreb : Vijenac XXIV : 576 (31. ožujka 2016), str. 11.

Daroviti knjigoznanac renesansnoga kova (Vera Blažević Krezić, Književnimi radnjami za Crkvu i Domovinu. O novocrkvenoslavenskom jeziku Parčićeva misala iz 1893, Matica Hrvatska, Zagreb) // Zagreb : Vijenac 682, 2020, str. 30.

Prikaz (Stanko Andrić, Rudina – benediktinski samostan svetoga Mihovila Arhanđela) // Zagreb: Hrvatska katolička mreža, 10. srpnja 2020.

E. Stručni prilozi

Predgovor. // Korespondencija : 1890–1918 / Nikola Andrić, Vatroslav Jagić ; predgovor Stjepan Damjanović ; priredila Ivana Mandić Hekman. – Zagreb : Ex libris, 2009. – (Hrvatska književna baština. Građa za povijest hrvatske književnosti; knj. 2), str. 7–8.

S dragih nam polja : (Zašto bi trebalo objaviti zbirku pjesama Mitra Dragutinca?) // Đakovo : Đakovački vezovi : Revija. 30 (2000), str. 56–57.

Blagdan žetve. // Knjiga o knjigama : Croatica 1–100 / uredio Martin Grgurovac. – Vinkovci : Riječ, 2001. Croatica : hrvatska književnost u 100 knjiga ; knj. 101, str. 24–26.

Svjedočenje o svjedocima. // S Kristom na križu : opjevani martirologij / Mitar Dragutinac, priredili

Pavao Madžarević, Ivan Andrić, Ivan Ćurić ; [grafike Simon Andras ; notografija Davorin Pejić]. – Đakovo : Biskupski ordinarijat, 2005, str. 17–20.

Himnički tekstovi Mitra Dragutinca : Riječ na predstavljanju knjige Mitra Dragutinca S Kristom na križu. Opjevani martirologij u Srijemskoj Mitrovici 21. lipnja 2005. // Đakovo : Vjesnik Đakovačke i Srijemske biskupije. 134 : 7 / 8(2005), str. 636–637.

Čeljad vilenjačka i sustavan rad. // Knjiga o knjigama : Trideset godina »Privlačice« (1980–2010), 15 godina »Riječi« (1995–2010) i 15 godina »Dana Josipa i Ivana Kozarca« (1995–2010) / [urednici Katica Čorkalo Jemrić i Miroslav S. Mađer]. – Vinkovci : 2010. – (Niz Monografije knjiga 19), str. 26.

Slukini // Praporci i lanci, zbirka pjesama obitelji Glavačević-Slukini, Strizivojna, 2011, str. 165–169.

Moja sjećanja na velečasnog Ivana Burika // Svjedoci života i smrti Ivana Burika / uredila Nevenka Nekić. – Tovarnik : Udruga dr. Ante Starčevića – Tovarnik, 2011, str. 73–79.

Tradicija i suvremenost zagrlile su se na Đakovačkim vezovima tako snažno i uvijek iznova svjedoče da je njihovo prepletanje dobitna formula // Đakovo : 50. Đakovački vezovi : Revija. – Đakovo : Đakovački vezovi, 2016, str. 6–8.

Riječ akademika Stjepana Damjanovića na predstavljanju poezije Mate Zlatka Damjanovića / Zagreb, Kuća Šenoa, 26. rujna 2017. // Mato Zlatko Damjanović, Paradija kraj vrlija, Pjesme starog kova, Strizivojna, 2019, 191 str. ; tekst Stjepana Damjanovića 181-185.

Ono u riječi mnogo dublje od riječi. 40 godina Privlačice, 1980 – 2020 // Vinkovci, 2020, str. 27–29.

F. Nekrolozi

Slavist međunarodnoga ugleda : In memoriam Josipu Hammu, 1905–1986. // Zagreb : Školske novine. 35 : (4. studenoga 1986).

Josip Hamm (1905–1986). // Zagreb : Croatica. 17 : 24/25 (1986), str. 202–205.

Naš Mitar. // Zagreb : Kana. 9 : 217 (1989), str. 15.

Život posvećen hrvatskom jeziku : Na vijest o smrti Zlatka Vincea. // Zagreb : Vjesnik. 55 : 16949 (10. prosinca 1994), str. 20.

Zlatko Vince (Đakovo, 10. siječnja 1912. – Zagreb, 1. prosinca 1994). // Zagreb : Encyclopaedia moderna. 45 : 1(1995), str. 93–94.

Odlazak jednoga od najvećih hrvatskih jezikoslovaca. In memoriam : Marko Samardžija (1947 – 2019) // Zagreb : Vijenac 652, 2019, str. 16–17.

Pozdrav iz Strizivojne i Gundinaca










Strizivojna



Stanko Andrić*

SLAVONSKA SREDNJOVJEKOVNA PARAHIDRONIMIJA

UDK 81'373.2(497.54Slavonija)"04/14"

U radu se okvirnim pojmom *parahidronimija* obuhvaća skupina zemljopisnih imena koja nastaju proširivanjem i nadograđivanjem hidronima. Parahidronimi ili novi toponimi načinjeni na temelju osnovnih hidronima (kao afiksalne izvedenice ili složenice s drugim leksemima) mogu po funkciji biti također hidronimi ili pak horonimi, ekonimi, drimonimi i dr. Kroz taj se konceptualni okvir promatra u prvom redu srednjovjekovna imenska građa na mađarskom i hrvatskom jeziku što je sačuvana u diplomatičkim izvorima koji se odnose na međurječje Drave i Save i naročito njegov istočni dio (današnju Slavoniju). Potanje se zasad obrađuje šest tipova parahidronima s u građi pronađenim primjerima iz obaju jezika.

Pojmom *parahidronim* u ovom radu označavam zemljopisna imena koja su izvedena od hidronimâ. Takva se imena najčešće odnose na mjesta ili pojave u blizini tekuće ili stajaće vode kojoj pripada izvorni hidronim, ili koji su nekako fizički povezani s njom. Između hidronima i od njega izvedenih parahidronima, prema tome, postoji dvostruka veza: jezična i prostorna. Parahidronimi su često također hidronimi, ali mogu biti i inovrsni toponimi, naročito horonimi i ekonimi. Jednostavan primjer: *Sava* je hidronim, budući vlastito ime određene rijeke; *Posavina* je parahidronim toga hidronima, budući njegov jezični derivat, i ujedno horonim (ime određenog većeg zemljopisnog područja).

»Onomatogeneza« ili »onimogeneza« (tvorba novih vlastitih imena) pomoću naznačenog mehanizma, to jest oblikovanjem novih imena polazeći od već postojećih, nije, dakako, u krugu zemljopisnog nazivlja ograničena na hidronime. I druge vrste toponima imaju svoje paratoponime: tako, primjerice, uz ekonime Đakovo i Požega imamo od njih izvedene horonime Đakovština i Požeština, a uz oronime Karpati i Biokovo izvedene horonime Zakarpaće i Podbiokovlje. No,

* Dr. sc. Stanko Andrić književnik je i povjesničar u zvanju znanstvenog savjetnika u Hrvatskom institutu za povijest – Podružnici za povijest Slavonije, Srijema i Baranje u Slavonskom Brodu.

pojava »paratoponimije«[1] najizraženija je i najrazvijenija upravo kod hidronima. To je očevidno povezano s činjenicom da su izvanjezični referenti hidronima, a to su različiti »vodni objekti«, prirodno složeniji ili strukturiraniji od referenata drugih toponima: imaju početak i kraj (kad su posrijedi tekućice), dvije obale (desna i lijeva) s njima pripadajućim perspektivama, zatim eventualne »dodatke« (pritoci, rukavi, zaljevi...), kao i prostore oko i između sebe. Od svega toga, primjerice, referenti ekonima u imenski produktivnu smislu imaju samo »prostor oko sebe« (primjer: Đakovo > Đakovština). U svemu ostalom toponimija ih odražava kao »točkaste« objekte, ignorirajući njihovu prostornu razlučenost (činjenicu da imaju, na primjer, središte i rubove, ili perspektivu koja razlikuje prostor »unutar« i »izvan« naselja).

Onomatogenetska produktivnost ekonima ipak nije tako ograničena kako se može učiniti na prvi pogled. Čak i ako stavimo na stranu njihovu znatnu antroponimijsku produktivnost (primjer: prezimena prema mjestu podrijetla) i ako se zadržimo u krugu zemljopisnog nazivlja, imena naselja mogu biti osnovom za stvaranje novih toponima, ne nužno prostorno povezanih s polazišnim referentima. Tako su stari slavonski ekonimi Iločac i Brestovčac načinjeni prema imenima koja nose i danas postojeća naselja Ilok i Brestovac. Semantički, te su izvedenice istovrijedne složenim izričajima *Mali Ilok, odnosno *Mali Brestovac, što izravno potvrđuju mađarski alonimi za spomenuta mjesta, Kisújlak i Kisbrisztovc, koji su također zabilježeni u srednjovjekovnim izvorima.[2] Ono što se u imenima Iločac i Brestovčac postiže naknadno dodanim deminutivnim sufiksom *-ac* ostvaruje se u složenim dvorječnim ekonimima uporabom pridjeva koji kvalificira osnovno ime, kao u primjeru Veliki Zdenci i Mali Zdenci, ili u tome analognim primjerima koji sadrže kvalifikative Stari/Novi (npr. Stari i Novi Perkovci), Gornji i Donji (npr. Gornji i Donji Andrijevci) i slične. Povijesno gledano, u svim su tim slučajevima morala prvotno postojati samo osnovna imena, i to sa samo jednim nositeljem (u slučaju Zdenaca i Perkovaca) ili pak s dvama međusobno neovisnim nositeljima (u slučaju Andrijevaca, homonimnih i prostorno nepovezanih naselja u brodskoj Posavini). Tek je noviji razvoj tim ishodišnim jednostavnim imenima pridodao kvalifikative i manji broj starih ekonima zamijenio većim brojem složenih, deriviranih ekonima.

---

[1] Moglo bi se kraće reći i *paronimije*, u smislu kategorije vlastitih imena koja su konstruirana na temelju drugih imena te im ostaju formalno i semantički bliska. No, termin *paronimija* već je u upotrebi kao okvirni naziv za riječi koje i fonetski i značenjski stoje blizu jedna drugoj, ali ipak nisu ni homonimi ni sinonimi (npr. *potreban* i *potrebit*).

[2] Za Kisújlak/Iločac v. Pál Engel, »Valkóvármegye (középkori földrajza)« (računalni rukopis), s. v. Újlak (Kis-). Za Kisbrisztovc/Brestovčac v. Stanko Andrić, *Rudina: benediktinski samostan sv. Mihaela Arkanđela* (Monasticon Slavonicum, Sirmiense et Baraniense, sv. 1) (Slavonski Brod: Hrvatski institut za povijest – Podružnica za povijest Slavonije, Srijema i Baranje, 2020), 97, i isti, »Sajamski privilegij kralja Ludovika II za Cernik iz 1520. (i druge crtice iz povijesti srednjovjekovnog Cernika)« (u tisku).

Onomatogenetski potencijal ekonima u okviru zemljopisnog onomastikona očituje se i na razini transonimizacije, to jest prenošenja imena naseljâ u druge imenske kategorije. Tu se, doduše, po pravilu ne radi o »čistoj« transonimizaciji, bez ikakvih formalnih preinaka polazišnog imena.[3] Tako su u novom vijeku u Slavoniji nastali novi hidronimi prijenosom ekonima na vodotoke. Primjeri za to su rijeke ili potoci Voćinka (Voćinska rijeka), Kaptolka, Veličanka, nazvane prema naseljima što stoje na njima – Voćinu, Kaptolu i Velikoj. No, u svim tim slučajevima može se pokazati da su ti vodotoci u starije vrijeme nosili drukčija imena, a u slučaju Veličanke dapače da se upravo ona prvotno nazivala Velikom te je njezino ime prije sredine 13. stoljeća preneseno na određeni zemljoposjed i naselje uz nju, začetak današnjeg sela i općinskog središta Velike.[4]

Po svemu sudeći, imena vodâ na nekom području obično su starija od imena naseljâ i proces transonimizacije po pravilu je tekao u obrnutom smjeru, s vodâ na naselja. Ta je transonimizacija obično »čista«, bez izmjena na prvotnom imenu (hidronimu). Mnogi su današnji ekonimi prema podrijetlu zapravo hidronimi. Na osnovi srednjovjekovne pisane građe može se pokazati da su sva tri županijska središta u donjem međurječju Drave i Save, Vukovar (prvotno *Vukov ili *Vukovo), Požega i Virovitica, dobila imena preuzimanjem odgovarajućih bliskih hidronima. I bez istraživanja starih listina jasno je da su, primjerice, imena naselja Jošava (sada Stara i Nova Jošava kod Orahovice), Breznica (sada Đakovačka Breznica) i Glogovica (kod Slavonskog Broda) primarno hidronimi te da su kao ekonimi u sekundarnoj uporabi. Isto vrijedi za sela Vuku (na rijeci Vuki između Đakova i Osijeka) i Bosut (na ušću Bosuta u Savu). Današnji ekonim Orljavac, pak, bio bi primjer »proširene transonimizacije«, to jest preuzimanja hidronima Orljava uz afiksalnu preinaku; no, u srednjem vijeku i rijeka i naselje u njezinu gornjem toku zvali su se jednako, Orjava (otkud poslije Orljava). Zaključivanje samo na temelju današnje toponimijske situacije može ponekad dovesti u zabludu. Tako bi se, na primjer, za ekonim Pakrac moglo zaključiti da je izveden od hidronima Pakra, današnjeg imena rijeke uz koju leži grad Pakrac, odnosno da se tu radi o »proširenoj transonimizaciji«, formalno istovjetnoj onoj *Orljava* > *Orljavac*. No, povijesno gledano, ekonim Pakrac zapravo je primjer čiste transonimizacije. Ime Pakrac (stariji oblik: Pekrec) prvotno je hidronim, koji je u sekundarnoj funkciji postao i ekonim, da bi ovaj s vremenom posve potisnuo prvotnu funkciju toga imena.[5]

---

[3] O transonimizaciji v. Dubravka Ivšić, »Predslavenski hidronimi na području Republike Hrvatske koji nisu posvjedočeni u antičkim vrelima«, *Folia onomastica Croatica* 24 (2015), 46-47; Anđela Frančić, »Granice među antroponimijskim kategorijama«, *Onomastica* 63 (2019), 53.

[4] Stanko Andrić, »Podgorje Papuka i Krndije u srednjem vijeku: prilozi za lokalnu povijest«, *Scrinia Slavonica* 9 (2009), 70-71.

[5] O tome potanje u nastavku ovog istraživanja.

Dobar dio današnje nehidronimske toponimije rezultat je prenamjene hidronima. Kod takve sekundarne uporabe hidronima, izvorno hidronimski karakter »novih« toponima obično je i dalje manje-više jasno vidljiv, premda funkcionalno potisnut. Tako je očevidno da je ime grada Rijeke prvotno ime tamošnjeg glavnog vodotoka (sadašnje Rječine); pa i to da je horonim Bosna nastao preuzimanjem imena središnje rijeke tako nazvane zemlje, Bosne (antički *Bathinus*). Ako je ishodišni hidronim još prisutan u jezičnoj uporabi, hidronim i ekonim pokazuju se u sinkronijskoj ravnini kao homonimi. Povezanost i hijerarhija dvaju imena, odnosno stjecanje nove imenske funkcije koje je dovelo homonimije, vidljivi su samo u dijakronijskoj, povijesnoj perspektivi, u koju valja uključiti i jezičnu i izvanjezičnu povijest. To je tako jer se pri prijenosu na novi objekt s imenom nije dogodila nikakva materijalna promjena. Ako je ime u hidronimskoj funkciji već iščezlo iz žive uporabe (kao kod imena Pakrac), trag transonimizacije još je bolje zameten. Kada se uzme u obzir transonimizacija, hidronimija je u okviru ukupne toponimije puno prisutnija nego što se čini kada njezine podvrste promatramo kao zasebne kategorije. U tom smislu, osim hidronimije u pravom smislu, postoji u toponimiji i čitava jedna nevidljiva, povijesna »hidronimija«.

Upravo su »čiste« ili izravne transonimizacije karakteristične za povijest hidronimije, prije svega za odnos hidronimi>ekonimi. Afiksalna preoblikovanja hidronima pri pretvaranju u ekonime, kao u primjeru Orljava > Orljavac, razmjerno su neobična. Drugi je čest način hidronimsko-ekonimske seobe imenâ sudjelovanje hidronima u tvorbi dvorječnih ili višerječnih ekonima. Hidronim u prijedložnoj sintagmi ili odnosni pridjev izveden iz njega u takvu je sklopu obično povijesno sekundaran u odnosu na osnovnu imenicu (npr. Savski Marof, Brod na Kupi). U rjeđim slučajevima može se pretpostaviti povijesno ravnopravno sudjelovanje u gradnji ekonima (npr. Bicko Selo, prvotno Biđsko Selo).

Imenska građa koju se u ovom radu obuhvaća pojmom »parahidronimija« mahom se sastoji od afiksalnih izvedenica hidronima ili pak njihovih složenica s drugim riječima. Po značenju i funkcijama, ona je znatnim dijelom još uvijek hidronimija, ali zalazi i u druge toponimijske kategorije. Ta je građa prikupljena iz srednjovjekovnih latinskih diplomatičkih izvora koji se pretežito odnose na područje današnje Slavonije. U njima je, u sklopu latinskih tekstova, zabilježeno mnogo nelatinskih riječi, pretežno toponima i antroponima, a i općih imenica, pa i drugih vrsta riječi. Odražavajući tadašnje jezične prilike na tom području, jedan je dio toga vernakularnog leksika mađarski, a drugi je slavenski (hrvatski). Oba se odnose na isti izvanjezični prostor, a nisu rijetki ni slučajevi kada imamo zabilježena u oba jezika usporedna imena za isti zemljopisni objekt.

Proširenи hidronim

X = X-*vize* (nom. *víz* 'voda')

Na hrvatskom jezičnom ozemlju nailazi se često na hidronime ili druge (od hidronima izvedene) toponime koji glase Dobra voda, Crna voda, Ljeskova voda, Orahova voda i sl. Jednako su i u mađarskom jeziku česti hidronimi složeni od kojeg pridjeva i imenice *víz* 'voda', kao Feketevíz 'Crna voda', Fehérvíz 'Bijela voda', Hidegvíz 'Hladna voda', Hévíz 'Topla voda' i sl., odnosno od kakve druge opće ili vlastite imenice i imenice *víz* s posvojnim sufiksom *-e*: Várvize 'Gradska (=tvrđavska) voda', Malomvize 'Mlinska voda', Simonvize 'Šimunova voda', Balogvize 'Balogova voda' itd.[6] No, u srednjovjekovnim latinskim listinama zabilježeno je, osim takvih složenih imena, još i nešto drugo.

Ime rijeke Vuke u predturskim listinama obično se bilježilo u oblicima *Vlcou*, *Wolkow*, *Valkow*, *Walkow*, odnosno *Volco*, *Wlco*, *Walko* i sl. No, jedna listina iz 1347. spominje mlinove *in fluvio Wolkouize*,[7] a druga, iz 1462, spominje prijelaz *super fluvio Valkowyze*.[8] Istražujući u svojoj knjizi o Vukovaru u srednjem vijeku pitanje veze između imenâ Vuka i Vukovar, Nada Klaić je naišla na te zapise o Vuki te je prvi od navedenih primjera uzela kao dokaz da je u upotrebi bilo »nekoliko naziva za tu rijeku i očito njezine pritoke«, ili »za Vuku i močvare oko nje«. Jedan od tih naziva bio bi *Vukovica*. One mlinove *in fluvio Wolkouize* ona je, naime, protumačila kao »mlinove na rijeci Vukovici«, očito razumijevajući imenski oblik *Wolkouize* kao genitiv.[9]

Sličan je primjer iz Virovitice, kroz koju teče potok koji se dans zoveOđenica; u srednjem vijeku su i potok i naselje imali isto ime, koje su tadašnji izvori zapisivali u oblicima *Werewcze*, *Werwcze*, *Wereuche* i slično. No, jedna franjevačka listina iz 1508. spominje mlin koji stoji *in fluuio Werewczewyze vocato*.[10] Povjesničar Josip Adamček to je u hrvatski jezik prenio kao »mlin na rijeci Virovitičici«,[11] sugerirajući time da se grad i potok nisu zvali sasvim jednako i da je ime potoka bilo izvedeno od imena grada.

---

[6] István Szamota, *Magyar oklevél-szótár*, prir. Gyula Zolnai (Budapest: V. Hornyánszky, 1902-1906; pretisak Az Állami Könyvterjesztő Vállalat, 1984), col. 1097-1098, s. v. víz. U modernom se mađarskom takva složena imena »degramatiziraju«, tako da su im obje imenice u nominativu: Várvíz, Malomvíz itd.

[7] Tadija Smičiklas et alii, *Codex diplomaticus regni Croatiae, Dalmatiae et Slavoniae / Diplomatički zbornik Kraljevine Hrvatske, Dalmacije i Slavonije*, sv. 2-18 (Zagreb, 1904-1990), sv. 11: 370.

[8] Engel, »Valkóvármegye«, s. v. Valkóvár.

[9] Nada Klaić, *Crtice o Vukovaru u srednjem vijeku* (Vukovar: Gradski muzej Vukovar, 1983), 67-68.

[10] Mađarski nacionalni arhiv, Državni arhiv u Budimpešti, DL 33457. Usp. Matija Mesić, »Gradja mojih razprava u *Radu*«, *Starine JAZU* 5 (1873), 148.

[11] Josip Adamček, »Virovitica i Virovitička županija u srednjem vijeku«, u: *Virovitički zbornik 1234-1984.*, ur. Andre Mohorovičić (Virovitica: JAZU – Skupština općine, 1986), 115.

Obje su interpretacije naših povjesničara pogrešne. Iza navedenih zapisa srednjovjekovnih hidronima ne kriju se hrvatska imena Vukovica, odnosno Virovitičica. U oba zapisana oblika važno je uočiti drugi element koji im je zajednički, *-uize* odnosno *-wyze*. To je mađarska imenica *víz* 'voda' s posvojnim sufiksom *-e*, što daje *vize*. Prednji element složenog imena u oba je slučaja uobičajeno ime dotičnog vodotoka, *Wolko* i *Werewcze* (u današnjem mađarskom pravopisu *Valkó* i *Verőce*). Hrvatski ekvivalenti tim složenim imenima bile bi genitivne sintagme 'voda Vuke', odnosno 'voda Virovitice', ili našem jeziku svojstvenije apozitivne sintagme 'voda Vuka' i 'voda Virovitica'.

Tu se, dakle, ne radi o tome da tek spajanjem dvaju elemenata u složeno ime dobivamo hidronim, kao u primjerima Várvize i Simonvize. U primjerima Valkóvize i Verőcevize drugi je element zalihostan, jer se prvi element može samostalno koristiti kao hidronim; u oba slučaja on to po svojem postanku i jest. Analognih primjera ima u latinskim izvorima iz svih dijelova stare Ugarske,[12] a u međurječju Drave i Save našlo ih se zasad još nekoliko. Lijep rani primjer potječe sa zapadnog ruba Križevačke županije, gdje jedna kraljevska povelja iz 1244. opisuje međe posjeda Dulepska (*terra Dulypchka*). Tu se kao jedan međaš uzima »izvor koji se kaže Velikavize« (*in fontem qui Welyka wyze dicitur*), a odmah zatim bilježi se da međa teče »po Velikoj« (*per Welikam*).[13] To znači da je ondje postojao vodotok koji se zvao Velika, a mogao se u proširenom obliku zvati i Velikavize ('voda Velika'). Neobičan primjer nalazimo u listini iz 1396. koja se odnosi na područje Cernika u Požeškoj županiji, gdje se spominju dvije kmetske sesije što se nalaze *iuxta fluvium Rekavize dictum*.[14] Posrijedi je, očito, vodotok koji je nosio ekavskohrvatsko ime Reka, a mađarski su govornici tom imenu dodavali svoju riječ *-vize* te je ime u takvu proširenom obliku zabilježeno u latinskoj ispravi. Napokon, istovrstan jezični sklop našlo se i u vezi s Bosutom. Ime te rijeke srednjovjekovne listine obično bilježe u obliku *Baza*. No, jedna listina iz 1427. spominje posjed zvan Halmos »s rijekom Bosutom«, *cum fluvio Bazavyze*. Ime posjeda čuva lokalitet Oljmoš u okolici današnjih Novih Jankovaca.[15] Nadalje, u listini datiranoj 1435. godinom (ali stvarno nastaloj vjerojatno u drugoj polovici toga stoljeća) nabraja se skupina posjeda koji leže *ultra fluvium Bazawyze*.[16]

---

[12] Npr. potok Almas zapisan je kao *Almaswyze*, potok Borza kao *Borzauize*, potok Szuha kao *Zwhawyze*, potok Tapolca kao *Thapolchawyze*, potok Beszterce kao *Beztherczewyze* itd.

[13] Smičiklas et al., *Codex diplomaticus*, sv. 4: 243.

[14] Smičiklas et al., *Codex diplomaticus*, sv. 18: 99.

[15] Engel, »Valkóvármegye«, s. v. Halmos.

[16] Stanko Andrić, *Vinkovci u srednjem vijeku. Područje grada Vinkovaca od kasne antike do kraja turske vlasti* (Vinkovci i Slavonski Brod: Matica hrvatska Vinkovci i Hrvatski institut za povijest – Podružnica za povijest Slavonije, Srijema i Baranje, 2007), 72.

Što bi moglo biti razlogom da se isti vodotok jednom naziva imenom X, a drugi put, rjeđe, imenom *X-vize*? U slučaju Vuke i Virovitice može se pretpostaviti da se time htjelo izbjeći homonimijsku nejasnoću, jer su se ista osnovna imena mogla odnositi na rijeku, posjed i naselje. No, u drugim slučajevima dodavanje riječi *víz* (*vize*) nema takvu funkciju, a ni u onima gdje je vidimo, upotreba proširenog imena nije bila sustavna, nego sporadična i manjinska. Glavno ime vodotoka i dalje je bilo ono bez dodatka, a prošireno se pojavljuje kao nekakav kićeniji ili »svečaniji« oblik – po funkciji nešto između izraza »(beli) Zagreb grad«, gdje je *grad* samo dekorativni, stilski dodatak, i imenâ Ivanićgrad ili Nehajgrad, gdje su takvi oblici ravnopravni ili čak službeno nadređeni osnovnim imenima Ivanić i Nehaj.

Hrvatski ekvivalenti takvim mađarskim složenim hidronimima nisu potvrđeni. U latinskim listinama nigdje ne nailazimo na izričaje koji bi glasili, na primjer, **fluvius Orjava voda dictus* ili **rivulus Glogovica voda nominatus*.

X = X-pataka (nom. *patak* 'potok')

Pojavu istovrsnu s prethodno opisanom nalazimo u srednjovjekovnim izvorima i u vezi s mađarskom riječju *patak* 'potok', posuđenom iz slavenskih jezika, koju latinske listine bilježe u oblicima *potok, pothok, potoc, patak, pathak*. Za razliku od imenice *víz*, imenica *patak* (odnosno hrv. *potok*) u listinama se ne pojavljuje samo u imenima, nego često i kao apelativ, odnosno posuđenica istoznačna latinskoj imenici *rivulus*. Tako su u ophodima zemljišnih međâ česti izrazi kao *et ibi cadit in magnum potok et per eundem potok descendit*,[17] ili *inde descendit ad quoddam pothok et transito ipso pothok ascendit*,[18] ili *inde contra cursum eiusdem potok versus aquilonem eundo pervenit ad caput ipsius potok*...[19]

U hidronimima je ta riječ vrlo čest element. Pritom njezina funkcija nije uvijek jednaka. Uzmimo najprije ovakve primjere iz Požeške županije: *intrat in quoddam potok Vinnipotok vocatum*;[20] *pervenit ad quemdam rivulum Zwynzkpotok nominatum*.[21] To su očito posve hrvatski hidronimi, Vinji potok i (vjerojatno) Svinjski potok. Prvi je element u oba slučaja pridjev, što znači da je imenica *potok*, kao drugi element, u načelu nedjeljiv dio osnovnog imena. Složeni hidronimi koji se sastoje od dviju imenica na našem su području u pravilu mađarski, čak i kada su načinjeni

[17] Smičiklas et al., *Codex diplomaticus*, sv. 3: 358.

[18] Smičiklas et al., *Codex diplomaticus*, sv. 6: 373.

[19] Smičiklas et al., *Codex diplomaticus*, sv. 9: 73.

[20] Smičiklas et al., *Codex diplomaticus*, sv. 6: 62.

[21] Smičiklas et al., *Codex diplomaticus*, sv. 6: 223.

od slavenskih riječi. U nekima od njih, drugi element, imenica *patak*, također je neophodan dio osnovnog hidronima. Tako je u ovim primjerima: *usque dum Ratybor potoka iungitur (...) et per ipsum Rathibor potoka*;[22] *ubi intraret in Myhoylpotoka*.[23] Tu je prvi element osobno ime (Ratibor, Miholj), a drugi, imenica *patak*, dobiva posvojni sufiks *-a*. Tako je i u složenim imenima gdje je prvi element opća imenica. Iz ugarskih županija potječu srednjovjekovni primjeri za to kao što su Disznópataka ('svinjin potok') ili Spánpataka ('španov potok').[24] U tu podvrstu spada i hidronim iz Požeške županije koji glasi *Kenezpataka* (Kenézpataka 'knezov potok'),[25] a vjerojatno i onaj kojeg izvori bilježi kao *Garadpotoka, Gradpotaka, Garad pothoka, Gradpotaca, Gradpotoka*. Potonji je, doduše, već u vrijeme prvih zapisa bio prenesen s vodotoka na okolni zemljoposjed i potom na tamošnje naselje (odgovara mu današnja Ratkovica).[26] U svim tim primjerima imenica *patak* tvori osnovni hidronim zajedno s imenicom s kojom je sparena. Osnovno i polazišno ime vodotoka ne može biti samo Ratibor, Miholj, Disznó/Svinja, Spán/Špan, Kenéz/Knez ili Garád/Grad (iako je u načelu moguće da i takva imena i imenice, naknadnim pojednostavnjivanjem, postanu hidronimi).

Drukčije je s imenima koja možemo nazvati hidronimima u pravom smislu ili izvornim hidronimima. Kod njih nema potrebe za dopunom nekom od riječi koje znače vodni objekt ove ili one vrste ('voda', 'rijeka', 'potok' i slično) jer će tek zajedno s takvom riječju tvoriti hidronim. Takvi samostalni hidronimi čine veći dio ukupne hidronimije; u njih spadaju ne samo prastari, semantički nepronični hidronimi kao Dunav, Drava, Sava, Bosut ili Vuka, nego i mlađi, jezično prozirniji hidronimi kao što su Ilova, Orljava, Breznica, Jošava ili Glogovica. Među mnoštvom primjera iz srednjovjekovne (mikro)hidronimije Požeške županije možemo spomenuti neke: Kašnik, Vodoskok, Koprivna/Kaporna, Crkvenik, Gramačnik, Jazvina (drugdje Jazvinak), Cernik, Orjavica. Većina je tih i sličnih hidronima zabilježena mnogo puta bez ikakva imenskog dodatka. No, mjestimice ih u latinskim tekstovima nalazimo i ovako: *incipit a Kasnyk potoka (...) cadit in Kasnyk potoka*;[27] *penes Wodozkak potoka tendens*;[28] *ubi Prezeklechpotoka caderet in Chyr-*

[22] Pál Engel, »Pozsegamegye Árpád-kori földrajza« (računalni rukopis, 2000), s. v. Lipinye.

[23] Engel, »Pozsegamegye«, s. v. Cirkvenik.

[24] Lajos Kiss, *Földrajzi nevek etimológiai szótára*, 2. popr. izdanje, 2 sv. (Budapest: Akadémiai kiadó, 1988; pretisak 1997), sv. 1: 373, s. v. Disznópataka, i 636, s. v. Ispán-patak.

[25] Smičiklas et al., *Codex diplomaticus*, sv. 5: 466.

[26] Engel, »Pozsegamegye«, s. v. Gradpatak.

[27] Smičiklas et al., *Codex diplomaticus*, sv. 6: 326.

[28] Smičiklas et al., *Codex diplomaticus*, sv. 6: 379.

kuenykpotoka (...) et idem caderet in Chyrkuenik;[29] *in quandam vallem, in qua est Gramachnyk potoka, et per ipsum potok pervenit*;[30] *cadit in Jazwina potok*;[31] *cadit in fluvium Kopornopotok (...) cadit in Koprinapotok*;[32] *cadit in Chernyk potaka*.[33]

Za pomiješanu i nerazlikovnu uporabu imenskih oblika *X* i *X-pataka* vrlo je ilustrativan ovaj primjer: *prima meta incipit super Oryauicha potoka... eundo cadit in Oryauicha, et per ipsum Oryauicha tendendo... et per Oryauicha potaka (!), que in fossato eiusdem molendini currit, tendit superius et cadit iterum in magnam Oryawycha, et per ipsam magnam Oryauicha pervenit ad metam antedictam, ibique terminatur*.[34] Isti dio potoka koji se na početku ophoda zove *Oryauicha potoka* na kraju se zove samo *Oryauicha*, štoviše »velika« Orjavica, a to »velika« nema nikakve veze s alternacijom osnovnog i proširenog hidronima, nego je uvedeno samo zato što se tijekom ophoda spominje i umjetni prokop spojen s Orjavicom, na kojem je stajao mlin.

U tim se primjerima gore spomenuti hidronimi pojavljuju s dopunom *-potoka* (rjeđe samo *-potok*). Takvi dvodijelni imenski oblici, složeni prema obrascu *X-pataka*, bili su u govornom jeziku, po svemu sudeći, prijelazna pojava između pravih vlastitih imena i »genitivnih« sintagmi u kojima je samo prvi element pravo ime. Može se pretpostaviti da se u nekim slučajevima uporabom proširene varijante hidronima željelo izbjeći nesporazum, odnosno precizirati da se misli na vodotok, a ne na istoimeni posjed ili naselje. No, takva se uporaba očito javlja i kada nije prijetila moguća zabuna takve vrste. Stoga uporabno variranje osnovnog hidronima i njegove proširene inačice u latinskim dokumentima traži slojevitije objašnjenje. Moglo bi se pomisliti da je uporaba imenskog oblika *X-pataka* u govornom jeziku bila češća nego što se to opaža u zapisima, ali se on u latinskim tekstovima nekada prevodio izričajima tipa *fluvius X vocatus* (to jest, piscu dokumenta bilo je jasno da je u takvu izričaju drugi element proširenog hidronima suvišan), a nekada se ostavljalo cjelovito, dvodijelno mađarsko ime. No, tako česta uporaba proširenog hidronima protuslovila bi načelu ekonomije u govornom jeziku. Stoga se razložnijim čini ovakvo objašnjenje: piscima latinskih listina bilo je blisko to da hidronimi X ili Y imaju i svoje »pune« oblike *X-pataka* i *Y-pataka*, oko čijeg su se imenskog statusa, međutim, kolebali pa su ih u latinskom tekstu pretežito iskazivali prijevodnim izričajem koji sadrži riječ *rivulus*, a u rjeđim su ih slučajevima prenosili cjelovito u izvornu obliku.

[29] Engel, »Pozsegamegye«, s. v. Cirkvenik.

[30] Smičiklas et al., *Codex diplomaticus*, sv. 6: 377.

[31] Smičiklas et al., *Codex diplomaticus*, sv. 9: 73.

[32] Smičiklas et al., *Codex diplomaticus*, sv. 9: 506.

[33] Smičiklas et al., *Codex diplomaticus*, sv. 11: 80.

[34] Smičiklas et al., *Codex diplomaticus*, sv. 6: 626.

Dijelovi vodotoka

Početak: mađ. *-fő* i hrv. *vrh-*

Početak vodotoka, tj. njegov izvor ili vrelo, u latinskim se listinama obično naziva *caput* 'glava' ili *fons* 'izvor'. U mađarskom je u srednjem vijeku za taj pojam redovita riječ *fő*, arhaična inačica imenice *fej* 'glava'. Latinske je isprave pišu *few, feu, fev, fw*. Ona sudjeluje u tvorbi hidronimskih izvedenica koje označavaju izvor vodotoka kojem pripada osnovni hidronim. U središnjem i donjem dravsko-savskom međurječju za to ima mnogo primjera. Za svaki se u izvorima zabilježeni hidronim može u načelu očekivati da je negdje zabilježen i taj njegov parahidronim.

Evo dva primjera iz Požeške županije: *ad caput cuiusdam aque que vocatur Nagpatakfew*;[35] *prope est fons, qui dicitur Gramachnikfew*.[36] Prvi se hidronim odnosi na izvor nekog potoka koji se mađarski zvao Nagypatak ('veliki potok'), a nalazimo ga u opisu međâ posjeda zvanog Horsovc/Hrušovac (ime danas sačuvano u ekonimu Kruševo) koji je ležao na južnoj strani središnjeg Papuka. Potok Gramačnik, zabilježen i kao Gramacsnikpataka (*Gramachnyk potoka*), protjecao je područjem današnjeg sela Gromačnika sjeverozapadno od Slavonskog Broda, a u tamošnjem dijelu Dilj-gore imao je izvor koji se na mađarskom zvao Gramacsnikfő.

U srednjovjekovnoj Križevačkoj županiji zabilježeno je razmjerno mnogo parahidronima načinjenih prema obrascu *X-fő*. Jedna listina iz 1336. govori o prodaji posjeda zvanog *Bliznafew*, a o dijelu njegovih međa kaže se: *deinde procedens cadit in caput Blyzna, inde in eodem fluvio de Blyzna descendens*...[37] I danas postoji potok Blizna u istočnoj okolici Križevaca, a izvor mu je u blizini sela Lepavine. U istom je kraju istočno od Križevaca zabilježeno ime posjeda Velikefő. On je morao stajati kod početka današnje Velike rijeke, desne pritoke Česme. Zanimljivi su načini kako se to ime javlja u listinama. U ispravi Čazmanskog kaptola iz 1391. spominje se Petar, sin Vučjaka (*Wlchyak*) s pridjevkom *de capite Velike fluvii predicti* ('od vrela prije spomenute rijeke Velike').[38] Tu je izričaj *de capite Velike* latinski prijevod imena koje je 1406. i 1409. zapisano u izvornom mađarskom obliku Velikefő, s time da je mjesto uz to imalo i drugo, hrvatsko ime, izvedeno od imena vlasnika: *Wlchakouschyna alio nomine Velikefew* 'Vlčakovšćina (Vučjakovština), drugim imenom Velikefő'.[39]

---

[35] Smičiklas et al., *Codex diplomaticus*, sv. 4: 434. Moguće je da zamjenica *qu(a)e* u izvorniku zapravo glasi *quod*, jer se ime odnosi na *caput*, a ne na *aqua*.

[36] Smičiklas et al., *Codex diplomaticus*, sv. 7: 153.

[37] Smičiklas et al., *Codex diplomaticus*, sv. 10: 253-254.

[38] Smičiklas et al., *Codex diplomaticus*, sv. 17: 348.

[39] Elemér Mályusz, Iván Borsa, Norbert C. Tóth, Tibor Neumann, Gábor Mikó, Bálint Lakatos, *Zsigmondkori oklevéltár*, sv. 1- (Budapest: Akadémiai kiadó – Magyar Országos Levéltár, 1951-), sv. 2/1: 612, br. 4906, i sv. 2/2: 253, br. 6870.

Od 14. se stoljeća u izvorima pojavljuje posjed *Gorbonokfew* u podravskom dijelu županije.[40] Gorbonok ili hrvatski (vjerojatno) *Grabovnik jest pritok Drave koji je dao takvo ime i naselju koje će se u novije vrijeme prozvati Kloštar Podravski. Otud se može zaključiti da je ime Gorbonokfő ili 'vrelo Gorbonoka' prvotno označavalo početak jednog od potokâ koji se u okolici Kloštra spajaju u jedan, a to su današnji Kozarevac, Suha Katalena i Sirova Katalena.[41]

Slično je kao ime posjeda zabilježen i toponim Garicsfő, koji latinske listine od 13. stoljeća nadalje pišu *Garygfeu*, *Garigfeu*, *Garyghfeu* i slično. Tako na primjer listina iz 1304. ovjerava da su dotadašnji vlasnici prodali zagrebačkom biskupu *quandam terram seu posssessionem eorum Garigfeu vocatam, sub castro Garig existentem*.[42] U kazalu dotičnoga Smičiklasova sveska taj je toponim naveden kao »Garić gornji (Garigfeu)«.[43] Ugrubo uzevši to nije pogrešno, ali o čemu je tu riječ bilo je jasnije filologu Stjepanu Pavičiću. U srednjem vijeku današnja se Moslavačka gora zvala Garić, a jednako se zvalo i središnje vlastelinstvo s istoimenom utvrdom (*castrum*) na toj gori. Prvotno je, pak, to ime zapravo bilo ime potoka, desnog pritoka Ilove, koji ima početak u okolici utvrde i koji se danas u svojem većem dijelu zove Garešnica. O tome Pavičić piše: »Područje obiluje vodama, a glavna je od njih potok Garić, današnja Garešnica. Izvor toga potoka nalazi se nedaleko tvrdoga grada Garića, te je vjerojatno da je stekla[44] ime po njemu, kao što je to slučaj, valjda, i sa gorom i sa šumom oko toga grada. Jedno ime poslužilo je tu za četiri zemljopisna naziva.«[45] Budući da je Garić prvotno hidronim, što dokazuje već i samo postojanje imena Garicsfő, Pavičić je posjed i selo što su nosili to potonje ime obradio pod naslovom »Vrhgarić; Garigfeu«. Takvo je imenovanje pojasnio ovom napomenom: »To se selo nalazilo u staroj Garićkoj župi oko vrela potoka Garića. U poznatim spomenicima zabilježen je samo madžarski oblik, a naš se samo pretpostavlja; ispor. naše Vrhrika, danas Vrlika.«[46] U topografskom pogledu posjed ili selo Garicsfő odgovara prema Pavičiću današnjem selu Podgariću.

Zabilježen je i hidronim Csázmafő 'vrelo Čazme (današnje Česme)', također odmah u funkciji mikrohoronima (ime posjeda) i ujedno ekonima. Kraljevska darovnica iz 1255. opisuje međe

[40] Npr. Smičiklas et al., *Codex diplomaticus*, sv. 18: 154, 155; Kamilo Dočkal, »Srednjovjekovna naselja oko Dobre Kuće«, *Starine JAZU* 48 (1958), 112.

[41] Usp. Robert Čimin, *Razvoj i prostorna organizacija srednjovjekovnih posjeda na području Gornje Komarnice. Doktorski rad* (Sveučilište u Zagrebu – Filozofski fakultet, 2020), 269.

[42] Smičiklas et al., *Codex diplomaticus*, sv. 8: 89.

[43] Smičiklas et al., *Codex diplomaticus*, sv. 8: 630.

[44] Treba stajati: »stekao« (misli se na »tvrdi grad«).

[45] Stjepan Pavičić, »Moslavina i okolina«, *Zbornik Moslavine*, gl. ur. Slavko Degoricija (Kutina: Muzej Moslavine, 1968), 78.

[46] Pavičić, »Moslavina i okolina«, 92.

»zemlje Császmafő« (*terra Chazmafeu*), koje se dijelom oslanjaju na potok Čazmu (*fluvius Chazma*), a jedan je od navedenih međaša bio »u Császmafőu pod stablom graba« (*in Chazmafeu sub arbore gertean)*, što bi se odnosilo upravo na uže zemljište gdje Čazma/Česma izvire.[47] Ime Császmafő, u obliku *Chasmafew* i slično, javlja se više puta kao ime posjeda i sela u 15. stoljeću, o čemu je izvijestio Kamilo Dočkal, tumačeći to ime ispravno kao »Čazma vrelo«.[48] Postojanje toponima koji znači 'vrelo Čazme/Česme' važno je i stoga što se danas na početak Česme gleda drukčije, naime kao da ona nastaje spajanjem više potoka (Grđevica, Barna, Grbavac) u zapadnoj okolici Grubišnog Polja. U srednjem je vijeku po svemu sudeći potok Barna bio najgornji dio rijeke Čazme ili Česme, a posjed Császmafő ležao je oko njegova vrela u sjevernoj okolici Grubišnog Polja.[49]

Napokon, ovakav se parahidronim javlja i u vezi sa zemljopisnim imenom koje latinske listine bilježe u oblicima *Zenche, Zemche, Zempche, Zynche, Zyncze* i sl., čemu odgovara mađarsko Szencse ili Szincse. Ime se sačuvalo i u vremenu turske vlasti, kada je u poreznim popisima na tom području zabilježena »mezra Sveča«.[50] U hrvatskoj je historiografiji počevši od Vjekoslava Klaića za to ime ustaljen ekvivalent Svetačje. U srednjem vijeku ime Szencse nosili su razmjerno prostrano vlastelinstvo u Posavini oko Novske i Jasenovca, njegovo središnje naselje (odgovara mu vjerojatno današnja Novska), kao i arhiđakonat Zagrebačke biskupije na tom području. U radu posvećenom razmjerno važnoj plemićkoj obitelji koja je u svojem posjedničkom pridjevku isticala taj toponim, Klaić je naišao i na dva spomena s njime povezana imenskog oblika Szencsefő. U oba slučaja radilo se o naselju takva imena u kojem se nalazila župna crkva svetog Mihaela. Listina iz 1489. spominje tu crkvu *in Zencheffew*, a popis svećenstva Zagrebačke biskupije iz 1501. spominje je također uz mjesnu odrednicu *in Zynchefew*. Te podatke Klaić komentira ovako: »Crkva sv. Mihajla stajala je dakle u gornjem ili bregovitom Svetačju (Zencheffew = Zenche-felsö)...«[51] No, toponimski element *-fő* nije isto što i (redovito preponirani) pridjevski toponimski element *felső-*. Ime Szencsefő samo po sebi dokazuje da je osnovno ime, Szencse, zapravo hidronim.[52] Szencsefő je tako moralo biti naselje u blizini izvora potoka Szencse, a ovaj je najprije mogao biti potok koji se danas zove Novska i koji izvire u brdima sjeveroistočno od grada Novske i utječe u Savin rukav

[47] Smičiklas et al., *Codex diplomaticus*, sv. 4: 609-610.

[48] Dočkal, »Srednjovjekovna naselja«, 97-98.

[49] Danko Dujmović, »Zdenci u 13. i 14. stoljeću: prilog poznavanju kulturnog krajolika«, *Scrinia Slavonica* 18 (2018), 14 i 24.

[50] *Popisi Pakračkog sandžaka 1565. i 1584.*, prev. i prir. Fazileta Hafizović (Slavonski Brod: Hrvatski institut za povijest – Podružnica za povijest Slavonije, Srijema i Baranje, 2021), 139, 140, 317, 319.

[51] Vjekoslav Klaić, »Plemići Svetački ili *nobiles de Zempche* (997-1719)«, *Rad JAZU* 199 (1913), 17.

[52] Teoretski bi mogao biti i oronim, pa bi element *-fő* značio 'vrh/glavica (brda)', ali takve su oronimske složenice puno rjeđe od hidronimskih, a ukupan uporabni kontekst posavskoga imena Szencse isključuje takvu mogućnost. Usp. Szamota, *Magyar oklevél-szótár*, col. 224-227, s. v. fej.

Veliki strug nedaleko od Jasenovca. Druga bi mogućnost bila da je Szencse puno duži potok koji se danas zove Subocka i koji teče zapadno od Novske, a izvire u humlju južno od Lipika, gdje bi u tom slučaju trebalo tražiti i naselje Szencsefő sa župom svetog Mihaela.[53]

U Vukovskoj županiji poznat je zasad samo jedan toponim tog tipa, Valkófő. Prvotno je i on morao biti hidronim, jer znači 'izvor Vuke (mađ. Valkó)'. Zabilježen je u dvama dokumentima iz ranog 14. stoljeća, u oblicima *Wlkofev*, *Wolkofev* i *Wolkofeo*. U oba slučaja to je bilo ime zemljoposjeda i oba puta govori se o njemu zajedno s još jednim posjedom, zvanim *Azaryas* ili *Azarias*, te se štoviše kaže da su oni bili spojeni, odnosno obuhvaćeni jednim krugom međâ.[54] Za razliku od posjeda Valkófő, posjed Azariás, Ozoriás ili Ozorjaš spominje se i u mnogo drugih izvora sve do ranoga 16. stoljeća.[55] Ima mu traga i kasnije. Engel citira osmanski porezni popis iz 1565. koji spominje pustoselinu zvanu Zorjaševa koja spada na grad Gorjane, a popis iz 1579. sadrži »varoš Gorjan s mahalom Zurjaš«.[56] Sve do danas jedno zemljište sjeverozapadno od Gorjana naziva se Zorjaševo ili Zoriševo. Prema tome bi se stari Azariás ili Ozorjaš, koji je bio i naselje sa župnom crkvom, nalazio u bliskoj okolici Gorjana. Tu bi negdje trebalo onda tražiti i posjed Valkófő. No, Engel o potonjemu kaže da je bio »u okolici Paučja« (ne iznoseći za to nikakav argument). Neprilika je u tome što Gorjani i Paučje nisu blizu jedno drugome pa se ne vidi kako bi onda moglo stajati ono što srednjovjekovni izvor kaže o prostornoj povezanosti posjedâ Valkófő i Azariás. Problem s time gdje se zapravo nalazio Azariás kao da je nazreo već i Csánki, koji ga smješta široko u »kraj oko Gorjana i Paučja«. U tu se topografsku zagonetku ovdje ne možemo upuštati. Ono što nas zanima jest položaj posjeda zvanog Valkófő, što će reći »vrelo Vuke«. Rijeka Vuka izvire na rubnom jugoistočnom području planine Krndije, između Paučja i Đakovačke Breznice. U njezinu najgornjem toku načinjeno je u novije vrijeme umjetno jezero Borovik pa se otud ponekad tvrdi da je izvor Vuke u tom jezeru. Vrlo je zanimljivo da se šumsko područje oko izvora Vuke i dandanas zove *Vučje glave*.[57] To je izravni prijevodni ekvivalent mađarskoga Valkófő.

---

[53] Čini se da tako misli Pál Engel, koji naselje Szencseszentmihály ('Svetački Sveti Mihael'), koje je isto što i Szencsefő, stavlja na mjesto današnjeg sela Livađani jugozapadno od Lipika (Pál Engel, *Magyarország a középkor végén. Digitális térkép és adatbázis a középkori Magyar Királyság településeiről / Hungary in the Late Middle Ages. Digital vector map and attaching database about the settlements and landowners of medieval Hungary* (CD-ROM) (Budapest: Térinfo BT – MTA Történettudományi Intézet, 2001)).

[54] Engel, »Valkóvármegye«, s. v. Valkófő.

[55] Dezső Csánki, *Magyarország történelmi földrajza a Hunyadiak korában*, 5 sv. (Budapest: Magyar Tudományos Akadémia, 1890-1913), sv. 2: 339, s. v. Ozoriás; Engel, »Valkóvármegye«, s. v. Ozoriás (Azariás).

[56] *Popis sandžaka Požega 1579. godine / Defter-i mufassal-ı liva-i Pojega 987.*, prir. i prev. Fazileta Hafizović (Osijek: Državni arhiv u Osijeku, 2001), 159.

[57] *Veliki atlas Hrvatske* (Zagreb: Mozaik knjiga, 2002), sekcija 75.

Upravo bi na tom zemljištu bilo najrazložnije tražiti srednjovjekovni posjed takva imena. Tome treba dodati da osmanski izvori spominju još jedan toponim koji se može dovesti u vezu s početkom rijeke Vuke. Porezni popis iz 1579. spominje u Gorjanskoj nahiji »zemljište Vučji vrh« koje pripada selu Filipetinci.[58] Ovo odgovara selu Filetincima koje srednjovjekovne listine spominju oko 1500. i koje se prema Engelu nalazilo u okolici Drenjskog Slatinika,[59] što je sve područje oko najgornjeg toka Vuke.

Kao što se vidi u gore iznesenim primjerima, parahidronimi s drugim elementom *-fő* po funkciji su u rjeđim slučajevima bili i nadalje hidronimi (dva primjera iz Požeške županije i vjerojatno Császmafő u užoj uporabi kod opisa međâ), a češće su već imali sekundarnu primjenu, kao imena posjeda ili naselja. To je sociolingvistički razumljivo jer obično nema dovoljno razloga za to da verbalna formula za dio određenog vodotoka (u ovom slučaju izvor) funkcionira kao pravo zemljopisno vlastito ime ako se njome ne označava i kakva druga društveno-zemljopisna činjenica, kojoj to ime pripada kao njezino vlastito te se ono u takvoj uporabi posve osamostaljuje u odnosu na polazišni hidronim.

Hrvatski ekvivalent ovom tipu parahidronima bile bi složenice načinjene po obrascu *vrh+ hidronim*. Primjer za to spomenuo je Pavičić u gornjem navodu: Vrlika, ime nastalo glasovnim pojednostavnjivanjem izvornoga Vrhrika. To ime, u srednjem vijeku bilježeno kao *Verchreca*, *Verherica*, *Verh Reka* i slično, prvotno je pripadalo naselju na mjestu današnjeg sela Cetine, pokraj izvora istoimene rijeke. »Rika« ili »reka« u izvornom imenu Vrhrika ili Vrhreka odnosi se, dakle, na rijeku Cetinu. Na širem južnoslavenskom području ima za takvu tvorbu daljnjih primjera. Vrhbosna ili Vrhbosanje bilo je u srednjem vijeku ime za početak rijeke Bosne, desne Savine pritoke, i za šire područje oko njega, tj. okolicu današnjeg Sarajeva. Kod izvora rijeke Prače, lijeve pritoke Drine, nalazila se u srednjem vijeku župa Vrhprača. Srednjovjekovno naselje na mjestu Pljevalja, na sjeveru Crne Gore, zvalo se u ranijem dobu Vrhbreznica ili Vrhobreznica, prema izvoru tamošnje rijeke Breznice. Kod izvora rijeke Lab na Kopaoniku, u južnoj Srbiji, stajao je u srednjem vijeku kraljevski dvorac imenom Vrhlab. U međurječju Drave i Save, međutim, nije se u srednjovjekovnoj pisanoj građi dosad našlo primjera takvih zemljopisnih imena.

Kraj: mađ. *-szád* i hrv. *usti-*

Jedna od mađarskih riječi za riječno ušće koje se javljaju u srednjovjekovnoj toponimiji jest imenica *szád*. Ona je srodna i značenjski bliska imenici *száj* ‘usta; otvor’. Na osnovu koja im je zajed-

[58] *Popis sandžaka Požega*, 166.

[59] Engel, »Valkóvármegye«, s. v. Filetinc.

nička u inačici *szád* dodan je imenički sufiks *-d*, čest u toponimima.[60] U složenim se hidronimima imenica *szád* javlja kao drugi element, nekada s posvojnim sufiksom *-a*, nekada bez njega. U ugarskim listinama koje je pretražio István Szamota primjeri za prvo su *Nogpatakzada* ('ušće Velikog potoka'), *Belapatakazada* ('ušće Belinog potoka'), *Aruazada* ('ušće Árve/Orave'); a za drugo *Arukzad* ('ušće Ároka'), *Sythwazad* ('ušće Zsitve (potok u Šomođskoj županiji)'), *Kerekerzad* ('ušće Kerekéra').[61]

Na našem su području razmjerno dobro poznata dva primjera takvih parahidronima, oba u kasnom srednjem vijeku. Jedan je Drávaszád ('ušće Drave'), obično skraćeno u Draszád. U jednoj krnjoj listini nastaloj oko 1430. zabilježen je toponim *Drazad* uz napomenu »gdje se voda Drave ulijeva u Dunav« (*ubi aqua Draue cadit in Danubium*). Samo 1450. zabilježen je izvorni puni oblik *Drawazad*. U ostalim diplomatičkim dokumentima uz oblik *Drazad* javlja se i *Drazaad*, što odražava dužinu na zadnjem samoglasniku. U nekim je listinama to mjesto označeno kao trgovište (*oppidum*), a jednom se spominju i *cives de Drazad*.[62] To je razmjerno važno naselje bilo poznato i ranim kartografima, a za nj je znao i pisac Nikola Olah, koji u svojem djelu *Ugarska* pretpostavlja da Draszádu odgovara antički *Teutoburg(i)um* i također kaže da se nedaleko od njega Drava stječe s Dunavom (*Dravus... non longe ab oppido Drazad Danubio miscetur*).[63] Draszád je poslije nestao u pomicanjima riječnih korita, a Engel misli da je stajao »u susjedstvu Aljmaša, vjerojatno na današnjem mjestu Sonte«.

Oslanjajući se na povijesnogeografski leksikon Dezsőa Csánkija, od kojeg je preuzeo dokumentarne navode o Draszádu, Josip Bösendorfer je kao nosivi hrvatski oblik u uporabu uveo *Dravski Sad*. Uz to je napomenuo: »Ležao je na hrvatskoj višoj obali, što mu i ime kazuje (prema 'sad', 'nasad', 'Novi Sad')«.[64] To je filološko povezivanje pogrešno, jer mađ. *szád* ne stoji ni u kakvoj vezi s hrv. *sâd* niti s imenom Novi Sad.

Drugi je primjer Barkaszád 'ušće Brke'. Zabilježen je najprije u listini iz 1422, u obliku *Barkazaad*, kao ime kaštela u ugarskom dijelu Bosne, potom 1438. kao utvrda (*castrum*) *Barkazad* u okrugu

[60] *Etimológiai szótár: magyar szavak és toldalékok eredete* (e-knjiga), gl. ur. Gábor Zaicz (Budapest: Tinta könyvkiadó, 2006), s. v. szád i száj.

[61] Szamota, *Magyar oklevél-szótár*, col. 872, s. v. szád.

[62] Engel, »Valkóvármegye«, s. v. Draszád (Drávaszád).

[63] Nicolaus Olahus, *Hungaria – Athila*, prir. Colomannus Eperjessy i Ladislaus Juhász (Budapest: K. M. Egyetemi nyomda, 1938), 7-8.

[64] Josip Bösendorfer, *Crtice iz slavonske povijesti* (Osijek: Tiskom knjigo- i kamenotiskare Julija Pfeiffera, 1910), 171, s. v. Dravski Sad. Usp. Csánki, *Magyarország*, sv. 2: 281, s. v. Drávaszád (Draszád).

Usori.[65] Utvrdu se u drugim izvorima nazivalo jednostavnije Barka 'Brka', kao i rijeku koja je na tom mjestu utjecala u Savu. Položaj joj, dakle, odgovara središtu današnjega grada Brčkoga na desnoj strani Save.[66]

U Vukovskoj se županiji nalazilo još jedno naselje čije je ime uključivalo riječ *szád*: Erdőszád. Zabilježeno je razmjerno mnogo puta u listinama 14. i 15. stoljeća, obično u obliku *Erdewzad*. Prema Engelu odgovara mu današnje selo Pridvorje u zapadnoj Đakovštini.[67] Tu nije riječ o parahidronimu. Osim u smislu riječnog ušća, riječ *szád* rabila se i u značenju otvora ili prolaza što vodi u kakvu zasebnu cjelinu prirodnog okoliša, ili iz nje. Značila je tako i mjesto pogodno za ulaz u kakvu dolinu ili pak u šumu. Szamota je našao posve izričitih potvrda za prvo,[68] a za drugo je donio primjere u kojima je prvi element imenica koja znači određenu vrstu šumskog raslinja: *Bykzad* i *Feneuzad*, to jest Bükkszád i Fenyőszád. Prvo bi značilo otprilike 'ulaz u bukovu šumu',[69] a drugo 'ulaz u borovu šumu'. Erdőszád je, dakle, 'ulaz u šumu (mađ. *erdő*)', možda točnije 'otvor ili uvala po kojoj čistina zalazi u šumu i omogućuje da se u nju postupno ulazi'. Kiss je taj toponim zabilježio drugdje u Ugarskoj, u gramatički nepojednostavnjenu obliku: *Erdeuzada*, tj. Erdőszada, što je danas Ardusat u Rumunjskoj.[70]

Hrvatski ekvivalent mađarskim toponimima tipa *X-szád(a)* složenice su po obrascu *usti- + hidronim*. Hrvatska riječ *usta* posve je, oblikovno i semantički, očuvana praslavenska imenica bez jednine. Zbirni oblik *ustъje* već je u starini značio 'ušće rijeke'. Oblik *usti-* koji nalazimo u složenim toponimima bio bi, prema Skoku, »stari lokativ *ustъji*«.[71] Među rane primjere toponimizacije riječi za 'ušće' idu sjevernopoljski grad Ujście, na mjestu gdje Gwda utječe u Noteć, i sjevernočeški grad Ústí nad Labem, hrv. Usti na Labi, nastao uz ušće Biline u Labu. Za južnoslavensko područje karakteristični su složeni toponimi u kojima je drugi element ime vodotoka koji utječe u drugi, veći. Najpoznatiji su primjeri iz Bosne: Ustiprača i Ustikolina na mjestima gdje Prača, odnosno Kolina, utječu u Drinu; Ustirama kod nekadašnjeg ušća Rame u Neretvu.

---

[65] Mályusz et al., *Zsigmondkori oklevéltár*, sv. 9: 235, br. 734; Jakov Stipišić i Miljen Šamšalović, »Isprave u Arhivu Jugoslavenske Akademije«, *Zbornik Historijskog instituta Jugoslavenske Akademije* 3 (1960), 563, br. 1961.

[66] Pál Engel, *Magyarország világi archontológiája, 1301-1457*, 2 sv. (Budapest: História – MTA Történettudományi intézete, 1996), sv. 1: 273, s. v. Barkaszád.

[67] Engel, »Valkóvármegye«, s. v. Erdőszád.

[68] Na primjer: *in capite vallis Halaguszad vocate* (Szamota, *Magyar oklevél-szótár*, col. 872. s. v. szád).

[69] Kiss, *Földrajzi nevek*, sv. 1: 216, s. v. Bikszád.

[70] Kiss, *Földrajzi nevek*, sv. 1: 425, s. v. Erdőszáda, s objašnjenjem da ime »upućuje na početak veće šume ili ulaz u nju«.

[71] Petar Skok, *Etimologijski rječnik hrvatskoga ili srpskoga jezika*, 4 sv. (Zagreb: JAZU, 1971-1974), sv. 3: 549, s. v. ústa.

U međurječju Drave i Save najpoznatiji primjer tvorbe *usti-X* jest Ustilonja. Zabilježen je, u obliku što nam je sačuvan kao *Vustiloygne*, kao ime ribnjaka već 1211. u kraljevskoj darovnici za cistercite iz Topuskog.[72] Poslije se spominje u mnogim izvorima, naročito nakon što je ondje potkraj srednjeg vijeka podignut kaštel koji je odigrao primjetljivu ulogu u obrani od Turaka sve dok ga oni nisu spalili 1552. Ime mu je zapisivano u oblicima *Wzthylona, Wztylonya, Hwztilonna, Hwzthylonya, Hustilonna* i slično.[73] Nalazio se na južnoj granici Križevačke županije prema Zagrebačkoj, pokraj ušća Lonje u Savu, na mjestu gdje je danas selo Lonja južno od Kutine, kod ušća Stare Lonje u Savu.

Drugi poznati primjer takve tvorbe našao se nedaleko od Ustilonje. To je Ustipeker, na mjestu gdje je srednjovjekovni Peker utjecao u Savu. Hidrografska situacija u tom dijelu slijeva rijeke Save izgledala je u srednjem vijeku drukčije nego danas, i fizički i u smislu ljudskih percepcija što su se odražavale u imenovanju vodotoka. Glavnina vodotokova u današnjoj zapadnoj Slavoniji obuhvaćena je pojmom Poilovlje i Ilova se danas smatra glavnom rijekom toga područja, premda već malo istočnija Pakra nije njezina pritoka, nego se obje ulijevaju u Trebež, koji je u današnjem vodnom sistemu toga područja donji tok Lonje. U srednjem vijeku Lonja je utjecala u Savu nešto zapadnije, neovisno o sistemu Ilove i Pakre. Glavnom se rijekom toga sistema držalo vodotok koji se zvao Peker (poslije Pakar). On odgovara toku današnje Bijele do njezina utoka u Pakru, potom Pakri do utoka u Ilovu, potom Ilovi te naposljetku Trebežu do njegova utoka u Savu. Taj je stari Peker u sebe najprije zdesna primao Ilovu, koja se u srednjem vijeku zvala Szaplonca, a zatim slijeva, već pri kraju svojeg toka, pritok koji se zvao Pekrec (poslije Pakrac), a to je današnja Pakra.[74] Tako su Lonja i Peker utjecali u Savu blizu jedno drugom te su se potkraj srednjeg vijeka njihova ušća nalazila unutar međa jednog vlastelinstva, kojemu je središte bila Kraljeva Velika. To je veličko vlastelinstvo, kao što je na temelju arhivskih dokumenata utvrdio Josip Adamček, 1512. imalo na rijeci Savi četiri broda, odnosno vlastelinska prijelaza, a oni su se nalazili u selima Hrast, Zelečevje, Ustilonja i Ustipeker.[75]

---

[72] Smičiklas et al., *Codex diplomaticus*, sv. 3: 104. Tu se spominje i stanovita *terra Vulcan super Wustimaye*, gdje je potonja riječ očito također parahidronim ovog tipa, zasad neodgonetnut.

[73] Mnoge spomene v. u Ferdo Šišić, *Acta comitialia regni Croatiae Dalmatiae Slavoniae / Hrvatski saborski spisi*, 5 sv. (Zagreb: JAZU, 1912-1918), sv. 2, i Emilij Laszowski, *Monumenta Habsburgica regni Croatiae, Dalmatiae et Sclavoniae / Habsburški spomenici kraljevine Hrvatske, Dalmacije i Slavonije*, 3 sv. (Zagreb, 1914-1917), sv. 3 (oboje prema kazalima, s. v. Ustilonja i Vustilonja).

[74] Stanko Andrić, »Prilog srednjovjekovnoj topografiji i hidrografiji psunjsko-papučkog kraja«, *Scrinia Slavonica* 3 (2003), 76-80.

[75] Josip Adamček, *Agrarni odnosi u Hrvatskoj od sredine XV do kraja XVII stoljeća* (Zagreb: JAZU – Sveučilište u Zagrebu, Centar za povijesne znanosti, Odjel za hrvatsku povijest – Sveučilišna naklada Liber, 1980), 451-452.

Okolica vodotoka

Porječje: mađ. *-melléke* i hrv. *po-* + *-je*

Latinske listine sadrže mnogo toponima u kojima je drugi element mađarska riječ *mellék*, pisana *mellek*, *mellyk* ili slično, u većini slučajeva dopunjena posvojnim sufiksom *-e*. Ona znači 'strana, bok; blizina, okolica'. Danas se rijetko upotrebljava kao imenica, a i kao pridjev samo u složenicama (*mellék-* 'sporedan').[76]

U listini Požeškog kaptola iz 1435. spominje se *vallis seu possessio Cherkwenykmelleke*, »dolina ili posjed Cerkvenikmelléke«, a i listina Bosanskog kaptola iz 1455. bilježi na tri mjesta ime posjeda *Cherquenykmelleke*.[77] Taj se posjed nalazio uz potok Crkvenik koji s Papuka teče u Orljavu na zapadnom rubu Požeške kotline (današnje mu je ime Brzaja). Postojao je i posjed Crkvenik, »drugim imenom Streževci«, koji odgovara današnjoj Striježevici. Negdje u istom dijelu Požeške kotline nalazio se i *locus Kalnokmelleke* koji se spominje u istom izvoru iz 1435.[78] On je stajao uz potok Kálnok ili *Kalnik na koji se odnosi i posjednički pridjevak *de Kalnukpataka*, zabilježen 1378.[79] Jedan izvor iz 1439. spominje posjed *Kandyncz alio nomine Prybyniemelleke*. Potok Pribinje bio je jedan od lijevih pritoka Orljave zapadno o Požege (do 19. stoljeća karte su naznačavale Prebinski potok). Postojalo je i selo zvano Pribinja ili Pribinje, koje vjerojatno odgovara današnjim Jaguplijama.[80] Negdje uz potok Stražemlje (današnju Stražemanku), nalazio se posjed *Strazemlyemelleke*, zabilježen 1419,[81] a uz Veliku (današnju Veličanku) posjed *Welykemellyke*, zabilježen 1498.[82] Ta dva potonja toponima zabilježena su zapravo već 1378. u sklopu posjedničkih pridjevaka, ali tada su bila prevedena na latinski jezik: *Martino filio Stephani de Iuxta Welyke, Petro et Jacobo filiis Lucasii de Iuxta Strasenylia*.[83] Formula *iuxta* + hidronim bila je redoviti način latinskog prevođenja mađarskih parahidronima tipa *X-melléke*.

---

[76] Szamota, *Magyar oklevél-szótár*, col. 643, s. v. mellék; *Etimológiai szótár*, s. v. mellék. V. i Erzsébet Győrffy, »Toponym types deriving from river names in Old Hungarian«, *Onomàstica* 5 (2019), 127-128.

[77] Csánki, *Magyarország*, sv. 2: 404, s. v. Czirkvenik(-melléke); Josip Buturac, *Pisani spomenici Požege i okolice 1210-1536*. (Jastrebarsko: Naklada Slap, 1995), 306-307.

[78] Csánki, *Magyarország*, sv. 2: 413, s. v. Kálnok.

[79] Smičiklas et al., *Codex diplomaticus*, sv. 15: 390.

[80] Csánki, *Magyarország*, sv. 2: 413, s. v. Kandincz, i 423, s. v. Pribinye; Buturac, 42; Engel, »Pozsegamegye«, s. v. Pribinya.

[81] Buturac, *Pisani spomenici*, 267.

[82] Csánki, *Magyarország*, sv. 2: 430, s. v. Velikemlléke.

[83] Smičiklas et al., *Codex diplomaticus*, sv. 15: 390.

I u Križevačkoj županiji zabilježeno je mnogo parahidronima ove vrste. Spomenut ćemo samo neke od njih. Jedan od ranijih primjera, iz 1384, izričito govori o posjedu koji se nalazi uz Glogoncu/Glogovnicu i zove se Glogoncamelléke (*quandam possessionem... iuxta Glogoncha habitam Glogonchamelleky vocatam*).[84] Članovi jedne plemićke obitelji nose 1400. pridjevak *de Iuxta Zredna*, a 1404. i 1405. nazivaju se *de Zrednamelleke*.[85] Potok Sredna o kojem je tu riječ, još uvijek pobliže neidentificiran, tekao je negdje u okolici Moslavačke gore.[86] Slično tome, jedan plemić zabilježen je 1405. s pridjevkom *de Tapolchamelleke*, a 1408. s pridjevkom *de Iuxta Thapulcha*.[87] Posjed o kojem je tu riječ nalazio se uz potok Toplicu/Tapolcu, lijevu pritoku Ilove. Nadalje, 1406. spominje se županijski plemićki sudac Farkaš *de Pukurmelleky*.[88] Rijeka *Pukur* ili Peker, kao što je već rečeno, bila je glavni vodotok na istoku Križevačke županije, a odgovara današnjoj Bijeloj, dijelu Pakre i donjem toku Ilove. I uz rijeku Szaploncu, današnju Ilovu do utoka Pakre u nju, postojali su posjed i naselje koji su u 15. stoljeću zapisivani kao *Soplonchamellyke* i slično.[89]

Parahidronim ove vrste mogao je nastati i u vezi s najvećim rijekama, Dravom i Savom, a da pritom ima topografski precizno, lokalizirano značenje. Kraljevski porezni popisi tako od 1495. do 1517. bilježe posjed *Drawamelleke* ili *Drawamelleky* u okolici trgovišta Gorbonoka (Kloštar Podravski).[90] Jednako se na Savi od 1507. do 1520. bilježi posjed *Zawamelleke* ili *Zawamelleky*, u okolici trgovišta Moslavine (današnje Popovače).[91] Čini se da je jedno istoimeno mjesto postojalo i u Požeškoj županiji, jer se 1339. kao susjed i svjedok kupoprodaje u posavskom dijelu županije spominju sinovi Dimitrija *de Iuxta Zaua*.[92]

Mađarskom imenskom obrascu *X-melléke* odgovara u hrvatskom tvorba u kojoj se hidronimu dodaje prefiks *po-* i sufiks *-je*, uz potrebne glasovne promjene u novoj riječi. Tako su za dio ovovrsnih mađarskih parahidronima u Križevačkoj županiji zabilježeni i hrvatski ekvivalenti:

---

[84] Smičiklas et al., *Codex diplomaticus*, sv. 16: 489.

[85] Elemér Mályusz, »A szlavóniai és horvátországi középkori pálos kolostorok oklevelei az Országos Levéltárban«, *Levéltári közlemények* 6 (1928), 102; 9 (1931), 311; 10 (1932), 93.

[86] Usp. Tomislav Matić, *Ivan vitez od Sredne – prelat i humanist 15. stoljeća. Doktorski rad* (Sveučilište u Zagrebu – Filozofski fakultet, 2017), 22-23.

[87] Mályusz et al., *Zsigmondkori oklevéltár*, sv. 2/1: 479, 3931, i sv. 2/2: 108, br. 5920.

[88] Mályusz et al., *Zsigmondkori oklevéltár*, sv. 2/1: 598.

[89] Dočkal, »Srednjovjekovna naselja«, 150-151.

[90] Josip Adamček i Ivan Kampuš, *Popisi i obračuni poreza u Hrvatskoj u XV i XVI stoljeću* (Zagreb: Sveučilište u Zagrebu – Institut za hrvatsku povijest, 1976), 8, 34, 66, 104.

[91] Adamček i Kampuš, *Popisi i obračuni*, 24, 49, 55, 90, 124.

[92] Smičiklas et al., *Codex diplomaticus*, sv. 10: 461. Usp. Juraj Ćuk, »Požeško plemstvo i požeška županija od doba prvih sačuvanih imena i naziva do polovice četrnaestoga vijeka«, *Rad JAZU* 229 (1924), 82.

na primjer, za Tapolcamelléke ima *Pothoplichya* (Potopličja/Potopličje), zapisano 1441;[93] za *Pukurmelleky* ima *Popekerya* (Popekerja/Popekerje), zapisano 1508.[94] Imenu Szrednamelléke, pak, mogao bi odgovarati hrvatski ekonim *Pozredna wez* (Posredna Ves), zapisan u listini Čazmanskog kaptola iz 1458.[95] To je možda isto mjesto koje je 1495. u poreznom popisu zapisano kao *Pozrednye zelo* (Posrednje Selo).[96] No, trebat će ispitati može li se takvo povezivanje opravdati i u topografskom pogledu.

Selo *Pozwethachye* (Posvetačje) koje se spominje 1504. kao pripadnost utvrde Bijele Stijene po svoj se prilici odnosi na već spominjani potok koji listine redovito bilježe pod mađarskim imenom Szencse.[97] Mađarski ekvivalent *Szencsemelléke nije zabilježen ili se još nije našao izvor u kojem jest.

Ekvivalent imenu Szávamelléke je Posavje (Posavlje), koje ime nalazimo u poreznim popisima iz 16. stoljeća, u oblicima *Pozawya* i *Pozawye*. To je u tom izvoru ime posjeda pokraj Szomszedvára (Susedgrada).[98] Topografski mu možda odgovara posjed *Zauamelleke* koji se spominje u pridjevku kraljevog povjerenika koji je 1392. sudjelovao u jednoj istrazi u Zagrebu.[99]

U Vukovskoj se županiji dosad nije našlo zemljopisno ime tipa *X-melléke*. To je utoliko zanimljivije što se potkraj srednjeg vijeka više puta bilježi hrvatski parahidronim *Povučje*, kao ime posjeda s naseljem. U trima popisima sastavnicâ gorjanskog vlastelinstva, nastalima od 1478. do 1509, spominju se svaki put tri različita mala sela koja se zovu jednako, a ime im se bilježi pretežito u oblicima *Powchya* i *Powchye*.[100] I osmanski porezni popis Požeškog sandžaka iz 1579. navodi »selo Povučje, drugo ime Vuka«, u nahiji Podgorač, te »selo Povučje s mezrom Podgrađe« u nahiji Poljana.[101] Jedno od tih sela odgovara današnjem Paučju blizu izvorišta Vuke, a jedno vjero-

[93] Andrija Lukinović, *Monumenta historica episcopatus Zagrabiensis / Povijesni spomenici Zagrebačke biskupije*, sv. 5-7 (Zagreb: Kršćanska sadašnjost – Arhiv Hrvatske/Hrvatski državni arhiv, 1992-2004), sv. 7: 13.

[94] Stanko Andrić, *Grabovo i Bijela: benediktinski samostani svete Margarete* (Monasticon Slavonicum, Sirmiense et Baraniense, sv. 2) (Slavonski Brod: Hrvatski institut za povijest – Podružnica za povijest Slavonije, Srijema i Baranje, 2021), 105.

[95] Lukinović, *Monumenta historica*, sv. 7: 351.

[96] Adamček i Kampuš, *Popisi i obračuni*, 14.

[97] Mesić, »Gradja«, 142. Usp. Klaić, »Plemići Svetački«, 4.

[98] Adamček i Kampuš, *Popisi i obračuni*, prema kazalu s. v. Pozawye.

[99] Ivan Krstitelj Tkalčić, *Monumenta historica liberae regiae civitatis Zagrabiae / Povjestni spomenici slobodnoga kraljevskoga grada Zagreba*, 11 sv. (Zagreb: Brzotiskom Karla Albrechta, 1889-1905), sv. 1: 330-332.

[100] Engel, »Valkóvármegye«, s. v. Poucsje.

[101] *Popis sandžaka Požega*, 186 i 215.

jatno Bučju Gorjanskom. Oba imena kriju prvotni parahidronim Povučje u ponešto iskrivljenu obliku. Njegov mađarski ekvivalent bio bi *Valkómelléke, ali nema potvrde da je bio u upotrebi.

Međurječje: mađ. *-köz* i hrv. *među-* + *-je*

U listini Bačkog kaptola iz 1275. spominje se više posjeda ili sela koji se nalaze *in Bazakoz*. Malo poslije se za jedan od tih posjeda, današnju Srijemsku Raču, kaže da se nalazi *inter Zawa et Baza* 'između Save i Bosuta'. Više listina u 14. stoljeću spominje *Bazakuz* kao ime određenog posjeda, koji u izvorima 15. i 16. stoljeća nosi ime Beletinci. U ovom je podignut kaštel i ustrojeno središte vlastelinstva, u koje je uz ostalo spadao i brod (prijelaz) na Bosutu.[102] Ipak se i 1390. spominje *districtus Bazakuz* kao područje okršaja pristaša dviju strana u tadašnjem dinastijskom sukobu.[103] To se sve dobro slaže sa samim imenom *Bazakuz*, u današnjem mađarskom pravopisu Bazaköz. Baza je staro mađarsko ime Bosuta, a imenica *köz* znači 'razmak, međuprostor; prolaz'. Bazaköz je prema tome 'Međubosuće'.

U mađarskoj su toponimiji razmjerno česta složena imena u kojima je drugi element ta imenica, s posvojnim sufiksom ili bez njega. Najvažnija podskupina takvih složenica jest ona u kojoj je prvi element hidronim. Najpoznatiji su primjeri: Csallóköz 'Veliki žitni otok, predjel u Slovačkoj između Dunava i njegovog rukava Malog Dunava (staro mađ. ime Csalló)', prvi put zapisan 1222. kao *Chollokuz*; Temesköz 'Međutamišje (predjel između Tamiša, Tise i Dunava)', zapisan prvi put 1327. u obliku *Temeskuz*; Muraköz 'Međimurje, predjel između Mure i Drave', 1446. zapisan kao *Mwrakwz*.[104] Kod potonjeg vrijedi primijetiti da je prvotni oblik imena, zapisivan u 13. i 14. stoljeću, bio Drávamuraköz (1264: *Draua Murakuz*; 1376: *Draumurakwz*).[105] Slično je i Bodrogköz 'kraj između Tise i njenog pritoka Bodroga' najprije (1432) zabilježen kao *Thyzabogrogkezy* (!), po današnjem pravopisu Tiszabodrogköze.[106] Tendencija je, dakle, da se u ovoj vrsti složenih toponima (obično horonima) koji se odnose na prostor između dvaju vodotoka zadrži onaj hidronimski element koji pripada manjem vodotoku i da se veći podrazumijeva, što je razumljivo jer uži prirodni objekt čini ime određenijim i »lokalnijim« nego što bi to moglo osigurati pozivanje na puno veću zemljopisnu pojavu.

[102] Engel, »Valkóvármegye«, s. v. Beletinc i Racsa.

[103] Mályusz et al., *Zsigmondkori oklevéltár*, sv. 1: 188, br. 1669.

[104] Kiss, *Földrajzi nevek*, sv. 1: 303-304, s. v. Csallóköz, i sv. 2: 165, s. v. Muraköz, i 633, s. v. Temesköz.

[105] Za navod iz 1376. Smičiklas et al., *Codex diplomaticus*, sv. 15: 188.

[106] Kiss, *Földrajzi nevek*, sv. 1: 225, s. v. Bodrogköz. V. i Győrffy, »Toponym types«, 126-127.

Osim Bazaköza, u međurječju Drave i Save nije se zasad našlo drugih primjera takve imenske tvorbe. Iznimka bi moglo biti ime koje se pojavljuje u jednom posjedničkom pridjevku što je zapisan 1388, a našao ga je nedavno Antun Nekić: *de Mlaka et de Pukurkuzy*.[107] Potonje ime po svemu sudeći treba protumačiti kao Pökörköze, odnosno Pekerköze 'Međupekerje (Međupakarje)'. Predjel ili mjesto takva imena mogao se nalaziti između najdonjeg toka nekadašnjeg Pekera (to je danas Trebež) i Save. S druge strane, mjesto pogodno da se imenuje kao *Međupekerje moglo je biti i kod spoja Pekera s njegovim (u srednjovjekovnom viđenju) pritokom Pekrecom (tj. današnjom Pakrom).

Ovoj vrsti mađarskih parahidronima odgovara hrvatska tvorba *među- + hidronim + -je*. Najpoznatiji je primjer horonim Međumurje, danas Međimurje, što preslikava mađarsko Muraköz. To je ime zabilježeno u 16. stoljeću kao *Mejmurje*, potom kod Pavla Vitezovića kao *Međumurje* i *Međimurje*.[108] Osim toga postoji selo Međudražje uz hrvatsko-bosansku granicu (danas na bosanskoj strani) nedaleko od Bihaća, koje se tako zove jer je smješteno između dvaju istoimenih potoka, danas zvanih Zavaljska draga i Skočajska draga.[109] Taj je primjer zanimljiv s obzirom na semantiku, jer je doslovno točan: Međudražje je zaista 'mjesto između dviju Dragâ', za razliku od Međumurja gdje se na temelju samog imena ne može znati da je to 'mjesto između Mure i Drave'. Takav primjer imena ovog tipa za predjel između dvaju istoimenih vodotoka nalazimo u novije vrijeme i u Slavoniji: Međustružje ili, u novijoj uporabi, Međustrugovi. To je ime šume u Posavini zapadno od Stare Gradiške, koja leži između Velikog i Malog Struga.[110] Horonim Međubosuće, pak, po svoj je prilici još mlađeg i k tome učenog postanka, a naročito ga je u svojim radovima popularizirao Stjepan Pavičić. Današnji ekonimi Međurača (kod Bjelovara) i Međurić (kod Kutine) nisu parahidronimi, nego »obični« horonimi i ekonimi koji su u oba slučaja izvorno glasili *Međurečje*, a poslije su na različite načine iskrivljeni.[111]

Čini se da se u srednjovjekovnoj pisanoj građi još nisu našli primjeri za takvu imensku tvorbu u međurječju Drave i Save. Iznimka je po svemu sudeći samo ime *Megchezemye*, zabilježeno u posjedničkom pridjevku 1465, koje je pronašao Dočkal. Zanimljivo je navesti Dočkalov komentar uz to mjesto: »Elizabeta, udova Barlina 'de Megchezemye', prisustvuje kao susjed uvođenju

[107] Antun Nekić, *Plemićki rod Tetenj od 13. do sredine 15. stoljeća. Doktorski rad* (Sveučilište u Zadru, 2017), 132.

[108] *Rječnik hrvatskoga ili srpskoga jezika*, dio VI, ur. P. Budmani i T. Maretić (Zagreb: JAZU, 1904-1910), 573, s. v. Međimurje, i 579, s. v. Međumurje.

[109] *Rječnik hrvatskoga ili srpskoga jezika*, dio VI: 578, s. v. Međudražje; *Veliki atlas Hrvatske*, sekcija 114.

[110] *Rječnik hrvatskoga ili srpskoga jezika*, dio VI: 580, s. v. Međustružje; *Veliki atlas Hrvatske*, sekcija 95.

[111] O (mikro)horonimu/ekonimu *Međurječje* u toponimiji dravsko-savskog međurječja u srednjem vijeku bit će riječi nešto podrobnije u nastavku ovog istraživanja.

Katarine, supruge Henrika 'de Zeyanahrazthya', u posjed sela 'Zelyancz, Prichretye, Petrowcz i Kapolna' (...) Sela imenom Megchezemye, *Mekčazemlja*, nema danas, a ne navodi ga J. Bösendorfer među slavonskim selima Srednjega vijeka. U Srednjem se vijeku spominje potok Mečenica, koji utječe u Toplicu, danas Čavlovica (...) Možda je naše mjesto u vezi s tim potokom. Međutim se iz same isprave vidi, da je to selo moralo biti na dohvatu župe 'Zeyanahrazthya', koja se nalazila negdje na međi križevačke i virovitičke županije, i to na jugu.«[112]

Ipak neće biti da je *Megchezemye* isto što i *Mekča (=Mekša) Zemlja*, ili *Mekče Zemlje*. Nije uvjerljivo ni Dočkalovo povezivanje toga imena s potokom Mečenicom (Čavlovicom). Puno je izglednije da je *Megchezemye* zapis, i to prilično izravan i jasan, imena *Međčesemje* (ili *Medčesemje*) 'Međučesamlje'. To bi se ime trebalo odnositi na mjesto ili predjel između Česme i nekog drugog vodotoka. S obzirom na pravilo da ovovrsni parahidronimi zadržavaju ime manjeg (specifičnijeg) od dvaju vodotoka koji zajedno omeđuju imenovani prostor, mjesto o kojem je tu riječ moglo bi biti kod utoka Česme u Lonju. Druga je mogućnost da se tako imenovalo mjesto kod spoja Česme s njezinom pritokom Česmicom (danas potok Bjelovačka ili Bjelovacka). Ima zacijelo i treća mogućnost, naime da se Česma negdje račvala u dva usporedna kraka pa da se tako oblikovani »otok« mogao zvati Međučesamlje, ili da je negdje pravila takvu okuku da bi to ime pristajalo tako stvorenu »poluotoku«.

* * *

Premda je zacijelo i bez toga jasno, treba naglasiti da u ovom radu u sadašnjem obliku nisu nipošto iscrpljeni svi obrasci parahidronimije, mađarske i hrvatske, u promatranom prostornom i vremenskom okviru. Primjerice, skupina parahidronima koji se odnose na »sekundarne« vodotoke (pritoke, rukave i sl.) nije ovdje ni dotaknuta. To i druge dopune ostaju za nastavak posla na ovom radilištu. Našem slavljeniku zahvalan sam na mnogočemu, a sada evo i na poticaju što mi ga je dao ovaj njegov *Liber amicorum*, i njegov vrijedni urednik, da posegnem u svoje bilješke i natuknice za ovu temu, koje bi bez toga još dugo skupljale poslovičnu i doslovnu prašinu.

[112] Dočkal, »Srednjovjekovna naselja«, 133.

Mato Zlatko Damjanović*

»OŠ TI TO ZNAT?«[1]

UDK 808.51Damjanović, S.

Poštovani akademiče Stjepane Damjanoviću, dragi čiča Stipo. Poštovani organizatori ovoga skupa koji je posvećen čovjeku na koga su Đakovština i Strizivojna ponosne. Poštovani svi nazočni.

Kad mi je prije nekoliko tjedana ponuđeno nešto kazati na ovom skupu, pala mi je na pamet jedna zgoda koja se dogodila pred oko pola stoljeća na vinkovačkoj željezničkoj stanici. Strina Kata je u Vinkovcima obavila planirane poslove i na stanici je čekala vlak za doma, za Strizivojnu. U vrevi kakva je tada i obdan i obnoć bila na kolodvoru smotrila je jednog svog i našeg sumještanina koji je bio u službi, tj. bio je zaposlenik tadašnjeg ŽTP-a. Priđe mu i pita:

»Jel, Tomo, a šta ti tud radiš? Šta je tvoj poso?«

»E, strino Kato, ja moram kad me njeko pita ge vlak za Ilaču pokazat na kojem je peronu i kolosijeku, isto tako i kad pitaju za Mikanovce, Cernu ili Osijek ja moram pokazat da svit ne uniđe u krivi vlak.«

A strina Kata je imala određene rezerve prema njegovim sposobnostima pa je rekla:

»A oš ti to znat?«

To »oš ti to znat« je i mene patilo. Al evo.

Prva moja sjećanja na profesora Stipu su iz mojeg ranog dječačkog doba jer je oženjen iz kuće koja je preko puta naše kuće, samo malo u šreg, pa sam vidio kako dolazi svojem starcu i punici. Kako sam kasnije kao ministrant ušao u uži krug dječaka koji su i izvan ministrantske službe dolazili našem župniku kojeg mnogi rado spominjemo, Mitru Dragutincu, tamo sam više puta znao zateći i današnjeg slavljenika. Pamtim, jednom je prof. Stipo na Veliku subotu pročitao

* Mato Zlatko Damjanović pučki je strizivojnski pjesnik.

[1] Govor pripremljen za svečanost proslave 75. rođendana akademika Damjanovića planiranu za 19. studenoga 2021.

poslanicu, a sutradan, kad sam župniku došao čestitat Uskrs, on je rekao: »No, još nikad nisam čuo tako lijepo pročitanu poslanicu kako ju je Stipo sinoć pročitao.« Više smo puta zajedno sjedili uz bolesnički krevet prečasnog Mitra pokušavajući mu olakšati zadnje dane. Vlč. Mitar umro je 1989., a taj krug ljudi koji su se kod njega družili i skupljali ostao je i dalje u prijateljskim odnosima pa je tako i moja veza s prof. Stipom bivala čvršća i intenzivnija. Zahvaljujući njemu, u Strizivojnu je dolazila elita profesora s Filozofskog fakulteta iz Zagreba kao Hercigonja, Silić, Stamač, Kuzmanović, Bratulić, Užarević... Kao osobit događaj kojeg Strizivojna pamti je dolazak Dragutina Tadijanovića u njegovoj 97. godini života, dakako, u organizaciji i pripremi Stjepana Damjanovića. Tadija je bio u posjetu školi, a prije škole bio je gost u obiteljskom domu Mušulinovih, kako je u selu poznata obitelj iz koje potječe Akademik. Imao sam privilegiju tada biti kod Mušulinovih i pamtim kako je Tadija zastao pred slikom koja vjesi u prednjoj sobi – čovjek u uniformi austro-ugarske vojske. Rekoše mu domaćini: »To je naš đed Stipa«, a Tadija se obrati čovjeku na slici i kaže: »Stipa moj, fala ti što imaš ovakog unuka.«

Kao zgodnu situaciju pamtim, neke davne godine sam bio u jednoj strizivanjskoj obitelji. TV je radio i u programu se pojavio naš današnji slavljenik kako govori nešto iz svoje struke. Netko od ukućana je pitao: »Šta je sad Stipo?« Najstariji i najupućeniji za pružiti odgovor kazao je: »On je profesor nad profesorima.« Družeći se kroz godine i kod Čukeljovih, a to je nadimak moje obitelji, i kod Mušulinovih, brzo sam shvatio da je s profesorom jednako zanimljivo pripovidat i o, na primjer, đedu Tuni Vragolovića, čovjeku iz susjedstva koji je volio čitati i razgovarati o pročitanom, i o Filipu Lukasu, i o Mirku Coboviću, seoskom učitelju, i o Ljudevitu Jonkeu, i o Mariji Mesaroš Jakobović, seoskoj učiteljici i pjesnikinji, i o Mari Švel Gamiršek, i o Ivi Osmoričiću, seoskom osobenjaku, i o Ivi Andriću, i o Tomi Tišljeru, majstoru iz susjedstva, i o Tomi Maretiću. Imajući privilegiju druženja s današnjim slavljenikom, često sam puta dolazio do informacija koje ja, krećući se u svojoj seoskoj sredini ne bih mogao doznati. Više sam puta u društvu ispadao pametan ili barem dobro informiran ponavljajući misli i informacije koje sam čuo od profesora.

Njegova povezanost sa Strizivojnom i suseljanima, kojih je na žalost sve manje, čvrsta je i konstantna. Rado se odaziva svakom pozivu, kad mu to brojne obveze dopuštaju, na obiteljske proslave rođaka i prijatelja i na seoske svečanosti u našoj općini. Preko ljeta dođe na nekoliko dana pa obiđe, kako kaže pjesma Zvonka Bogdana, »stare staze svog djetinstva«. Obiđe lenije s kojima je, kao dječak, išao sa svojim stadom preko Betinke i Stupišća do Brežničke. Naš današnji slavljenik puno je puta svojim prijateljima i rođacima bio razlog da se osjećaju ponosnima. Godine 2004. postao je akademikom pa su onda neki naši sumještani, kad bi bili u društvu (s) osobama iz susjednih sela, znali kazat: »A jel ima iz vašeg sela akademik?«, time i sebi dajući na važnosti. Nadalje, ponosni smo bili kad smo u emisijama na TV-u zadnjeg dana svibnja 2017. vidjeli onaj,

dotad, nikom priređen ispraćaj u mirovinu od strane zahvalnih studenata te kolega i suradnika. U povijesnoj palači najstarije kulturne ustanove, Matice hrvatske, stoje portreti svih njenih predsjednika, a nabrojat ću samo neke od njih: grof Janko Drašković, ban Ivan Mažuranić, Matija Mesić, Ivan Kukuljević Sakcinski, Dragutin Domjanić, Gustav Krklec, Jonke, Šegednin, Gotovac i, na ponos svih nas, na mjestu 24. predsjednika Matice stoji portret akademika Stjepana Damjanovića.

Poštovani Profesore, u ime Vaših sumještana iz Strizivojne, želim Vam dobro zdravlje te dug i plodonosan život!

Franjo Džakula*

ZAPIS O JEDNOM PRIJATELJSTVU

UDK 808.51Damjanović, S.

Ima jedna istina o kojoj mogu posvjedočiti ljudi mojih godina. Naime, kako postajemo »zreliji«, sve češće se budimo u nevrijeme. U toj dubini noći pronalazi nas naša prošlost i sentimentalnom mišlju obavija naše davnine.

A čega sve tu nema?!

Razbijenih sjećanja, onih posloženih kao da su se jučer zbila. Ponekad se naglo prekidaju ova sjećanja, kao lijep san, a u zoru bude nam pomalo žao. Neka sjećanja znaju nas preznojiti, i voljeli bismo da se više nikada ne pojave.

Osobno mi je uvijek drago da mi dođu u san oni komadići razbijenog stakla o našim prijateljstvima maglovitog ranoga djetinjstva, lijepih godina mladosti koja misli da je odrasla, i ne sluti put koji je čeka tamo negdje kada počinjemo odgovarati na životne izazove kako znamo i umijemo.

I svi smo mi u početku jedna družina koja se ne razlikuje između sebe, a onda negdje poslije rane pučke škole počinjemo se priklanjati jedni drugima, i to su oni počeci kada se rađaju klice prijateljstava, koja u sretnijim okolnostima dugo traju, pa i doživotno. Jesu li tu »krive« naravi, sklonosti i različiti čimbenici, to je već teže pitanje. Ali duga prijateljstva zacijelo nisu slučajna.

Ovdje bih htio ponešto progovoriti o mome iskustu odnosno dugom prijateljstvu ničim ne pomućenom tolike godine. Mogao bih sada pisati o mnogima s kojima sam prijateljevao na dugo i na široko, o onima koji su još sa mnom i o onima kojih više nema i čiji me odlazak žalosti.

Prijateljstvo ima širok prostor, i to je zaista istina, ali bez dubine zna se pretvoriti u neku vrstu površnosti.

---

* Franjo Džakula hrvatski je (đakovački) književnik i prevoditelj.

Ja bih htio reći ponešto o mome iskustvu, i toj tako potrebnoj dubini s meni dragom osobom, mojim Stipom, i pri tom ne biti niti preopširan niti dosadan, koliko je to moguće.

Znaš Stipo, ipak je to bila jedna duga rijeka nepomućenog izvora i toka. Ona pomaže ljudima da budu svoji i da budu bliski, makar je ovdje riječ o tome da se nismo mogli viđati onako kao u mladosti. Jer život razdvaja one koji to nisu ni slutili.

Nekad smo mislili da ćemo svi u razredu ostati barem u blizini i da se ta četvorina u kojoj smo sjedili može pomicati, ali nikada tako da ćemo svi mi otići svojim putem. A tako uvijek zapravo biva.

Tebe sam susreo kao četverogodišnji dječak, tamo gdje je moj otac nadničar doselio bježeći od gladi, iz kamena Hercegovine, i našao svoj kutak u kolibi s širokom ledinom stare Brežnićke.

I dok je brundala stara vršalica, mi smo se igrali u Pljevinjaku.

Jedna jedina mala sličice iza koje je nastala praznina sve do našega susreta u hodniku na upisu u prvi razred. Ti se toga zacijelo sjećaš, kada si me prepoznao i rekao, dok sam ja plakao onakav nesocijaliziran: »Ne boj se, Franjo, i ja sam tude!«

Teško se sjetiti svih pojedinosti i davnih dana, kada je pored klupa s tintarnicama stajala i gunjovača, ali ne može se zaboraviti lik izvrsnog učitelja Mirka. Osim što je obavljao svoje dužnosti, sjećamo ga se po raznim vještinama kojima nas je obasipao, poticao i kada nije bilo vrijeme nastave. Tko može zaboraviti predstavu »Trnoružica« u kojoj je uživalo cijelo selo, u velikom razredu, gdje su na zidovima visile petrolejke. Izlet u Dubrovnik, brigu o školskom vrtu, vještinu kalemljenja… Zato i sada kada se sjetim njega, uzmem u ruke pripovijetke Mate Lovraka i toplo ih preporučam samom sebi. Davni danci…

Zatim su slijedila svagdanja pješačenja u susjedno selo koje je imalo osnovnu školu. Ali nikada više nisam osjetio onu toplinu naše stare škole i lutanja po šumarcima, šaranje šiba, miris mladih vrbovih grana koje su čuvale zelene svirale, koje smo izrađivali škljocama.

U to vrijeme i ti si, Stipo, dolazio k meni, u našu malu blatom omazanu kuću na Ritu, pa bi se zajedno vraćali po užarenoj prašini k tebi u popodnevnu hladovinu vaše velike sobe.

Dani kada smo zajedno išli za ovcama na Brežničku, ja da me malo podučiš geometriji, i da gledamo kako padaju ječmenke i dižu se iz žita fazanke.

Baka Ruža, neobično dobro biće koje me je susretalo riječima: »Franjo, jesi došo?« A ja sam se osjećao prihvaćenim. E, naše dobre stare bake, zabrađene crnim maramama, trećoretkinje.

Nekako u to vrijeme počeli smo polako zalaziti kod našeg dobrog Velečasnog.

Na ovome mjestu nije moguće pisati preopširno o Njegovoj »Akademiji«, kako je ja danas vidim. Putnik koji se zaputio baš u naše selo, propovjednik bez šupljeg, duhovnik i učitelj. Protjeran sa srijemske ravnice, koji je našao dugogodišnje utočište baš na ovoj sličnoj ravni, i u narodu njemu toliko bliskom. I samo poneka sjetna bora legla bi ponekad u ugao usana, kao sjećanje na gubitke u onom strašnom ratu… Apostol mira među svim ljudima.

I brusio je u nama odrastanje, koliko je god mogao, učinio nas puno boljima nego što bismo bili. I u njemu se polako slagao lik izmučenog čovjeka, potrošena, a oni koji nisu vidjeli njegove talente, njih nije bilo baš ni briga u osobnoj koristi. Ostali smo mi, i ini koje ne želim ovdje nabrajati, i u nama Kazantzakis, Marlowe, Gide, Mauriac, trilogija Gulbranssena… i onda kada nam je ispod visoke kupole čitao u polutami *Dječake Pavlove ulice*. Slušač je, Stipo, najplemenitije biće, koje ne nameće, ali preporučuje i sluša. Koja vrlina! Je, on je bio i strpljivi slušač, osobina tako rijetka među ljudima. Domalo njegove zjene izgubiše sjaj mudrosti, ali žišci, dragi Stipo, koje je zapalio u nama još tinjaju.

Domalo razišli smo se svak na svoju stranu, kako je tko znao i umio, da potrošimo svoje vrijeme. Onako kako je život nalagao. Ti u Požegu, a ja u Brod na Savi. Vrijeme gimnazije, česti ljetni susreti i duge šetnje do Rita i Brežnićke. Noćna i popodnevna izmjena mišljenja, žal za već davno preminulim Stepincem, o našem narodnom stanju i nadi… samo nadi.

Već sam rekao, a to i sada mislim, iz kojih područja ti nisi mogao doktorirati. Ponekad si spominjao da bi komotno mogao biti učitelj u Soljaku. Srećom, to nije bilo tako. Otišao si onamo gdje po logici i pripadaš, i ja sam imao koristi, jer si me u dugim pismima obavještavao o kulturnoj i inoj sitauaciji iz našeg dragog Zagreba, i mnoštvom razglednica za prigode, i običaj da si čestitamo i danas. Ostala je ta navika između nas umjesto blijede mobitelske poruke. Čuvam tu prepisku zavezanu u povelikom snopiću. Onako kao povijest jednog dugog prijateljstva.

Znaš, ne podilazim ti, jer to bi bilo ružno, ali radovao sam se svakom tvom uspjehu, napredovanju u statusu znanosti. O tom starom hrvatskom pismu uklesanom u dragi kamen, u bisere inkunabula. I da nije bilo tebe koji si tome blagu posvetio cijeli život, ostala bi velika praznina, o toj dragocjenosti koju si prenio i preko granica i pokazao ju svijetu.

Ne, ljudi od pameti, kojih ima dosta među nama, to neće zaboraviti. Ja koji nisam bio upućen u znanost kojom si se bavio, kada bi mi poslao primjerak svoje nove knjige, bio sam iskreno radostan. Bio je to događaj. Blagdan za srce!

Što još dodati a ne biti dosadan?

Nabrajati brojna djela ispod tvoga pera, govoriti o tolikim simpozijima… Ima li u ovom kratkom osvrtu smisla? I o onim malim tajnama iz davnina kojih se samo mi sjećamo, a koje su kao staro slatko što se ne zaboravlja.

Zato ostavljam tuš peru u ovom kasnom satu, da usnem u sjećanju da je život ipak lijep i da ga vrijedi odživjeti.

Budi mi pozdravljen na dan mojega imenjaka Svetoga Franje, koji je znao zboriti s pticama!

U Đakovu u mjesecu listopadu 2022.

Josip Užarević*

OD STRIZIVOJNE DO GUNDINACA, I NATRAG

(O Stipi Damjanoviću iz osobnoga rakursa)

UDK 81'4(091)Damjanović, S.

1. Početak: »Bï'ćeš bjên!«

Kao student ruskoga jezika i književnosti slušao sam akademske godine 1973.-1974. kod prof. Eduarda Hercigonje kolegij *Staroslavenski jezik*. U sklopu toga kolegija bio je i seminar što ga je vodio mladi asistent Stjepan Damjanović. Studenti druge godine vježbali su čitanje tekstova napisanih starim pismima. U jednome je trenutku Damjanović, ilustrirajući neku staroslavensku konstrukciju, ustvrdio kako se ta gramatička forma rabi i danas: »'Bï'ćeš bjên!' – kaže moja baka«.[1] Pomislio sam: »Čekaj malo! Pa tako kaže i moja baka!« (to jest: »Ako ne budeš dobar, dobit ćeš batina«!). Nešto mi se bistrilo u glavi: ako postoji bliska veza između Damjanovićeve i moje bake, to znači da ni nas dvojica – Damjanović i ja – nismo daleko. Tada još nisam znao da je asistent Damjanović rodom i rođenjem iz Strizivojne koju od Gundinaca, mojega rodnoga sela, dijeli tek nekoliko kilometara šume.[2] Usto se otvarala još jedna, šira tema: povezanost današnjih staroštokavsko-šokačkih govora s davno iščezlim staroslavenskim jezikom… No meni će u budućem životu staroslavenski biti na periferiji interesa, dok će materinski (ili djedovski, kako to voli reći Mirko Peti) govor – gundinački – uvijek ostati blizu središta. U ovome kontekstu valja također skrenuti pozornost na povezanost staroštokavskih govora s ruskim jezikom, osobito s

* Akademik Josip Užarević redoviti je član Razreda za književnost Hrvatske akademije znanosti i umjetnosti i umirovljeni redoviti profesor ruske književnosti na Odsjeku za slavenske jezike i književnosti Filozofskoga fakulteta u Zagrebu.

[1] U knjizi *Staroslavenski jezik* (Zagreb 2005, str. 144-145) Damjanović objašnjavaja strukturu pasivnoga participa preterita glagōlā na sufiks *-i* (među kojima je i glagol *biti* »tući«): »Neki glagoli na *-i* imaju dvojake oblike: *biti – bitъ, bita, bito* i *bijenъ, bijena, bijeno*; *viti – vitъ, vita, vito* i *vijenъ, vijena vijeno*. Očito su glagoli na *-i* prvotno tvorili taj particip sufiksom *-t-*, a onda, s težnjom prema većoj uniformnosti, sufiskom *-en-*«.

[2] Poslije se pokazalo da su Damjanovićev otac Jöza Mušulīnôv i moj otac Tünja Stramëštrōv bili drugovi koji su zajedno služili vojsku u poslijeratnoj – Titovoj – Jugoslaviji.

ruskom akcentuacijom (usp. otäc – оте́ц, sesträ – сестра́, nogä – нога́, rūkä – рука́, rûku – ру́ку, glāvä – голова́, glâvu – го́лову, bojät se – боя́ться, präg – поро́г, vräna – воро́на, glâs – го́лос, krãlj – коро́ль, dobrò – добро́, krasotä – красота́). To je u prošlosti bilo polje plodnih istraživanja, a moglo bi biti i u budućnosti – kada se hrvatski slavisti od engleštine opet okrenu proučavanju ruskoga, ukrajinskoga i drugih slavenskih jezika. (U mojem osvješćivanju uzajamne povezanosti ruskoga i staroga štokavskoga važnu je ulogu za vrijeme studija, a i poslije, igrao profesor Bulcsú László koji je od 1971. do 1976. godine rusistima predavao poredbenu slavensku gramatiku.)

Kad je riječ o tim prvim susretima sa Stipom Damjanovićem, ima još jedna stvar koja mi se usjekla u pamet. Upravo sam od njega, na njegovim seminarima-predavanjima, prvi put čuo za Radoslava Katičića. Iz načina na koji je Damjanović već tada govorio o Katičiću iščitavalo se ne samo duboko poštovanje prema profesoru nego i temeljito poznavanje njegova rada te svijest o Katičićevu kapitalnome značenju za hrvatsku kulturu. Takav odnos prema Katičiću Damjanović će, sa svojstvenom mu dosljednošću i intelektualnom privrženošću, sačuvati cijeli svoj život – sve do današnjih dana.

2. Kroatisti

Kada sam u rujnu 1976. godine dovršio studij, počelo je intenzivnije druženje s tada mladim i manje mladim kroatistima – Slavoncima Markom Samardžijom, Stjepanom Damjanovićem, Krešimirom Nemecom (rođen u Županji, odrastao u Zagrebu), Vinkom Brešićem (rođen u Gregurićima pokraj Livna, a odrastao u Slavonskome Brodu – ondje smo obojica pohađali istu gimnaziju), Bosancem Ivom Pranjkovićem, Istraninom Josipom Silićem. Njima su se pridružili serbisti Zvonko Kovač i Duško Marinković te makedonist Boro Pavlovski…

Tih sam godina (1977. ili 1978.), ne znam po kojoj logici, zajedno sa Stipom dospio u Izvršni odbor Sindikata kojemu je, tj. Izvršnomu odboru, Damjanović bio na čelu (ako me pamćenje dobro služi). To je bilo vrijeme bližega upoznavanja, ne računa li se susretanje u suterenskome hodniku i prostorijama B-trakta, gdje su rusisti i Stari Slaveni imali svoje sobe na sjevernoj strani Filozofskoga fakulteta. Otprilike desetljeće nakon toga Stipa je predlagao da zajedno načinimo antologiju slavonske (šokačke) lirike. Projekt tada nije zaživio, čak nije ozbiljno ni započet, ali će ga poslije Damjanović ostvariti zajedno s Katicom Čorkalo Jemrić (*Šokadija i Šokci u književnoj riječi*, Vinkovci, 2007). Uostalom, i drugi su u međuvremenu plodno radili u tome pravcu.[3]

[3] Usp. npr. Sanja Jukić, *Drenovačka antologija hrvatskoga pjesništva*, Drenovci, 2009; Goran Rem i Sanja Jukić, *Panonizam hrvatskoga pjesništva*, Budimpešta – Osijek – Đakovo, 2013.

3. Vinkovci

U drugoj polovici 1990-ih u Vinkovcima je Martin Grgurovac, osnivač agilnih nakladničkih kuća »Privlačica« i »Riječ«, pokrenuo – nakon projekta *Slavonica-100* – još ambiciozniji projekt *Hrvatska književnost u sto knjiga* (*Croatica 1-100*). Prvobitni autor koncepcije bio je Vinko Brešić. On je *Biblioteku* osmislio kao reprezentativan stosveščani izbor hrvatskih književnika i njihovih djela – od prvih pisanih spomenika do druge polovice 20. stoljeća. Iz izbora su bili isključeni živući pisci. No započeti posao zapao je u ozbiljnu krizu kad je izdavač prekinuo suradnju s Brešićem. Tada na scenu stupa Stjepan Damjanović – Dobri Duh toga projekta. Bez njega, kako sam to već imao prigodu napisati, sto knjiga *Croatice* možda nikada ne bi ugledalo svjetlo dana. I danas vrijedi ponoviti ono što sam rekao u povodu završetka toga izdavačkoga pothvata. Bio sam naime svjedokom činjenice da je u svim kritičnim trenucima, počevši od onoga prvoga i najtežega, kada je u pitanje došao sam opstanak *Biblioteke*, Damjanovićeva organizacijsko-taktička (i taktična!) sposobnost te zadivljujuća radna energija uvijek uspijevala riješiti problem ili povući kola iz blata. Nema valjda ni jednoga aspekta toga složenoga posla – od stvaranja koncepcije, pronalaženja novoga glavnoga i odgovornoga urednika, traganja za najkompetentnijim suradnicima do pripreme, pisanja i »ubiranja« tekstova te njihove uredničke provjere – u kojemu Stjepan Damjanović nije tada igrao ključnu ulogu. Iza sve te aktivnosti nije bilo teško prepoznati zavičajni, patriotski (i lokalpatriotski) pokretački motiv. Uostalom, taj je motiv potaknuo i mene da se – na Damjanovićevu inicijativu – uključim u rad oko *Croatice 1-100*.

Kada je riječ o Vinkovcima i »Privlačici«, osobno sam Stipi zahvalan na pristanku da bude urednikom moje pjesničke knjižice *Nakon svega* (Vinkovci, 1999). Smatram da je u danome slučaju preuzimanje uredničke uloge zahtijevalo ne samo dobru volju nego i dozu hrabrosti: profesori književnosti često postaju proučavatelji i poučavatelji književnosti samo zato što se nisu uspjeli ostvariti kao pjesnici odnosno umjetnički praktičari…

4. Osovina: Strizivojna – Gundinci

Duhovna osovina *Strizivojna – Gundinci* najplodnije se očitovala na pjesničkome planu. Pritom sam ja, Gundinčanin, preuzimao ulogu analitičara i prikazivača poezije darovitih i plodnih Strizivojčana (u Gundincima bi rekli Strizivanjaca). Dakako, ne treba posebno isticati da je glavnim inicijatorom i aktivnim posrednikom u toj suradnji Gundinaca i Strizivojne bio upravo Stipo Damjanović, po selu Mušulinov.

Kad je pak riječ o Strizivojni, izostavljam razgovor o Stanku Andriću, kojega sam upoznao upravo preko Damjanovića još u vrijeme kada je Stanko bio student prve godine. Stanko me zatim

povezao s plodnim i darovitim pjesnikom Franjom Džakulom – Stipinim vršnjakom, školskim drugom i prijateljem… O toj dvojici istaknutih Strizivojčana (jedan je romanopisac, esejist i povjesničar, a drugi pjesnik i prevoditelj) vrijedi govoriti zasebno.

Ovdje pak spominjem samo tri izdanja u kojim sam imao aktivniju ulogu zahvaljujući upravo Stipi Damjanoviću: 1) zbirka više pjesnika (svojevrsna antologija strizivojnske lirike) *Popucale štrange i kajasi* (Strizivojna, 2003); *Praporci i lanci. Zbirka pjesama obitelji Glavačević-Slukini* (Strizivojna, 2011); pjesnička knjiga Mate Zlatka Damjanovića *Paradija kraj vrlija* (Strizivojna, 2019).

U ovoj je prigodi posebno zanimljiva prva od navedenih pjesničkih zbirki – *Popucale štrange i kajasi*. Među pjesmama jedanaestero strizivojnskih (strizivanjskih!) pjesnika nailazimo i na šest pjesama Stipe Damjanovića: *Zov sela*, *Kruška*, *Stari moj druže*, *Subotnje predvečerje*, *Cigo*, *Majka*. Pada u oči da je pet pjesama napisano u razdoblju od 1967. do 1969. godine, tj. u vrijeme studija u Zagrebu, a samo je posljednja – *Majka* – nastala 1985. godine, u Stipinim zrelim godinama. Zajednički nazivnik ranijih pjesama jesu lirske dvojbe izrečene u tadijanovićevskoj maniri: Zašto sam otišao s rodne grude?, Zašto se ne bih vratio svijetu iz kojega sam ponikao?, Kako se nositi s »opasnom žurbom velikoga grada« koja je »vječni nemir usadila u me»? Oranica, miris zemlje, poljske boje, grumen s rãlē – to su aksiomi slavonske duše, kako ih postavlja pjesma *Zov sela* (1967). No zahtjevi te duše za povratkom u iskon (»Vrati se!«, »Čuješ li zov sela što sniva?«) više govore o nepovratnosti nego što svjedoče o realnoj mogućnosti povratka. Jer vraćanje u iskon nije samo i nije toliko povratak u tople, znane prostore, nego je isto toliko, pa i više, povratak u vremenu – u prošlost, u neponovljive dane djetinjstva. Svijest o nepovratnosti dramatično je osvijetljena i u pjesmi *Cigo*. (Sa svoje strane mogu ovdje potvrditi da Damjanovićeva pjesma u najtočnijem smislu prenosi stvarnosne detalje, slike i mentalna stanja mojega vlastita seosko-čobanskoga djetinjstva, a isto tako naknadne dramatično-nostalgične dvojbe povezane s »opasnom žurbom velikoga grada«.)

CIGO

Rundavi, spori, mudri ćuko stari
bio mi pomoć, bio mi je drug.
Stojim i zurim, a kraj mojih stvari
on mirno leži il trči ukrug.

U Cige moga bile mudre oči:
i on je znao zurit u daljinu,
dok oči cakle u srpanjskoj noći,
čežnja lajanjem prati mjesečinu.

Sad nema Cige. Nema moga stada,
ni polja nema, lenije ni šume,
opasna žurba velikoga grada
vječni je nemir usadila u me.

(1968)

Sličnim je nostalgičnim tonovima obilježena i pjesma *Stari moj druže* (1969). U njoj se pjesnik iz daleke – pretpostavljene – budućnosti obraća »staromu drugu« s kojim će razmjenjivati »stare priče« i žaliti se na brzi protok života. Poenta pjesme sadržana je u želji da prijatelj već sada, i baš sada, napiše »pokoju riječ«. To jest: diskretno je naznačena samoća lirskoga subjekta u sadašnjem trenutku – njegova vremenska i prostorna odijeljenost od prijateljske osobe, kao i potreba za prijateljskim kontaktom…

Kruška (1968) ide u red pjesničkih filozofsko-etičkih alegorija: u toj se pjesmi kruška pokraj puta, »svačija i ničija« (koju svi tresu i lome joj grane ne dopuštajući da dozrije, a ponekad u njezinoj sjeni pronalaze utočište), prispodobljuje djevojci, znanoj lirskomu subjektu: ona – djevojka – »vječno luta, / sa svakim stane, na svakog se smije, / mnogi su s njome i – ničija nije«. I ovdje je na djelu dojmljiv spoj distance i sućutnosti, alegorijski sročene aksiologije i konkretne slikovnosti.

Posebno valja istaknuti pjesmu *Subotnje predvečerje*. Ona je ispunjena detaljima seoske subotnje večeri, tj. vremena kada se završava radni tjedan i kada se vrše užurbane pripreme za sutrašnji neradno-svečani dan (nedjelju). Imamo pred sobom lirsko-idiličnu dokumentaristiku dostojnu Svena Adama Ewina (iz njegove beravačke poeme *Sentimentalno putovanje*): metu se avlije,

crkveno zvono poziva na večernjicu, na kapiji se smije snaša, a baka skuplja guske po drumu… Nisam mogao odoljeti a da ne onaglasim cijelu pjesmu – tako se dodatno pojačava prekrasan šokačko-slavonski štimung te trostrofne pjesme.[4]

SUBÖTNJĒ PRĚDVEČĒRJĒ

Subȍta je, metũ se avlȉje,
na večêrnju zvȍno nas pozīvā,
smijũljī se snāšȁ sa kapȉjē,
bākȁ gȕske po drȕmu dozīvā.

Sȁd će trĕćē. Đevôjka se žũrī,
bācī pȍglēd još na ogledȁlo
i kroz prōzôr – dȁ l’ se nĕbo tmũrī,
pa marȁmu još pritēgnē mȁlo.

Čobân vābī izgȕbljenō prâse,
po lêniji kolȉja škripȕćē,
stārī dȉda nĕšto mrmljâ zā sĕ,
pȍkrāj jārkȁ mališānȉ čūčê.

(1967)

Kao što vidimo, svaki stih efektno prikazuje jedan detalj (scenu) iz seoskoga života u ljetno predvečerje, samo je srednja kitica u cijelosti posvećena ljupkoj djevojci koja se, hitajući u crkvu (zvono ju požuruje!), najprije oglĕdā u ogledalu, a onda, provjeravajući kakvo je vani vrijeme, priteže maramu…

Posljednja pjesma – *Majka* (1985) – zapravo je zahvalnica sina koji je svjestan kako teškoga života majke-Šokice tako, još više, i majčinih zasluga za njegovo postojanje i njegova postignuća: »Pognula se kao žitna stabljika / pod prerodnim klasom. // Zato su dlanovi moji / puni zlatnoga zrnja«.

[4] Polazim od činjenice da strizivojnski i gundinački govor spadaju po svojim naglasnim, fonološkim, morfološkim i drugim obilježjima u isti tip šokačko-staroštokavskih govora (o čem je govorio još Stjepan Ivšić u svojoj fundamentalnoj raspravi *Današńi posavski govor*, 1913).

5. Umjesto zaključka

Mogao bih ovdje navesti i brojne druge zgode-poveznice koje bi nadopunjivale sliku o kontaktima sa Stipom Damjanovićem – kako na osobnome planu tako i u institucionalno-službenoj domeni (od Filozofskoga fakulteta preko Matice hrvatske do HAZU-a). No u svem što je dosad rečeno, i što nije rečeno, najvažniji je onaj nevidljivi, podzemni proces iskonskoga prepoznavanja – zavičajnoga, jezičnoga, duhovnoga – na kojem čvrsto stoji ljudsko zajedništvo i prijateljstvo.

Zagreb, 16. 4. 2022.

Pozdrav iz Đakova





Pero Aračić*

HRVATSKA JE UGROŽENA JER NEMA NOVIH ŽIVOTA: ELEMENTI ZA DEMOGRAFSKI OPORAVAK

UDK 2-45:173.1'314

Tema ovog rada je ono što je za hrvatski narod i za njegov opstanak bitno. Stoga ćemo opsežno iznijeti ono što je naša Crkva u Hrvatskoj izrekla 2002. u svom *Direktoriju za obiteljski pastoral* (dalje: OD) govoreći o novom životu općenito (OD 16), o ženi danas (OD 17), o muškarcu (OD 18) te djetetu kao budućnosti naroda (OD 19). Upravo ove teme čine nam se zapostavljene i *ugrožene* u hrvatskom narodu, ali i šire. O njima se jednostavno mora otvoriti *razgovor* i promišljanje. Istovremeno ćemo otvoriti temu koja se uglavnom stavlja u drugi plan, a to je pitanje žene danas, njezina položaja u društvu i Crkvi te brojna očekivanja. Možda se u drugi plan stavlja da je ona roditeljica i da upravo ona nosi najveći teret novoga ljudskog bića. Ako je izgubila potporu društva, pa i nekih crkvenih struktura, onda se nije za čuditi što nam je situacija s obzirom na nove živote takva kakva jest. Ponovno dotičemo i temu odgovornosti za budućnost nekog naroda, ovdje konkretno hrvatskoga.

Ključne riječi: brak, obitelj, budućnost, roditeljstvo danas, bračna duhovnost

Uvod

Ovdje moramo jednostavno progovoriti o onome što mnoge tišti, ali možda nemaju snage izreći bojeći se napada ili osude u vidu da su pesimistički raspoloženi. Istina je da smo rekli da naš pristup treba biti pozitivan, da treba biti otvoren, da treba biti optimističan. Ali, čini nam se, da treba biti i realan i otvoren te istinit. Odmah recimo sebi i drugima istinu: ako se ne promijene stavovi oko ova četiri podalje nabrojena područja, jako se bojimo za budućnost hrvatskoga naroda.[1]

* Prof. dr. sc. Pero Aračić umirovljeni je profesor i emeritus Katoličkoga bogoslovnog fakulteta u Đakovu i upravitelj Zavoda za znanstveni i umjetnički rad u Đakovu Hrvatske akademije znanosti i umjetnosti.

[1] Ovo je, uz sažetak, uvod i zaključak, djelomično prilagođeno poglavlje iz knjige: *Hrvatska, kamo ideš*? Osijek, 2021., 224-247.

Ovdje ćemo namjerno iznijeti više materijala našega *Direktorija* o stvaranju, napose o stvaranju muškarca i žene i Božjem pozivu i povjerenju u njih te dostojanstvu svakog novoga života, koje im se povjerava. Istovremeno ćemo otvoriti jednu temu koja se nekako stavlja u drugi plan, a to je pitanje žene danas, njezina položaja u društvu i Crkvi te brojna očekivanja. Možda se u drugi plan stavlja da je ona roditeljica i da upravo ona ipak nosi najveći teret novog ljudskog bića. Ako je izgubila potporu društva, a onda i nekih crkvenih struktura, onda se nije za čuditi što nam je situacija s obzirom na nove živote ovaka kakva jest. Tu se ponovno dotičemo i teme odgovornosti za budućnost nekog naroda, ovdje konkretno hrvatskoga.

Ovdje se nikako ne radi o protivljenju tzv. emancipaciji žene, tj. njezinu oslobađanju od svih jednostranosti i opterećenja. Zaista je dobro što je žena prisutna i djeluje u svim porama društva. Posebno u prosvjeti, kulturi, znanosti, medicini i drugim djelatnostima u kojima ona sebe pokazuje i dokazuje kao biće koje se u stanju darivati u istinskom smislu. Ipak, čini nam se da je jedna dimenzija koju ona jedino može darivati društvu i narodu, što često ističemo, novi život, tj. rađanje. Izgleda da je to prepušteno i dano na brigu gotovo samo njoj kao dodatno opterećenje bez prevelike susretljivosti društvenih institucija. Kao da sve te institucije ne žive i imaju svoju budućnost upravo od ploda dolazaka novih života, tj. rađanja. U tom vidu čini se potrebnim otvoriti ovu temu, iako su neki ponajprije crkveni dokumenti to činili i prije nas, a mnogi visoki crkveni velikodostojnici to čine ustrajno i redovito.

Stoga ćemo ovdje opsežno citirati i iznijeti što naš *Direktorij za obiteljski pastoral*[2] kaže o novom životu općenito[3], o ženi danas[4], o muškarcu[5] te djetetu kao budućnosti naroda.[6] Upravo ove teme nam se čine zapostavljene i ugrožene u hrvatskom narodu, ali i šire. Isto tako ukratko ćemo naznačiti potrebu obiteljskog odgoja i duhovnosti bračnih drugova. O njima se jednostavno mora otvoriti razgovor i promišljanje.

1. Uzvišenost i vrijednost života

Temeljna misao i činjenica kojoj se, čini nam se, moramo vratiti jest da je čovjek kruna stvaranja i da se Božja slava na njemu može osjetiti. Istovremeno bračnim drugovima je iskazano povje-

[2] HRVATSKA BISKUPSKA KONFERENCIJA, *Direktorij za obiteljski pastoral Crkve u Hrvatskoj,* KS, Zagreb, 2002. Dalje: OD.

[3] OD 16.

[4] OD 17.

[5] OD 18.

[6] OD 19.

renje da sudjeluju u začinjanju, nošenju, rođenju i odgoju djeteta, djece, Božjeg i njihova ploda i zamisli. Svijesti o tome povjerenju nikada dovoljno. Odnosno, kao da je ponestaje.

Misterij čovjeka postaje doista jasan jedino u misteriju utjelovljene Riječi. 'Ljubav kojom Otac rađa Sina je i stvoriteljska ljubav po kojoj je stvoren čitav svijet (usp. Iv 1,3-10; Ef 1,3-14; 1 Kor 8,6). 'I vidje Bog da je dobro' (Post 1). Mjera Očeve ljubavi prema stvorenju je Sin. Čovjek, stvoren na sliku Božju tj. na sliku Sina koji se imao utjeloviti (usp. Kol 1,15-18), jedino je mjesto Božje prisutnosti na zemlji. On je slika Božja (usp. Post 1,26-27). 'I vidje Bog sve što je učinio, i bijaše veoma dobro' (Post 1,31). Čovjek je kruna stvaranja, slava se Božja odsijeva na njegovu licu, a cjelokupna stvorena stvarnost stvorena je kao njegov životni ambijent, za njega.[7]

Naravno da i sva priroda treba biti tako promišljana i uređivana da se čovjek kao osoba nalazi u tom središtu i da se poštuje sve što se nalazi u prirodi. U tom vidu čovjek je u središtu Božjega povjerenja kako za novi ljudski život tako i za harmonično upravljanje s ukupnom i sveopćom prirodom koja ga okružuje. Stoga ljudska osoba postupno treba postajati sve svjesnije toga povjerenja i te odgovornosti. Mi ovdje svakako trebamo citirati zadnju rečenicu *Direktorija* iz ovog broja kako svaka ljudska osoba: »**Stvaralačkim zauzimanjem, radom i služenjem potvrđuje svoje kraljevsko dostojanstvo osobe stvorene na sliku Božju.**«[8] Zato vrijedi pročitati i ukupni sklop misli.

Čovjek pripada stvorenom svijetu i zajedno s njim dijeli dostojanstvo stvorenja. U prirodi prepoznaje svoj životni prostor što mu ga je podario Stvoritelj. Uređujući ga i podlažući ga sebi (usp. Post 1,28; 2,15) čovjek nastavlja Božje djelo stvaranja i očovječuje ovaj svijet. No, stvorenja nisu prepuštena njegovoj samovolji. Čovjek nije apsolutni gospodar nad drugim stvorenjima u prirodi. U zakonitostima prirode on otkriva Božju moć i mudrost te poruku Božje riječi upućenu njemu s obzirom na ostala stvorenja (usp. Ps 19; Sir 17,8). Ta poruka Božje riječi, koju čovjek kao jeku sluša u prirodi, postaje norma i njegova djelovanja i odnosa prema stvorenjima. S jedne strane, kao glasnogovornik i svećenik stvorene stvarnosti, pozvan je osluškivati prirodu i u njezino ime biti sugovornik Božji. S druge strane, ujedinjujući se s glasom stvorenja koja pjevaju hvalu Bogu, čovjek istodobno, svojim pristupom i svjedočanstvom, postaje proročki glas te navjestitelj Božje ljubavi prema stvorenjima. ***Stvaralačkim zauzimanjem, radom i služenjem potvrđuje svoje kraljevsko dostojanstvo osobe stvorene na sliku Božju.***[9]

---

[7] OD 16.

[8] OD 16, podv. PA.

[9] OD 16.

Upravo naš *Direktorij* naglašava rečeno povjerenje koje Bog stavlja u čovjeka i odgovornost pred kojom stoji: povjerenje za svaki novi čovjekov život i odgovornost za tu budućnost kao i za svu prirodu. I opet vadimo iz niže citiranog *Direktorija*: »Čovjek sudjeluje u gospodstvu Božjemu po posebnoj **odgovornosti za ljudski život i služeći ljudskom životu**, radujući se originalnosti i nezamjenjivom doprinosu svake ljudske osobe«.[10]

Jedino je čovjek slava Božja. Svojim utjelovljenjem Krist je u sebi objedinio stvorenu stvarnost označenu posljedicama grijeha i dao je novo dostojanstvo ljudskom životu te ga posvetio, uključujući i sve ono što čini sastavni dio ljudskog života. Djelom svoga spasenja, ostvarenim u pashalnom otajstvu, pokazao je što Bog misli o čovjeku i koliko mu je stalo do čovjeka, te je čovjeka i stvorenu stvarnost u koju je uronjen oslobodio 'robovanja pokvarljivosti da sudjeluje u slobodi i slavi djece Božje' (usp. Rim 8,21). On, savršeni i pravi Bog, objavio se i kao savršeni čovjek (usp. Ef 4,13); utjelovljeni Sin Božji predstavlja potpuno ostvarenje Božjega nauma o čovjeku, a potpuno suobličenje Kristu uskrslom i proslavljenom cilj je cjelokupnog ljudskoga hoda (usp. Rim 8,28-30; Fil 3,21). Potpunu istinu o dostojanstvu i o vrijednosti vlastitog života čovjek tako spoznaje jedino iz riječi, djela te same osobe Isusa Krista. 'Došao sam da život imaju, u izobilju da ga imaju' (Iv 10,10).[11]

Ovo služenje novom životu je velika odgovornost i to svaka ljudska osoba shvaća, boji ga se vidjevši u svojoj blizini mnoge koji nisu uspjeli prenijeti ono što im je bilo sveto. Ipak, ovdje treba prihvatiti što se u daljnjem tekstu *Direktorija* navodi da treba služiti novom ljudskom biću i poštovati i pratiti razvoj njegove originalnosti, što mogu činiti jedino roditelji.

*Čovjek sudjeluje u gospodstvu Božjemu po posebnoj **odgovornosti za ljudski život i služeći ljudskom životu**, radujući se originalnosti i nezamjenjivom doprinosu svake ljudske osobe. A upravo je obitelj zajedništvo i zajednica osoba koja u ljubavi pronalazi 'izvor i neprestani poticaj da prihvaća, poštuje i razvija svakoga od svojih članova u njihovu uzvišenom dostojanstvu osoba'.*[12]

2. Dostojanstvo žene

Ovdje donosimo duži citati iz *Direktorija* s naglašenim rečenicama, iako su sve jednako bremenite i zaista iskre od pogleda na ženino mjesto u povijesti spasenja i njezinu specifičnu ulogu i ujedno, ponajprije, Božje povjerenje u nju, ali i u muškarca, jer oboje su stvoreni na Božju sliku i iskazano im je sustvarateljsko povjerenje za rađanje i odgoj novih ljudskih bića. Imajući u vidu komplicirano mjesto i ulogu žene danas, kojoj se dovoljno ne vrednuje majčinstvo, opravdano je

[10] OD 16, podv. PA.

[11] OD 16.

[12] OD 16, podv. PA.

što se misli da je upravo ponovno ***Vrednovanje dostojanstva žene i njezina poziva u Crkvi i u svijetu postao [je] jedan od znakova našega vremena.***

Stoga je nužno da postanemo svjesniji da je ***Žena (…) predstavnica i prauzor cijelog čovječanstva: prauzor ljudske naravi vlastite svim ljudima, muževima i ženama i to po onome što je njoj vlastito kao ženi, po onome što je tipično žensko****. Čovjek ne može, naime, naći sebe 'osim po iskrenom darivanju samog sebe'.*

I upravo zbog toga je potrebno ponajprije njih oboje vrednovati, i to u njihovim različitostima i bogatstvima, koja su upravljena prema darivanju i obogaćivanju drugoga i drugih.

Vrednovanje dostojanstva žene i njezina poziva u Crkvi i u svijetu postao je jedan od znakova našega vremena. *Čovjek, po Stvoriteljevu promislu, postoji samo kao žena ili kao muškarac. Oboje su slika Božja u istoj mjeri, no svatko na svoj način, u skladu sa svojim antropološkim datostima. 'Osobne mogućnosti ženskog bića očito nisu skromnije od mogućnosti muškog bića; one su samo drukčije.' Žena je darovana muškarcu i on svoj vlastiti identitet otkriva u potpunosti u susretu sa ženom, koja je drukčija osoba iste ljudske naravi. U srcu spasenjskog događaja nalazi se žena: 'Evo začet ćeš i roditi sina i nadjenut ćeš mu ime Isus. On će biti velik i zvat će se Sin Svevišnjega' (Lk 1,31-32).* ***Žena je predstavnica i prauzor cijelog čovječanstva: prauzor ljudske naravi vlastite svim ljudima, muževima i ženama i to po onome što je njoj vlastito kao ženi, po onome što je tipično žensko****. Čovjek ne može, naime, naći sebe 'osim po iskrenom darivanju samog sebe'. 'Velika mi djela učini Svesilni' (Lk 1,49): 'to je otkriće čitavog bogatstva, svih onih mogućnosti ženskog bića, sva od vječnosti darovana vlastitost 'žene', kakvu ju je Bog zamislio, kao samostalnu osobu, koja sebe pronalazi 'iskrenim darivanjem'. U ženi se odsijeva i otajstvo Crkve, Kristove zaručnice.*[13]

Ono čemu se posvećuje odnos muškoga i ženskoga jest novi život. U njega je posebno uključena žena, iako i muškarac ne smije stajati otuđen. Htjeli mi to ili ne, u procesu nastajanja i rasta djeteta pod srcem majke nastaje i taj poseban odnos, i upravo ona osjeća kako joj je Netko povjerio novo ljudsko biće da preuzme za njega ukupnu i dugotrajnu brigu. U tom je služenju novom ljudskom biću uključena u crkvenu službu služenja. Tu svijest valja razvijati kod naših majki.

Darivanje žene mužu pretače se u novi oblik samodarivanja: majčinstvo. Ono se uklapa u osobnu psihofizičku strukturu žene. Stoga, upravo po toj spremnosti na iskreno sebedarje žena savršeno pronalazi samu sebe. Majčinstvo uključuje i posebno zajedništvo žene s tajnom života koja dozrijeva u njezinu krilu. Taj neponovljiv način dodira s darom i tajnom života rađa i svojevrstan odnos žene ne samo prema vlastitom djetetu, nego jednostavno prema čovjeku kao takvome i taj odnos prožima čitavo njezino biće. Njoj je Bog na poseban način povjerio čovjeka, te je obdario

[13] OD 17.

usmjerenošću prema drugoj osobi, intuitivnošću, emotivnošću, osjetljivošću za potrebe druge osobe i sposobnošću potpunog predanja u ljubavi. Upravo po tome ona je odgojiteljica čovjeka i samoprijegorna služiteljica životu, na osobit način uključena u kraljevsko služenje Crkve, u kojemu ima naročitu prednost i pred svojim mužem te svojom ženstvenošću na sasvim eminentan način sudjeluje u ostvarenju trostruke zadaće Crkve.[14]

Zato se opravdano može govoriti o toj obdarenosti žene, koju ona treba postupno kroz promišljanje procesa u njoj otkrivati i prenositi na one s kojima živi. To se posebno odnosi na djelovanje Duha Svetoga, koji je svima nama darovan. Ipak, sakramentom ženidbe uz izlijevanje Duha Svetoga, žena to na poseban način doživljava i živi. Izgleda da je crkveno djelovanje pozvano i poslano to postupno otkivati i vrednovati.

U ženi su usađeni prvi korijeni poretka ljubavi, koji pripada samom intimnom životu Trojedinog Boga.

U intimnom Božjem životu Duh Sveti je osobno utjelovljenje ljubavi. On je nestvoreni dar stvorenim osobama. Taj je poredak ljubavi usko vezan uz dostojanstvo, poziv i poslanje žene, te je žena po svom identitetu proročki navještaj Božje ljubavi, sjedinjenja s Duhom Svetim i njegova izlijevanja u srce čovječje (usp. Rim 5,5).

Zahvaljujući tim svojim ženskim karakteristikama, žena je na osobit način obdarena osjetljivošću za Transcedenciju, uporište je općeljudske duhovnosti te je otvorena za Božju objavu i obdarena dodatnom budnošću i predanjem Bogu.[15]

Iz svih iznesenih činjenica o važnosti uloge svake žene u društvenom životu, naravno i crkvenom, potrebno je upozoriti na nespretnosti koje se zbivaju u te dvije domene: marginaliziranje žene i njezina doprinosa kao i svega osiromašenja, koje će na dužu stazu doprinijeti da nastane i stvori se određeni mentalitet.

Upravo je radi toga potreban i veći doprinos žene kao žene u društvenom i u crkvenom životu. ***Udaljivši ženu iz društvenog života, čovječanstvo se lišilo njezina utjecaja i doprinosa kojega može dati samo ona.*** *Razvoj zapadne civilizacije označen je, stoga, poremećenim ljudskim odnosima, neuravnoteženošću i pomanjkanjem duha, hladnoćom i nedostatkom srca, a unatoč rastućem blagostanju opada kakvoća života, stupanj solidarnosti te razina društvene skrbi za marginalizirane, ugrožene, bolesne i slabe.*[16]

---

[14] OD 17, podv. PA.

[15] OD 17, podv. PA.

[16] Isto.

S druge strane postoje i određena opterećenja žena do kojih je došlo ne uvažavajući njezinu ulogu majke, tj. začinjanja novog bića, njegova nošenja devet mjeseci te rada oko tek rođenog djeteta više godina. Naime, koliko god napredovale strukture u društvu, ovdje nije moguće ženu zamijeniti. No, mnoštvo je pitanja iz kojih izdvajamo samo neka: koliko društvo vrednuje njezin ulog i to javnim priznavanjem i materijalno? Je li riječ o ugođaju u kojem se dionici u društvu i radu raduju novom ljudskom biću koje dolazi i u koje se netko ulaže?

Danas je također i vrlo upitno kako društvene institucije, gdje je neka od žena uposlena i gdje treba pratiti razvoj institucije i napredovati u karijeri, tj. znanju kako bi pratila što se sve zbiva za vrijeme dok je ona više uključena u nastajanje, dolazak i startanje novog ljudskog bića, gledaju na dijete koje je budućnost. Tome je posvećen poseban broj u *Direktoriju*, koji također donosimo u cijelosti.

No istodobno i 'rad majke u kući mora biti priznat i poštovan zbog njegova značenja za obitelj i društvo'.[17] *Potrebno je u tom kontekstu upozoriti na nestabilnost, pa čak i na negativan trend društvene i zakonodavne zaštite te sveobuhvatnije podrške ženi i majci, što nije uzrokovano samo ekonomskim teškoćama u hrvatskom društvu, nego i upitnim odnosom prema ženi i doprinosom kojega može dati samo ona. Osobito je opasno kad se zakonsko, ekonomsko i socijalno smanjenje podrške majčinstvu te pomanjkanje vrednovanja rada žene u obitelji i njezina doprinosa za obitelj i društvo kroz prisutnost i rad u kući pokušava interpretirati kao napredna emancipacija žene.* ***Nedopustivo je da se svako zauzimanje za društvenu podršku ženama koje žele pridonositi obitelji i društvu svojom prisutnošću, odgojem i radom u kući te zauzimanje za poštovanje već izglasanih zakonskih prava žene i majke***[18] ***ili za njihovo proširenje proglašava konzervativnim i nazadnim.***[19]

Mislimo da u ovom području mjesta i uloge žene u društvu i njezina majčinstva te uopće ponašanja svih ili mnogih djelatnika u društvu trebaju doći pod pitanje i da se tu hrvatsko društvo, ako imalo misli na svoju budućnost, mora žurno mijenjati.

Stoga dodajemo što nam poručuje OD:

Otvaranjem prostora suodgovornosti ženi koja iskreno ljubi i vrednuje svoju ženstvenost, vrednovanjem njezina specifično ženskog doprinosa u različitim područjima crkvenog i društvenog života i

---

[17] *Povelja o pravima obitelji* dokument je koji je Sveta Stolica predložila svim osobama, ustanovama i predstavnicima vlasti nadležnim za poslanje obitelji u suvremenom svijetu, Kršćanska sadašnjost (Dokumenti 68), Zagreb, 1990., članak 10, b.

[18] Usp. MINISTARSTVO RAZVITKA I OBNOVE REPUBLIKE HRVATSKE, *Nacionalni program demografske obnove*, koji je Hrvatski narodni sabor jednoglasno usvojio.

[19] OD 18 podv. PA.

većom osjetljivošću pri postavljanju kriterija za profesionalno napredovanje žene zasigurno će rasti i duh evanđeoske ljubavi i slobode na svim područjima života te će se takav pristup ženi pokazati kao najperspektivniji oblik ulaganja u vlastitu budućnost.[20]

Ovdje citiramo i ono što je *Kompendij socijalnog nauka Crkve* rekao o odnosu rada i uloge žene u nastanku novoga života te opasnosti ako društvene institucije i nesvjesno i namjerno utječu na umanjenje ili čak odricanje od prokreacijskog Božjeg povjerenja u ljudski par, posebno ženu:

U odnosu između obitelji i rada posebna pozornost mora se dati radu žene u obitelji, takozvanom kućanskom radu koji uključuje i odgovornost muškarca kao supruga i kao oca. Kućanski rad, počinjući od majčinskog, jer je usmjeren i posvećen poboljšanju kvalitete života tip je radnoga djelovanja koje je eminentno osobno i poosobljavajuće, te mora biti društveno priznato i cijenjeno, također preko ekonomske naknade koja je barem jednaka kao kod drugih poslova. Istodobno, potrebno je ukloniti sve prepreke koje supružnicima priječe slobodno ostvarivanje njihove prokreacijske odgovornosti, te, osobito, one koji ženu prisiljavaju da ne obnaša u potpunosti svoje majčinske zadaće.[21]

3. Dostojanstvo muškarca

Opet ulazimo u brojna pitanja u današnjem društvu, koja se tiču muškarca kao takvoga. Mislimo da nismo u krivu ako kažemo da neka vrsta »emancipacije« treba i današnjem muškarcu kako bi mu se s jedne strane vratilo dostojanstvo, a s druge da i on dođe do pravog mjesta i uloge, ponajprije u braku i obitelji.[22]

Unutar zajedništva bračne i obiteljske zajednice muškarac je pozvan da živi svoj dar i ulogu supruga i oca. I žena također u susretu s njim i uz njegovu pomoć (usp. Post 2,18-20) otkriva svoj vlastiti identitet i bogatstvo svojega ženskog bića. Za muža su ljubav prema supruzi i prema djeci prirodan put koji vodi razumijevanju i ostvarenju njegove muževnosti i očinstva. Svojoj supruzi i djeci on uprisutnjuje Krista zaručnika Crkve i pozvan je svjedočiti im Kristovu otkupiteljsku ljubav. 'Upravo jer je božanska ljubav Krista, ljubav zaručnika, ona postaje uzor i primjer svakoj ljudskoj ljubavi, ali napose ljubavi muškarca'. No, dok svojoj obitelji ljubavlju i predanjem svjedoči Kristovu

[20] OD 18.

[21] KSNC 251.

[22] Ovo što smo preuzeli iz Bitno.net upravo govori o nekim idejama koje se tiču muškarca kao oca. 1. Cijenite vrijeme koje provodite s njima; 2. Postane lakše; 3. Nijednu dužnost ne smatrajte isključivo maminom – podijelite odgovornosti; 4. Ljubav pobjeđuje sve; 5. Djeca vole odlučivati; 6. Malo strpljivosti isplati se na duge staze; 7. Smisao za humor je nužan; 8. Čitajte im, i to često; 9. Nemojte biti odsutni tata; 10. Pustite ih da se igraju; 11. Potičite im maštu; 12. Ograničite televiziju i videoigre; 13. Naučite reći »čvrsto ne«; 14. Budite uzor dobroga ponašanja; 15. Prema njihovoj se majci uvijek odnosite s poštovanjem; 16. Neka budu tko jesu; 17. Naučite ih neovisnosti; 18. Vi i mama budite dosljedni. Posjećeno 19. 3. 2021.

otkupiteljsku ljubav, i on sam istodobno, i prije svega, zajedno s njima pripada Crkvi – zaručnici te je pozvan zajedno s njom (sa sveopćom i sa svojom kućnom Crkvom) na vjerničko prianjanje uz Krista zaručnika Crkve, kako bi i njegovo predanje obitelji moglo uroditi potpunim predanjem i sebedarjem vlastite osobe.[23]

Nema sumnje da se očituje sve više kako je otac bilo kao suprug bilo kao otac previše odsutan iz obitelji. Na to utječu mnoge poslovne obveze, ali i mediji. To onda doprinosi povećanju razorenih brakova i obitelji.

Danas, u vrijeme porasta broja razorenih obitelji (bilo radi raspadanja brakova, bilo radi bolnih posljedica neposrednih ratnih stradanja kojima su više bili izloženi muškarci) i porasta broj samohranih majki te povećane odsutnosti muškarca iz obitelji, mora se upozoriti na psihološke i ćudoredne poremećaje i patogene posljedice očeve odsutnosti iz obitelji te pomanjkanja njegova doprinosa u odgoju djece. Potrebno je istodobno naglasiti važnost njegova partnerskog odnosa i podrške za ženu i za stabilnost njihove bračne veze, njegova sudjelovanja i doprinosa u odgoju djece, u izgradnji obiteljskog zajedništva te potreba istinskog društvenog vrednovanja mjesta, uloge i doprinosa muškarca kao muža i oca.[24]

Za rast djece i njihovu ukupnu ljudsku formaciju važna je uloga obaju roditelja u doživljavanju i poistovjećivanju, pogotovo s muškim i ženskim datostima. Na našu žalost i ukupno protivljenje psihologije i pedagogije imamo zakonsku činjenicu u mnogim zemljama da je važnije tzv. ljudsko »pravo« od prava djeteta da ima oba roditelja. To je zakonska diskriminacija prema onima koji još nemaju pravo glasa u društvu! Stoga je korisno naglasiti da »Samo ravnopravno i partnersko roditeljstvo, s jednakim udjelom očinstva i majčinstva, uz paralelno održavanje i bračnog partnerstva roditelja, omogućuje ostvarivanje osnovnih ciljeva odgoja i razvoja djeteta unutar obitelji.«[25] Stoga zaista stoji da »**Otac** nije i ne smije biti odgovoran samo za začeće i materijalno uzdržavanje djeteta, nego **je odgovoran i za njegov cjelokupni razvoj.** Očinstvo je njegov životni zadatak, kreativni čin u kojemu on sudjeluje od početka do kraja«.[26]

Stoga je ta poruka OD-a više nego jasna i mislimo da ju treba ustrajno promicati.

*Rastući u obitelji, djeca uče o posebnostima muškog i ženskog spola i usvajaju heteroseksualne datosti ljudskog, bračnog i obiteljskog života. **Otac** nije i ne smije biti odgovoran samo za začeće*

[23] OD 18.

[24] Isto.

[25] OD 18.

[26] Isto.

i materijalno uzdržavanje djeteta, nego ***je odgovoran i za njegov cjelokupni razvoj.*** *Očinstvo je njegov životni zadatak, kreativni čin u kojemu on sudjeluje od početka do kraja. Za pravilan odgoj i razvoj djeteta nije dostatna samo majka. I otac je punopravni i ravnopravni roditelj djeteta kao i majka. No, to ne znači preuzimanje majčinskih funkcija, nego* ***ravnopravno i suodgovorno sudjelovanje oca u roditeljskom odgoju baš kao muškarca i oca.*** *I otac se emocionalno daje djetetu, ali kao muškarac, obdaren drugim i drugačijim, muževnim oznakama i datostima svojega bića, no jednako potrebnim za normalan razvoj djeteta kao što je to potrebna ženstvenost majke. Samo ravnopravno i partnersko roditeljstvo, s jednakim udjelom očinstva i majčinstva, uz paralelno održavanje i bračnog partnerstva roditelja, omogućuje ostvarivanje osnovnih ciljeva odgoja i razvoja djeteta unutar obitelji.*[27]

Ovo što nam je naglasio OD o prisutnosti obaju roditelja u odgoju i rastu djece je danas zaista ugroženo, i jednostavno svako društvo koje misli na svoju budućnost mora se nad tim zamisliti.

4. Dostojanstvo djeteta

Temeljno je pitanje odakle život i to povjerenje da dvije osobe budu sustvaratelji novoga ljudskoga bića? Kad se na to dobije odgovor, onda se dalje nekako lakše donose zakoni i lakše se postupa prema novom životu koji se nađe pod majčinim srcem. Stoga opet valja podsjetiti da je temeljni kršćanski pristup upravo taj da je imao povjerenja u muškarca i ženu, koji se opredijele za sakrament ženidbe i ispunjavanje tog njegova poziva i poslanja, biće koje je sam Bog htio, koje je zapisao u svoj dlan i kojemu daje ime i povjerava ga roditeljima.

Bog Stvoritelj u život doziva svakog čovjeka 'radi njega samoga'. 'Prije nego što te oblikovah u majčinoj utrobi, ja te znadoh; prije nego iz krila majčina izađe, ja te posvetih' (Jer 1,5). Svaki je čovjek od prvog trenutka začeća u naumu Božjemu. Svako dijete, osim što je plod ljubavi između oca i majke, prije svega plod je Božje stvoriteljske namisli i Božji dar roditeljima. U svakog čovjeka Bog je položio nešto od svojega božanskoga Života i svaki čovjek u svojemu biću nosi upisanu usmjerenost prema Isusu Kristu kao svojoj punini. 'Adam, prvi čovjek, bio je naime slika onoga koji je imao doći, Krista Gospodina. Krist, novi Adam, objavljujući otajstvo Oca i njegove ljubavi potpuno otkriva i čovjeka njemu samome te mu objavljuje uzvišenost njegova poziva. (...) Utjelovljenjem se naime Sin Božji na neki način sjedinio sa svakim čovjekom'. 'U Božiću je otkriven i puni smisao svakog ljudskog rođenja i mesijanska se radost pojavljuje tako temeljem i ispunjenjem radosti svakog djeteta koje se rađa'.[28]

[27] OD 18, podv. PA.

[28] OD 19.

Izdvajamo dio govora OD-a, za koji nam se čini da bi barem ovaj odlomak trebali naučiti napamet: političari, društveni djelatnici, javni djelatnici i novinari, radio i TV kuće, crkveni djelatnici i svi mi koji mislimo na budućnost hrvatskoga naroda:

Djeca su proljeće života i budućnost domovine i svijeta. Stoga nijedna država niti politički sustav ne mogu sanjati o svojoj budućnosti, a da u središtu njihova interesa nisu briga za djecu i svekolika podrška i pomoć roditeljima u rađanju i odgoju djece, a osobito obiteljima s više djece i dodatni oblici skrbi za djecu koja žive u nesređenim obiteljskim prilikama ili izvan obitelji. Briga za dijete od prvog trenutka njegova začeća, tijekom njegova djetinjstva i mladenaštva, 'prvotni je i temeljni način provjere odnosa čovjeka prema čovjeku'.[29]

Stoga poziv ide u prvom redu prema kršćanima i kršćanskim obiteljima koje su se izgleda umorile od života i ne shvaćaju ga kao Božji dar:

Prihvaćanje, ljubav, poštovanje, mnogostruko i jedinstveno služenje – materijalno, čuvstveno odgojno, duhovno – prema svakom djetetu koje dolazi na svijet moraju uvijek biti raspoznatljiv i nezastariv znak kršćana, osobito kršćanskih obitelji. Tako dok djeca budu mogla rasti 'u mudrosti, dobi i milosti kod Boga i ljudi' (Lk 2,52), ona će dati svoj dragocijeni prilog izgradnji obiteljske zajednice i samome posvećenju roditelja.[30]

Mnoštvo je elemenata koji utječu kako na roditelje tako i na djecu u njihovu rastu i formiranju. Ovdje želimo izdvojiti da je od odlučujuće važnosti s obzirom na djecu i mlade ipak ono što zovemo društvenim ozračjem u kojem se ni jedno dijete ne bi smelo osjetiti kao teret ili višak. Tu treba dodati i činjenicu da mnogi roditelji u svojoj često i sebičnosti uskraćuju djeci braću i/li sestre i time osiromašuju sve procese koji su im u rastu potrebni. Naravno da ne smijemo propustiti i sva opterećenja koja nastaju iz neuspjelih i razorenih brakova i obitelji što u djecu usađuje uvjerenje o nemogućnosti uspjelog braka, koja će ih pratiti kao opterećenje čitavi život. Tu treba dodati i vrste odgoja, o kojem je upitno što i kako postupaju mladi roditelji. Nije nikako dobro djeci sve dopustiti. Djecom se treba baviti, što je zahtjevno i traži vrijeme, a ono je mnogima upitno. Evo što o navedenom stoji u *Direktoriju*:

Potrebno je ovdje upozoriti na poteškoće s kojima se susreću nadolazeći naraštaji djece i mladih: zbog poteškoća u društvenom ozračju, djeci se ne posreduje radost življenja i povjerenje u život i u druge ljude, nego se na mlade naraštaje sve češće prenosi malodušnost, ravnodušnost, strah pred budućnošću te nepovjerenje i sumnjičavost u odnosu prema drugim ljudima. U mnogim slučajevima roditelji žele osigurati svojoj djeci materijalnu sigurnost te radi toga svoju djecu lišavaju daleko

[29] OD 19, podv. PA.

[30] OD 19.

većeg blaga od osigurane materijalne egzistencije: lišavaju ih braće i sestara. Odrastajući bez braće i sestara, djeca ne uspijevaju usvojiti tako važne društvene kreposti (osjećaj za potrebe druge osobe, altruizam, sposobnost dijeljenja dobara, solidarnost, praštanje itd.) koje su preduvjet kasnijeg bračnog sklada i obiteljskog zajedništva. Roditelji ih na taj način istodobno lišavaju i naravne podrške i solidarnosti koja dolazi od braće i sestara i u odrasloj životnoj dobi. Blagodati i vrednota skladnog obiteljskog života te roditeljske ljubavi i pažnje lišena su i djeca iz sve brojnijih razorenih te neuspjelih brakova, koja se istodobno suočavaju i s brojnim opterećenjima koja će ih pratiti kroz čitav život, od kojih je osnovno 'nevjerica u mogućnost uspjelog braka'. Također i permisivan odgoj, koji pred djecu i mlade ne postavlja zahtjeve i odgovornost, stvara slabe osobnosti. Sve to može imati i veoma teške posljedice: širenje ovisnosti među mladima, apsolutiziranje moralne autonomije pojedinca i odbacivanje svakog autoriteta, destruktivnost, širenje sotonizma i drugih okultnih praksi, porast broja samoubojstava itd.[31]

Ovdje uz poziv društvu da pruži optimizam i uvjete za razvoj djece i mladih te roditelja da poštuju djecu i stvaraju dobre uvjete za njihov razvoj, posebno smo naglasili poziv upućen Crkvi, za koji mislimo da do sada nije zapažen, a kamo li u dostatnoj mjeri ostvaren. Naime, Crkvu se poziva da se posveti napose profetizmu djece i mladih i njihovu poletu »**kako ne bi ostala tek stara Crkva i postala Crkva za stare**«.[32]

Naglašavamo da su ponajprije roditelji dužni poštovati prava svoje djece i da su dužni osigurati im takve obiteljske uvjete u kojima će djeca upiti radost življenja te osnovne ljudske i kršćanske kreposti i na taj se način pripremiti za izazove života. Roditelji to osiguravaju ponajprije međusobnim poštovanjem, oživotvorenjem evanđeoskih vrednota u vlastitom bračnom životu te izgradnjom obiteljskog i kršćanskog zajedništva. Društvena zajednica pozvana je svojim zakonodavstvom, kulturnim i društvenim programima, odgojnim ponudama, mjerama socijalne zaštite i na druge načine ustrajno i hrabro graditi civilizaciju ljubavi te njegovati kulturu života u kojoj će se poštovati dostojanstvo svakog, pa i nerođenog, djeteta i mladog čovjeka te na taj način stvarati ozračje koje će pomagati obitelj u ostvarenju njezinih zadaća i poslanja. ***Crkva je također pozvana dosljednost poučavanja povezivati sa snagom svjedočenja. Dostojanstvo djece i mladih ona štiti kvalitetom svoje pastoralne ponude za njih, otvaranjem prostora i struktura njihovu entuzijazmu te uvažavanjem njihova profetizma, tako da njihov polet bude trajno nadahnuće Crkvi i izazov njezinoj institucionalnoj smirenosti, kako ne bi ostala tek stara Crkva i postala Crkva za stare.***[33]

---

[31] OD 19.

[32] OD 19, podv. PA.

[33] Isto.

5. Obiteljski odgoj

Svaki novi čovjek ima svoje duhovno i biološko rodoslovlje. Oba rodoslovlja su vezana uz Boga, ali i uz supružnike. Vrlo su složena i moraju se razvijati udjelom mnogih.

Očinstvo i majčinstvo predstavljaju zadatak koji po naravi nije samo tjelesni, nego i duhovni. 'Tjelesno roditi znači započeti dalje 'rađanje', postupno i složeno, u tijeku cijelog odgojnog događanja'. Papa Ivan Pavao II., u svom Pismu obiteljima, govori o rodoslovlju osobe: Svaki čovjek ima svoje biološko rodoslovlje – jer su roditelji suradnici Boga stvoritelja. No, pored biološkog, svaki čovjek ima i svoje duhovno rodoslovlje. Ono svoj početak ima u Bogu jer je svaki čovjek ideja i slika Božja. Ali to duhovno rodoslovlje usko je vezano uz bračni i obiteljski život te uz roditeljski i obiteljski odgoj'.[34]

Ovo je dijelom obrađivano što sve bračni parovi i obitelji čine za društvo već samim postojanjem. Novim životom postaju svjesniji u preuzimanju svih obveza s obzirom na potrebe novoga života. I to dugotrajno, tj. cijeli život. Tu svaki od nas dobiva koliko potrebuje i daje koliko može i zna. No, to je razmjena koja utječe upravo svaki dan na kvalitetu rasta i kroz njega oblikovanja svakoga ljudskog bića. Potrebno je tu svijest donijeti u sve strukture kako crkvene tako i društvene da ih postanu svjesnije. Zato izdvajamo iz ovog citata što slijedi navedeno: Obitelj je ona koja *posreduje i omogućava iskustvo osnovnih ljudskih i kršćanskih vrijednosti. Njoj pripada poslanje očovječenja svijeta.*[35] Ali evo i cjelovitijeg teksta:

Obitelj je, naime, mjesto najčišće ljudske ljubavi u svim njezinim vidovima. U njoj se na najkonkretniji način na različite načine služi čovjeku i promiče vrijednost i kvaliteta ljudskog života. Bračna ljubav je mjesto i škola autentičnog poštovanja svake ljudske osobe i priznavanja njezina dostojanstva; škola je sebedarja, susreta, dijaloga, služenja, vjernosti i društvenosti; stvara zajednicu osoba. Obitelj je tako i škola kreposti bez kojih niti ljudsko društvo ne može opstati: ona je škola slobode, odgovornosti, pravednosti, međusobnog prihvaćanja, dijeljenja materijalnih dobara, solidarnosti. U obiteljskom zajedništvu stola svatko dobiva prema vlastitim potrebama i daje prema vlastitim mogućnostima. Obitelj zadovoljava materijalne potrebe djece. Ona posreduje i omogućava iskustvo osnovnih ljudskih i kršćanskih vrijednosti. Njoj pripada poslanje očovječenja svijeta.[36]

Stoga je obitelj tako važna da se može slobodno reći da je najpogodnije mjesto za rast i razvoj ljudskog bića, tako da je i prosječna obitelj dostatna za odgoj novih generacija. I moramo se slo-

[34] usp. Pob, 9-10; OD 11.

[35] OD 11.

[36] OD 11.

žiti s ovom tvrdnjom: *Prosječna obitelj je bolji odgojitelj od najbolje odgojne ustanove*. Evo i toga cjelovita citata:

Obitelj je 'majka i hraniteljica' ljudske osobe, 'prva škola onih društvenih kreposti koje su potrebne svakom društvu', 'najkompletnija i najbogatija škola ljudskosti', najprirodnije odgojno središte i najidealnija sredina za tjelesni, duhovni i vjerski rast jedne osobe. Stoga ona ima apsolutni odgojni primat. Prosječna obitelj je bolji odgojitelj od najbolje odgojne ustanove.[37]

Mi se cjelovito formiramo utjecajem mnogih počevši naravno od onih koji su nas donijeli na svijet i gdje smo započeli život i rast. I zaista treba opet ponoviti kako se odgojna uloga roditelja, koja je ponajprije svakidanje iskustvo, ne može upravo ničim zamijeniti. Zašto? Zato što:

Odgoj čini sastavni dio cjelovitog rađanja. Dijete se ne rađa samo po tijelu, nego i duhovno tj. odgojem i zato odgoj predstavlja prirodno dovršenje čina rađanja. Budući da roditelji daju djeci život, oni imaju obvezu da ih odgajaju i zato ih treba priznati kao prve i povlaštene odgojitelje svoje djece. Odgojna uloga roditelja je takve važnosti, da se teško može čim drugim zamijeniti.

Darovavši život i prihvaćajući ga u ozračju ljubavi, oni na jedinstven način poznaju svoju djecu u njihovoj neponovljivoj posebnosti i posjeduju tajnu te izvorište prave ljubavi. Oni su bogati odgojnim potencijalom kojega nitko drugi nema. Uz roditelje, i zajedno s njima, odgajaju braća i sestre, djedovi i bake te šira obiteljska i rodbinska sredina.[38]

Obitelj svoje odgojiteljske dužnosti ostvaruje upravo kao »kućna Crkva«, tj. ona je prva vjeroučiteljica i prva navjestiteljica onoga što preko obiteljskog iskustva prelazi na nove generacije.

Naravno da je upravo to ono pravo izvorište. Naime, *Crkva je u obitelji i obitelj je Crkva te obitelj svojim odgojem sudjeluje u životu i poslanju Crkve. Odgoj u kršćanskoj obitelji bitno je označen sakramentalnom dimenzijom bračne ljubavi i crkvenom dimenzijom kršćanske obitelji te se na taj način uključuje u evangelizacijsko poslanje Crkve. Bračni drugovi i ostali članovi obitelji za to su poslanje osposobljeni snagom sakramenata krsta, potvrde i ženidbe, obdareni su milošću koja proizlazi iz tih sakramenata, te karizmama i posebnim iskustvima koja su vlastita bračnoj i obiteljskoj zajednici.*[39]

Prvo vjersko iskustvo i prve pojmove o kršćanstvu smo svi mi primili upravo od roditelja i u vlastitoj obitelji. Stoga je potrebno još jednom naglasiti da su upravo supružnici prvi vjeroučitelji

[37] Isto.

[38] OD 11.

[39] Isto.

svoje djece i prvi evangelizatori u traženju istine o postojanju. Upravo *Jedno od područja na kome je obitelj nezamjenjiva zacijelo je religiozni odgoj, po kome obitelj raste kao 'domaća Crkva'. Religiozni odgoj i vjeronauk, što ga djeca u obitelji primaju, stavljaju obitelj u područje Crkve kao istinski subjekt evangelizacije i apostolata. Zato se Crkva doista zbiva u obitelji.*[40]

6. Bračna i obiteljska duhovnost

Da bi se odgovorilo na iznesene obveze koje izlaze iz poziva, poslanja i u krajnjoj liniji Božjeg povjerenja u bračni par, tj. obitelj, potrebno je sazrijevati i dostizati kvalitete koje stavljamo u jednu riječ: bračna i obiteljska duhovnost. Tako u svakom braku i obitelji jednostavno mora nastati određena duhovnost koja može nositi sva bremena zajedničkog života i podizanja novih života i novih ljudskih osoba, osoba budućnosti jednog naroda. Stoga naše polazište crkvenog djelovanja mora krenuti od izvora: odakle sam, tko me je zamislio, što mi je darovao i obvezao da te darove oplemenim i umnožim, čime bih trebao ispuniti svoj život, tko mi u tome može biti blizu i od važnosti… kako graditi vlastiti brak i obitelj? Da bismo mogli odgovarati na brojna pitanja koja će tijekom života nastajati i da bismo mogli odgovoriti na spomenute zahtjevnosti, potrebno je upravo stalno rasti i stalno ići prema produbljivanju Božjega poziva i našega ljudskog odgovora, ali ovdje ponovno naglašavamo: odgovarati u dvoje!

Zaključak

Zaista je u krizu ušla vrijednost ljudskog života. Pred navalom nerađanja, pobačaja odnosno ubijanja vlastitog ploda ljudskoga bića te pred eutanazijom, Europa i Hrvatska u njoj, osuđene su da nemaju budućnosti. Ovo su vremena gdje se mora ponovno zapitati tko život zamišlja i tko je koga pozvao da sudjeluje u njegovu prenošenju. Upravo smo zato i dohvatili temu žene i njezina mjesta u društvu kao i svih procesa emancipacije, ali u svima njima kao da nestaje jedna dimenzija, a ta je da je ona ipak roditeljica novoga ljudskoga bića. Uz nju je bitna uloga i muškarca, kao supruga i odgojitelja. Institucija braka i obitelji te povjerenje koje je u njih stavio sam Stvoritelj je danas dovedena u pitanje i mi se nalazimo na raskrižju: moramo vjerovati da nam je prenošenje života povjereno i da na njega valja odgovoriti i onda sve oblike društvenog života tome prilagoditi, ili nas neće biti. U tom vidu dolaženje novog života i novoga čovjeka nije tek biološka činjenica već i nešto uzvišenije, i svatko će od nas morati odgovarati za to onome koji nas je smislio i dopustio nam da živimo, osnujemo obitelj, dadnemo nove živote i darujemo ih budućnosti svoga naroda. Time smo dotakli i važnost ambijenta u kojemu je svako od nas rastao, stasao i usisao

[40] Isto.

sustav vrijednosti. I opet naglašavamo da obiteljski odgoj mora imati prednost pred svim ostalim strukturama i da o svim sadržajima prvotno treba uspostaviti dijalog i pitati roditelje.

Da bi se sve moglo ostvariti sačuvavši čvrstoću braka i rastući u kvaliteti braka i obitelji, što je danas jako ugroženo, potrebna je prava bračna i obiteljska duhovnost.

Učinili smo, dakle, kratki pregled temeljnih tema za koje držimo da ih valja stalno imati na umu, produbljivati ih i promicati među bračnim drugovima kako bi rasli u kvaliteti bračnog i obiteljskog života. Čini nam se, zajedno s našim *Direktorijem*, da je to upravo odlučujuće za samu budućnost hrvatskoga naroda, koji je u svom demografskom smislu dotaknuo dno. Ako želimo sami, a i naš hrvatski narod, imati budućnost, krajnje je vrijeme da se probudimo i preuzmemo, svatko od nas, dio svoje odgovornosti.

Istovremeno ostaje u znaku pitanja društveni ugođaj s obzirom na brak i obitelj u Hrvatskoj. Brak i obitelji kao pitanja i problemi kao da ne postoje. Onda se opravdano pitamo o kakvoj budućnosti mislimo i razgovaramo?

Za kraj ćemo ipak citirati samog papu Franju: »Europa se umorila, moramo joj pomoći da ponovno postane mlada i da ponovno pronađe svoje korijene«.[41] Mogli bismo nešto slično, na našu žalost, reći i za Hrvatsku: Hrvatska se umorila i treba joj pomoć kako bi opet postala mlada.

Upravo zato je nužan rad s ostatkom.[42] Osim što smo u 16. stoljeću bili »ostatak ostataka« u vrijeme osmanlijskih osvajanja, danas je došlo do toga da se ponovno pitamo: ima li brakova i obitelji koje misle i na budućnost svoga hrvatskoga naroda? Ako ima, pitanje glasi: koliko ih je? I: radi li tko s njima? Vrednuje li netko njihov napor? Tko im je blizu? Na koga se mogu osloniti? Tko ih podržava i tko im se raduje? Ima ih, i to je optimistično. Ali ih zato treba pronaći, vrednovati, podržavati i s njima raditi te polagano širiti njihov krug, krug odgovornih za budućnost Hrvatske. Budućnost Hrvata i Hrvatske kao društva je upravo u tom ostatku! I koji će se postupno širiti.

A svima nama trebaju zazvoniti mnogo puta ponavljane Isusove riječi iz Ivanova evanđelja: **»Istina će vas osloboditi«** (Iv 8,32), riječi koje vrijede za svakoga od nas pojedinačno, i koje čekaju naš osobni odgovor.

---

[41] Papa Franjo, u Walter KASPER, *Papa Franjo – revolucija nježnosti i ljubavi. Teološki korijeni i pastoralne perspektive,* KS, 2015., 125. Naslov poglavlja je: Europo – gdje su tvoji ideali?, 124-133.

[42] Kad je riječ o ostatku, onda svakako treba imati pred očima pojmove SZ: Am 5,15; Iz 37,4; Jer 6,9; Ez 9,8 te NZ: Rim 11,5 te Mk 9,2-10 gdje se Crkva gleda kao ostatak. Isto tako ne izostaviti tzv. eshatološki ostatak: Mih 5,6; Iz 4,4, i 10,2; Jer 23; Jer 31,7.

Mirko Ćurić*

»NISMO PAMETNIJI OD SVOJIH PRADJEDOVA...«

UDK 808.51Damjanović, S.

S puno sam ponosa prihvatio zamolbu đakovačko-osječkog nadbiskupa u miru Marina Srakića da napišem pogovor njegovoj knjizi *Anegdote iz kleričkog života* (Đakovo, 2022.), ne samo zato što je riječ o duhovitim prozama koje bacaju novo svjetlo na omiljenog nadbiskupa, autora niza stručnih i znanstvenih knjiga, ponajprije iz područja moralne teologije i crkvene povijesti već i zbog činjenice kako je predgovor napisao – akademik Stjepana Damjanović. Naći se u istoj knjizi sa svojim nekadašnjim profesorom, velikanom hrvatske znanosti i kulture, uvijek je velika čast.

U tom predgovoru akademik Damjanović pristupa tom nizu, za jednog nadbiskupa i znanstvenika, neuobičajenih / neočekivanih tekstova, više kao književnik nego kao znanstvenik. Jednostavnim riječima, vrlo slikovito, s nekoliko uspjelih intertekstualnih asocijacija, dokazao je kako nije bio u pravu što je gotovo uvijek izbjegavao pisati i govoriti o onome u čemu se ne osjeća do kraja kompetentnim. Taj osjećaj nesigurnosti izlaska izvan »svog« područja je zapravo rijetka hrvatska osobina jer živimo u zemlji/svijetu u kojem svi sve znaju i nitko se ne boji uvjereno prosuđivati ni ono o čemu zapravo ništa ne zna. A akademik Damjanović zna iznimno puno i to ne samo kao »hrvatski filolog, lingvist i paleoslavist«, kako ga određuje Hrvatska enciklopedija[1]: njegovo znanje je puno opsežnije, a učinci njegova djelovanja kako znanstvenog tako i onog kulturološkog i društveno-aktivističkog u Matici hrvatskoj, Akademiji i Sveučilištu iznimno su značajni, ali i po mnogočemu neobični. Njemu zasluge, kako je napisao Matoš o Strossmayeru, koji je jedna od Damjanovićevih tema – »ne poriču veličinu ni zakleti neprijatelji«[2]. Odnosno, možemo se zapi-

* Mirko Ćurić đakovački je književnik, predsjednik Društva hrvatskih književnika, Ogranak slavonsko-baranjsko-srijemski i dopredsjednik Društva hrvatskih književnika.

[1] Damjanović, Stjepan. *Hrvatska enciklopedija, mrežno izdanje.* Leksikografski zavod Miroslav Krleža, 2021. Posjećeno 27. 8. 2022. <http://www.enciklopedija.hr/Natuknica.aspx?ID=13808>.

[2] Antun Gustav Matoš: *Josipu Jurju I., kralju naših svih ideala*, prir. Mirko Ćurić, DHK, Zagreb 2022., str. 11.

tati ima li ovaj izniman čovjek u hrvatskoj kulturi uopće neprijatelja, ako takvi i postoje, sigurno ga nisu upoznali: njegovu stručnost, jasnoću i konciznost, njegovu osobnu blagost i toleranciju?

Ako možda za Strossmayera ne vrijedi ono što je o njemu napisao Matoš kako je »pravi slavonski (…) dobričina«[3], za profesora Damjanovića to bi svi koji ga poznaju bezrezervno potpisali.

Akademik Stjepan Damjanović rođen je 2. studenoga 1946. u Strizivojni. Danas se djeca više ne rađaju po slavonskim selima, pa čak ni nadbiskupijsko sjedište Đakovo više nema rodilište: svim Slavoncima rođenima nakon Domovinskog rata pisat će kako su se rodili u Osijeku, Vinkovcima, Slavonskom Brodu… Podatak kako se netko rodio u Strizivojni, Vuki, Đakovu, Mrzoviću, Đurđancima, Tompojevcima, Ivankovu… postaje skoro, rekli bismo jezikom ruskih formalista – začudan. Mjesto rođenja i djetinjstva obilježilo je život akademika Stjepana Damjanovića na poseban način, svom se iskonu uvijek rado vraćao i nikada nije prekidao kontakte, o čemu je i sam govorio u razgovoru za *Đakovački glasnik* (koji sam uređivao od 1994. do 2022.) s prijateljem Nikolom Bičanićem: »U Strizivojnu dolazim redovito, premda puno rjeđe nego što bih želio. Moji su roditelji živi, iz Strizivojne je moja supruga, njezini su roditelji također živi, imam puno rodbine i prijatelja (…).[4]

Damjanovićeva Strizivojna je bez sumnje posebno selo, na raskrižju željezničkih pravaca, koje su posljednjih godina pokušale lokalne vlasti *brendirati* kao mjesto na kojem je zastao vlak *Orient Expressa* te je baš tu Hercule Poirot istraživao ono slavno ubojstvo opisano u romanu Agathe Christie. Zgodna je to dosjetka, ali bi Strizivojnu prije svega valjalo *brendirati* kao mjesto koje je hrvatskoj kulturi dalo niz sjajnih umjetnika i znanstvenika, koji su izrasli pod »kabanicom« slavonskog Borghesa, danas sve manje poznatog svećenika, hagiografa, pjesnika i skladatelja, Mitra Dragutinca, autora himna *S dragih nam polja* s kojom su Slavonci, Baranjci i Srijemci 2003. u Osijeku dočekali papu Ivana Pavla II. Akademik Stjepan Damjanović, književnik i znanstvenik Stanko Andrić, maestro Ivo Andrić, turkologinja i prevoditeljica Marta Andrić, znanstvenik i gimnazijski profesor Miroslav Bauer, pjesnik Franjo Džakula… samo su neka od imena koja je posljednjih desetljeća dala Strizivojna…

Upravo je tekst o Mitru Dragutincu bio prvi koji sam objavio akademiku Damjanoviću u *Reviji Đakovačkih vezova* (koju sam uređivao od 1999. do 2017.). U tekstu se Damjanović založio za tiskanje knjige pjesama Mitra Dragutinca, što se i ostvarilo 2005. kada su Pavao Madžarević, Ivo

[3] Isto, str. 20.

[4] Nikola Bićanić: Vrlo je važno da u Hrvatskoj imamo jaku kroatistiku, razgovor prof. Stjepanom Damjanovićem, u Nikola Bićanić: *Knjige imaju svoj sudbinu*, Matica hrvatska Đakovo, 2022., str. 63.

Andrić i Ivan Ćurić priredili knjigu pod naslovom: *S Kristom na križu, Opjevani martirologij*[5] (2005.). Akademik Damjanović je u razgovoru s Nikolom Bićanićem istaknuo kako je »najveći broj knjiga pročitao na strizivojnskom utvaju, koji se zove Brežnička. U Strizivojni je župnikom bio Mitar Dragutinac, osoba posve iznimne darovitosti. Rijetko sam i poslije, družeći se sa svojim kolegama, sveučilišnim profesorima, sretao privatne biblioteke koje su se mogle mjeriti s njegovom (…) za mene i budući poziv bilo je osobito važno što sam s velečasnim Mitrom mogao o pročitanom razgovarati. U tim sam razgovorima osobito zavolio starinu, hrvatsku i svaku drugu književnost i rano shvatio da naše vrijeme nije nadmoćno prošlim vremenima i da *nismo pametniji od svojih predjedova*.«[6]

Takvo, sve rjeđe poštovanje spram uzora, spram sredine iz koje je potekao, spram obitelji, prijatelja, ali i svih prethodnika u vlastitoj kulturi, iskazao je i spram velike folklorne manifestacije *Đakovački vezovi*, za koju svake godine živi i njegova rodna Strizivojna – u prigodnom tekstu o pedesetoj obljetnici, objavljenom u *Reviji Đakovačkih vezova*[7] pod naslovom – *Tradicija i suvremenost zagrlile su se na Đakovačkim vezovima tako snažno i uvijek iznova svjedoče da je njihovo prepletanje dobitna formula* – koji bi nekako mogao biti i *paratekst* svekolikog javnog djelovanja Stjepana Damjanovića. On je iznimno uspješno znao, istražujući naša ishodišta, naša jezična i kulturna izvorišta, naš bitak, temelje našega identiteta – usaditi istraženo, otkriveno, prepoznato – u ono što definiramo kao našu suvremenu kulturu. U zaključku spomenutog teksta akademik Damjanović figurativnim jezikom, osim osobitosti Đakovačkih vezova, izlaže i vlastite programe za koje je svojim djelovanjem na Sveučilištu, Akademiji, Matici… težio da postanu i nacionalni: »Plod u majčinoj utrobi od štetnih utjecaja štiti posteljica (placenta, plodva). Višeput sam kod suvremenih znanstvenika naišao na misao da tu ulogu posteljice u čovjekovu društvenom životu igraju naša vjera, naša kultura, naši običaji. Oni koji razaraju te ovojnice razaraju čovjekov mir, čine čovjeka nesigurnim. Suprotno čine oni koji te ovojnice čuvaju i poštuju (…) Dobro bi bilo imati na pameti misao francuskoga književnika Romaina Rollanda 'Najgore zlo od kojega trpi svijet nije snaga zlih, nego slabost dobrih'. Dobri moraju djelovati, moraju činiti ono što mogu, a ne jaukati zbog onoga što ne mogu (…) da se što češće približavamo najboljem iz naše prošlosti, da budemo što manje provincija.«[8]

---

[5] Mitar Dragutinac: *S Kristom na križu, Opjevani martirologij*, Nadbiskupijski ordinarijat Đakovo, 2005.

[6] Isto kao 4, str. 55.

[7] Akademik Stjepan Damjanović: Tradicija i suvremenost zagrlile su se na Đakovačkim vezovima tako snažno i uvijek iznova svjedoče da je njihovo prepletanje dobitna formula, *Revija Đakovačkih vezova*, broj 46., godina XLVII, str. 6-9.

[8] Isto, str. 9.

Upravo ta ideja, kako se ne mora biti provincija ako ste rođeni ili živite u geografskoj provinciji često ga je dovodila u suodnos s djelovanjem i djelom biskupa Josipa Jurja Strossmayera, najvećeg mecene u hrvatskoj kulturnoj povijesti, čije je djelo, kako to genijalno zaključuje Matoš, kao »zvuk katedralnih zvona što zvuči nad salašima i u dubini šuma ubave Đakovštine, tako je njegov jaki glas učio Europu da nas još ima – još Hrvata.«[9] Surađivali smo s akademikom Damjanovićem u Strossmayerovim danima, kulturnoj manifestaciji u kojoj je više puta govorio i pisao o velikom biskupu, a značajno je pomogao, o čemu mogu svjedočiti kao zamjenik đakovačkog gradonačelnika zadužen za kulturna pitanja (2013. – 2017.), prigodom otvaranja Zavoda za znanstveni i kulturni rad Hrvatske akademije znanosti i umjetnosti u Strossmayerovom Đakovu 2016. U Đakovu je akademik Damjanović održao niz različitih predavanja te sudjelovao u različitim manifestacijama i skupovima, ali to i ne čudi kada je i sam kazao u spomenutom novinskom razgovoru za *Đakovački glasnik* kako je sanjao nakon diplome »predavati hrvatski jezik i književnost u Đakovu i Vinkovcima.«[10]

Za Đakovo i Vinkovce nažalost, a za hrvatsku kulturu na sreću, akademik Hecigonja ga je pozvao da ostane na fakultetu kao asistent za staroslavenski jezik. Profesor Damjanović je prihvatio, i nije pogriješio!

Umjesto zaključka

Jedno od prvih predavanja koje sam pohodio kao mlađahni student, na negdašnjem Pedagoškom fakultetu orwelovske 1984., bilo je ono iz staroslavenskog jezika. Predavač je bio gostujući profesor iz Zagreba, kojeg sam netom prije susreo s kožnom torbom u ruci, u šinobusu kojim sam doputovao iz Đakova, prljavo-srebrenim đačko-studentskim vlakom u 6,30 sati, na koji sam jedva stigao trčeći iz svog dvorišta nakon slabo prospavane noći, probuđen zvukom sirene koja se oglasila u Strizivojni ili Budrovcima, tko bi to znao? Profesor Damjanović, koji nam se činio ozbiljan i strog, tada je zapravo bio vrlo mlad, imao je trideset osam godina, ali je zračio autoritetom znanja, ljubavi za kolegij koji predaje, i kasnije smo to shvatili – iznimnom dobrotom. Njegova predavanja u kojima je vrlo jasno dao do znanja što je bitno znati i naučiti i kako pristupiti tom složenom predmetu i složenom jeziku, kako biste shvatili njegovu važnost, ljepotu i značenje za kulturu kojom pripadate – osvajala su studente pa tako i mene. Ako je u mom radu i nešto dobro urodilo, ima tu svakako i njegove zasluge.

Zato, za sve to, i za ono neizrečeno u ovom tekstu – dragom akademiku i profesoru – hvala!

---

[9] Antun Gustav Matoš: *Josipu Jurju I., kralju naših svih ideala*, prir. Mirko Ćurić, DHK, Zagreb 2022., str. 15.

[10] Isto kao 4, str. 55.

Vladimir Dugalić*

MOLITVENIK – ODGOJITELJ U VJERI

Kratki prikaz teoloških tradicija slavonskih molitvenika 18. i 19. stoljeća s osvrtom na važnost pučke pobožnosti za duhovni život vjernika

UDK 821.163.42.09-97"18/19"
37.014.5(497.54 Slavonija)"18/19"

Rad je podijeljen na tri dijela. U prvom dijelu rada pozornost je posvećena molitveniku kao molitveno-liturgijskom priručniku koji zauzima značajno mjesto u duhovnom životu vjernika i snažno utječe na njihov odgoj u vjeri, a istovremeno je i autentično povijesno svjedočanstvo različitosti i bogatstva molitava i pučkih pobožnosti jednog naroda ili pokrajine. U drugom dijelu rada pozornost je usmjerena na slavonske pučke molitvenike 18. i 19. stoljeća te se analiziraju različiti utjecaji koji su oblikovali njihove teološke tradicije. Osobit naglasak stavljen je na prevladavajuću isusovačku i franjevačku teološku tradiciju te neotomizam 19. stoljeća koji je najprisutniji u dominikanskim molitvenicima toga vremena. Međutim, često u istom molitveniku pronalazimo različite teološke tradicije, budući da je u ono vrijeme bilo uobičajeno nekritički preuzimati molitve iz molitvenika drugih autora i stvarati vlastitu kompilaciju te se može govoriti samo o tradiciji koja prevladava u određenom molitveniku. U istom molitveniku pronalazimo tako molitve u duhu franjevačkog skotizma, često pomiješanog s jozefinističkim utjecajem austrijskog janzenizma, kao i molitve u duhu isusovačkog tomizma i posttridentske obnove te neotomizma 19. stoljeća. U trećem dijelu, na temelju crkvenih dokumenata, upućuje se na složenost pojma »pučka pobožnost«, njezin odnos prema liturgiji Crkve, ali i na važnost koju ima za duhovni život vjernika i evangelizaciju kulture. Ona je, s jedne strane, izričaj čovjekova naravnog traženja Boga koji istovremeno utječe i na oblikovanje kulture jednog naroda, a s druge omogućuje da vjera postane »utjelovljena vjera«, način na koji čovjek konkretno izražava, živi i osjeća svoj odnos s Bogom.

Ključne riječi: pučka pobožnost, pučka religioznost, molitvenik, Slavonija, 18. i 19. stoljeće, teološke tradicije, franjevački skotizam, jozefinizam, austrijski janzenizam, isusovački tomizam, posttridentinska obnova, dominikanci, neotomizam.

* Izv. prof. dr. sc. Vladimir Dugalić profesor je na Katoličkom bogoslovnom fakultetu u Đakovu Sveučilišta J. J. Strossmayera u Osijeku. Tekst je posvećen slavonskom akademiku i predanom kulturnom radniku koji je autoru ovoga teksta u jednoj prigodi kazao da je razmišljao o svećeničkom pozivu.

Uvod

Molitvenik, molitveno-liturgijski priručnik ili molitvena knjiga zauzima značajno mjesto u crkvenom i duhovnom životu svakog kršćanina, a ujedno je autentično i povijesno svjedočanstvo različitosti i bogatstva pučke pobožnosti jednog naroda ili pokrajine. On sadrži molitve i pjesme koje su namijenjene ponajprije za privatnu pobožnost te se njegov značaj nalazi u dubokoj potrebi vjernika za istinskim življenjem duhovnih i ćudorednih vrijednosti. Istovremeno, molitvenik je izričaj i skrbi pastira Crkve za duhovni život i odgoj u vjeri Božjeg naroda. Molitvenik je, kako u prošlosti, tako i danas, vjeran životni pratitelj vjernika, njegov prijatelj, iz kojeg on crpi duhovnu snagu, pronalazi vrijednosti koje nadahnjuju njegov život i usmjeravaju ga prema nebeskom zajedništvu s Bogom.

U ovom radu nastojat ćemo stoga istaknuti važnost molitvenika za duhovni život vjernika, ali i doprinos pučke pobožnosti u odgoju i rastu u vjeri. Osobit naglasak stavit ćemo na slavonske molitvenike 18. i 19. stoljeća te analizirati temeljna polazišta različitih teoloških tradicija koje su u njima oblikovale pojedine molitve i pobožnosti. Osobitu pozornost posvetiti ćemo trinitarnoj i kristološkoj teologiji, odnosno, kakvu su sliku Boga predočavali te, istovremeno, u kakvoj su vjeri odgajali vjernike. Zbog širine tematike, zadržat ćemo se samo na prikazu tri prevladavajuće tradicije u slavonskim molitvenicima: franjevačkoj, isusovačkoj i neotomističkoj.

Međutim, kada govorimo o molitveniku i njegovu značenju za vjerski odgoj i duhovni život kršćanina, onda ga ne možemo odijeliti od govora o pučkoj pobožnosti jer su nerazdruživo povezani. Naime, upravo u molitveniku pučke pobožnosti pronalaze svoj pisani zapis kojim potiču vjernike na vršenje tih pobožnosti. Kada se u određenom vremenu izričaji pučke pobožnosti dovoljno ne vrednuju ili se na njih gleda s određenim nepovjerenjem, posljedično nestaje smisao i važnost samog molitvenika. Stoga, u završnom dijelu rada, na temelju crkvenih dokumenata, progovorit ćemo o značenju i vrijednosti pučke pobožnosti za duhovni život vjernika. Uputit ćemo, s jedne strane, na složenost samog pojma »pučka pobožnost« i na njezin odnos prema liturgiji, a s druge istaknuti da je ona izričaj naravnog traženja Boga i istovremeno omogućuje da vjera postane »utjelovljena vjera«. Važno je naglasiti da pučka pobožnost, unatoč svojim nedorečenostima, ima nezaobilaznu važnost za duhovni život vjernika jer je način na koji čovjek konkretno izražava, živi i osjeća svoj odnos s Bogom. Ona na taj način utječe i na oblikovanje kulture jednog naroda te možemo reći da je i važno sredstvo evangelizacije kulture.

1. Molitvenik – životni suputnik vjernika

Povijesno gledajući, molitvenici su svoj procvat doživjeli tijekom posttridentinske obnove u 16. i 17. stoljeću kao odgovor na protestantsku reformu sa svrhom da pobožnom puku protumače temeljne istine vjere te pruže molitvene obrasce, osobito za lakše razumijevanje mise koja je bila

na latinskom jeziku te kao takva nerazumljiva puku. Moleći molitve na narodnom jeziku vjernici nisu samo »slušali« misu nego su i molili, najčešće razmatrajući muku i smrt Kristovu ili moleći krunicu.[1] Bio je to odgovor na protestantsko promicanje narodnog jezika u liturgiji i životu crkvene zajednice, a u izdavanju molitvenika osobito su se istaknuli isusovci kao nositelji katoličke obnove. U Slavoniju, međutim, duh posttridentinske obnove došao je tek početkom 18. stoljeća, kada je njezin teritorij oslobođen nakon 150 godina osmanske vladavine. Prvi molitvenik napisao je Ivan Grličić, đakovački župnik, početkom 18. stoljeća[2], a izniman doprinos dali su isusovci i franjevci. Njihovi molitvenici, osobito isusovački, koje su davali vjernom puku za vrijeme pučkih misija, bili su ne samo pomoć u podizanju duhovnog života vjernika nego istovremeno i sredstvo katehiziranja, odnosno pouke u vjeri, te opismenjavanja katoličkog puka. Na prvim stranicama molitvenika iz tog vremena pronalazimo tzv. abecevice koje su pomagale pobožnom puku da nauči čitati i pisati, budući da su nakon islamizacije Slavonije ostali duhovno i kulturno zapušteni.[3]

Molitvenici su tijekom vremena imali uglavnom istu ili sličnu strukturu. Bili su, prije svega, liturgijski priručnici, ali su sadržavali i razne pobožnosti za osobnu molitvu. U molitveniku tako pronalazimo različite molitve za jutarnje hvale i večernje zahvale vjernika te molitve koje vjernici upućuju Bogu prije i za vrijeme svete mise, a osobito su bile prisutne u molitvenicima prije Drugoga vatikanskog sabora i liturgijske reforme jer zbog latinskog jezika vjernik često nije razumio misne, službene molitve. U molitvenicima se nalaze i molitve koje pomažu vjerniku u pripravi za svetu ispovijed i pričest, molitve koje se mogu moliti u raznim prigodama kao i različite pučke pobožnosti na čast Presvetog Trojstva, Isusa Krista i euharistije. U molitvenicima pronalazimo i molitvene pobožnosti za štovanje Gospe i svetaca te za isprositi njihov zagovor.[4] Molitvenici

---

[1] Usp. Antun KANIŽLIĆ, *Bogolybnost molitvena na posctenye prisvete Troice jedinoga Boga, blaxene Divice Marie i svetih, s – Razlicsitimih Naucih, i Istomacsenyem Svetih Obicsajah Cerkvenih*.Sloxena, i prikazana Svetomu Aloisii Druxbe Isusove ispovidniku, Trnava, 1766.[1], 90-111.

[2] Usp. Ivan GRLIČIĆ, *Put nebeski*, Venetiis, 1707.

[3] Usp. Toma MATIĆ, »Abecevica« iz XVIII. vijeka za analfabete u požeškom kraju, *Vrela i prinosi* VIII (1938.) 8, 103-107; Ante SEKULIĆ, Šimun Mecić, graditelj i čuvar jezika hrvatskoga, *Croatica Cristiana Periodika* I (1977.) 1, 34-45.

[4] Među najraširenije slavonske molitvenike možemo ubrojiti slijedeće: Toma BABIĆ, *Cvit razlika mirisa duhovnoga*, Mleci (Venezia), 1736.[2]; Jeronim LIPOVČIĆ, *Dušu čuvajuće pohođenje ili Anđeoska krunica*, Budim, 1750.; Antun KNEZOVIĆ, *Duhovno nemoise zaboravit od mene illiti knjxica molitvena kojase zove Put nebeski. Iz razlicsiti Knjxicah izabrana, i u iedno sastavita, Koia ukazuie svakom grissnom Csoviku put dobrog Xivljenja, a slidechim milost vikovicsnjeg spasenja*, Budim, 1746.[1] – 1845.[3]; Antun KANIŽLIĆ, *Bogolybnost molitvena ...,* Trnava, 1766.[1] – Zagreb, 1893.[5]; Juraj MULIH, *Hrana nebeska*, Zagreb, 1748. Od drugog izdanja: *Nebeszka hrana*, Zagreb,1778.[2] – Koprivnica, 1892.[7]; Marijan JAIĆ, *Bogoljubne pisme koje se pod svetom misom i razlicsitima svetkovinama pivati mogu;iz razlicsitih knjigah skupljene*, Buda, 1827. Od drugog izdanja: *Vinac bogoljubnih pisamah, kojese nediljom,i s'prigodom razlicsitih svetkovinah pod s.missom pivati obicsaju; iz razlicsiti duhovnih knjigah sastavljen: i s'nacsinom csiniti Put Krixa*, Buda, 1830.[2] – Zagreb, 1913.[20]; *Novi vijenac*, Đakovo, 1883.[1] – Osijek, 1925.[6]; Franjo VUJKOVIĆ-LAMIĆ, *Duhovna Manna*, Subotica, 1869.[1] – 1890.[7]

su često sadržavali i katekizam kako bi vjernik naučio temeljne vjerske istine, kao i razne druge vjerske pouke te prigodne pobožne pjesme kao pomoć za uzdizanje duše Bogu. Molitvenici su najčešće završavali molitvama za umiruće i sretnu smrt te nije bila rijetkost da su mnogi vjernici pokopani s molitvenikom, tim svojim životnim suputnikom. U mnogim molitvenicima pronalazimo i pobožnosti koje su promicale razne bratovštine.[5]

S obzirom na sadržaj molitveničke građe, prema nekim autorima možemo stoga razlikovati *čisti molitvenik*, koji sadrži isključivo molitve za privatnu pobožnost te *miješani molitvenički tip* kojem su pridodani katekizam, časoslov ili pjesme, odnosno uočavamo njegove razne podvrste poput molitveničko-katekizamskog tipa, pjesmaričko-molitveničkog te molitveno-oratorskog tipa. Tijekom 18. i 19. stoljeća nastaju i tzv. *dijecezanski molitvenici* koje su izdavale pojedine biskupije, a sadržavali su osim općih i uobičajenih pobožnosti i one koje su bile raširene u tom kraju te kao takve bliže vjerniku. Sadržavali su i određene liturgijske upute te pouke o primanju sakramenata[6]. Primjer takva molitvenika pronalazimo i u Đakovu gdje biskup Strossmayer, nakon što je izdao vlastiti obrednik i katekizam, odobrava i izdavanje molitvenika s pučkom pjesmaricom[7], odnosno s pjesmama koje su se pjevale u slavonskim crkvama. Istovremeno to je bio i odgovor na sve snažniju germanizaciju i mađarizaciju koju su poticali molitvenici izdavani u Mađarskoj i Austriji.[8]

Međutim, od druge polovice 19. stoljeća do danas u mnogim molitvenicima dolazi do promjene u strukturi. Gubi se pomalo zajedničarski i liturgijski vid, a počinje prevladavati duh individualističke molitve koja je usmjerena određenom svecu i pobožnosti. Objavljuju se »specijalizirani« molitvenici za određene svece, najčešće posvećeni Blaženoj Djevici Mariji[9], svetom Franji ili

---

[5] Usp. Stipan GERGIĆ, *živa Ružica*, Subotica, 1858.[1] – 1901.[10]; Anđeo Maria MIŠKOV, *Rukovodnik Braće i Sestara Prijsvetoga Ružarija Bl. Div. Marije*, Split, 1884.; Franjo HATTLER, *Srce Marijino*. Pobožna razmišljanja o presvetom i prečistom Srcu Marijinu i ujedno priručna knjižica za članove bratovštine prečistog Srca Marijina. Preveo i njeke molitve dodao Stjepan Hadrović, kanonik vrhbosanski, Zagreb, 1895.; Jerko VLAHOVIĆ, *Priručnik za članove Živoga Ružarija ili Žive Krunice*, Ljubljana, 1918.; *Zbornik Marijin*, Sarajevo, 1898. – drugo izdanje: *Marijina kongregacija*, Sarajevo, 1898.[2]

[6] Usp. Zlata ŠUNDALIĆ, *Studenac nebeski*, Književni krug, Split, 2003., 15-16, 21-22.

[7] *Novi vijenac*, Đakovo, 1883.[1] – Osijek, 1925.[6] Vidi također: *Obrednik biskupije Bosansko-Djakovačke i Sriemske*, Zagreb, 1878.; Josip Juraj STROSSMAYER, *Kratki nauk Kerstjansko-Katoličanski*, Osijek, 1861.[4]

[8] Usp. Novi Vijenac, *Glasnik Biskupija Bosanske i Srijemske* X (1882.) 24, 226; XI (1883.) 11-12, 114, 121-122; XXXVII (1909.) 14, 18, 112, 143-144.

[9] Alfons Marija DE LIGUORI, *Slava Marijina ili Majka Božja od Milosrdja*, Preveo i molitve pridodao dr. Josip Lang Zagreb, 1925.[2]; Gjuro OTT, *Svibanjsko cvijeće ili Duhovna razmatranja, molitve i pjesme posvećene Mariji, Majci Božjoj za mjesec svibanj. Napisao Gjuro Ott, a slobodno preveo i prer. o. Josip Kovačević, svećenik reda sv. Franje Države Kapistranske, vjeroučitelj na Višoj djevojačkoj učioni u Požegi*, Zagreb, 1885.; *O karmelitskom škapularu Bl. Dj. Marije*, Sbor duh. mladeži djakovačke, Đakovo, 1897.; Cvjetko RUBETIĆ, *Svibanjski ružičnjak*, Zagreb, 1865.; Jerko VLAHOVIĆ, *Petnaest subota*, Zagreb, 1890.; Jerko VLAHOVIĆ, *Misec listopad posvećen Kraljici Pris. Ružarija*, Zagreb, 1894.[3]; Jerko VLAHOVIĆ, *Štovanje Pompejske Djevice Ružarija*, s.l., 1890.

svecu čiji kult je promicala određena redovnička zajednica ili vjernički stalež.[10] Velik utjecaj na ovu promjenu imala su ukazanja Blažene Djevice Marije u Lurdu (1858.) i Fatimi (1917.) koja su potaknula snažnije širenje pobožnosti u njezinu čast, ali i poticanje novih oblika pučkih pobožnosti na čast pojedinih svetaca koji su bili zaštitnici redovničkih zajednica ili vjerničkih društava koja osnivaju vjernici laici u svrhu ostvarenja novih područja apostolata. U tom vremenu važan doprinos promicanju molitvenika dali su dominikanci, osobito Anđeo Marija Miškov, koji su održali nekoliko ciklusa pučkih misija u Slavoniji.[11]

Suočen s ovim promjenama, liturgijski pokret koji je nastao početkom 20. stoljeća nastojao je povratiti izvorni smisao molitvenicima. Primjer takva nastojanja nalazimo u preporuci kardinala Stepinca koju je uputio svećenstvu 1939. godine: »Liturgijski pokret pokazao je i kod nas velike uspjehe. Pobožnost vjernika jača se i produbljuje upoznavanjem svetog liturgijskog teksta. Rimski misal u hrvatskom prijevodu, što ga je priredio Dr Dragutin Kniewald, a izdala 'Knjižnica katoličkog života' (Dr S. Markulin) prodro je već ne samo do školovanih ljudi nego i u građanske te seljačke ruke. Da se liturgijska molitva što bolje u narod proširi, izdali su pisac i nakladnik sada 'Nedjeljni Misal' s misnim obrascima za nedjelje i blagdane. (Cijena 25 dinara). Preporučujem svećenstvu, da taj 'Nedjeljni Misal' svuda širi, a napose neka ga katehete preporuče đacima srednjih škola – kao molitvenik. Neka nastoje uvesti zajedničko moljenje sv. Mise«.[12] U duhu liturgijskog pokreta potiče se i zajedničko moljenje krunice, kao i osnivanje raznih bratovština.

Kako je u to vrijeme Đakovačka i Srijemska biskupija, kao i cijela Slavonija, bila u sastavu Zagrebačke metropolije, vrijedno je spomenuti i neke druge upute svećenicima koje je objavio zagrebački nadbiskup Alojzije Stepinac. On piše kako je izašao iz tiska molitvenik pod naslovom *Gospina Krunica* koji je priredio o. Jordan Viculin, dominikanac. »Preporučam taj molitvenik

---

[10] *Biserje sv. Ante*, Ljubljana, 1914.[5]; *Srce Isusovo, spasenje naše*, Zagreb, 1902.; *Isus prijatelj mladeži*. Molitvena knjižica s katekizmom i pjesmami za dječake i djevojčice. Po o. E. Jaisu prir. jedan svećenik, Zagreb, 1888[2]; Ivan PAGANI, *Pobožna duša o presvetom oltarskom sakramentu*. Talijanski napisao svećenik Ivan Krstitelj Pagani. Po 35. izd. preveo Stjepan Korenić, vjeroučitelj, Zagreb, 1892.; Antun SABOLOVIĆ, *Prava kršćanka*, Zagreb, 1872.[4]; Stjepan SOOS, *Sveti Antun Padovanski*. Po osmom nadopunjenom izdanju preveo jedan župnik kaločko-bačke nadbiskupije, Subotica, 1902.; Grgur GALOVIĆ, *Katolički đak*, Zagreb, 1910.

[11] Usp. Pučke misije, *Glasnik Biskupija Bosanske i Srijemske* XVIII (1890.) 21-24, 222-231, 242-248; XIX (1891.) 1, 18-23, 8, 188, 195, 203-204, 211-212, 219, 228; XXI (1993.) 22-24, 208, 231; XXII (1894.) 3, 44; XXIII (1895.) 1, 20, 22-23, 176, 191, 200; XXIV (1896.) 20-24, 182, 197-198, 206, 213; XXV (1897.) 23-24, 205-217; XXVI (1898.) 1-2, 7, 7-15, 81. O pučkim misijama isusovca Vinka Basilea i njegovu molitveniku vidi: Mijo KORADE, Misionar i kulturni radnik isusovac Vinko Basile (1811-1882), *Vrela i prinosi* 13 (1882.), 106-143; Vinko BASILE, *Molitvenik za katolička poslanstva po slovinskih državah na jugu*. Treće izdanje, popravljeno i prerađeno, cjelopis. Tiskano pri Skupu za razplodjenje vjere pod upravit. druga vitez. Petra Marietti-a, Roma, 1865.[3]

[12] Alojzije STEPINAC, Okružnica: Preporuča se liturgijski molitvenik 'Nedjeljni misal', br. 7052/ 20. kolovoza 1939., *Katolički List* 90 (24. kolovoza 1939.), br. 34, 420.

najtoplije svemu svećenstvu, da ga oglasi puku kako bi se moljenje sv. krunice još više raširilo u čitavom hrvatskom narodu i što više vjernika svrstalo u redove štovatelja Marijinih po sv. krunici. To je osobito poželjno u ovim teškim vremenima koje proživljujemo.«[13] Preporuča se i obnova *Bratovštine svetoga i bezgrješnoga Srdca Marijina*, koja je cvala prije kojih 20-30 godina, a danas pala pomalo u zaborav te molitva Križnog puta.[14] Nadbiskup Stepinac stoga preporuča obnovu pučkih pobožnosti te piše: »Za obraćenje grješnika i svršetak ovih ratnih nevolja najviše će doprinjeti pokora, žrtve, molitve nevine dječice i naknadne sv. Pričesti u prve subote u mjesecu, koje traži Gospa Fatimska uz posvetu i pobožnost prema Svomu bezgrješnom Srdcu«.[15] Potiče da se i mladi organiziraju kao podmladak Bratovštine Srdca Marijina te naglašava: »Stoga, častna braćo, uz širenje pobožnosti prema bezgrješnom Srdcu Marijinu u obliku Bratovštine, uz organiziranje pokorničke, molitvene i naknadne pričestne pobožnosti djece i odraslih, organizirajmo napose još i molitvu sv. Krunice. Neka je mole djeca i odrasli, djelomično i skupno u crkvi i kod kuće.«[16]

Koliko su molitvenici, kao i oblici pučke pobožnosti koje su sadržavali, kroz dugi niz stoljeća bili važno sredstvo kršćanskog odgoja i rasta u vjeri možemo uočiti i iz pisma u kojem je nadbiskup Stepinac istaknuo da su upravo pučke pobožnosti sačuvale vjeru u narodu kada su pojedine župe ostale bez svećenika te preporuča da svaki vjernik ima molitvenik, a svakog svećenika »da se zgodnim načinom pobrine, da svaki vjernik nabavi taj molitvenik«.[17]

> »Ovih dana izlazi iz tiska mali pučki molitvenik *Spasi svoju dušu*. U tom se molitveniku nalazi kratki kršćanski nauk, u kojem je prikazano, što mora znati i činiti vjernik ne samo u redovitim prilikama, nego i u izvanrednim prilikama, ako bi vjernici koje župe za dulje vremena ostali bez svećenika, što se u ovim ratnim prilikama lako može dogoditi. U molitvenom dielu molitvenika nalaze se molitve, koje vjernici običavaju moliti u raznimi prilikama. Osim toga nalaze se u tom molitveniku pravila i upute, kako se osnivaju bratovštine Kršć. nauka, Presv. Oltar. Sakramenta i Bezgr. Srd-

[13] Alojzije STEPINAC, Okružnica: Preporuka molitvenika »Gospina Krunica«, br. 16564/ 29. rujna 1941., *Katolički list* 92 (1. listopada 1941.), br. 39, 461.

[14] Usp. Alojzije STEPINAC, Okružnica: Pobožnost Križnoga Puta, br. 752/ 22. siječnja 1944., *Katolički list* 95 (3. veljače 1944.), br. 5, 59.

[15] Alojzije STEPINAC, Okružnica: Bratovština Srdca Marijina, br. 4177/ 27. travnja 1943., *Službeni vjesnik zagrebačke nadbiskupije* 30 (28. kolovoza 1943.), br. 2, 39-40.

[16] Alojzije STEPINAC, Okružnica: Bratovština Srdca Marijina, br. 4177/ 27. travnja 1943., *Katolički list* 94 (6. svibnja 1943.), br. 18, 214-215.

[17] Alojzije STEPINAC, Okružnica: Preporuča se molitvenik *Spasi dušu svoju*, br. 1053/ 30. travnja 1945., *Katolički list* 96 (3. svibnja 1945.), br. 18, 139.

ca Marijina, koje bi morale biti osnovane u svakoj župi. Ovaj mali molitvenik radi kršć. nauka, koji se u njemu nalazi, morao bi imati svaki vjernik, pa i naobraženi vjernici.«

Zanimljivo je i pismo koje je nadbiskup Stepinac 1940. godine uputio hrvatskim sezonskim radnicima u Njemačkoj te ih pozvao da kada zbog objektivnih okolnosti ne mogu nazočiti svetoj misi, neka barem mole privatno u kući. U tu svrhu poslao im je dvije stotine molitvenika kako bi imali svaki dan nebrojeno puta priliku da se sjete Boga i odaju mu dužnu počast u svetoj molitvi.

> »Koristim se zato prilikom, da vam preko donosioca ovoga pisma, svećenika istina druge narodnosti, ali koji razumije potpuno naš jezik, uputim prije svega svoj topli pozdrav i zaželim blagoslov Božji. Šaljem vam dvije stotine molitvenika, da vam ih podijeli kao dar iz domovine. Naći ćete u njima mnogo divnih uputa za život, mnogo toplih molitava Svemogućem Bogu i mnogo mudrih opomena, da ne sađete s puta pravde i istine i ne izgubite dušu. To bi bila najveća nesreća za vas. Jer ako čovjek izgubi mnogo novaca, mnogo je dakako izgubio. Izgubi li zdravlje još više je izgubio. Ali ako izgubi Boga, a to biva po teškome grijehu, onda je izgubio sve… Ako ste i daleko od rodnog kraja, Bog nije daleko od vas... Ako je dakle Bog uvijek uz nas, onda nastojte da i vi slijedite savjet, koji je sveti starac pravednik Tobija dao svome sinu, prije nego je krenuo na put: 'U svako vrijeme blagoslivljaj Gospoda i išti od njega, da upravlja putove tvoje, i sve namisli tvoje da ostaju u Njemu!'
>
> Blagoslivljajte Ga i vi! Jer zato smo i jedino zato na svijetu, da Gospodina Boga svoga spoznamo, da ga hvalimo, da mu služimo i tako postignemo život vječni. Ako dakle i nemate prilike da idete češće u crkvu, svaki dan imate nebrojeno puta prilike, da se sjetite Boga svoga i odate mu dužnu počast u svetoj molitvi. Neka ne bude ni jednoga među vama, koji bi to propustio. Najveća je sramota našega doba, da i nijeme životinje pokazuju kakvu takvu zahvalnost gospodaru, koji ih hrani, a razumni stvor čovjek jedva da i misli na Boga, od koga mu je sve dobro… Ali kad Boga priznajete i štujete, kao što se nadam za sve vas, jer pravi Hrvat nikad ne zaboravlja Boga, onda možete od Njega i iskati što Vam je potrebno za dušu i za tijelo.«[18]

Danas, međutim, kao da je molitvenik izgubio na svojoj važnosti. Tomu je pridonijela i liturgijska reforma Drugoga vatikanskog koncila sedamdesetih godina prošlog stoljeća koja je sumnjičavo gledala na razne oblike pučke pobožnosti. Nastala su, naime, različita mišljenja o njezinoj vrijednosti i važnosti za duhovni život vjernika. Jedni, u duhu provedene reforme, nisu više na-

[18] Alojzije STEPINAC, Okružnica: Pismo sezonskim radnicima u Njemačkoj, bez broja/ 8. listopada 1940., *Katolički List* 91 (10. listopada 1940.), br. 41, 485-486.

lazili za nju dovoljno prostora u Crkvi, a drugi su, zbog nestanka »baroknog« kolorita predkoncilske liturgije, upravo u raznim oblicima pučkog izričaja vjere nalazili nadomjestak za nastali gubitak. To je utjecalo i da molitvenik pomalo gubi na svojem značenju, odnosno, da se pretvara u liturgijski priručnik lišen velike većine molitvenih izričaja pučke pobožnosti, ili da postane »složenac« raznih pobožnosti, često »utrpanih« u molitvenik bez ikakva kritičkog duha i upitnih teoloških polazišta. Vrijedno je stoga spomenuti napomenu iz današnjeg najpoznatijeg i najrašireni jeg molitvenika *Kruh nebeski*:

> »I ovim novim izdanjem nastojalo se zadovoljiti subjektivnim potrebama pretežnog broja vjernika – jer subjektivna crta je glavna oznaka svakog molitvenika – a uz to se nastojalo da ono bude u skladu sa sadašnjom liturgijskom obnovom kako bi se zadovoljilo i potrebi javnog sudjelovanja vjernika u bogoslužju. Da bi se što više naglasio život s Crkvom kroz čitavu crkvenu godinu, donijet je novi liturgijski kalendar s molitvama za spomendane onih svetaca koji se u našem narodu više časte. I pjesme nisu dodane u posebnom odsjeku, nego su uklopljene u pojedina liturgijska vremena i k molitvama svetkovina da bi se što više naglasila liturgijska povezanost molitava i pjesama. Na kraju je dodana kratka vjerska pouka za odrasle, koja nije iscrpna, nego će poslužiti tek kao podsjetnik za obnovu onog vjerskog znanja što ga vjernik dobiva u mlađim godinama polazeći vjeronauk.«[19]

2. Teološke tradicije slavonskih molitvenika

U Slavoniji, kako rekosmo, najstarije molitvenike napisali su franjevci i njihov je utjecaj vidljiv do danas, a među njima posebno se ističe molitvenik Tome Babića *Cvit razlika mirisa duhovnoga*, potom Šimuna Mecića *Cvitak pokornih*, Jeronima Lipovčića *Dušu čuvajuće pohođenje ili Anđeoska krunica*, potom molitvenici Emerika Pavića itd. Ipak, najveći utjecaj na slavonsku molitveničku tradiciju imali su isusovački molitvenici Antuna Kanižlića i Jurja Muliha. Velik broj molitvenika druge polovice 18. stoljeća, potom 19. i prve polovice 20. stoljeća, a možemo reći i jedan dio molitvenika današnjeg vremena, nastavili su tradiciju Kanižlićevih molitvenika: *Mala i svakom potribna bogoslovica* (1760. – 1773.[5]) te molitvenika *Bogoljubnost molitvena* (1766. – 1893.[5]) kao i molitvenika *Hrana nebeska* (1748. – 1883.[7]) Jurja Muliha. Važnu ulogu u formiranju

[19] Antun IVANDIJA, Predgovor, Antun IVANDIJA, *Kruh nebeski*, Zagreb, 1980.[33], 3-4. Temelj ovom izdanju je izdanje iz 1962., a unesene promjene i nadopune dodane su prema Rimskom misalu i novom Redu mise, kao i prema drugim odredbama Drugoga vatikanskog sabora.

molitveničke tradicije imali su i dominikanski molitvenici druge polovice 19. stoljeća, posebno molitvenici pučkih misionara Jerka Vlahovića i Anđela Marije Miškova.[20]

Uvidom u njihov sadržaj, moramo priznati da nam je teško otkriti izvore iz kojih su priređivači sastavljali molitvenike. S određenom sigurnošću možemo reći da je dio sadržaja preveden s latinskog jezika iz starijih liturgijskih knjiga, osobito iz misala, časoslova te lekcionara[21], ali i iz hrvatskih glagoljskih knjiga koje su se nalazile u knjižnicama franjevačkih i isusovačkih samostana.[22] To uočavamo osobito u molitvenicima isusovačke tradicije koji su započinjali liturgijskom molitvom na čast Presvetog Trojstva: »Blagoslovljeno budi Prisveto Trojstvo, Bog Otac koji me je stvorio; Bog Sin koji me je otkupio; Bog Duh Sveti, koji me je posvetio«.[23] Mnoge molitve su prevedene i preuzete iz molitvenika s talijanskog, njemačkog ili mađarskog govornog područja ili su autorstvo priređivača molitvenika, a pronalazimo i zapise pobožnosti koje su bile raširene u Slavoniji, često promicane od raznih bratovština ili prigodom hodočašća.[24]

Međutim, ako želimo molitvenike razvrstati prema određenim teološkim tradicijama i potom načiniti njihovu teološku analizu, naići ćemo na velike poteškoće. Naime, pisci molitvenika često

---

[20] Usp. Zlata ŠUNDALIĆ, *Studenac nebeski*, 46-51. Popis slavonskih molitvenika nalazimo u: Marija MALBAŠA, *Osječka bibliografija. Tiskarsko-izdavačka djelatnost u Osijeku od 1742. do 1978. godine*, sv. I. (1742. – 1944.), Osijek, 1981.; Matija PAVIĆ, Hrvatski molitvenici, *Glasnik Biskupija Bosanske i Srijemske* XVIII (1890.) 15, 171-172; Petar ROGULJA (ur.), *Građa za hrvatsku retrospektivnu bibliografiju knjiga 1835. – 1940.*, sv. I-XXIII, Zagreb, 1982. – 1998.; Nikola SERTIĆ, *Hrvatski kajkavski molitvenici*, rukopis doktorskog rada, Zagreb, 1943. – Arhiv Katoličkog bogoslovnog fakulteta Sveučilišta u Zagrebu, sv. 24, godina 1943.; Marin SRAKIĆ, *Bibliografija svećenika Đakovačke i Srijemske biskupije*, Đakovo, 1982.; V. ERDEŠ (ur.), *Knjižnica franjevačkog samostana Našice*, Našice, 1988.; Vatroslav FRKIN, Š. JURIĆ, *Pet stoljeća knjige u Slavonskom Brodu i Brodskom Posavlju*, Slavonski Brod, 1983.; K. B. KATALINIĆ, Građa za bibliografiju hrvatskih molitvenika Tiskanih između I. i II. vatikanskog koncila, *Služba Božja* XXXV (1995.), 293-332.

[21] Najstariji tiskani hrvatski molitvenik je tzv. *Vatikanski hrvatski molitvenik* iz 15. stoljeća koji je vrlo sličan rukopisnom Vatikanskom hrvatskom molitveniku iz 14. stoljeća. Molitvenik sadrži Marijin oficij, službu za mrtve, pokorničke psalme, oficij Svetog Križa, molitve prije i poslije pričesti, molitve anđelu čuvaru te razne pokorničke psalme, a napisan je za potrebe ženskog samostana na području grada Dubrovnika. Usp. Franjo FANCEV, Vatikanski hrvatski molitvenik i dubrovački psaltir, *Djela JAZU*, vol. 31, Zagreb, 1934., X.; Zlata ŠUNDALIĆ, *Studenac nebeski*, 22-23. Sličan sadržaj sadrži i molitvenik Šimuna MECIĆA, *Cvitak pokornih, aliti Knižice Sedam pismi pokornih s oficiom s. Križa, B. Divice Marie…*, Budim, 1726., 1736.[2] Vidi također: Drago ŠIMUNDŽA, Religiozna polazišta hrvatske pismenosti i književnosti, *Kačić* XXV (1993.) 25, 465-469.

[22] Usp. Toma MATIĆ, Knjižnice zagrebačkog, varaždinskoga, i požeškoga kolegija i osječke misije, *Vrela i prinosi* XI (1940.), 45-67.

[23] Antun KANIŽLIĆ, *Bogolybnost molitvena*, Trnava, 1766., 3. Usp. Juraj MULIH, *Nebeszka hrana*, Koprivnica, 1892[7], 40; Vinko BASILE, *Molitvenik za katolička poslanstva*, Roma, 1865.[3], 5; Lajčo BUDANOVIĆ, *Velika slava Božja u molitvama i pismama*. Kršćansko-katolički molitvenik, Budapest, 1908., 5. Istu molitvu pronalazimo i u drugim molitvenicima drugih hrvatskih regija, osobito u Istri. Usp. Juraj DOBRILA, *Oče, budi volja tvoja*, Beč, 1869.[3], 10. U molitveniku *Srce Isusovo, spasenje naše*, Zagreb, 1902., na stranicama od 205. do 228. nalazimo cijelu misu na staroslavenskom jeziku.

[24] Usp. Miroslav VANINO, *Isusovci i hrvatski narod*, sv. II., Zagreb, 1987., 409-410; Pavao MATIJEVIĆ, »Kruh nebeski« ili »Novi vijenac«?, *Glasnik Biskupija Bosanske i Srijemske* XLIX (1921.) 21, 165-167.

su prepisivali molitve jedni od drugih iako su pripadali različitim crkvenim redovima, a ujedno i različitim teološkim školama. Na taj način u jednom molitveniku možemo pronaći molitve različitih autora i istovremeno različitih teoloških tradicija. Drugim riječima, ako želimo prikazati molitvenike prema teološkim tradicijama, to možemo učiniti jedino tako da uputimo na tradiciju koja prevladava u pojedinom molitveniku ne isključujući i druge utjecaje. Metodološki gledano, to možemo učiniti ako slijedimo dva kriterija. Prvi kriterij je *metoda komparacije* u smislu da slijedimo tragove istih molitava u molitvenicima otkrivajući njihova autora, pripadnost crkvenoj epohi ili teološkoj školi. Drugi kriterij bio bi otkrivanje teološkog *smjera pojedinog molitvenika* budući da je često riječ o modifikacijama pojedinog molitvenika u kojem osjetimo duh pojedine molitve, tj. jezgra potječe iz starijeg molitvenika, a ostali dijelovi molitava su promijenjeni.

	Ivan Grličić *Put nebeski* **(1707.)** **Antun Matija Relković** *Slavonske libarice* (1761.)	
FRANJEVAČKA TRADICIJA	**ISUSOVAČKA TRADICIJA**	**DOMINIKANCI**
Toma Babić *Cvit mirisa* (1732, 1736.[2])	**Juraj Mulih** *Duhovna hrana* (1732., 1746.) *Hrana nebeska* (1748. – 1892.[7])	
Šimun Mecić *Cvitak pokornih* (1726., 1736.)	**Antun Kanižlić** *Bogoslovica* (1760. – 1773.[5]) *Bogoljubnost molitvena* (1766. – 1893.[5])	
Jeronim Lipovčić *Anđeoska krunica* (1750.)	**Antun Josip Knezović** *Put nebeski* (1746., 1818., 1845.)	
Emerik Pavić *Putovanje duhovno* (1769.)	**Đuro Sertić** *Jezgra nauka kršćanskoga* (1791., 1807.)	
	Ernest Matijević *Vnogoverztna pobosnozti* (1802.)	
G.M. *Vinac Anđeoski* (1821.)	**Maksimilijan Vrhovac** *Molitve koje duh. pastiri* (1804., 1807.)	
Stjepan Gerdenić *Vrata nebeska* (1837.)	**Franjo Vujković Lamić** *Duhovna mana* (1874.[3] – 1890.[7])	**A. Maria Miškov** *Jesenska Ružica* (1884.)

Augustin Čengić
Priručna knjižica

Ignacije Strukić
Put k savršenosti (1910.)

Franjo Bodolsky
Vertao gizdavi (1857.)

Vinko Basile
Kratka promišljanja i molitve (1865.)
Molitvenik (1861., 1864., 1865.)

Marijan Jaić
Vienac (1827. – 1913.[26], 1995.[27])

Emerik Raffay
Kratki nauk (1817., 1824., 1827.)

Josip Juraj Strossmayer
Kratki nauk (1861.)

Novi vijenac (1883. – 1925.[6])

Josip Celinšćak
Kruh nebeski (1909., 1910. –)

Lajčo Budanović
Slava Božja (1902.)

Srce Isusovo, spasenje naše (1902. –)

Grgur Galović
Katolički đak (1910., 1917., 1921., 1926.)

Jerko Vlahović
Misec listopad (1884.)
Petnaest subota (1890.)
Ljubica (1894.)
Kraljica mučenika (1903.)

Primjer prepisivanja molitava iz jednog molitvenika u drugi, bez obzira na to kojem je crkvenom redu ili teološkoj tradiciji sastavljač pripadao, pronalazimo u molitveniku franjevca Marijana Jaića *Vienac bogoljubnih pjesama*, »tog ljubimca naroda hrvatskoga«[25], koji u predgovoru piše da je preuzimao molitve iz isusovačkog, Kanižlićeva molitvenika: »Pridavši mu misne i ostale obično potrebite molitvice u KANIŽLIĆEVIH ponajviše knjigah zadržane i 7 pokornih pjesama sa običnimi molitvami.«[26] Ne ulazeći stoga u prikazivanje utjecaja pučkih tradicija ili pojedinih izdavačkih kuća na oblikovanje materijalnog sadržaja molitvenika, vrijedno je spomenuti da je za prisutnost pojedine teološke tradicije u nekom molitveniku od presudne važnosti bila i praksa

[25] Izdavač napominje da je do sada od »pomenutog djelca prieko 90.000 iztisaka medju pobožnim hrvatskim narodom razprodano« te ga se s pravom može nazvati da je »ljubimac naroda hrvatskoga.«, Martin BAGÓ i sin, Predgovor Izdavatelja, Marijan JAIĆ, *Vienac bogoljubnih pjesama*, Budim, 1890.[18], III. Vrijedno je spomenuti da je izdavačka kuća Bagó iz Budima 1858. godine za stanoviti novčani iznos od franjevca Marijana Jaića otkupila vlasnička prava na molitvenik.

[26] Marijan JAIĆ, *Vienac bogoljubnih pjesama*, Budim, 1890.[18], IV.

prepisivanja molitava iz jednog molitvenika u drugi, često neovisna od pripadnosti sastavljača molitvenika redovničkoj zajednici ili teološkoj tradiciji crkvenog reda kojem je pripadao. Slijedeći kriterije koje smo naznačili: metodu komparacije i prevladavajući duh pojedinih molitava, možemo uočiti tri temeljne teološke tradicije u slavonskim molitvenicima 18. i 19. stoljeća: franjevačku, isusovačku i neotomističku.

Pažljivom analizom teksta možemo uočiti da franjevački molitvenici uglavnom slijede starije molitvenike njihova reda: Babića, Lipovčića, Mecića koji se oslanjaju na tradiciju bosanskih franjevaca, ili još dalje, na staru glagoljsku baštinu ili na kroatizirane molitve iz latinskih i talijanskih molitvenika. U tim molitvenicima osjeća se snažan utjecaj franjevačke teologije tridentinske obnove koja je utemeljena ponajprije na srednjovjekovnoj teologiji franjevačkog učitelja bl. Ivana Duns Škota (1266. – 1308.). Međutim, u franjevačkim molitvenicima sredine i druge polovice 18. stoljeća osjeti se i snažan utjecaj mađarskih molitvenika jozefinističkog smjera. Kanižlićevi i Mulihovi molitvenici slijede isusovačku tradiciju tridentinske reforme, ali se u njima osjeća i utjecaj franjevačkih molitvenika iz Bosne Srebrene i molitvenika jozefinističkog smjera. Ipak, uočava se da se Mulih više naslanja na kajkavsku baštinu isusovačkih molitvenika 17. stoljeća, osobito Krajačevića, Milovca, Sušnika, čije je tekstove prenio u štokavsko narječje, dok je u Kanižlićevim molitvenicima naglašeniji utjecaj franjevačkih molitvenika iz Bosne Srebrene. Uz ove utjecaje, u molitvenicima druge polovice 19. stoljeća prisutan je i snažan utjecaj katoličke obnove Pija IX. te obnova neotomizma i neoskolastike nakon Prvoga vatikanskog sabora (1869. – 1870.). Ovi utjecaji posebno su vidljivi u dominikanskim molitvenicima koji su većinom prevedeni iz talijanskih molitvenika te se ne naslanjaju na slavonsku tradiciju.

2.1. Oznake franjevačke teologije

Molitvenici franjevačke tradicije uglavnom se oslanjaju na teološku misao bl. Ivana Duns Škota, učitelja franjevačkog reda[27], te kako bismo razumjeli osnovne teološke postavke ove tradicije, važno je istaknuti neka njegova teološka polazišta. Škot je smatrao da je dobro ono što Bog želi i nameće, a zlo se sastoji u mržnji prema Bogu. Bog je slobodan u svom djelovanju te može i ne uzeti u obzir zakone koje je sam stvorio, odnosno može sve učiniti i drugačije. Naime, sloboda je uzvišenija od nužnosti i zato Bog ništa ne uzrokuje nužno, nego slobodno te Škot dolazi do pozicije koje se približavaju slici nekog samovoljnog Boga koji nije vezan ni za istinu, niti za dobro. Božja se transcendencija i njegova različitost toliko izdižu da naš um, naš smisao za istinito i dobro, nisu više pravo ogledalo Boga te njegove neizmjerljive mogućnosti ostaju za nas vječno ne-

[27] Usp. W. DETTLOFF, Skotismus, J. HÖFER, K. RAHNER (ur.), *Lexikon für Theologie und Kirche*, sv. IX, Freiburg, 1957. – 1965., 824-827.

dohvatljive i skrivene. U obrani Božje transcendencije i svemogućnosti Škot smatra da je nemoguća spoznaja naravnog moralnog zakona, jer ako je Bog apsolutno slobodan u svom djelovanju, tada je mogao stvoriti i drugačiji svijet te čovjek spoznaje samo njegovu *voluntas ordinata* te time dovodi u pitanje samu mogućnost razumske spoznaje dajući istovremeno prednost vjeri i Božjoj objavi. Naravni red ne ovisi o svojoj unutarnjoj racionalnosti, nego isključivo o slobodnoj Božjoj volji koja određuje zakon. U toj viziji zakon je, prije svega, čin volje, jedan imperativ. Čovjek se stoga mora pokoravati Bogu bez pogovora, jer Bog nadilazi njegove spoznajne sposobnosti.[28]

Bez Božje objave čovjek ne može spoznati što je Božja volja i što je on slobodno odredio za njegovo dobro, osobito u svrhu moralnog djelovanja. Iz toga proizlazi da naravni red i naravni moralni zakon nije spoznatljiv ljudskom razumu i kao takav ne može biti dovoljno načelo za normiranje ljudskog djelovanja. U konačnici, to znači da čovjek ne može vlastitim razumom spoznati moralnu istinu i moralno dobro te uvidjeti krajnji smisao stvari. Priroda više ne očituje Božji plan, nema unutarnju vlastitu razumljivost koju čovjek može dosegnuti svojim razumom te čovjeku samo preostaje pouzdati se u ono što mu je Bog objavio.[29] Osim toga, Škot svoj nauk temelji na biblijskom izvještaju da je čovjek grijehom praroditelja izgubio posvetnu milost te snosi posljedice koje se očituju ponajprije u ranjenosti istočnim grijehom. Franjevačka tradicija promatra kršćanski život u jednoj augustinijanskoj perspektivi ranjene ljudske naravi istočnim grijehom. Čovjek se stoga osjeća sitan i bezvrijedan pred Božjom svemogućnošću i transcendencijom, osobito zbog svoje sklonosti grijehu.

> »Svemoguchi, vicsnji Boxe, Kralju i Stvoritelju Neba i zemlje, prid koga Velicsanstvom derssche od straha svako stvorenje, Nebesko, zemaljsko i pakleno: koga dobrota procinitse nemoxe...«[30]

Za Škota je volja, a ne razum (um) temeljna metafizička kategorija, jer jedino ona jamči slobodu izbora i djelovanja. Volja može izabrati i pristati na neki čin suprotno od onoga što joj je predstavio razum.[31] Volja, odvojena od razuma, usmjerava se stoga više prema osjetilima, jer razum nije sposoban prosuditi ispravnost čovjekova ponašanja. U konačnici, nema analogije između Boga i čovjeka. Stoga, kako bi sačuvao apsolutnu transcendenciju Boga, Duns Škot, razlikuje istinu vjere od istine razuma. Vjera nije teologalna krepost povezana s razumom, nego s voljom koja

---

[28] O filozofsko-teološkoj misli bl. Ivana Duns Škota vidi: Orlando TODISCO, *Giovanni Duns Scoto. Filosofo della libertà*, Antologia: III. Elementi di antropologia, Padova, 1996.

[29] Usp. Daniele FAZIO, Persona umana, ordine naturale e rivoluzione sessuale, *Cultura & Identità* IV (2012.) 17, 24.

[30] Jeronim LIPOVČIĆ, *Dušu čuvajuće pohođenje ili Anđeoska krunica*, Budim, 1750., 417.

[31] Usp. Ivan DUNS ŠKOT, Ordinatio, II, d.25, q.22, Orlando TODISCO, *Giovanni Duns Scoto. Filosofo della libertà*, Antologia: III. Elementi di antropologia, Padova, 1996., 176-177.

pak više ne komunicira s razumom i jednostavno je plod slobodnog izbora. Škot dokazuje da se stvarnost slobodne volje spoznaje intuitivno, polazeći od osjetnog iskustva. Volja je sama po sebi jedno dobro i to božansko. Ona je dobra po sebi, iz jednostavnog razloga zato što jest.[32]

Škot ide i korak dalje te tvrdi da volja ne treba razum, nego um treba nju, što je bilo suprotno od nauka sv. Tome Akvinskog (1225. – 1274.), srednjovjekovnog učitelja dominikanskog reda, a izvršio je i velik utjecaj na teologiju isusovačkog reda. Za razliku od sv. Tome Akvinskog, Božja volja (htjeti dobro) je za Duns Škota po sebi dobra, odnosno, to je dobro iz jednostavnog razloga jer Bog tako hoće, jer je to njegova volja. U tom je smislu ona apsolutno slobodna i neuvjetovana te podvrgnuti se Božjoj volji, zato što to Bog tako hoće, najveći je izraz vjere i povjerenja.[33] To se osobito odnosi na odluku volje da vjernik neće više griješiti pred Bogom.

> »Odlučio sam, da neću više griješiti. Još odlučujem čvrsto, da ću bježati sve griješne prigode i upotrebljavati sve, što no će mi ispovjednik za to preporučiti.«[34]

Škot smatra da razum, koji pripada naravi i dio je nužnoga djelovanja, nije, poput volje, sposoban za slobodan izbor. Naime, sloboda za Škota nije samo sloboda izbora i sloboda od vanjske određenosti i uvjetovanosti. Sloboda je bitno sloboda za dobro te je tim savršenija, što se više odlučuje za savršeniji cilj, za savršenije dobro. Istinska sloboda voli dobro radi dobra, čovjeka radi čovjeka. Sloboda stoga svoj vrhunac dosiže u ljubavi, u sjedinjenu s najvišim dobrom. Takva sloboda, koja je prožeta kršćanskom ljubavi, princip je novog svijeta koji nadilazi grčki svijet, svijet prirode kojim upravlja nužnost. Naime, gdje vlada nužnost, tu je nemoguća promjena na bolje.[35]

> »Prije svega pomisli, kao da stojiš pred samim Božjim priestoljem i pred neoskvrnjenom bl. dj. Marijom, pa se onda duboko ponizi radi grieha svojih... Namjeriš li se na kakav predmet, koji te osobito dira u srce, zaustavi se kod njega... Kad si pri tom predmetu pobudio u sebi djelo vjere, ufanja i ljubavi, poklona, začudjenja, zahvale i prošnje, onda se svim srcem Bogu prikaži, obećajući, da ćeš ostaviti omiljele svoje pogreške i od sada vjernije Isusu služiti, jer u tom činu volje stoji sva sila i plod svake molitve.«[36]

U svojoj slobodi čovjek je pozvan kajati se za svoje grijehe i činiti pokoru te moliti Božje milosrđe, jer je crvak pred Božjom svetosti i ne zaslužuje primljene Božje darove. Dužan je utjecati se Božjem milosrđu, jer samo po Kristovim zaslugama može zadobiti Božje milosrđe.

---

[32] Usp. W. DETTLOFF, Skotismus, J. HÖFER, K. RAHNER (ur.), *Lexikon für Theologie und Kirche*, sv. IV., 287-288.

[33] Usp. Jose Antonio MERINO, *Per conoscere Giovanni Duns Scoto*, Assisi, 2009., 53-67.

[34] *Biserje sv. Ante*, Ljubljana, 1914.[5], 190-191.

[35] Usp. Usp. Jose Antonio MERINO, *Per conoscere Giovanni Duns Scoto*, 50-51.

[36] Ignacije STRUKIĆ, *Put k savršenosti kršćanskoj*, Zagreb, 1910.[3], 250-251.

»Milosrdje, moj Isuse, milosrdje Ja, koji sad ovdje ležim pred tvojim nogama, jesam onaj griešnik, čiji su nebrojeni griesi krivi tvoje muke, kajem se o Isuse, za sve svije grehe, kajem se iz ljubavi prama Tebi«.[37]

»Ja te posli Otca, pun svakih nevoljah, ponizno molim za sve tvoje nevolje, koje si za me podnio, da sve nevolje moje združiš s nevoljama tvojima, i da učiniš da ja po njima mogu Otcu nebeskom za grihe moje zadosta učiniti i raj nebeski zaslužiti.«[38]

U duhu kajanja vjernik je pozvan prezreti sve materijalno, zemaljsko i prolazno te usmjeriti svoj život prema vječnosti.

»Poduči me, kako je zlo i prezirno sve zemaljsko, kako je uzvišeno i dragocjeno sve nebesko, kako je prolazno sve vremenito i kako je stalno sve vječno.«[39]

Vjernik je dužan prvenstveno pobijediti svoju naslijeđenu sklonost grijehu čineći volju Božju, a u tome mu pomaže često sudjelovanje u sakramentalnom životu Crkve čime zadobiva Božju milost te molitva za oprost grijeha. Možemo reći, iako je misao i pobožnost franjevačke tradicije prvenstveno trinitarnog usmjerenja, ona je i istovremeno i kristološka, jer se u Kristu Bog objavio čovjeku te nam po njemu sve priopćio. Franjevačka tradicija promiče stoga pučke pobožnosti štovanja Krista, osobito njegove muke, smrti i uskrsnuća, ali i Kristovih rana te misne žrtve, euharistije. Posvećuje se više pozornosti ljudskoj naravi Kristovoj, osobito njegovoj muci i smrti, kako bi te pobožnosti potaknule vjernika na ljubav prema Bogu i svetiji život.[40]

»Ovakve osobe neka se spomenu da je volja Božja da radimo i u znoju lica svoga svoj kruh zaslužujemo, pa da obavljajući svoje nadležne domaće poslove, činimo volju Božju... Da ti svako i najmanje djelo bude zaslužno za nebo i Bogu ugodno, onda valja da prije svakog djela tvojih, nastojeć da ti misli i čuvstva budu slična njegovim čuvstvima; veli čistiš svoju odluku i odrediš da ćeš raditi na veću slavu i hvalu Božju; valja da uviek misliš o milom Isusu, koji je početak i svrha svih djela.«[41]

---

[37] Augustin ČENGIĆ, *Priručna knjižica*, Zagreb, s.a., 179.

[38] Stipan, GERDENIĆ, *Molitvena knjiga Vrata nebeska nazvana, iz razlicsitih knjigah u jedno sastavljena, Za duhovnu korist illircskoga naroda*, Budapešta, 1905.[7], 52. Usp. Antun KNEZOVIĆ, *Duhovno nemoise zaboravit od mene illiti knjxica molitvena kojase zove Put nebeski*, Budim, 1845.[3], 160-161.

[39] Ignacije STRUKIĆ, *Put k savršenosti kršćanskoj*, Zagreb, 1910.[3], 298.

[40] Usp. W. DETTLOFF, Skotismus, J. HÖFER, K. RAHNER (ur.), *Lexikon für Theologie und Kirche*, sv. IV., 287.

[41] Ignacije STRUKIĆ, *Put k savršenosti kršćanskoj*, Zagreb, 1910.[3], 254.

> »Zato te molim za neizmirnu ljubav tvoju da se smiluješ nevoljama mojima a najpervo da smrad moje duše s vodom milosti tvoje opereš tmine razuma moga svitlostju mudrosti tvoje da raztiraš, serdca moga studenilo s vatrom ljubavi tvoje užežeš.«[42]
>
> »Ah operi moj Isuse! molim te, grišnu dušu moju s pričistom kervju tvojom, i sasvim je očisti. Evo želim i obećajem po milosti tvojoj više nigda negrišiti i odbacujem svaka, koja ti nisu ugodna, samo me ti pokripi s milostju tvojom Gospodine.«[43]

Kršćanska svetost sastojala bi se stoga u podložnosti volji Božjoj i crkvenom autoritetu te u uputama koje nalazimo u molitveniku piše: »Članovi trećeg reda mogu ove zasluge neizmjerno pomnožati, ako točno ovršuju pravilo i slušaju svoje duhovne poglavare; jer svaki član trećega reda više zasluga stiče za nebo, kada sluša, nego kada po svojoj miloj volji odabire i čini krjepostna djela«.[44] Drugim riječima, kršćanska savršenost »sastoji u tom, da volju svoju u svem podvrgavamo volji Božjoj. Tko čini volju Božju, onaj je svet čovjek; i čim ju točnije i revnije izpunjava, tim je jošte svetiji i pobožniji«.[45] Bog nalaže da »vjerno izpunjavamo njegove sv. zapoviedi i zapoviedi sv. majke crkve. Ako točno obdržavamo ove zapovijedi, onda smo sveti ljudi«.[46] Na osobit način se ističe važnost ispovjednika, kao neposrednog crkvenog autoriteta te se predlaže vjernicima kako bi lakše došli do svetosti da se svaki put posavjetuju »sa svojim otcem ispovjednikom, koji će te najbolje naputiti i propisati stalna ona pravila i sredstva, koja tomu stališu najbolje odgovaraju. Što ti reče tvoj ispovjednik, primi kao glas Božji«.[47]

Franjevačka pobožnost osobito potiče pobožnost muke Kristove i Križnog puta te pobožnost prema Kristovim ranama, jer te pobožnosti probuđuju osjećaje kajanja i usmjeravaju volju na borbu protiv grijeha. Odgovor čovjeka u ljubavi prema Bogu mora uvijek biti potpuno slobodan. Grijeh je devijacija te ljubavi i čin koji nas udaljava od Boga. Slične molitve i pobožnosti nalazimo u gotovo svim molitvenicima.

> »Plod i korist od vazdašnjega spominjanja kao i od svih drugih netom napomenutih načina pobožnosti na čast presvete muke i smrti Hristove ima biti ovo: da čovjek svim srcem ljubi Gospodina Isusa Hrista, to jest da ga zaradi ljubavi njegove ne uvrijedi; da se svom pomnjom čuva od smrtnoga grijeha, kojim postaje uzrok muke i

[42] Stipan, GERDENIĆ, *Molitvena knjiga Vrata nebeska nazvana*, Budapešta, 1905.[7], 52-53.

[43] *Isto*, 34.

[44] Ignacije STRUKIĆ, *Put k savršenosti kršćanskoj*, Zagreb, 1910.[3], 63.

[45] *Isto*, 245.

[46] *Isto*, 244.

[47] *Isto*, 246.

smrti njegove i nekim ga načinom razapinje na križ; da se od grijeha svojih zaradi ljubavi njegove svesrdno pokaje; da zaradi ljubavi njegove ide za njim dobro djelujući i sve strpljivo podnoseći.«[48]

»Hvala ti, što si hotio i poslie smrti pretrpiti tu porugu, bez boli, istina, ali s presvetom ljubavlju. Trpim sa žalosnom tvojom majkom, koja je sama ćutila svu tu muku. Po zasluzi te svete tvoje rane molim te, da mi udieliš dar svoje svete ljubavi, da te uviek na ovom svijetu ljubim, te dodjem u nebo, da te očito ljubim kroz sve vieko.«[49]

Posebnu važnost ima i pučka euharistijska pobožnost i prema Srcu Isusovu, jer nam pomaže da svoje srce otvorimo Bogu kako bismo pobijedili grijeh. Možemo reći da je franjevačka teologija više kristocentrična i emotivnija jer ima za cilj pobuditi osjećaje kod vjernika kako bi žalili zbog učinjenih grijeha i otvorili svoje srce Božjoj ljubavi. Osim toga, ne ulazeći u daljnje analize, u franjevačkim molitvenicima naglašeniji je i utjecaj austrijskog janzenizma kao jednog, uz naglašeni prosvjetiteljski karakter, od temeljnih stupova austrijskog jozefinizma.[50] Stoga u ovim molitvenicima pronalazimo dodatni rigorizam kršćanskog života, posebno kada je riječ o primanju svete pričesti, a strogost kršćanskog života očituje se u asketskom i kreposnom životu te borbi protiv grijeha. Čovjek je slab i ranjen istočnim grijehom te kako bi izbjegao Božju kaznu, dužan je ljubiti Boga i činiti dobro te zaslužiti Božju milost jer svojim snagama to ne može ostvariti. U konačnici, u molitvenicima pod utjecajem franjevačke tradicije pronalazimo različite suprotnosti: Božju transcendentalnost i njegovu apsolutno slobodnu volju nasuprot osjećaju malenkosti i čovjekove ograničenosti; Božju bezgraničnu ljubav nasuprot čovjekovoj grešnoj naravi; Božje milosrđe nasuprot čovjekovu strahu od suda i Božje kazne.

»Tko si ti, a tko sam ja? Ti stvoritelj, a ja stvorenje, ti kralj neba i zemlje, kojemu se klanja vas dvor nebeski, a ja jedna nevoljna sirota i jedan crvak, ti Bog svemogući, a

[48] Antun KANIŽLIĆ, *Bogolybnost molitvena*, Zagreb, 1893.[5], 345.

[49] Ignacije STRUKIĆ, *Put k savršenosti kršćanskoj*, Zagreb, 1910.[3], 414-415.

[50] Prema *Blaiseu Pascalu* (1623. – 1662), francuskom fizičaru i teologu, dogmatsko polazište jansenizma je potpuna iskvarenost ljudske naravi zbog istočnog grijeha. Razum ne nudi nikakvu pomoć u pronalaženju istine; požuda naginje na zlo. Samo objava Božje volje, prisutna u Svetome pismu i tumačena od crkvenih otaca, osobito sv. Augustina, ili u duši vjernika nastanjenoj milošću, ili očitujući se kroz događaje, može nas poučiti što nam je činiti. Ali naša volja može biti usmjerena prema dobru samo ako je određena milošću, bez koje nema istinskog dobra. Tako jansenizam radi radikalnu kritiku kazuistike – suda razuma – i probabilizma. U grižnji savjesti uvijek se mora stati na stranu zakona. Ove postavke utjecale su kasnije i na austrijski janzenizam, koji je ipak bio umjereniji, ali je zahtijevao strogost života. Na Bečkom dvoru, glavni promicatelji austrijskog janzenizma u 18. stoljeću bili su franjevci, nasuprot isusovcima koji su bili poimani kao previše popustljivi, laksni. Usp. Louis VEREECKE, Storia della teologia morale, Francesco COMPAGNONI, Giannino PIANA, Salvatore PRIVITERA (ur.), *Nuovo dizionario di teologia morale*, Ed. Paoline, Cinisello Balsamo (Milano), 1990., 1331. O austrijskom janzenizmu vidi više: P. HERSCHE, *Der Spätjansenismus in Österreich*, Wien, 1977.

> ja prah, pepeo i jedno ništa; ti sudac strašni, koji će me oštro i razgovjetno pitati za sve stvari i za današnje primanje tvojega presvetog sakramenta, a ja tužni i žalosni krivac, koji ću odgovor dajući od straha sahnuti; ti sama svetost i dobrota, a ja grešna pogan i sama zloća.« [51]

2.2. Temeljne oznake isusovačke tradicije

U duhu teološke srednjovjekovne misli dominikanca sv. Tome Akvinskog da između čovjeka i Boga, između njegova vječnog stvarateljskog duha i našega stvorenog uma, unatoč neizmjerno veće nesličnosti nego sličnosti, ipak postoji stvarna analogija, molitvenici isusovačke tradicije snažno ističu čovjekovu stvorenost na sliku Božju. Čovjek u sebi nosi narav koja je dobra te, budući da je obdaren razumom i slobodnom voljom, pozvan je odgovoriti na Božji poziv zahvalnom molitvom i svetim odnosno kreposnim životom. Isusovačka tradicija je teocentrična i kristocentrična, a zadaća čovjeka je da sudjeluje na božanskom otkupiteljskom činu te je kršćanin pozvan dati doprinos činu stvaranja i Božjoj proslavi u svijetu, osobito na području kulture i karitativnog djelovanja. Možemo reći da je na ovu tradiciju velik utjecaj imao i isusovački *Ratio studiorum* i njegovo klasično, humanističko-tomističko usmjerenje.[52]

> »O presveto jedino i nerazdjeljeno Trojstvo, kojega su djela nerazdjeljena, koje si mene svemogućom krepošću svojom na sliku i priliku stvorio, da budem po trima jedine duše moje silama, po razumu, pameti i volji, tvojega jedinog božanstva i u božanstvu triju različitih osoba živa slika i prilika, i da tebe uživam u vijeke... Evo prinosim ti sebe samoga, djelo ruku tvojih, dušu svoju i tri njezine sile, razum, pamet i volju, s obećanjem temeljitim, da ću nastojati, da ne samo ne pogrdim grijesima ove plemenite slike i prilike tvoje, nego da ju i nakitim krepostima...«[53]

U duhu teologije sv. Tome Akvinskog u molitvenicima se ističe da naš život i djelovanje može osmisliti jedino (posljednja) svrha koja ima svoj izvor i temelj u Apsolutnome te kršćanski moral može biti utemeljen jedino na vjeri. Vjera nam otkriva nadnaravnu svrhu na koju je Bog pozvao čovjeka svojom posebnom odlukom i podigao ga u nadnaravni red, odredivši mu iza smrti život

---

[51] Antun KANIŽLIĆ, *Bogolybnost molitvena*, 1766., 157. Iz ovoga je vidljivo da je utjecaj franjevačke teologije prisutan i u isusovačkim molitvenicima. Ipak, kako već rekosmo, franjevački utjecaj pronalazimo u Kanižlićevim molitvenicima koji češće preuzima molitve iz franjevačkih molitvenika Bosne Srebrene, dok takvih molitava nema u molitvenicima Jurja Muliha koji su više pod utjecajem kajkavskih molitvenika.

[52] Usp. Miroslav VANINO, Geneza naučne osnove *Ratio Studiorum, Vrela i prinosi* IX (1939.), 111-129.

[53] Antun KANIŽLIĆ, *Bogolybnost molitvena*, 186-187.

u sjedinjenju sa sobom. Vjernika se poziva da bude svjestan svog poziva i živi u duhu svrhe zbog koje stvoren i rođen ovdje na zemlji.

> »(...) nego te zato najvećma i svrhu sviju stvari ljubim, što si ti Bog zaradi neizmjernih savršenstava svojih svake ljubavi predostojan, ti si Bog svemogući, sveznajući, presveti, prelijepi, vjekovječni, neizmjerni, kojega razum stvoreni ne može sasvim razumjeti; ti si svako dobro u sebi samom; zaradi sebe, zaradi dobrote svoje to jest neizmjernih savršenstava svojih predostojan si, da te poštujemo, hvalimo i svim srcem ljubimo…«[54]

> »Ufam se, da ćeš mi dati na svrsi života milost posvećujuću, a poslije moga smrtnoga života drugi besmrtni i blaženi život (...) Ufam se pak i uzdam se temeljito, da ću sve to dobiti i imati zaradi zasluga Hristovih po milosti tvojoj i po dobrim djelima mojim s pomoću tvojom učinjenima. I ufam se zato, što si mi ti svemogući, premilostivi i prevjerni Bože obećao ovo dati, (…) i u svom obećanju vjeran sve daješ, što si obećao.«[55]

Međutim, da bi ostvario svrhu na koju je pozvan, čovjek treba Božju pomoć. Molitvenici isusovačke tradicije stoga snažno ističu da je Bog stvorio svijet i otkupio ga križem svoga Sina te nastoje u savjestima vjernika probuditi osjećaj zahvalnosti i pozvati na život koji je ispunjen Kristovim, novim *zakonom milosti*. Po Kristovim zaslugama kršćanin je postao novo stvorenje: »Predobri i predarežljivi Bože, koliko sam ti ja dužan za darove tvoje! Vas kolik život moj osobiti je dar tvoj, i svaki čas života mojega nova je i nova milost tvoja.«[56]

> »O Svemogući Vičnji Gospodine Bože! (...) Tebi se ja ponizno klanjam Bože moj i zahvaljujem, da si me na tvoju svetu sliku stvorio; po strašnoj muki i gorkoj smerti pridragoga Sina tvoga odkupio; i svetim Kerstom posvetio, pravom virom prosvitlio, i tako na put spasenja postavio ter jošter k'tomu s mlogimi darovi od postanka mog

---

[54] Antun KANIŽLIĆ, *Bogolybnost molitvena*, Zagreb, 1893[5]., 254. Usp. Vinko BASILE, *Molitvenik za katolička poslanstva*, Roma, 1865.[3], 65-67; Lajčo BUDANOVIĆ, *Velika slava Božja u molitvama i pismama*, 46-47; Grgur GALOVIĆ, *Katolički đak*, Zagreb, 1910., 214; Stipan, GERDENIĆ, *Molitvena knjiga Vrata nebeska nazvana, iz razlicsitih knjigah u jedno sastavljena, Za duhovnu korist illircskoga naroda*, Budapešta, 1905.[7], 46-47.

[55] Antun KANIŽLIĆ, *Bogolybnost molitvena*, Zagreb, 1893.[5], 252-253. Usp. Vinko BASILE, *Molitvenik za katolička poslanstva*, Roma, 1865.[3], 65; Lajčo BUDANOVIĆ, *Velika slava Božja u molitvama i pismama*, 46; Grgur GALOVIĆ, *Katolički đak*, Zagreb, 1910., 213; Stipan, GERDENIĆ, *Molitvena knjiga Vrata nebeska nazvana, iz razlicsitih knjigah u jedno sastavljena, Za duhovnu korist illircskoga naroda*, Budapešta, 1905.[7], 46; Juraj MULIH, *Nebeszka hrana*, Koprivnica, 1892.[7], 130.

[56] Antun KANIŽLIĆ, *Bogolybnost molitvena*, Zagreb, 1893.[5], 264.

milostivo nadario: navlastito pak, da si me ovu noć, od nagle smerti, od svake nesriće sačuvao.«[57]

U molitvenicima se ističu razna dobročinstva koja je Bog udijelio čovjeku te cijeli kršćaninov život treba postati zahvala Bogu.

»Za ova i ostala neizbrojena dobra, koja si mi udijelio bez svake zasluge moje, ne imajući ja ništa šta bi ti vratio nego jedino ljubav: ljubim te, predarežljivi dobročinče moj, i ljubit ću te na vijeke iz svega srca svojega. Za svjedočanstvo ove ljubavi, premda sam ja vas tvoj i sve je moje tvoje, iznova opet cjelovito i potpuno prinosim, poklanjam i posvećujem sebe tebi. Sve koliko što si mi udijelio, okrenut ću na službu tvoju.«[58]

Vjernik je pozvan nasljedovati Krista i svakodnevno svojim radom i kreposnim životom proslavljati Boga i pri tome se preporučiti Božjoj pomoći.

»Gospodin Bog je tebe stvoril zato: da ga hvališ poštuješ i da njemu služeć, zveličen budeš: da Kristuša nasledujuć u nebo dodješ. Onda nisi pravi čovek ako tvoje življenje nije hvala, i služba Božja: nisi pravi keršćenik, ako poleg tvojega stališa Kristuša nenasleduješ, i zato k njemu u nebo ne dodješ: a kakve su tvoje rieči i diela?«[59]

»Ovo, kako rekoh, kad se oblačiš, možeš promišljati; obučen pak govori jutarnje molitve, koje zaradi nastajnih i velikih poslova nemoj ostaviti; jer koliko ti veći i teži posao nastaje, toliko ti je većma potrebna pomoć Božja, koju ćeš moleći i proseći isprositi.«[60]

»Današnji dan neka je Tebi posvetjen! i prvi uzdah mojega srdca neka k Tebi uzadje! Želim i namjenjujem, da ću Te slaviti, i hvale Ti uzdavati, koliko god puta danas uzdahnem, i kadgod mi srce kucne. Sve što je u meni neka veliča tvoje presveto Ime. Sve moje misli i želje, rieči i djela, neka bude iz čiste ljubavi prama Tebi, po tvojoj volji i na Tvoju slavu.«[61]

---

[57] Franjo BODOLSKY, *Vertao gizdavi*, Baja, 1866.[2], 24-25. Usp. Juraj MULIH, *Nebeszka hrana*, Koprivnica, 1892.[7], 42; Antun KANIŽLIĆ, *Bogolybnost molitvena*, Zagreb, 1893.[5], 32; Lajčo BUDANOVIĆ, *Velika slava Božja u molitvama i pismama*, 5-6; *Novi vijenac*, Đakovo, 1893.[2], 1-2; Vinko BASILE, *Molitvenik za katolička poslanstva*, Roma, 1865.[3], 6-7.; Franjo LAMIĆ-VUJKOVIĆ, *Duhovna Manna*, Subotica, 1869.[1], 7-8.

[58] *Isto*, 266. Usp. Juraj MULIH, *Nebeszka hrana*, Koprivnica, 1892.[7], 131-132; Lajčo BUDANOVIĆ, *Velika slava Božja u molitvama i pismama*, 80-82; *Novi vijenac*, Đakovo, 1893.[2], 46-47.

[59] Juraj MULIH, *Nebeszka hrana*, Koprivnica, 1892.[7], 398-399.

[60] Antun KANIŽLIĆ, *Bogolybnost molitvena*, Zagreb, 1893.[5], 29.

[61] Vinko BASILE, *Molitvenik za katolička poslanstva*, Roma, 1865.[3], 7.

Osobit naglasak stavlja se na čovjekovu slobodnu volju kojom se čovjek opredjeljuje za dobro, jer Bog u svojoj ljubavi želi dragovoljan čovjekov odgovor. U duhu misli sv. Tome Akvinskog i u molitvenicima se naglašava da svaki čovjek teži prema onome što mu pristaje, jer ne bi tome težio kada mu to nekako ne bi pristajalo. Možemo reći da što nekomu pristaje, to je za njega dobro. Već je stoga srednjovjekovna teološka misao naglasila da svaki »djelatelj djeluje radi dobra. Cilj je ono u čemu se smiri težnja djelatelja ili pokretača, kao i onoga što biva pokretano. No to je u pojmu dobra da je dovršenje težnje; jer *dobro je ono čemu sve teži*. Dakle svaka djelatnost i kretanje događaju se radi dobra.«[62] Čovjekova sloboda je darovana sloboda i mora biti otvorena transcendenciji i drugome te u ljubavi i darivanju pronalazi svoju puninu. Svaki egoizam i zatvaranje u samoga sebe je uvijek izdaja slobode i Božje ljubavi te je u životu potrebno njegovati dobru nakanu.

> »Gospodin Bog je sve druge stvari stvoril za rad čoveka, da njega u službi Božjoj i u iziskazivanju zveličenja pomogu. Onda ako stvar uživaš polag volje Božje, tak ti bude pomoć u diku nebesku: ako li pak poleg tvojega grešnoga poželenja suprot volji Božjoj; tako ti bude pomoć u muku peklensku.«[63]

Međutim, u odnosu na franjevačku teologiju, isusovačka tradicija slijedi nauk sv. Tome Akvinskog i prednost daje razumu, jer na koji način on spozna predmet i ljudski čin, utoliko je i volja sposobna izabrati ga i prihvatiti. Zato je razum u moralnom životu čovjeka na prvom mjestu, reflektor koji čovjeku osvjetljava put moralnog života. Volja pak pokreće čovjeka na djelovanje, ali je upućena na razum i njegovu spoznaju, jer bez razuma ostaje nepokretna i slijepa te se često u molitvenicima nalaze molitve za prosvjetljenje pameti.

> »Ja se podlažem i štujem ovaj čestiti zakon, kakono rieč svojega Boga, alo ti prosvietli mi pamet, da ga dovoljno razumijem, gani mi srdce, da ga podpuno obljubim, i daj mi milost, da ga cjelovito izvršim, kako da zadobijem vječnu slavu, što si obetjao svakomu, koji ga bude vierno obslužio… A bilježeć čelo, usta i srdce presvetim znamenom, očitujem svemu svietu da prosvietljen Tobom ja sam spravan svedj izpoviedati

[62] Toma Akvinski, *Suma protiv pogana*, sv. II., Kršćanska sadašnjost, Zagreb, 1994., 13. Očito je stoga kako »volja teži za nekim dobrom i svrhom te da iz te svrhe izvire osebujno ljudsko obilježje ljudskih čina. Ljudski čin završava tamo gdje volja postavlja sebi svrhu. Svrha se nalazi na početku nekog čina u nakani te je na taj način prisutna u volji«. »Jedan te isti čin koji izvodi neki djelatnik može biti usmjeren samo prema jednoj bližoj svrsi od koje poprima svoje ćudoredno obilježje. Ali također može biti usmjeren prema drugim daljim svrhama koje su međusobno svrhovito određene. No može se dogoditi da jedan te isti čin po svojoj naravi bude usmjeren prema različitim svrhama što ih postavlja volja« te stoga obilježje nekog zbivanja ne ovisi o završnici za kojom se uzgred išlo, nego samo o onoj za kojom je po sebi težilo. Toma Akvinski, *Summa theologiae*, I-II, q.1, a.3.

[63] Juraj MULIH, *Nebeszka hrana*, Koprivnica, 1892.[7], 400.

> tvoj sveti zakon, što u pameti držim, na ustiju nosim, i u srdcu hranim. Ti me učiš, da nosim tvoj križ, i sliedim tvoje stope; da idjem uskim putem, koji sam vodi u vječno spasenje; da su blaženi sjeromasi, krotki, milosrdni, i oni koji su čista srdca; da ljubim neprijatelje, te molim za one, koji me uvriedjuju i proganjaju; da oholi, lakomi, nečisti, pijanci, i koji zlo govore do drugog diela neće imati u tvojem kraljevstvu.«[64]

Možemo reći da »djelatelj po umu određuje sebi cilj samo pod vidom dobra; naime umski spoznatljiva stvar pokreće samo pod vidom dobra, koje je predmet volje.«[65] Razum je »oko« volje kroz koji ona gleda svoje predmete, odnosno koliko i kako razum spoznaje, tek utoliko ih je volja sposobna prihvatiti ili odbiti, birati i odlučiti se. Koliko je prethodno spoznato, toliko je i voljno odnosno o (ne)vjeri ovisi kako će biti spoznato. U tom smislu, svi moralni ljudski čini – bili dobri ili zli – uvijek su voljni čini. Razum najprije neki predmet upoznaje, potom ga predstavlja volji na izbor, a volja teži k njemu kao prema svome dobru i slobodno se za njega odlučuje. A kako volja ne djeluje nego pod uplivom svrhe, sve je ljudsko djelovanje trajno pod uplivom najvećega dobra ili konačne svrhe koja pokreće sve ljudsko djelovanje.[66]

> »A šta ću pak tebi moći vratiti za tebe samoga, predobrostivi Spasitelju moj, nego da i ja sebe svega i cjelovito s tijelom i dušom darujem i prinesem tebi, koji si sebe svega darovao meni... Evo ti ja poklanjam i posvećujem skrušeno i poniženo srce sa svijem silama duše i sa ćućenjima tijela svojega. U tebe će se sama spominjati pamet moja, o tebi će samu mislit um moj, tebe će sama ljubiti volja moja i na slavu tvoju upravljat sve namjere moje, teb će jezik moj dotaknućem tvojega presvetoga tijela posvećen hvaliti i slaviti.«[67]

U svjetlu rečenoga, u molitvenicima isusovačke tradicije ne nalazimo uobičajeni legalizam u moralu i moral čina karakterističan za to vrijeme, već moral milosti. Kršćanin živi dar vjere u punoj svijesti odgovornosti kao zahtjev eshatološke ozbiljnosti i kao dar oslobođenja koji nam je Bog ponudio u osobi Isusa Krista. Molitve i pobožnosti koje vjernik pronalazi u molitvenicima odgajaju kršćansku savjest za život u milosti, prijateljstvu s Bogom i bližnjim, a moralne norme samo su pomoć za rast u vjeri i kršćanskoj zrelosti kako bi vjernik postao odgovoran i djelatan

---

[64] Vinko BASILE, *Molitvenik za katolička poslanstva*, Roma, 1865.[3], 31-32.

[65] Toma Akvinski, *Suma protiv pogana*, sv. II., 13.

[66] Ljudski se čini mogu promatrati na dva načina, jer je čovjek i začetnik svoga djelovanja i primatelj toga djelovanja. S druge strane, ljudski su čini samo ukoliko proizlaze iz promišljene volje. A volja teži za nekim dobrom i svrhom te ljudski čin završava tamo kamo volja postavlja sebi svrhu. Usp. Toma AKVINSKI, *Summa theologiae*, I-II, q.1, a.3.

[67] Antun KANIŽLIĆ, *Bogolybnost molitvena*, Zagreb, 1893.[5], 229-230.

član Crkve i društva. U tome mu pomaže primanje sakramenata te se vjernike u molitvenicima potiče na češće pristupanje ispovijedi i pričesti.

> »Našao sam, koga ljubi duša moja. Evo imam i posjedujem, što sam želio. Imam tebe, Spasitelju moj. Imam presvetu dušu tvoju, koja će posvetiti sirotu dušu moju. Imam prečisto tijelo tvoje, koje će od svake nečistoće očistiti tijelo moje. Imam neprocjenjenu krv tvoju za otkupljenje moje prolivenu, koja će me od svake ljage oprati. Tebe Boga i zajedno čovjeka imam; srce moje postalo je crkva Boga živoga, prebivalište presvetoga Trojstva.«[68]

> »Da pak posvjedočim ljubav svoju, ljubit ću bližnjega, gledajući tebe u njemu, ne samo jezikom nego i djelom. Nastojat ću učiniti svakomu ono, što bi ja hotio, da se meni učini: potrebita djelima milosrgja duhovnoga i tjelesnoga koliko uzmogu potpomoći.«[69]

Zbog svih darova i Božje ljubavi prema čovjeku, vjernik je pozvan čuvati se grijeha i boriti se protiv neurednih požuda kreposnim životom.

> »Sagriješio sam, o Bože moj, protiva neizmjernoj dobroti tvojoj, koju sam imao ljubiti više od sviju stvari; i zato žalim i kajem se iz svega srca i mrzim na grijehe svoje, ne zato što su grijesi meni uzrok zla najvećega, nego zato što sam uvrijedio tebe najveću dobrotu i predragu ljubav svoju.«[70]

> »Sniženo i pouzdano molim Te: podaj nam spasonosne darove Duha svetoga, a najpače dar mudrosti, molitve, jakosti, i tvojega straha, da svladamo svoju opaku ćud i uztegnemo neuredne požude, ter podpuno živemo po tvojem zakonu.«[71]

Vrijedno je na kraju istaknuti da je teologija u molitvenicima isusovačke tradicije optimistična, teocentrična i utemeljena na milosti i Božjem milosrđu. Osim toga, u molitvenicima svoje mjesto pronalazi i umjetnički dar Antuna Kanižlića te on pod utjecajem baroka i rokokoa piše o ljubavi koja je preobražena od *amor carnalis* u *amor spiritualis* kao izričaj potpunog darivanja Kristu i beskrajne želje duše da se sjedini s Kristom.[72]

---

[68] *Isto*, 225-226.

[69] *Isto*, 258.

[70] *Isto*, 517.

[71] Vinko BASILE, *Molitvenik za katolička poslanstva*, Roma, 1865.[3], 30.

[72] Usp. Matko PEIĆ, Barok i rokoko u djelu Antuna Kanižlića (1699-1777), M. MATKOVIĆ (ur.), *Rad JAZU. Razred za suvremenu književnost*, sv. 365 (15), JAZU, Zagreb, 1972., 5-132.

»Ljubim te, preljubežljivi i svake ljubavi predostojni Bože moj! Ljubim te, najveće i neizmjerno dobro moje! Ljubim te iz svega srca svojega, ljubim te iz sve duše svoje, ljubim te iz sve jakosti svoje, ljubim te svrhu svake stvari. Ljubim te i procjenjujem više nego ikakovo dobro stvoreno, i ljubim te većom ljubavlju nego sve ostalo što se može ljubiti. Ljubim te ne samo zato, što si me stvorio, otkupio i posvetio. Ljubim te ne samo zato, što me držiš u životu, što si mi tolika dobra dao i davati neprestaješ, i što si mi poslije ovoga života obećao život vječni; nego te zato najvećma i svrhu sviju stvari ljubim, što si ti Bog zaradi neizmjernih savršenstava svojih svake ljubavi predostojan, ti si Bog svemogući, sveznajući, presveti, prelijepi, vjekovječni, neizmejrni, kojega razum stvoreni ne može sasvim razumjeti; ti si svako dobro u sebi samom.. O da bih te mogao ljubiti pregorućom onom ljubavlju, kojem te ljube i u vijeke će te ljubiti svi sveti anđeli i blaženi, s ljubavlju kojih sjedinjujem prenesavršenu ljubav svoju.«[73]

2.3. Tomistička tradicija 19. stoljeća

Molitvenici druge polovice 19. stoljeća, osobito dominikanski, uglavnom su pod utjecajem Prvoga vatikanskog sabora i obnove tomizma koji polazi od činjenice da postoji skup istina i spoznaja koje su dostupne ljudskom razumu na temelju njegove razumske naravi i koje logički moraju prethoditi vjeri kako bi odluka da se povjeruje u Boga i vjeruje njegovoj objavi pred ljudskim očima bila obrazložena. Svako nijekanje tih istina učinilo bi neshvatljivim sam sadržaj objavljenog Božjeg nauka, jer i one moraju biti moguće za dokazivanje, osobito pomoću vanjskih znakova vjerodostojnosti kako bi slobodna odluka vjerovati objavi kao riječi Božjoj bila u skladu s razumskim čovjekovim značajem.[74] Tomizam stoga možemo poimati kao pokušaj filozofsko-teološkog obnavljanja misli sv. Tome Akvinskog, ali u jednoj kompilaciji s učenjem bl. Duns Škota i osobito isusovačkog teologa Suareza.[75] U tom smislu, vjera se promatra, prije svega, kao spoznaja istine o čovjeku samom i njegovoj nadnaravnoj svrsi.

[73] Antun KANIŽLIĆ, *Bogolybnost molitvena*, Zagreb, 1893.[5], 197-198.

[74] Usp. Giacomo CANOBBIO (ur.), *Mali teološki leksikon*, Kršćanska sadašnjost, Zagreb, 2002., 219-220.

[75] »'Neoskolastika' naznačuje skolastiku od 19. stoljeća dalje te obuhvaća, usprkos od 1879. službenoj prednosti Tome Akvinskog, žive skolastičke tradicije koje se nadovezuju pogotovo na Duns Skota i Suáreza. 'Neotomizam' je renesansa filozofije i teologije Akvinca koja (nakon nekih preteča) započinje sredinom 19. st. te se odvija bez neposrednog priključka na skolastičku tradiciju. Većina neotomističkih filozofa i povjesničara nisu čisti i sljedbenici Tome...« Stoga »nužno pojmovno razlikovanje između 'neoskolastike' i 'neotomizma' pokazuje da skolastička sistematska filozofija i teologija u Katoličkoj Crkvi u 19. stoljeću, ali već i za pontifikata Lava XIII., nisu nipošto sačinjavale tako zatvoreni blok… Istina je ne samo da i dalje žive tradicije Dunsa Skota (osobito u franjevaca) i Suáreza (osobito u isusovaca), nego treba također razlikovati između često priličnog sterilnog neotomizma koji se hvatao Tomina slova, i, doduše, manjinskih pokušaja, da se ne pođe formalno od Tome te izvode aktualni

> »Plemenita je i visoka zadaća tvoga života u tom, da razumom upoznaš Božje gospodstvo nad sobom, da ga u dubokom poštovanju, ljubavi i zahvalnosti svojevoljno priznaš gospodarom i ocem svojega života, da to svoje uvjerenje ispovijedaš izvršujući Božju volju... Vjera nije tek utješljiv san ili sentimentalno maštanje; nije ona sama prirođena potreba srca, već stroga dužnost savjesti, koja ti se time, što si upoznao Boga, nameće odasvud!«[76]

Tomizam ističe da svjetlom naravnog ljudskog razuma, iz stvorenih stvari, sigurno se može spoznati Bog, početak i cilj sviju stvari, ali tek posredstvom Božje objave, s čvrstom sigurnošću i bez ikakve primjese zablude, možemo doći do potpune istine koja nam otkriva kako je Bog, u svojoj beskrajnoj dobroti, »odredio čovjeka za nadnaravni cilj, to jest da bude sudionikom u božanskom dobru, koje u potpunosti nadilazi shvaćanje ljudskog uma.«[77] Vjerom, razumom i voljom obvezni smo stoga iskazati poslušnost Bogu koji se objavljuje budući da je razum potpuno podložan nestvorenoj istini. U tome nam pomaže molitva.

> »Molitva nije samo pobožno, djetinje maštanje, niti suvišnji ostatak iz srednjeg vijeka, nego izliv pravoga spoznanja Boga i duboke vjere. Što ti bude dublja vjera, to ćeš više moliti; a što budeš manje molio, to će ti se duša sve više od Boga odvraćati, to ćeš sve manje razumijevati svoje vremenito i vječno određenje, to će sve više nestajati u tvom srcu vjere... Kao što obično cvijeće najbolje uspijeva uz potoke, tako se cvijeće ćudorednog života, krjeposti, razvijaju najsavršenije na izvoru molitve.«[78]

Kršćanski život, izložen opasnostima sekularizacije, mora stoga ponajprije proizlaziti iz čina vjere, ufanja i ljubavi te molitva zauzima značajno mjesto u kršćanskom životu. Međutim, za razliku od izvornih Kanižlićevih i Mulihovih molitvenika, molitva više nije čin cijele osobe, već je prvenstveno čin racionalne čovjekove sfere te se ustrajava na sabranosti i razmatranju.

> »Ružarij nesmotreno i raspršeno moljen u otrov nam se pritvara; misto da nam donese duhovnog lika, kojim bi ublažili vrimenite muke i nevolje.. Ako vam je do toga da se po Ruzariju Bogu obratite i pri svakoj potribi da uslišani budete, valja da po-

---

zaključci, nego da se, obrnuto, iz živih pitanja gleda na veliku tradiciju«, Oskar KÖHLER, Bernhard STASIEWSKI, Neotomizam, neoskolastika i »novi filozofi«, Hubert JEDIN (ur.), *Velika povijest Crkve*, sv. VI/2, Kršćanska sadašnjost, Zagreb, 1981., 296-297. Vidi također: H. PESCH, Tomizam, J. HÖFER, K. RAHNER (ur.), *Lexikon für Theologie und Kirche*, sv. X, Freiburg, 1957. – 1965., 157-166.

[76] Grgur GALOVIĆ, *Katolički đak*, Zagreb, 1910., 22-25.

[77] PRVI VATIKANSKI SABOR, Dogmatska konstitucija o katoličkoj vjeri *Dei Filius*, H. DENZINGER, P. HÜNERMANN, *Zbirka sažetaka vjerovanja, definicija i izjava o vjeri i ćudoređu*, Đakovo, 2002., br. 3004-3005.

[78] Grgur GALOVIĆ, *Katolički đak*, Zagreb, 1910., 194-195.

> božnije molite i da virno razmišljate njegova otajstva, koja su najshodnija da ganu naša srca i da razplamte u njima goruću ljubav prama milostivomu Bogu.«[79]

Molitva je primarno čin meditacije i koncentracije te je rastresenost jedna od najvećih opasnosti u duhovnom životu. Cilj molitve je, prije svega, zadobiti oproste te svaka molitva donosi određeni broj dana oprosta od vremenitih kazni.

> »Posveti Nedjelju i druge svetkovine, kako Bog zapovijeda. Pobožno slušaj sv. Misu i propovijed; Ružarij moli, križni put obavi, itd. Radje pohadjaj Crkvu u kojoj se drži blagoslov sa Svetotajstvom; u kojoj se mogu dobiti sveti Oprosti. Ako dobro znadeš kršćanski nauk, ljubavlju i strpljivošću uči one, koji ga ne znadu. Tako ćeš Boga zadužiti pa ćeš obilnu nagradu zaslužiti.«[80]

Čovjek je na osobit način pozvan borit se protiv grijeha, jer mu je stati pred pravednog suca.

> »O preljubezno Srce Isusovo! Za Tvoje neiskazane boli, za Tvoj krvavi znoj, za preslatku ranu Tvoju molim Te i zaklinjem, ne daj, da ikad okaljam dušu svoju smrtnim grijehom, te onako crnom nezahvalnošću vratim ljubav Tvoju beskrajnu! O Isuse moj, radije umrijeti nego smrtno sagriješiti.«[81]

> »O moj pravedni Suče, ako pogledaš na broj mojih opačina, gotovo su za mene nedospitne muke paklene. No uzdam temeljito u tvoje nedospitno milosrdje, i gorkim ti suzama prošćenje pitam za sva bezakonja i nepravde moje duše. Svrni, nebeski Oče, svoj pogled na ljute rane, na Krv neprocinjenu svoga Jedinca, Gospodina našega, da se utažiš, pa mi dušu operi i rane izliči onom božanskom likarijom.. Kad bi ovo bila poslidnja noć moga života, milosrdje, moj mili Oče, smiluj se duši mojoj, grihe mi oprosti i primi me u svoje krilo; ti si bo Gospodar životu i smrti.«[82]

Vjernik je pozvan razmatrati o Božjoj ljubavi te ga to treba potaknuti da se čuva grijeha.

> »Iz same ljubavi spram tebe on je ustanovio Sakrament svoga tijela i svoje krvi, da do vijeka ostane s nama na svijetu. Ustanovio je ovaj Sakrament ljubavi u oči svoje gorke muke i smrti; dao se izbičevati, trnjem okruniti, na križ razapeti, da ti dokaže kolika je žarka ljubav koju ti nosi! Promatrajuć Boga raspeta i mrtva za te kako da se

[79] Jerko VLAHOVIĆ, *Misec Listopad posvećen Kraljici Pris. Ružarija*, Zagreb, 1894.[3], 62-63.

[80] Jerko VLAHOVIĆ, *Ljubica*, Ljubljana, 1905.[3], 171.

[81] Grgur GALOVIĆ, *Katolički đak*, Zagreb, 1910., 201.

[82] Jerko VLAHOVIĆ, *Misec Listopad posvećen Kraljici Pris. Ružarija*, Zagreb, 1894.[3], 239.

ne raspališ u ljubavi spram njega? (…) Da nisi nikada na njega zaboravio! Samo po ovoj ljubavi možeš doći do savršenstva, do svetinje i do rajske slave.«[83]

Iako je ova teologija, kao i molitvenici isusovačke tradicije, također teocentrična te je naglasak na Božjoj inicijativi, ipak čovjek više nije aktivni suradnik, već postaje pasivan primatelj Božjih milosti. Čovjek može samo zahvaliti za primljene darove i učiniti sve kako bi ostao dostojan za primanje ovih milosti. Najsigurniji put je opsluživanje zakona i zapovijedi te u molitvenicima pronalazimo cijele popise različitih zapovijedi, posebno crkvenih, koje kršćanin mora poslušno izvršavati što je dovelo do određenog legalizma u kršćanskom životu. Ovaj utjecaj je osobito vidljiv u kasnijim izdanjima Kanižlićevih molitvenika.

»Svaki kršćanin došavši k razumu i hoteći se spasti, mora uopće vjerovati sve, što sveta Crkva katolička uči i za vjerovanje predlaže. Koji ne bi vjerovao pa i jedne samo istine, što ju sv. Crkva predlaže, da ju vjerujemo: on ne bi bio kršćanin katolik, nego krivovjerac… Dobro je sve, što je prema volji Božjoj; a volja nam se Božja očituje poglavito preko zapovijedi Božjih i preko zapovijedi crkvenih. Ove dakle prije svega kršćanin – katolik treba da drži, ako hoće da se spase, po onoj Kristovoj: ako hoćeš da ugješ u život, drži zapovijedi.«[84]

3. Smisao i važnost pučke pobožnosti

Za pučku religioznost možemo reći da je ona naravni put čovjeka k Bogu, odnosno plod Božje providnosti i jedan od mnogih oblika povijesne inkarnacije sjemena Božje Riječi. Ona nije vlastitost samo kršćanske vjere, jer pučke oblike religioznosti nalazimo i u drugim religijama. Pučka religioznost očituje temeljno čovjekovo traženje Boga, upisano u njegovoj naravi. *Homo religiosus* u pučkoj religioznosti traga za svojim Izvorom, te se u temelju te religioznosti nalazi *naravna težnja čovjeka za transcendencijom*, njegov vapaj u traganju za vječnim. Da bi mogao prodrijeti u svijet »svetoga« i doživjeti njegovu tajnovitost, čovjek je tokom povijesti stvorio različite simbole i rituale, koji imaju za cilj na poseban način »posvetiti« važne događaje ljudskoga

[83] Jerko VLAHOVIĆ, *Ljubica*, Ljubljana, 1905.[3], 169-170.

[84] Josip CELINŠĆAK, *Kruh nebeski*, Zagreb, 1909., 322, 360. Usp. Antun KANIŽLIĆ, *Bogolybnost molitvena*, Zagreb, 1893.[5], 637-640. Vidi također: »Pravi kršćanin mora da vjeruje sve istine, koje uči sveta majka Crkva Rimska Katoličanska, razumio ih ili ne razumio. Da bi i jednu samo istinu oduzeo, nevjernikom bi bio. Za svoje mladosti treba da čovjek nauči sve, što je dužan znati, da se što bolje učvrsti u vjeri, da poslije o njoj ne posumnji, kad vidi opakih kršćana – kojih na žalost ima dosta na svijetu – koji svojim nekršćanskim življenjem niječu svetu vjeru... No vjera bez dobrih djela ne će nas spasiti. Nije dakle dosta vjerovati, valja izvanjskim kreposnim djelima svoju vjeru potvrditi pred svim svijetom...«, Jerko VLAHOVIĆ, *Ljubica*, Ljubljana, 1905.[3], 156-157; Grgur GALOVIĆ, Katolički đak, Zagreb, 1910., 210-215.

života: rođenje, ženidbu, smrt, itd. Kršćanstvo svojim ulaskom u različite kulture preuzelo je mnoge od tih izričaja naravnog traženja Boga: svetkovine, hodočašća, nizanje molitava, različite znakove – pranje vodom, škapulare..., ali u susretu s Kristom oni dobivaju novo značenje. Noviji će crkveni dokumenti stoga označiti pučku pobožnost kao način na koji se kršćanstvo utjelovljuje u različite kulture i etničke zajednice, način kako je kršćanstvo življeno i ukorijenjeno u narodu. Pučku pobožnost promatraju kao plod procesa inkulturacije kršćanske vjere i njezinih vrijednosti u jednu kulturu, kao iskustvo proživljene vjere jednog naroda.

Bog objavljujući se čovjeku, ulazi u prostor i vrijeme, utjelovljuje se u osobi Isusa Krista i progovara na čovjeku razumljiv način. Jedan od prvih zakona Božjeg spasenjskog interventa u ljudskoj povijesti jest *zakon inkarnacije*. Bog susreće svoj narod prihvaćajući jezik, tradiciju, običaje, kulturu izabranog naroda. Stoga, kriterij prosudbe i vrednovanja pučke pobožnosti jest osoba Krista i njegov život. On se nije prikazao kao učitelj i utemeljitelj nove škole koja je upućena izabranoj eliti, već se prikazuje kao učitelj naroda, kao pastir koji traži svoje stado. On sudjeluje u narodnim slavljima, prihvaća slavljenje blagdana, sudjeluje u hodočašćima, ali im daje novi sadržaj.[85]

I Crkva, slijedeći put Krista, pozvana je u svom navještaju utjeloviti se u život i kulturu mnogih naroda. Kršćanstvo ne može postati ideologija udaljena iz života jednog naroda, već ono silazi u njegov život, sudjeluje na njegovu povijesnom iskustvu i prihvaća njegovu realnost. U susretu s Kristom kultura poprima novu dimenziju koja je preobražava i daje obilježje novog stvaranja u duhu Božje milosti. Pučka pobožnost, kao plod procesa inkulturacije, izvrsno pokazuje inkarnacijski princip Božje objave jer želi na jedan konkretan način, jednostavnim gestama i rječnikom bliskim puku, izreći otajstvo vjere i unijeti ga u njegov život. Ona bi obuhvaćala ne samo izvanliturgijske oblike pobožnosti nego i narodne običaje i pučke izričaje u kojima bi se isticala ispravna kršćanska vjera. Sa svojim simbolima i obredima pučka religioznost sadržavala bi integraciju kulture jednog naroda s kršćanskim navještajem. Stoga, u pučkoj pobožnosti dolazi do integracije iskustva kršćanske vjere lokalne Crkve i kulture u kojoj ona živi i označava preobrazbu autentičnih kulturnih vrijednosti u duhu kršćanske vjere i ukorijenjenja kršćanskog navještaja.[86]

Pučka pobožnost postaje snaga koja produhovljuje, vodi i obnavlja kulturu i doprinosi obogaćenju duhovne baštine sveopće Crkve. Crkva, ako je katolička, upućena je svim narodima, prihvaća ih s njihovim vlastitostima i ugrađuje u svoje zajedništvo. Crkva je pozvana naviještati ne samo

[85] Usp. KONGREGACIJA ZA BOGOŠTOVLJE I DISCIPLINU SAKRAMENATA, *Direktorij o pučkoj pobožnosti i liturgiji* (2001.), Kršćanska sadašnjost, Zagreb, 2003., br. 76-77.

[86] Usp. PAVAO VI., *Apostolski nagovor Evangelii nuntiandi o evangelizaciji u suvremenom svijetu* (1975.), Kršćanska sadašnjost (Dokumenti 50), Zagreb, 1976., br. 48.

obraćenje i spas duše već mora i evangelizirati cijelu kulturu. Crkveni dokumenti na mnogo mjesta upućuju na snagu evangelizacije pučke religioznosti i njezinu sposobnost da ukorijeni vjeru u kulturu i povijest naroda. Naglašava se plodnost raznih izričaja pučke pobožnosti ako se inkulturira kršćanski navještaj u svojoj cjelovitosti, uprisutnjujući tako u narodima raznih kultura proces inkarnacije koji je Bog odabrao kao sredstvo spasenja u osobi Isusa Krista. Crkva prihvaća sve oblike pučke pobožnosti koji na ispravan način očituju kršćansku vjeru i pokazuju način kako živjeti kršćanski, »biti kršćanin« u određenoj kulturi. Pučka pobožnost, kao plod inkulturacije kršćanske vjere, izgrađuje kulturu u kršćanskom duhu i pomaže u sazrijevanju osobne vjere kršćana.[87]

3.1. Vjera i religiozni izričaj

U kršćanstvu osoba Isusa Krista zauzima središnje mjesto, jer u njemu se Bog objavio u povijesti i pokazao čovjeku njegovo određenje. Kršćanin svojom vjerom odgovora Bogu na njegov poziv i prihvaća Božju ljubav, objavljenu u Kristu, kao svoj životni poziv. Čovjek je pozvan postati *homo cristianus*, koji živi u određenom povijesnom prostoru od vjere u Isusa Krista. Vjera je odgovor čovjeka na Božji poziv, na objavu koja dolazi izvana, i plod je iskustva susreta Boga i čovjeka, a religioznost je ljudski, subjektivni izričaj doživljene stvarnosti, onako kako je vjera primljena i življena. U pučkoj pobožnosti sadržaj vjere i religiozni izričaj često se stoga nalaze u uskoj povezanosti te njihova razlika nije uvijek dovoljno naglašena.

Pod utjecajem protestantske teologije i u Katoličkoj Crkvi mnogi se danas zalažu za »ne-religiozno« kršćanstvo i žele postaviti jasnu razliku između kršćanstva i religije. Prema tom razmišljanju, kršćanin živi svoju vjeru kao nutarnji i slobodni odgovor Bogu koji treba osloboditi od religioznih struktura i folklorizma pučke religioznosti. Međutim, Crkva je uvijek podržavala vanjske izričaje vjere i razne oblike pobožnosti kao nužne za duhovni život vjernika, jer nevidljivu stvarnost vjere i djelovanje milosti čovjek može doživjeti samo pomoću vidljivih i osjetljivih realnosti. Vjera kao čovjekov odgovor Bogu mora obuhvatiti cijelu osobu, s njezinim spoznajnim, ali i emotivnim i biološkim strukturama, jer vjera ne može ostati samo u području nutarnjeg doživljaja već mora zahvatiti i čovjeka u svim njegovim dimenzijama.[88]

Stoga, ako u duhu Drugoga vatikanskoga sabora shvaćamo Crkvu kao narod Božji, moramo ju prihvatiti u njezinoj povijesnoj realnosti, kao zajednicu ljudi s njihovom potrebom za religio-

[87] Usp. KONGREGACIJA ZA BOGOŠTOVLJE I DISCIPLINU SAKRAMENATA, *Direktorij o pučkoj pobožnosti i liturgiji* (2001.), br. 79.

[88] Usp. *Isto*, br. 42.

znim izričajem: raznim svetkovinama, hodočašćima, pobožnostima. U krajevima gdje je Crkva vjekovima ukorijenjena, pronalazimo ne samo mnoge pobožnosti već i razne narodne običaje kao plod pučkog shvaćanja Boga i izričaje njegove vjere. Međutim, trajna je opasnost ako se čovjek zadrži samo na vanjskom izričaju koji ne bi sadržavao i nutarnji sadržaj vjere. U susretu s Kristom i od vjere u Njega pučka religioznost mora zadobiti kršćanski sadržaj i nadići folklornu tradiciju, elemente magije i praznovjerja. Ispravno kristijanizirana pučka religioznost, u svojim raznim oblicima pobožnosti, mora pružiti životne odgovore na temeljna ljudska pitanja kao plod vjere u Isusa Krista.[89]

U pučkoj pobožnosti vjera postaje »utjelovljena vjera«, način na koji čovjek izražava, živi i osjeća svoj odnos s Bogom. Ta se vjera često odlikuje svojom materijalnošću (slike, kipovi i sl.), tjelesnošću (znak križa, ljubljenje relikvija, post, procesije), a često i elementima sentimentalnosti i iščekivanjem nadnaravnih događaja, jer se želi »konkretno« doživjeti Boga. U pučkoj pobožnosti je snažno prisutna dimenzija ljudskosti, ako se Isusa prvotno doživljava u njegovu čovještvu: razni momenti njegova života (rođenje, muka, smrt), njegovo fizičko tijelo (pobožnosti raznim dijelovima njegova tijela), ali prisutno je i čašćenje euharistijskoga Kristovoga tijela (euharistijske pobožnosti, tijelovske pobožnosti, itd.). Često su u pučkoj pobožnosti i mnogi momenti života Blažene Djevice Marije, kao i razne relikvije svetaca, objekt pučkog čašćenja.[90]

Katekizam Katoličke Crkve naglasit će da se u pučkoj pobožnosti zdrav katolički pučki osjećaj nalazi u sposobnosti sinteze gledom na ljudsko postojanje. Tako on stvaralački povezuje božansko i ljudsko, Krista i Mariju, duh i tijelo, zajedništvo i ustanove, osobu i zajednicu, vjeru i domovinu, um i osjećanje. Pučka religioznost je u biti skup vrednota koje s kršćanskom mudrošću odgovaraju velikim egzistencijalnim pitanjima, i ta je mudrost za narod također načelo razlučivanja, evanđeoski instinkt koji daje spontano spoznati kad je evanđelje u Crkvi na prvom mjestu, a kad mu je sadržaj ispražnjen i zagušen drugim interesima.[91]

U pučkoj pobožnosti progovara *sensus fidelium* ako su mnogi stoljetni oblici pobožnosti i čašćenja Boga i svetaca postali dio duhovne baštine Crkve te dobro kristijanizirana postaje jedno od sredstava inkulturacije kršćanskih vrijednosti u ljudskoj kulturi. Možemo reći da je pučka pobožnost važno sredstvo koje povezuje mnoge narode »s njihovim duhovnim iskustvom, kulturalnim korijenima i njihovom uklopljenošću u zajednicu. Takve pobožnosti očitovanja su kojima narod izražava vlastitu vjeru, po slikama, simbolima, predajama, obredima i drugim sakramen-

[89] Usp. *Isto*, br. 91.

[90] Usp. *Isto*, br. 79.

[91] Usp. *Katekizam Katoličke Crkve*, Hrvatska biskupska konferencija – Glas Koncila, Zagreb, 1994., br. 1679.

talima. Hodočašća, procesije i slavlja svetaca zaštitnika trebaju biti cijenjeni, praćeni, promicani, a katkad i pročišćeni, jer su povlašteni trenuci evangelizacije koji trebaju privoditi k susretu s Kristom«.[92]

3.2. Problem terminologije i raznovrsnost izričaja pučke religioznosti (pobožnosti)

Suočeno s podijeljenim razmišljanjima o smislu i vrijednosti pučke pobožnosti nakon liturgijske reforme Drugoga vatikanskog sabora (1961. – 1965.), Učiteljstvo Crkve je u svojim poslijesaborskim dokumentima pokušalo pomiriti različite pristupe. Pozivajući se na Drugi vatikanski sabor, koji je naglasio da liturgija zauzima središnje mjesto u životu Crkve, ali da se vjerski i duhovni život ipak ne sastoji samo od sudjelovanja u svetoj liturgiji te da veliku vrijednost imaju i razne pobožne vježbe kršćanskoga naroda[93], u crkvenim se dokumentima često ističu mnogi pozitivni elementi koje pučka pobožnost nosi u sebi. I *Katekizam Katoličke Crkve* naglasit će da se kršćanski život osim liturgijom hrani i različitim oblicima pučke religioznosti ukorijenjene u različite kulture, jer su ti oblici izraz evanđeoskog instinkta i ljudske mudrosti te obogaćuju kršćanski život naroda.[94]

Upozoravajući na moguće devijantne pojave u pučkoj religioznosti kao što su pojava magije, praznovjerja, iskrivljene slike Boga, nastajanje sekti i ugroza prave crkvene zajednice, crkveni dokumenti ističu potrebu trajnog pročišćavanja i ispravljanja vjerskog osjećaja, koji je u pozadini tih pobožnosti, kako bi se napredovalo u spoznaji Kristova otajstva.[95] Postoji, naime, opasnost da se ostane na čisto kulturalnoj razini i ne dođe do istinskog pristanka vjere. Stoga možemo reći da Učiteljstvo Crkve ne odbacuje pučku pobožnost iz života Crkve, nego uz trajnu skrb oko izgradnje ispravne vjere i pravih vrijednosti u njoj vidi prikladno sredstvo evangelizacije i navještaja kršćanske vjere.[96]

Važan doprinos u današnjem vrednovanju pučke pobožnosti pružio je stoga *Direktorij o pučkoj pobožnosti i liturgiji* Kongregacije za bogoštovlje i disciplinu sakramenata objavljen 17. prosinca 2001. Međutim, na svu složenost u vrednovanju pučke pobožnosti upućuje već sama terminolo-

[92] BISKUPSKA SINODA, *Amazonija, novi putovi za Crkvu iza cjelovitu ekologiju* (2019.), Kršćanska sadašnjost (Dokumenti 186), Zagreb, 2020., br. 52.

[93] Usp. DRUGI VATIKANSKI SABOR, Konstitucija *Sacrosanctum Concilium* o svetoj liturgiji, ISTI, *Dokumenti*, Kršćanska sadašnjost, Zagreb, 2008., br. 2.

[94] Usp. *Katekizam Katoličke Crkve*, br. 1679.

[95] Usp. *Isto*, br. 1676.

[96] Usp. PAVAO VI., *Apostolski nagovor Evangelii nuntiandi*, br. 48.

gija. U naslovu *Direktorija* nalazi se izraz »pučka pobožnost« iako u samom tekstu pronalazimo čestu upotrebu izraza »pučka religioznost«. Za usporedbu, i *Katekizam Katoličke Crkve* upotrebljava oba izraza te ističe da osim »o sakramentalnom bogoslužju i o blagoslovinama, kateheza mora voditi računa o oblicima pobožnosti vjernika i o pučkoj religioznosti. Religiozni osjećaj kršćanskog naroda u svakom vremenu nalazio je izražaja u različitim oblicima pobožnosti koje okružuju sakramentalni život Crkve, kao što je čašćenje svetih moći, pohodi svetištima, hodočašća, ophodi, križni put, vjerski plesovi, krunica, medaljice, itd«.[97] Osim toga, naglašava se da je pučka religioznost »u biti, skup vrednota koje, s kršćanskom mudrošću, odgovaraju velikim egzistencijalnim pitanjima. Zdrav katolički pučki osjećaj jest u sposobnosti sinteze gledom na ljudsko postojanje. Tako on stvaralački povezuje božansko i ljudsko…«[98], te da se osim liturgijom kršćanski život »hrani i različitim oblicima pučke pobožnosti, ukorijenjene u različite kulture. Brižno nastojeći da ih rasvijetli svjetlom vjere, Crkva promiče oblike pučke religioznosti, koji su izraz evanđeoskog instinkta i ljudske mudrosti te obogaćuju kršćanski život naroda«.[99]

Prema nekim mišljenjima, pučka religioznost pronalazila bi svoje temelje u čovjekovoj naravnoj religioznosti, a pobožnost u kršćanskoj vjeri. Dokument pape Pavla VI. *Evangelii nuntiandi* upotrebljava izraz pučka religioznost za sve oblike traženja Boga i vjere u jednom narodu »kako i krajevima gdje je Crkva zasađena već stoljećima tako i tamo gdje ona tek hvata korijene«.[100] Međutim, dokument ističe da je ona »izražaj žeđi za Bogom koju samo jednostavni i siromašni mogu osjetiti. Ona osposobljava za velikodušnost i žrtvu sve do herojstva u očitovanju svoje vjere. Ona vrlo snažno doživljava najdublja Božja svojstva: njegovo očinstvo, njegovu providnost, njegovu zaljubljenu trajnu nazočnost. Rađa unutrašnje stavove koje u tom stupnju inače rijetko susrećemo: strpljivost, smisao za križ u svagdašnjem životu, predanost, otvorenost drugima, pobožnost«.[101] U tom smislu, ističe dokument, prednost daje izrazu »pučka pobožnost, tj. vjeri puka negoli religioznosti.[102] I sam *Direktorij* stoga izražava poteškoću s jasnom terminologijom i zaključuje da ne želi prekinuti ovu diskusiju i zauzeti jasan stav te pronalazi mudro rješenje i raznovrsne oblike pučkoga izričaja vjere svrstava u četiri grupe.

(1) Prvu grupu čine ***pobožne vježbe***. One bi sadržavale javne ili privatne oblike kršćanske pobožnosti koji nisu dio liturgije, ali su s njom u skladu i poštuju njezin duh, norme i ritam.

---

[97] *Katekizam Katoličke Crkve*, 1674.

[98] *Isto*, br. 1676.

[99] *Isto*, br. 1679.

[100] PAVAO VI., *Apostolski nagovor Evangelii nuntiandi*, br. 48.

[101] *Isto*, br. 48.

[102] *Isto*, br. 48.

Pobožne vježbe pronalaze u liturgiji svoju inspiraciju, proizlaze od nje na neki način i narod k njoj vode. Neki oblici ovih pobožnih vježbi mogu biti preporučene od Svete Stolice ili biskupa. Pobožne vježbe imaju uvijek neku povezanost s Božjom objavom i crkveni temelj te su usklađene s crkvenim zakonima i propisima i vrše se prema običajima i zakonito odobrenim knjigama (obrednicima).

(2) Drugu grupu čine ***pobožnosti, pobožne prakse (devozioni)***. Ovaj pojam se uzima kako bi se označile različite izvanjske prakse (npr. molitveni tekstovi, pjesme, poštivanje vremena i posjeta posebnih mjesta, različiti znakovi, medalje, odijela i običaji) koje su proizašle iz unutarnjeg vjerskog ponašanja s očitovanjem nekog posebnog odnosa prema Bogu, Blaženoj Djevici Mariji ili svecima.

(3) Treću grupu čini ***pučka pobožnost***. Ona označava različite kulturne izričaje privatnog ili javnog karaktera u ozračju kršćanske vjere, ali ne s liturgijskim obrascima, već u različitim oblicima koji proizlaze iz samog vjerničkog puka ili jednog naroda i njegove kulture. Riječ je o različitim oblicima pobožnosti koje je sam puk stvorio kao izričaj *žeđi* za Bogom, iskazivanja osobite časti Blaženoj Djevici Mariji i kao izraz zagovornih i zahvalnih molitava na čast raznim svecima koji su istovremeno i zaštitnici određenih profesionalnih zanimanja ili pak štite od određenih bolesti i drugih zala.

(4) Četvrta grupa nazvana je ***pučka religioznost***. Ovu grupu činili bi svi univerzalni oblici religioznog iskustva, posebno jednog naroda. Svaki narod želi izraziti svoju viziju transcendencije i poimanja naravi, društva i povijesti putem kulture u jednoj karakterističnoj sintezi velikog značenja ljudskog i duhovnog. Riječ je o pučkim narodnim običajima i izričajima religioznosti koji su na određeni način prisutni u svim religijama poput hodočašća, posta, pranja vodom itd. Možemo ju nazvati i »pučko katoličtvo« u kojem sužive elementi koji proizlaze iz religijskog smisla života, vlastite kulture i kršćanske Objave. U ovu skupinu možemo pridodati i razne običaje koji su prisutni i u našem narodu poput blagoslova mladog vina, vinograda, potom razne božićne i korizmene običaje, pjevanje muke i pasionske igre te mnoge druge kulturne običaje prožete kršćanskim sadržajem.[103]

U svjetlu rečenoga, i mi se u ovom radu služimo pojmom »pučka pobožnost« jer u molitvenicima nalazimo izričaje pučke vjere kako ih poima *Direktorij* pod trećom grupom. Tim pojmom se istovremeno naglašava da kada je ispravno postavljena, pučka pobožnost svoj izvor ima u vjeri puka te treba biti vrednovana i promicana.

[103] Usp. KONGREGACIJA ZA BOGOŠTOVLJE I DISCIPLINU SAKRAMENATA, *Direktorij o pučkoj pobožnosti i liturgiji* (2001.), br. 7-10.

3.3. Pučka pobožnost i liturgija

U svojim autentičnim oblicima pučka pobožnost se ne suprotstavlja liturgiji, već naprotiv, izgrađujući vjeru u narodu shvaća se kao izraz naravne, urođene, religioznosti koji vodi prema liturgijskom slavlju. Stoga, pučka pobožnost ne smije biti ni ignorirana niti omalovažavana, budući da je bogata vrijednostima i jer po sebi već izražava jedno religiozno ponašanje pred Bogom. Ipak, naglašava se potreba stalne pastoralne razboritosti i evangelizacije pučke pobožnosti kako bi vjera koju izražava postala sve zrelija i vjerodostojnija. Duhovni život kršćana ne može se stoga ograničiti samo na sudjelovanje u liturgiji[104], jer čovjek ima potrebu osjetiti Kristovu prisutnost tokom cijelog dana i posebno u važnijim trenucima svoga života te je religiozni osjećaj kršćanskoga naroda u svakom vremenu nalazio izričaj u različitim oblicima pobožnosti koje okružuju sakramentalni život Crkve.[105] *Katekizam Katoličke Crkve* stoga ističe da se mora voditi briga o raznim oblicima pobožnosti vjernika i pučkoj pobožnosti jer su oni produžetak liturgijskog života Crkve, ali upozorava da ga ne mogu nikako nadomjestiti jer ih liturgija po svojoj naravi bitno nadvisuje.[106] Pučka pobožnost mora biti u skladu s liturgijom i iz nje proizlaziti, a temeljna joj je zadaća voditi vjernike prema potpunijem sudjelovanju u euharistijskom zajedništvu i produžiti euharistijsko zajedništvo vjernika s Kristom tokom dana kako bi svjedočili evanđeoske vrijednosti u sredini u kojoj žive.[107]

Crkveni dokumenti često naglašavaju pozitivne vidove pučke pobožnosti i ističu njezin trajan poziv svim vjernicima na nasljedovanje Krista i rast u svetosti življenjem krsnih obećanja.[108] Ona produbljuje osjećaj vjere i izgrađuje mnoge kreposti, a posebno izgrađuje život u kreposti kršćanske ljubavi i prijateljstva s Bogom, gdje kršćanski život postaje zahvaljivanje Bogu na primljenim milostima. U mnogim pučkim pobožnostima naviješta se Kristovo utjelovljenje i otkupiteljska snagu njegova križa kao i djelovanje Duha Svetoga u životu Crkve i pojedinca. Ona odgaja savjest u kršćanskim i ljudskim vrijednostima, izgrađuje osjećaj povjerenja u Božje milosrđe, naglašava svetost obitelji, jača osjećaj solidarnosti i zajedništva Crkve prilikom raznih hodočašća, potiče na žrtvu raznim postovima i zavjetima i izgrađuje osjećaj za trpljenje. U pučkoj pobožnosti progovara kršćanski humanizam koji radikalno potvrđuje dostojanstvo svakog bića kao Božjeg djeteta, uspostavlja temeljno bratstvo, uči biti u skladu s prirodom i shvaćati rad, daje opravdanja za život u radosti i vedrini, čak i usred životnih neprilika.[109]

---

[104] Usp. DRUGI VATIKANSKI SABOR, Konstitucija *Sacrosanctum Concilium*, br. 12.

[105] Usp. *Katekizam Katoličke Crkve*, br. 1674.

[106] Usp. *Isto*, br. 1675.

[107] Usp. DRUGI VATIKANSKI SABOR, Konstitucija *Sacrosanctum Concilium*, br. 13.

[108] Usp. PAVAO VI., *Marialis cultus* (1974.), Kršćanska sadašnjost (Dokumenti 44), Zagreb, 1975., br. 56-57.

[109] Usp. *Katekizam Katoličke Crkve*, br. 1679.

Međutim, kada se govori o njezinu odnosu prema liturgiji, jasno se naglašava, kako smo već rekli, primat liturgije. U tom smislu, naglašava *Direktorij*, treba odgajati narod da je liturgija u prvom redu pučka, narodna, što će se postići ponajprije sve većim aktivnim sudjelovanjem puka u liturgiji. Nadalje, liturgija je nužna za kršćanski život, a pobožne vježbe, pobožnosti i ostalo dano je na slobodnu volju. Ni jedan oblik ovih pobožnosti ne smije postati obavezan i na istom stupnju kao nedjeljna euharistija ili drugi oblik liturgijskog slavlja. Nadalje, prednost uvijek treba dati liturgijskim oblicima molitve i liturgijskoj godini. To ne znači zanemarivanje oblika pobožnosti, već pronalaženje ispravnog poštivanja hijerarhije vrijednosti. *Direktorij* izričito naglašava kako treba pobožne vježbe, prakse i pobožnosti, a ne toliko oblike pučke religioznosti, usmjeravati prema liturgiji jer, kako rekosmo, imaju veliko značenje za duhovni život. Ipak, pri tom treba poštivati određena pravila.

(1) Potrebno je trajno pročišćavanje ovih oblika pobožnosti i to biblijskim, liturgijskim, ekumenskim i antropološkim duhom. To znači da pobožni čini i praksa moraju imati svoje uporište, direktno ili indirektno, u Svetom pismu. Nadalje, morali bi biti odjek liturgijskog slavlja, potom poštivanje pobožnih vježbi i pobožnosti kod drugih vjeroispovijesti i posebno uvažavati zdrave antropološke izričaje, tj. geste i simbole koji su shvatljivi i bliski današnjem čovjeku.

(2) Čini pobožnosti i pobožne vježbe moraju pronaći svoje mjesto izvan liturgije, a nikako za vrijeme liturgijskog slavlja. Ipak *Direktorij* priznaje da u nekim slučajevima to neće biti lako jer se neće moći lako odrediti granica gdje prestaje liturgija, a započinju pobožne vježbe i pobožnosti. Posebno je istaknuto da između liturgije i ovih oblika pobožnosti ne smije biti suprotstavljenosti i konkurencije, ali ni sličnosti. Pobožnosti imaju svoj stil, jednostavnost i vlastitost izričaja koju moraju zadržati te im se smiju nametati liturgijske forme.

(3) Oblici pobožnih vježbi i pobožnosti moraju sadržavati snažnu trinitarnu dimenziju, a posebno kristološku i pneumatološku. U tom smislu posebno svećenici moraju odgajati vjernike u duhu kršćanske molitve koja je upravljena Ocu preko Sina, u snazi Duha Svetoga. Posebno je važno da pobožne vježbe izriču vjeru u Kristovo uskrsnuće i da je on Gospodar živih, a ne mrtvih. U tom smislu svaki oblik štovanja muke i smrti Gospodinove mora voditi prema sve češćem sudjelovanju u euharistiji. Pri tome se ističe potreba velike strpljivosti i zdravi duh pastoralne razboritosti i mudri osjećaj tolerancije.[110]

[110] Usp. KONGREGACIJA ZA BOGOŠTOVLJE I DISCIPLINU SAKRAMENATA, *Direktorij o pučkoj pobožnosti i liturgiji* (2001.), br. 79-84.

Umjesto zaključka

Molitvenik je oduvijek imao značajno mjesto u duhovnom životu vjernika. Molitvama i pučkim pobožnostima poticao je vjernike da žive u zahvalnosti prema Bogu, ali i na život u svetosti. Crkva stoga oduvijek vrednuje pučke izričaje vjere i smatra ih važnim sredstvom u evangelizaciji kulture. U ovom radu nastojali smo prikazati teološke tradicije u slavonskim molitvenicima 18. i 19. stoljeća. Primjenom *metode komparacije*, kojom se slijedi trag istih molitava otkrivajući njihova autora kao i njihovu pripadnost određenoj crkvenoj epohi ili teološkoj školi, te otkrivanjem prevladavajućeg *teološkog duha pojedinog molitvenika*, u ovom radu su prikazane temeljne teološke postavke triju prevladavajućih teoloških tradicija: isusovačke, franjevačke i neotomističke. Analiziran je teološki govor o Bogu te kršćanske vrijednosti u kojima su molitvenici Babića, Mecića, Lipovčića, Muliha, Kanižlića, Knezovića i mnogih drugih slavonskih pisaca odgajali generacije vjernika u Slavoniji.

Može se reći kako su molitvenici franjevačke tradicije više naglasili biblijsku postavku kršćanskog života, prije svega dimenziju stvaranja čovjeka i svijeta, ali u perspektivi ljudske naravi ranjene istočnim grijehom. Čovjek je dužan prvenstveno pobijediti svoju sklonost grijehu te ne čudi što u tim molitvenicima prevladava moralni rigorizam, osobito kada je riječ o euharistiji. U molitvenicima pak isusovačke tradicije ne prevladava uobičajeni legalizam u moralu, već moral milosti. Kršćanin živi dar vjere u punoj svijesti odgovornosti kao zahtjev eshatološke ozbiljnosti i kao dar oslobođenja koji nam je Bog ponudio u osobi Isusa Krista. U tom smislu isusovačka molitvenička baština, a dijelom i neotomistička koja je najprisutnija u dominikanskim molitvenicima toga vremena, odgajaju savjest vjernika prije svega za život u milosti, prijateljstvu s Bogom, gdje su moralne norme samo pomoć za rast u vjeri i kršćanskoj zrelosti.

Zaključno možemo reći da u vremenu kada naše društvo i Crkva prolaze kroz duboke promjene pučka pobožnost nameće nam određena pitanja: Treba li ponovno oživljavati stare i prevladane oblike pobožnosti ili tražiti nove, današnjem čovjeku prihvatljivije? U svjetlu rečenoga ne bismo ju smjeli izbaciti iz crkvenog života, jer prema riječima Učiteljstva, pučka pobožnost čini dio kulta Crkve, i vrijednosti koje ona u sebi nosi mogu pomoći suvremenom čovjeku u njegovu traženju Boga i življenju istinske kršćanske vjere. Kršćanski navještaj ostvaruje se povijesno jer Crkva, između mnogih načina, i raznim oblicima pučke pobožnosti prožete evanđeoskim navještajem i Duhom uskrsloga Krista utjelovljuje se u kulture mnogih naroda i preobražava ih u duhu istinskih kršćanskih vrijednosti. Osim toga, vjernički život se ne iscrpljuje u liturgiji Crkve te i danas pučka pobožnost ima svoje mjesto u kršćanskom životu. To istovremeno znači da i danas molitvenik ima svoje značenje i smisao te smo pozvani, na tragu bogate baštine, promicati molitveničku tradiciju, ali prožetu teologijom Drugoga vatikanskog sabora.

Ankica Landeka*

DONACIJA OSOBNE KNJIŽNICE AKADEMIKA STJEPANA DAMJANOVIĆA SREDIŠNJOJ NADBISKUPIJSKOJ I FAKULTETSKOJ KNJIŽNICI U ĐAKOVU

UDK 027.1:025.2
027.1Damjanović, S.

Poučena dotadašnjim bogatim iskustvom u primanju darova za svoju zbirku, Središnja se nadbiskupijska i fakultetska knjižnica prihvaćanjem donacije akademika Stjepana Damjanovića, koji je darovao svoju bogatu knjižnicu od oko 6 000 svezaka monografskih i periodičkih izdanja, našla pred vrlo zahtjevnim zadatkom uvrštavanja darovane građe u fond. Donacija akademika Stjepana Damjanovića nadbiskupijskoj i fakultetskoj knjižnici donijela je mnoštvo vrijednih naslova, ali i veliku obvezu inventariziranja i katalogiziranja darovane građe.

Ključne riječi: dar, donacija, Središnja nadbiskupijska i fakultetska knjižnica, Stjepan Damjanović

Umirovljeni sveučilišni profesor i jezikoslovac, akademik Stjepan Damjanović iz Zagreba, rodom iz Strizivojne, kontaktirao je Katolički bogoslovni fakultet nudeći na dar svoju knjižnicu. Dekan Katoličkoga bogoslovnog fakulteta u Đakovu prof. dr. sc. Vladimir Dugalić dar je prihvatio s osobitom zahvalnošću za iznimno vrijednu i značajnu donaciju, pa je u svibnju 2022. godine započelo i preuzimanje građe preseljenjem knjiga iz zagrebačkoga obiteljskog stana Stjepana Damjanovića u spremišne prostore Knjižnice KBF-a u Đakovu (Petra Preradovića 17). Knjižnica se nalazila u radnoj sobi, u ormarima dovoljno dubokim da su knjige bile poslagane u dva, a gdjegod i u tri reda, ovisno o formatu.

* Ankica Landeka diplomirana je teologinja i viša knjižničarka u Središnjoj nadbiskupijskoj i fakultetskoj knjižnici u Đakovu.



Akademik Stjepan Damjanović sa suprugom i predstavnicima Katoličkoga bogoslovnog fakulteta u Đakovu prilikom primopredaje svoga legata.

Nakon što je sva građa preseljena i detaljno pregledana, bit će označena *ex librisom* koji je Knjižnica izradila u skladu s Ugovorom o darovanju knjiga što ga je Katolički bogoslovni fakultet u Đakovu potpisao s darovateljom 27. travnja 2022. godine. Obdarenik je u cijelosti prihvatio darovanje i preuzeo obvezu katalogiziranja svih darovanih knjiga, te se obvezuje da će darovanu zbirku izložiti u Središnjoj nadbiskupijskoj i fakultetskoj knjižnici i na taj ju način učiniti dostupnom javnosti. Darovana će se građa inventarizirati, formalno obraditi, evidentirati u računalnom katalogu Knjižnice te će biti pretraživa i u mrežnom katalogu. Ime akademika Stjepana Damjanovića bit će zabilježeno u knjižničnom katalogu, što će korisnicima biti osobita pomoć pri istraživanju. Građa će potom redovnim slijedom biti označena barkodom i pospremljena na police spremišta posebno rezervirane za periodičke i monografske jedinice. Time će biti završeno uvrštavanje darovane građe u fond Knjižnice.

Među darovanim knjigama posebno se ističu *Beside Divkovîja svarhu Evanĵelia nedîjlineh priko svega godišća koe Beside iz razlikieh diačkih kĵniga privede, ispisa i složi bogoĵlubni bogoslovac fra Matie Divkovîj iz Jelaška, Reda Svetoga Frančeška, iz Provincie primenkom Bosne Arĵentine; u koie se Besidah zdarže mnoge stvari vele vridne i korisne koliko za redovnike, toliko za svitovĵne ĵlude, kako se očito vidi čateĵnem ove kĵnige ... Ia dom Ivan Filipović, ili Garčić, misnik i kavalir svetoga Marka ... čini ponoviti štampu ... s moim trudom i s velikom pomĵnom, 1704.*[1]

Umjesto zaključka

Kao strasni bibliofil, hrvatski jezikoslovac, znanstvenik, publicist i urednik, akademik Stjepan Damjanović objavio je nekoliko stotina znanstvenih, stručnih i literarnih radova, od kojih je većina skupljena u tridesetak samostalnih knjiga. Katolički bogoslovni fakultet u Đakovu sa zahvalnošću je prihvatio njegovu vrlo vrijednu donaciju ne bi li tako popunio fond svoje knjižnice naslovima koji mu nedostaju. Prihvaćanje ove donacije istovremeno se pokazalo i kao lijepa gesta, a i potvrda o tome koliko Fakultet cijeni doprinos ovog uvaženog akademika i zavičajnika cijeloj akademskoj zajednici.

[1] Primjerak oštećen, nedostaje prvih 16 str., korice odvojene od knjižnog bloka.

Luka Marijanović*

UZ KALENDARIJ ADAMA FILIPOVIĆA HELDENTALSKOG

(Hrvatsko nazivlje mjeseci)

UDK 821.163.42(091)Filipović Heldentalski, A.

Homagijum akademiku Damjanoviću

Unatoč velikim ograničenjima zbog pandemije Covida-19 u Gorjanima je 2021. održan skup prigodom 150. obljetnice smrti gorjanskog župnika Adama Filipovića de Heldenthal (Velika Kopanica, 1792. – Gorjani, 1871.). Skup se održao na sam dan obljetnice njegove smrti. Sudionici skupa s načelnikom Općine u Gorjanima Ivanom Lovićem nisu propustili pohoditi Filipovićev grob na mjesnom groblju. Načelnik ga je sa svojim suradnicima dolično obnovio. Prigodom ove obljetnice održan je i u Đakovu znanstveni kolokvij. Upriličio ga je Katolički bogoslovni fakultet Sveučilišta Josipa Jurja Strossmayera u Osijeku i Fakultet hrvatskih studija Sveučilišta u Zagrebu dana 18. siječnja 2022. Sasvim opravdano. Naime, prije nego li je Adam Filipović otišao za župnika u Gorjane, uspješno je djelovao u Biskupijskom bogoslovnom sjemeništu, u liceju i Visokoj bogoslovnoj školi u Đakovu, gdje je bio duhovnik i profesor.

Ključne riječi: Adam Filipović Hendentalski, slavonski / osječki kalendar, hrvatski nazivi mjeseci, Josip Stipan Reljković, fra Teodor Badurina

Adam Filipović Heldentalski. Šest razreda gimnazije završio je u Vinkovcima, a teologiju u Đakovu. Zaređen je 1816. Za mladih godina služio je kao kapelan u Vrbici, u Osijeku od 1818. do 1824. kao gornjogradski kapelan. Od 1824. duhovnik je i profesor u đakovačkom sjemeništu. Od 1832. župnik je gorjanski. Uređivao je osječki kalendar. Počeo ga je uređivati već 1822. i nastavio uza sve svoje druge dužnosti i onda kad je bio u Đakovu i Gorjanima. Taj kalendar je izlazio skoro pola stoljeća: *Novi i stari svetodanik illiti kalendar illyricski*. On mu je bio glavnim urednikom. Poznato je da Adam Filipović drugi put izdao Reljkovićeva *Satira* u Osijeku 1822. Pjevao je pjesme vjerskog, poučnog i rodoljubnog sadržaja sve za ljubav puka našega (Pavić 1982: 121-152). Pisao je igrokaze. Ispjevao je *Život Mandićev* 1823. (Brunčić 2007). Tom pjesmom on podiže spomenik biskupu utemeljitelju bogoslovnog sjemeništa u Đakovu. Pjesma je puna piščevih refleksija, pravo ogledalo središta Slavonije u prvoj četvrtini 19. stoljeća. Zajedno

* Mr. sc. Luka Marijanović umirovljeni je profesor Katoličkoga bogoslovnog fakulteta u Đakovu.

sa župnicima iz đakovačkoga kraja 1853. poslao je prinose za Kukuljevićev i Sabljarov *Mjestopisni rječnik*. Matija Pavić o njemu kaže: »Zajamčeno mu je mjesto zauvijek u našoj narodnoj knjizi, koju je uz Brođanina Brlića gajio u doba, kada kod nas nije bilo još ni svitati počelo« (Pavić 1911: 143-144; Đaković 1930: 77-78), a Katica Čorkalo dodaje: »Učinio je da književnost nakon plodnog prosvjetiteljskog razdoblja ne zamre posve na tom prostoru (u Slavoniji). Doduše, on ne pripada onim imenima koja čine epohu i postaju uzori, ali je od onih koji takvim veličinama svojim požrtvovnim radom pripremaju i olakšavaju put k slavi« (Čorkalo 1993: 201-202).

Zanimljiv je nadalje Filipovićev proglas u njegovu *Novom i starom kalendaru slavonskom* za god. 1826. u kojem ozbiljno poziva Slavonce na osnivanje jednoga književnoga društva.[1] Ideja je kasnije ostvarena u Matici hrvatskoj i Društvu sv. Jeronima u Zagrebu. Kasnije će Filipovićevu ideju prihvatiti Mato Topalović (Dukat 1974: 98). Ima još puno toga što Filipović nije stigao tiskati (Dukat 1974: 102). Jedan od suvremenih istraživača, koji se pozabavio Adamom Filipovićem povodom njegove obljetnice smrti, uskoro će objaviti što je pronašao od njegovih zagubljenih rukopisa i njegovih slavonskih kalendara. To su pronađena godišta, koja se ne susreću u vrijednoj zbirci kalendara na hrvatskom jeziku u Muzeju Slavonije u Osijeku. Kalendari su bili potrošna roba, potrošne knjige, pa ih je malo tko sačuvao. Rijetko su gdje bili popisani. Konačno, u Đakovu se Adam Filipović temeljito pripremio za svoju župničku službu i književni rad. Tu je počeo s književnim radom. I jedan je od rijetkih koji je imao sreću da mu djelo ne izbriše strogi sud vremena. Puno se toga na ovom đakovačkom skupu moglo čuti o Adamu Filipoviću kao svećeniku, teologu i književniku, i glagoljašu.

Hrvatsko nazivlje mjeseci. Dok je Adam Filipović bio uređivao i izdavao osječki, odnosno slavonski kalendar kroz skoro pola stoljeća, možemo slobodo ustvrditi da je možda on jedan od najzaslužnijih, ako ne i najzaslužniji, da su se počela snažnije rabiti i konačno ustalila narodna imena mjeseci, kako ih inače susrećemo u djelu *Kućnik* (Osijek, 1796.) župnika i profesora vinkovačke gimnazije Josipa Stjepana (Stipana) Reljkovića. Iz starije slavonske književnosti, posredovanjem Stipana Reljkovića i Antuna Kanižlića, narodna imena mjeseci uvedena su u noviju hrvatsku, ispočetka ilirsku književnost, i to u trećoj godini narodnoga preporoda, i ustalila su se do današnjeg dana.[2]

---

[1] Tekst proglasa *Pozdrav na prave Slavonce* objavljen je u knjizi Tome Matića *Iz hrvatske književnosti u Slavoniji prije* preporoda, Zagreb, 1942., str. 223-225.

[2] Oba su se Reljkovića, Matija Antun i Josip Stipan, sami pisali s *-l-*, a mi ih pišemo s *-lj-*, jer im prezime dolazi od imena Reljko, a to opet od Relja. Vidi raspravu o tome: Šimundić 1973/1974: 28-31. Mnogi se nekritički povode za ugledom Tome Matića pa pišu Relković. Tomo Matić, ističe Šimundić, nije bio jezikoslovac u onolikoj mjeri koliko povjesničar književnosti te ga na kriv zaključak navedoše izvanjezični razlozi. Reljkovića i danas ima u Davoru i Klokočeviku, postoji gimnazija A. M. Reljkovića u Vinkovcima itd.

Hrvatski su se preporoditelji s problemom naziva mjeseci suočili odmah na početku kad su trebali označiti nadnevke u svojim novinama *Danica ilirska*. Uzimali su nazive iz kajkavske prakse. Uvođenjem štokavskoga književnog jezika 1836. počeli su koristiti latinske nazive da bi ubrzo nastavili dalje s našim današnjim nazivima. Našli su ih u sustavu koji je već postojao. To izričito kažu, pa u *Danici* susrećemo tekst: »Prava starinska dvanaest *měsecah imena* uredio je naš, věčne uspoměne, pěsnik *J. S. Relković* u knjizi: *Kućnik i t.d. u Oběku* 1796 na 1.8. u sleděće redke …«[3] Akademik Stjepan Babić dodaje da Ilirci »zatim navode Reljkovićeve stihove u kojima se već nalaze naši današnji nazivi mjeseci pa Kanižlićeve iz Svete Rožalije s istim nazivima. Iako je taj sustav već prije postojao, ipak 1836. godinu možemo smatrati stabilizacijskom godinom naših naziva za mjesece« (Babić 1990: 262). O hrvatskim narodnim imenima mjeseci pisane su znanstvene rasprave, ali lijepih zapažanja i odličnih priloga još uvijek se susreće.

Reljković tumači značenje imena mjeseci. Kad Josip Stipan Reljković u svojem *Kućniku* u epskom desetercu pripovijeda što se u pojedinom mjesecu kroz godinu radi, ujedno tumači otkud značenje pojedinom mjesecu. Vidi se da im je već onda, prije točno 225 godina, značenje imena pojedinih mjeseci bilo dosta nejasno, poneko čak posve nejasno. Od tog su se vremena do danas brojni naši jezikoslovci, pa i oni svjetskoga glasa, potrudili da nam ta imena razbistre.[4] Zanimljive su nam sve teze i teorije, mišljenja i prijedlozi za određivanje etimologije za pojedine mjesece. Možemo li sve nazive mjeseci tumačiti na uobičajen način ili za pojedine njihove nazive već ima boljih tumačenja, koja bi bila bez daljega prihvatljiva, treba tek vidjeti i novije prijedloge ocijeniti.

Budući da nemam formalne naobrazbe iz hrvatske filologije, ne mogu se upuštati u šire i temeljite rasprave. Kao bibličar mogao bih više govoriti o kalendarima biblijskog doba, što je također zanimljivo, ali oni nas u ovom pregledu ne zanimaju. Želim ovdje prenijeti samo nešto od onog što sam davno o hrvatskim nazivima mjeseci u godini pročitao u inozemstvu. Možda je članak koji sam pročitao napisan nestručno, ali ondje ponuđena etimologija, makar bila i pučka, djelomice otvara nova gledišta, za koja mnogi još nisu čuli. Svoje spoznaje, iako nepotpune, prenosim znatiželjnim čitateljima. Možda im bude zabavno i zanimljivo štivo. A da čitatelje to zanima, vidi se po osvrtima, objašnjenjima i dopunama što ih susrećemo na internetu, na »mreži svih mreža«. Možda im se barem neka od ovih objašnjenja svide. Možda se čak tkogod potrudi provjeriti ih. Radi se o nazivima za mjesec veljaču, ožujak, rujan i prosinac, kako ih je ponudio franjevac dr.

---

[3] *Ilirska dvanaest měsecah imena,* Danica ilirska, 14. 1. 1837. Cijeli je drugi broj Gajeve Danice ilirske bio posvećen narodnim imenima mjeseci, a primjeri su uzeti prvenstveno iz *Kućnika*. Usp. Bratulić1989: 458.

[4] Usp. Babić 1990a: 227-232; Babić 1990: 179-183; Maretić 1897: 241-253; Matić 1938-1939: 13-15; Miklošič 1868: 1-32; Spaho 1930: 184-204. O imenima mjeseci pisao je u novije vrijeme Ivanković 2020: 16 (kroz trinaest nastavaka). Vidi još: Marijanović 2005: 110-147.

Teodor Badurina, dok za objašnjenja drugih naziva možda to ne treba. Dakako, predmet zavređuje ozbiljniju obradu i puno više prostora.

Bitno je za nas da mi svoja narodna imena mjeseci redovito koristimo, baš zato što su izvorna i naša. No, svaka nova rasprava, istraživanje i rad o značenju pojedinih opće prihvaćenih hrvatskih imena mjeseci u godini dobro nam dođe. Budući da su nam značenja tih imena manje poznata, ponekad radove o njima čitamo kao zabavno i zanimljivo štivo. Ne može se ovdje sve prenijeti, kolikogod se trudili, pa zato ovaj pregled ostaje nepotpun. Važna je usporedba s imenima kod drugih naroda. Dosta je naznačiti da su i drugi narodi imali svoje lijepe nazive, ali su ih polako napustili. Što se ne koristi, brzo se zaboravi. Ponegdje se u nas još koriste neki drugi narodni nazivi za mjesece u godini, što je isto tako zanimljivo.[5] Barem neke od tih naziva – kao zanimljivost – povremeno donose suvremeni kalendari. A nađe se i povoda zato.

Kalendari. Filipovićeva obljetnica nam je dala priliku iznova se prihvatiti ove teme. Oni koji se još uporno koriste rednim brojevima za mjesece, ove bi retke mogli primiti kao svojevrsni pledoaje: da više ne izbjegavaju naša narodna imena mjeseci, već se potrude naučiti ih i koristiti. Razne kalendarske podatke, pa i o vjerskim blagdanima, nalazimo u pametnim telefonima. Ali kalendari nam još uvijek svake nove godine dolaze u kuću, i još uvijek ih – po nekoj navici – rado čitaju upravo stariji koji znaju što su im kalendari nekoć značili. Poznat je tako kalendar *Danica* što ga još uvijek izdaje Društvo sv. Jeronima iz Zagreba. Tu su drugi kalendari lokalnog značaja koji su nam prirasli srcu, bez obzira na našu naobrazbu. Svi su odreda isprepleteni poučnim i zabavnim štivom. Upravo takvi su u svoje doba bili kalendari Adama Filipovića. Zanimljivi za najšire slojeve, za staro i mlado, neka vrsta zamjene za ono što nam danas pružaju novine. Tako u dobro uređivanom kalendaru rado čitamo o najzanimljivijim, najmodernijim, najčudnijim stvarima, s puno svaštica iz prirode i tehnike, uz bezbroj podataka o svim mogućim stvarima. Sve zabavno i poučno.

Fra Teodor Badurina o hrvatskim imenima mjeseci. Dok sam bio na studiju u Rimu, boravio sam u Papinskom hrvatskom zavodu sv. Jeronima. Tijekom 1970. bio sam zadužen za zavodsku knjižnicu kao pomoćni knjižničar, pa sam mogao barem letimično pregledati tisak koji nam je dolazio sa svih strana svijeta. Iz hrvatske dijaspore. I tako sam u jednim novinama, bile su to po svoj prilici novine *Danica*, list koji je tada izlazio u Chicagu kao list hrvatskog iseljeništva u SAD-u, naišao na članak franjevca dr. Teodora Badurine *O hrvatskim narodnim imenima mjeseca u godini*.[6] On je kao franjevac trećoredac boravio u kući hrvatskih trećoredaca, u hrvatskom

[5] Kako je bilo u dalekoj prošlosti može se vidjeti kod Krizin Sakač 1943: 9-24.

[6] Fra dr. Teodor Badurina, TOR, rođen 1909. u Lunu, otok Pag, umro u Zagrebu 1984.

samostanu i crkvi sv. Jeronima u Washingtonu, gdje je bio nadstojnik kuće i ujedno dušobrižnik u hrvatskoj duhovnoj pastvi u SAD-u. Kako me tema o nazivlju mjeseci jako zanimala, čitajući spomenuti članak načinio sam si tek neke nepotpune bilješke. Nisam mislio da ću ikad o toj temi pisati, pa sam tako propustio uzeti uobičajene bibliografske podatke. A da je prije pedeset godina i bilo fotokopirnih aparata i skenera u uporabi, ne bih se usudio bilo što fotokopirati iz onda nama strogo zabranjene »emigrantske literature«. Razumljivo je da se danas naše iseljeništvo i hrvatska književnost nastala izvan Hrvatske uvažavaju. Budući da smo znali što bi nam se moglo dogoditi na povratku kući, na državnoj smo granici bili vrlo oprezni. Pojedincima su čak znali podmetnuti neki emigrantski časopis ili novine, i pokušali ih tako ozloglasiti, pa smo se opravdano bojali i vlastite sjene. Kad već spominjem Teodora Badurinu, sjećam se da se nekoć na internetu mogao naći popis njegovih radova. Držim da bi se navedeni članak mogao pronaći u Nacionalnoj i sveučilišnoj knjižnici u Zagrebu, u odjelu za hrvatsku dijasporu.

Kako ne zalazimo u šira znanstvena razlaganja, pogledat ćemo samo kratko što o imenu pojedinog mjeseca donose Josip Stipan Reljković i neki drugi pisci. Zadržat ćemo se tek malo više na objašnjenjima što ih predlaže dr. Teodor Badurina. Barem bi neka njegova tumačenja bila prihvatljiva. I lako usvojiva jer su posve obična. Onda podrijetlo naziva nekih mjeseci ne bismo više tražiti u nekom zamršenom izvođenju riječi. Nazivi su logični, samo valja otkriti način kako su povezni s prirodnim pojavama i ratarskim radovima.

Siječanj. Za narodno ime prvom mjesecu u godini siječanj[7], ikavicom: sičanj (januar), Reljković tumači korijen imena ovako:

> *Sičanj* misec od s i č e n j a ima
> svoje ime; to je znano svima,
> koji gradju sikirama ore,
> Il' za vatru drveće obore (Relković 1989: 36).[8]

Stjepan Reljković za svaki mjesec pripovijeda što se u njemu u polju radi, što u brdu, što u bašči, te oko usjeva i voća, oko cvijeća, zatim što se čini oko marve i živadi, te napokon što se oko kuće

[7] O ostalim nazivima za siječanj i druge mjesece v. Babić 1990: 261-263.

[8] Reljkovićeva je grafija drugačija, a povodi se i za njemačkim pravopisom (tako imenice piše velikim početnim slovom). Tekst smo ovdje transkribirali radi lakše čitljivosti. Poradi netočne grafije ne može se baš uvijek odrediti kako su izgovarali, npr. *ije* ili *je*. O svakom mjesecu Reljković nešto kaže, a mi navodimo iz njegove knjige samo ono što tumači ili opisuje ime mjesecu. Za Reljkovićeva tumačenja imena mjeseci T. Maretić kaže da su bolja i pametnija nego li Appendinijeva (v. Franjo Marija Appendini u dugom predgovoru na početku rječnika Joakima Stullija Dubrovčanina *Rječosložje*, Dubrovnik, 1806., sv. I, reprint i pogovor E. Fekete, München, 1985.), i dodaje kako je i »Reljković protumačio samo ona imena, koja su i bez njega svakome jasna« (Maretić 1897: 252).

i u kući radi. Za mjesec siječanj napose govori na što se ima pripaziti kad je riječ o zdravlju. Dok govori što se radi u bašči, oko usjeva i voća, u posebnom odjeljku govori opširno o obaranju i sječenju drveća, i objašnjava zašto se to baš radi u siječnju (Relković 1989: 48-53). On tu donosi puno toga, čime se inače bavi nauka o poznavanju raznih vrsta drveća i grmlja, naročito njihovih morfoloških i bioloških osobina. Tu se nađe vrijednih savjeta što se tiče suvremene ekologije. Drveće se, ističe Reljković, u šumi obara i ruši kad je vedro i suho vrijeme, kad je drvo kao mrtvo, jer u njemu ne kolaju sokovi i vlaga iz zemlje, nema truleži i crvi. No, drvo se može rušiti u svako doba godine[9], a nekoć su ga seljaci stvarno rušili baš u siječnju ili općenito u zimsko doba, jer su tad imali najviše vremena za takav posao. Budući da je u to vrijeme zemlja bila smrznuta, građa i drva uopće lakše su se izvozili iz šume. Pogotovo ako je bio dobar saonik.

Gramatički gledano, siječanj je stari posvojni pridjev, koji se izvodi iz imenice *sjek*, ikavski: *sik*, i to pomoću već davno mrtvog pridjevskog nastavka *-anj*, i stoji u stalnoj svezi s riječju *sjek* iz koje je izveden (ili od *sječa*), odnosno od glagola *sjeći*, prez. *siječem*, prilog sadašnji: *sijekući*, pridjev trpni: *sječen*, glagolska imenica: *sječenje*.[10] Zato bismo mogli bez daljnjega reći da je to *sječki mjesec*, ili *siječni mjesec*. Budući da on stvarno označuje jedinstveni i stalni odsjek godišnjeg vremena, uzimamo ga samoga (supstantivizirani pridjev) i upotrebljavamo ga kao imenicu. Međutim, u pravopisu je on ipak nešto za sebe. Izvodeći naime jedne riječi iz drugih dugo ijekavsko *-ije-* pretvara se u kratko *-je-*, a ovdje suprotno, baš kao kad od *sjeći* kažemo: *ja siječem*.

Vidimo nadalje da je naziv za mjesec siječanj Reljković doslovno shvatio, kao mjesec u kojem se obavlja posao sječenja i pripreme drveća, kao ogrjevnog drveta i građe. Sub voce *siječanj* u Akademijinu rječniku navodi se i njegovo mišljenje: »Sičanj misec od sičenja ima svoje ime« (36), i: »Vrime drva sići jest rastućega sičnja … To čini se, kada sičanj ide na visinu« (50). Međutim, naziv siječanj je samo u prenesenom smislu u svezi s imenicom *sjek* i glagolom *sjeći*, a označuje određeno stalno vrijeme u godini, kada vani vlada *ciča* zima, pa čovjek osjeća kao da mu se upravo ledene iglice iz zraka lome o lice, kad sjeverac brije.[11] Akademik Stjepan Babić kaže za siječanj da »znači mjesec kad se sijeku drva. Tumačenje je potpuno prihvatljivo, pogotovu kad se uzme u obzir nešto šire objašnjenje K. Moszyńskoga« (Babić 1990a: 180). Držimo da je ispravno što donosi Akademijin rječnik za siječanj: »…isto što i januar, u nekim krajevima i februar, ime prvome ili prvome i drugome mjesecu u kalendarskoj godini. Po svoj prilici od korijena, koji je u glagolu sjeći, upravo vrijeme u godini, koje svojom hladnoćom i studeni siječe« (AR 1955:

[9] Maretić veli također da mu je ime siječanj nejasno jer se u svakome mjesecu drva sijeku, a ne samo u siječnju (januaru) (1897: 252).

[10] Sub voce *sjeći, sjek*, itd. u AR 1956: 106-110, odnosno Sub voce kod Skok 1973: 135.

[11] Pjesnik Petar Preradović s pravom pjeva u pjesmi »Putnik«: *Sjever brije sa snježnog brda …* (Barac 1965: 219).

912-913). Brojne su potvrde za mjesec siječanj u različitim rječnicima, nekoje navodi i veliki Akademijin rječnik.

To mišljenje vrlo lijepo potvrđuje slavenska komparativna filologija. Vrijeme oštre zime izražava ukrajinski naziv istog prvog godišnjeg mjeseca i to *sičen* kao i poljski naziv *styezeń*. To mišljenje najočitije pokazuje češki naziv: *leden*. U staroslavenskom je *sêčanj*, u staroruskom *sečen*, u slovenskom *sečan*, *sečen* (u značenju februar). Sve u svemu, siječanj jest mjesec u kojem se uobičajeno sijeku drva, ali nas u njemu još više »sijeku« i mraz i zima. Dakle, u meteorološkom smislu to je vrijeme u godini koje zaista svojom hladnoćom i studeni siječe. Naime, u unutrašnjosti zemlje, u europskom kopnenom dijelu, uobičajene su temperature ispod ništice, dok je to u priobalju rijetko.

Veljača. Veljača je narodno ime drugom mjesecu, prema latinskom *februar*. Jedni još govore: *aveljača, oveljača* (AR 1971: 727; Iveković – Broz 1901: 707). Pridjev: *veljačan*, za ono što je u svezi s mjesecom veljačom. Reljković o veljači u svom djelu ovako pjeva:

Veljači je od starine ime,
dugo neću baviti se njime;
jer to i naš običaj svidoči,
što njom biva, – kazat ću u oči:
Ovi misec bivaju poklade,
s kojih mnogi i griha dopade,
izgubivši i zdravle, i novce,
lakovirne varajuć trgovce; –
navlastito: neljudski se vlada
mlogi, – to je brez svakog' inata,
pustivši se u proždrlost, tare
svoje zdravje, i krade domare,
trošeć, na što od potribe nije,
kad' nestane, tad' uzdiše: gdi je! –
Dobri ljudi drugačije rade,
I razložno provode poklade:
Sastanu se na ljubazne časti,
jedan drugom' slobodu povlasti,
jist, i piti, koliko je dosta,
da vrativ'se, ne promaši mosta; –

ne oblače na sebe utvore,
već provode, mirni, razgovore,
po starinski: med sobom v e l j a j u,[12]
što od davna, il' od skora znaju; –
od tud', mislim, da *veljača* posta,
Od imena nje nek' bude dosta. (Relković 1989: 72-73)

Kaže Reljković da se dugo neće baviti imenom veljača, a ipak dalje opširnije govori što se čini u veljači, o pokladama, i to je istina. Očito je da su se nekoć u vrijeme poklada činile svakovrsne nepodopštine, neuredno se i pretjerano sjetilno uživalo, i kao da su se, rekli bismo, *uvaljali* svakovrsnim grijesima, raskalašenim, divljim, razvratnim pijankama.[13] I to bi doista moglo biti istina, što se tiče veljače. Ne da se ljudi *uvaljaju* u prenesenom smislu, nego se doista u doslovnom smislu riječi *uvaljaju* po nečistome, blatnome tlu. Ne čini nam se ispravo ono što Reljković točnim smatra, da naime kroz vrijeme veljače »dobri ljudi … provode, mirni, razgovore, po starinski: med sobom *veljaju*, (tj. govore, razgovaraju), od tud mislim da *veljača* posta«. Akademijin rječnik bilježi taj glagol *veljati* u značenju *razgovarati se*, koji se susreće samo kod Reljkovića. Inače Akademijin rječnik ima glagol *veljati*, i *valjati*, tj. vrijediti itd. (AR: 1971-1972: 728).[14]

Mjesec *veljača*, nekoji ga zovu *aveljača*, neki pak *oveljača* (ova dva izraza ima samo Vuk S. Karadžić u svojem rječniku), gramatički gledano je imenica izvedena iz sada već veoma rijetkog glagola *veljati*, i to iz njegove osnove pomoću sad već mrtvog imenskog nastavka *-ča*. Tako je načinjena imenica *brzača* (brzi brod ili jahta) pomoću istog nastavka *-ča* iz osnove glagola *brzati*. U Lici je zabilježen izraz: »Počele su se mačke veljati, opazile su za veljaču« (Bogdanović), a po-

[12] Reljković u bilješci navodi da *veljam,* znači govorim, razgovaram se, i da je to naša stara riječ, i dobra (1989: 73). Maretić misli, s pravom, »da narod naš te riječi nikad nije imao, već ju je Reljković sam izveo iz imena *veljača*«. Usp. Maretić 1897: 248.

[13] Poklade (Bacchanalia) su ostatak neznabožačkoga raspuštenog slavljenja Bakha, boga proljeća. Bakanalije su bile višednevne svetkovine i orgije starih Rimljana u čast Bakha, boga vina.

[14] Sub voce: *Veljati*, *veljati se*; sub voce: *valjati* (AR 1971-1972: 538-542). Glagol ima brojna značenja. Za mačke se kaže »da se puđaju, frcaju ili veljaju«. »*Veljati se* znači sich begatten o mačkama. Da nije mjesec veljača odatle?« Mačke se obično, poznato je, pare u veljači. Maretić kaže: »Što si tiče imena *veljača*, može se misliti, da je ime *velja noć* (tj. poklade, koje padaju u taj mjesec) starije i da je *veljača* hipokoristik prema *velja noć*« (1897: 252). To je on bio izrekao u svom radu *Život i rad F. Miklošića* (Rad JAZU 112, 97). To mu se više nije činilo dovoljno sigurnim, jer se s tim mišljenjem ne može lako protumačiti: 1. uporaba riječi *veljača* u značenju: März(en)schnee, babini ukovi, jer je to značenje zacijelo starije od značenja: februar, i 2. što se pored *veljača* govori također *aveljača* i *oveljača.* Može biti i obrnuto, tj. da je Divkovićevo *velja noć* načinjeno od *veljača* pod utjecajem tko zna koje jezične sile. Babić drži da »ni naziv mjeseca *veljače* (februar) nije dovoljno jasan pa ni jednoznačano protumačljiv«. On tu navodi Petra Skoka, kako »se u Otoku u Slavoniji govori *oveljiti se* u značenju *oduljiti se,* od pridjeva *velji* 'velik', (pa) kaže: 'Mjesec *veljača* je prema tome nazvan zbog toga tako što dani postaju dulji, kako naslućuje Maretić za *oveljača*'« (1990: 181).

negdje se još i danas čuje: »Što se mačke krive, nije im veljača!«. Veljati znači i cviliti, baš onako kao što mačke u veljači tužno mijauču. No, v*eljati* znači uopće valjanjem se bilo kako zablatiti. Danas ćemo umjesto *veljati* obično reći *valjati se po nečistome*.[15] U nekim mjestima dolazi dosta često do alternacije ili prijevoja: tako se znade još čuti kako vokal *a* prelazi u *e*: ne kažu *vrabac*, nego *vrebac*, ne *groblje* već *greblje*.[16]

Tu bismo bez ikakve sumnje konačno zaključili kako je veljača onaj po redu drugi mjesec u godini, i to mjesec u kojem u ovim našim krajevima pod snažnim udarcima jake jugovine led puca, lomi se, a polako se i topi, kao što kopni i snijeg, pa se po zemlji stvara blato. Kad čovjek hoda uokolo, lako zagazi u raskvašenu zemlju, ili posrne u blatu pa se zablati. To se često dogodi i životinjama. Budući da sada većinom živimo na asfaltu, to više niti ne zapažamo, kao i druge promjene u prirodi u to doba godine. Nekoć smo često čuli zgodnu izreku: »Sveti Matija led razbija, kad ga nema, on ga sprema«.[17] To nam sve potvrđuje i komparativna filologija. Stvarno značenje naziva drugog mjeseca u srodnom češkom jeziku je *únor*. To ime dolazi od glagola *unorit*, kojim se prije izražavalo sve ono što se zbiva kad led puca te se lomi. Akademik Babić navodi veoma originalno mišljenje slovačkog lingvista Šimona Ondruša, koji se bio pozabavio češkim nazivom za veljaču *únor*, jer mu postanak od glagola *nořiti* nije bio uvjerljiv. S pravom mu se činilo da je to pučka etimologija. On dokazuje da *únor* ima u osnovi značenje *velik*, isto kao i hrvatska *veljača*. Akademiku Babiću se Ondruševo tumačenje čini uvjerljivim pa prihvaća zajedničku motivaciju, da *únor* i hrvatska veljača imaju zajedničku motivaciju, koja je u tome što su dani u veljači vidljivo dulji, veći, »velji«. Pa on zato smatra da je to obrazloženje najprihvatljivije (Babić 1990a: 182-183).

Neki kažu za veljaču da je »suha«, i odatle joj ime »sušac«. Sušiti znači u starim govorima »postiti«, jer je to mjesec u kojem počinje veliko korizmeno vrijeme posta. Premda veljača ima najmanje dana, neki će ipak reći da su »velji«, što bi značilo dugi i dosadni pa najbolje mogu poslužiti za izležavanje. Istini za volju, valja reći da je u našoj literaturi nađen i naziv *velja noć*, i to jedino u prvom izdanju Divkovićeva velikog *Nauka krstjanskog* iz 1511. Ako uzmemo u obzir da je ovome nazivu suglasno i pet turskih rukopisa o kojima izvješćuje Fehim Spaho, onda je najvjerojatnije

[15] Više puta se u narodu čuje govoriti i *aveljati* i *avoljiti*. To zapravo znači: dugo valjati zalogaj kruha u ustima. A *avoljak* je ono što se uvalja među prstima ili u ustima.

[16] U govoru npr. Klokočevika i Vrhovine kod Slavonskog Broda.

[17] Prije posljednje reforme crkvenog kalendara blagdan sv. Matije apostola slavio se 24. veljače, kako se i danas slavi u zemljama njemačkoga govornog područja, dok se drugdje, pa i kod nas, slavi dana 14. svibnja. Usp. Čelan Gaganić 2007: 16.

da je u 17. stoljeću ovo ime bilo općenito poznato (1930: 201-203).[18] »U veljači počinje korizmeni post koji se naziva i *veliki post*, što je u Akademijinu rječniku dovoljno potvrđeno, i kako je veljača kasnija inovacija, ne možemo isključiti ni tu mogućnost, iako je ona malo vjerojatna.« (Babić 1990: 182)

Ožujak. Ožujak je narodno ime trećem mjesecu u godini, prema latinskom se zove *mart*. Dočekujemo ga s olakšanjem, jer su pri kraju hladni zimski dani i proljeće je pred vratima. O ožujku Reljković ovako pjeva:

> Pramalitje *ožujak* izdaje,
> On se k njemu imenom priznaje;
> jer, dok sniga popiju ledine,
> odmah *jaglac* u šumarku sine,
> i o ž u t i, smijuć se pod grmom,
> ravnim sja se, i po putu strmom.[19] (Relković 1989: 107)

U Akademijinu se rječniku hrvatskoga jezika sub voce *ožujak* navodi da je to »ime trećemu mjesecu u godini, koji se zove i lažak, tj. lažan, lažljiv mjesec (jer mu je vrijeme promjenjivo)« i da se tako npr. govori u Dubrovniku »ali da se u građi za ovaj rječnik sabranoj nije iz dubrovačkih knjiga našlo ni jedne potvrde«. Očekivali bismo da ćemo susresti također izraz *lažnjak*, ali tome u narodu nema potvrde. Iveković-Broz pod riječju *ožujak* upućuju na postanje riječi od riječi *lažak* (Iveković-Broz 2009: 951, 618).[20] Tomo Maretić navodi kao primjer kako se »kod nekih mjeseci katkada ne razabira više na prvi mah značenje njihova imena, jer se ime kasnijim glasovnim promjenama udaljilo od riječi, od koje je nastalo: »*ožujak*« je postao od starijega »*lažujak*«, dakle je to upravo l a ž l j i v i mjesec, jer mu je vrijeme varavo (u starijih hrvatskih pisaca iz Bosne i

[18] *Velja noć* je tako nazvana po svoj prilici poradi poklada, koje obično padaju u taj mjesec, misli Maretić. Turski rukopisi mogu nedvojbeno dokazati da je naziv *velja noć* stariji od današnjeg imena *veljača*. Spaho tvrdi da je sasvim vjerojatno da je i naziv *veljača* postao od *velja noć.* Ljudi u Bosni, koji su se inače služili turskim jezikom i pismom, voljeli su upotrebljavati svoja narodna imena mjeseci, pa su ih u rukopisima koje su pisali Turci i Perzijanci naknadno dodavali, a u svojim rukopisima koje su sami pisali, davali bi im uvijek prvo i najupadnije mjesto. Sam naziv *velja noć* se tijekom osamnaestog stoljeća bio izgubio. Međutim, kod Slovenaca *velika noć* znači Uskrs. Čak se, piše Matić, »u muslimanskim kalendarima iz Bosne bilježe hrvatski nazivi mjeseci i ranije, već od polovice šesnaestoga vijeka« nego li je to bilo u hrvatskih pisaca (1938-1939: 14).

[19] U bilješci Reljković za jaglac kaže da je to *Cvit pervi xuti, koise po Germovih ugleda, u kiti cvatuchi*.

[20] Tako i Appendini koji tumači imena mjeseci u predgovoru Stullijeva rječnika »dovodi ga u vezu s glagolom *ožuljiti* i s imenicom *žulj,* jer seljaci onda mnogo kopaju te dobivaju žuljeve po rukama« (citirano prema Spaho 1930: 195). No Maretić odbacuje i Reljkovićevo i Appendinijevo mišljenje kao potpuno kriva. Maretić u kalendaru *Bošković* na str. 130. kaže: »mi danas sigurno znamo da je ime *ožujak* postalo od *lžujak* (ili lažujak), to ime, dakle, znači isto što i l a ž a k, koje se često nalazi u knjigama pored imena ožujak …«

Slavonije zove se taj mjesec i »lažak«)« (Maretić 1897: 14). Za ožujak akademik Stjepan Babić piše: »Glasovni sustav naziva *ožujak* ne pokazuje njegovo značenje, ali kako je zapisan u liku лъжоуюкъ (Miklošić, 1963), pokazuje da je istoga korijena kao i imenica лъжь (laž), pogotovu što je potvrđen i hrvatski naziv *lažak*. Značenjem je dakle 'lažljiv mjesec', mjesec u kojem je vrijeme tako promjenjivo da se ne zna je li još zima ili već počinje proljeće« (Babić 1990: 180). Ako ćemo pravo, vrijeme je u veljači prevrtljivo i lažljivo, pa je vrlo nezahvalno predviđati vrijeme u veljači. Znači, mjesec je lažan, a govori se i »ožujsko Sunce«. Mjesec *lažnjak* (l'žujak), gdje je -l- prešlo u -o-, pa ga odatle u nekim starim kalendarima zovu *lažak*.

Na to sve kao da upućuje i sam Reljković kad pjeva u svojem *Kućniku*: Ljudi »Grahor siu za Oxujka puna, Kad' u Zraku nîe nikakva Buna, Drugi bolje, kada Briza tira…« (1989: 122), tj. u ožujku kad je vrijeme stalno i povoljno, kad u zraku, u atmosferi nema nikakve bune, kad vrijeme nije prevrtljivo, tj. lažljivo. Dok mislimo da je već nastalo proljeće, često padne u to doba snijega i nastane nova zima. Štoviše, prije bismo s Reljkovićem rekli, da »pramaljeće *ožujak* izdaje«, dakle da priroda oživljava, a »*jaglac ožuti* smijući se pod grmom«. On dakle dovodi ožujak u svezu sa žutim jaglacem koji onda cvate. Akademijin rječnik donosi također riječ *ožujak* u značenju biljke koja se zove i »petrovac (Agrimonia eupatoria). Ime jamačno nije u svezi s imenom mjeseca ožujka (jer biljka ne cvjeta u tome mjesecu, nego od juna do augusta); ona je nazvana po svome žutom cvijetu; poradi -j- ispor. žuja, žujan, žujce, žujo (što je sve srodno sa *žut*)« (AR 1924-1927: 541). Nije Reljković, čini nam se, baš sasvim jasno rekao čime se to najavljuje, tj. »imenom priznaje« pramalitje odnosno proljeće, da li po žutoj boji jaglaca ili time što se priroda poslije snijega budi, tj. oživljuje?!

Moramo ovdje reći da je *ožujak* imenica koja izražava činitelja stalne životne radnje, kojom on nešto oživljuje. U ovom slučaju povraća život prirodi, koja je bila posve zamrla. Ime ožujak izvedeno je iz osnove prastarog glagola *ožit* (prez. *ožiju*) i to pomoću (već mrtvog) imeničnog nastavka *-jak*. Ipak je tu u osnovi umjesto današnjeg *i* (*ožit*) moralo u starom hrvatskom jeziku biti *u* (*ožut*). Mi to još uvijek imamo u izgovoru prezimena: *Živić* i *Žuvić*[21], *Vilić* i *Vulić*. Oni koji govore čakavskim narječjem kažu *zabiti*, Ukrajinci govore *zabuti*, tj. zaboraviti. Takve nam pojave pokazuju da je u već praslavenskom jeziku na mjestima prikazanih vokalnih promjena u navedenim riječima bilo dugo *y*, koje je tijekom stoljeća negdje prešlo u *i*, a negdje u *u*. Za ožujak bismo danas bez daljnjega rekli: *oživljavač* ili *oživljač*. A stari glagol *ožit*, u značenju *oživiti* imaju u svojim rječnicima Česi, Rusi i Slovenci.

[21] Prezime Živić se npr. susreće u Sredancima kod Slavonskog Broda, u Vukovaru, a Žuvić ponajviše na otoku Krku. Na otoku Krku, gdje se sačuvalo starije jezično stanje, susrećemo npr. prezime Valković umjesto Vuković itd.

Stvarno se tijekom ožujka, barem u našem podneblju, sva priroda kao iz sna budi. Sve opet oživljuje, budi se i vraća u život, trava posvuda niče. Zbog toga nam se čini pogrješnim mišljenje da ožujak zapravo znači *lažac, lažujak*, jer se tako navodno govorilo u Dubrovniku, ali se u njihovim knjigama nigdje ne nalazi potvrde za to.[22]

Travanj. Travanj je narodno ime četvrtog mjeseca (ponegdje se susreće i *travnik,* a Akademijin rječnik upućuje i na *travan* i *travanj*) (AR 1962-1966: 556)[23], prema latinskom zove se *april*. Tek što se ljudi malo ugriju na počecima proljetnog sunca, travanj nas vrlo često iznenadi. Ipak je to mjesec koji budi nadu da postupno nadolaze ljepši dani, trava se počinje zelenjeti. Zato Reljković sam ovako piše:

> *Travanj* misec imenom se izda,
> on bo travom, i cvićem se gizda;
> nikoji ga prozivaju *lažkom*,
> to znaš, što je u jeziku naškom;
> *lažak* vrime svakojako *l a ž e*:
> sada kišu, sad' sunce ukaže;
> zvizdoznanci na njega su ljuti,
> on bo njima često račun smuti!
> Drugda lasno pogode vrimena,
> U *travnju* im ne znadu imena,
> kad' upišu: Bit' će lipo, tada
> kiša kano da iz kabla, pada. (Relković 1989: 171)

Akademik Stjepan Babić, oslanjajući se na V. Šaura, piše: »Za *travanj* V. Šaur kaže da ima ime po cvjetanju trave jer da ona prva cvjeta, a nije još dospjela za pašu. Travanj je nesumnjivo dobio naziv po travi, ali Miklošić ima vjerojatnije tumačenje: 'der Monat, wo das Gras grünt' jer je pojava zelenila karakterističnija nego cvjetanje trave, a analogiju imamo u nazivu za prvi vegetacijski mjesec *brezenj* (berzъnь) jer je breza jedno od prvih stabala koje se zazeleni« (1990: 180). U češkom je naziv *duben* od *dub* (hrast), koji se u travnju zaodijeva lišćem.

Travanj je gramatički gledano posvojni pridjev, koji je izveden iz imenice *trava* pomoću već mrtvog pridjevnog nastavka *-nj*. Susrećemo i danas riječi s takvim nastavkom npr. *bacanj*. Sjeverni i

---

[22] I Vuk uz ožujak donosi i naziv *lažak.* Više o tom promjenljivom, lažljivom dobu proljeća uz tumačenje riječi »b a b i n i j a r c i«, »babini kozlići«, »babini pozajmenici« i »b a b i n i u k o v i« on donosi jednu priču, koju navodi Spaho 1930: 196.

[23] Tu se spominje kako se u nekim našim rječnicima uz *travanj* susreće i *lažak*, odnosno *travnik*.

istočni Slaveni rekli bi *traven*. Po samom svojem obliku travanj kaže da pripada travi, a mi bismo sad rekli: *travin* mjesec, mjesec trave, vrijeme mlade trave i sakupljanja ljekovitog bilja. Budući da on označuje izuzetno i stalno određeno vrijeme kroz godinu, mi taj izraz obično uzimamo sam i upotrebljavamo kao imenicu. Znademo obično reći *u travnju* ili: *mjeseca travnja*. A bolje je, usput rečeno, uz imenicu mjesec upotrijebiti i ime dotičnog mjeseca, npr. *mjeseca travnja*, ili prijedlog *u*, npr. *snijeg kopni u ožujku ili u travnju*.

Uistinu je travanj vrijeme godine kad se trava zeleni i bujno raste po našim livadama i tratinama, zemljištima obraslim sitnom travom. A samo ime travanj donijeli su stari Hrvati, i to prije svega čakavci, sigurno sa sobom iz svoje zakarpatske pradomovine, jer *traven* imaju još i Ukrajinci za isto godišnje vrijeme (također i *kviten*).

Svibanj. Svibanj je narodno ime petom mjesecu, prema latinskom zove se *maj*. Reljković o njemu pjeva ovako:

> *Svibnju* ime otuda se nadi,
> što se lako sad' s drvetom radi:
> listja svako puno je i soka,
> *s v i b*, i *vrbu* uzmi za svidoka,
> od njih *svibnjem* prave se svirale,
> i dica se sad džilitom šale,
> i list mladi na drvetu svira,
> što mu lagan ne da vitar mira,
> već' njim trepti, i šapće, i šuška,
> to jednako rast trpi, i kruška,
> pozivajuć pod grane putnika,
> gdi ga travom san laki dočika. (Relković 1989: 209)

Kod nekih starih pjesnika ime tome mjesecu je i *cvjetanj*, *cvitanj*, kao cvjetni mjesec (Iveković – Broz 2009: 142).[24] Česi ga zovu *květen*, mjesec cvijeća i cvata (*kvesti* znači cvasti i *kvet, kvetina* cvat, cvijet). Naši ga Ukrajinci zovu *rožnjak*.

Po sebi svibanj ne treba posebnog tumačenja. Iz njegova glasovnog sustava i razmjernih zbivanja u prirodi i ratarstvu etimologija je jasna. Ime dolazi od vrste drveta, odnosno grmolike biljke iz porodice drijenova: *sviba, svibov, svibovina* (cornus sanguinea, roter Hartriegel), dakle, mjesec

[24] I Petar Zoranić naziva isti mjesec *cvitanj* (1856-1858: 17).

kad lista i cvjeta sviba lijepim bijelim cvjetovima u to doba godine, te miriše svibanjsko cvijeće. U ukrajinskom *svid*.[25] Na istovjetan način je postao lipanj. Svibanj je gledano gramatički posvojni pridjev. Načinjen je iz imenice *sviba* pomoću već danas mrtvog pridjevskog nastavka *-nj*. Mogli bismo ga zvati *svibin mjesec*, ili: *svibov mjesec*. On samim svojim oblikom kaže da pripada na stalni način *svibi*, jer tada to drvo cvate. Svibanj pak danas označuje jedinstveno i određeno godišnje vrijeme kad sviba miriše. Mi ga redovito uzimamo sama i upotrebljavamo kao imenicu (AR 1904-1910: 97-92).

Lipanj. Lipanj je narodno ime šestom mjesecu, prema latinskom se zove *juni* ili *jun*, katkad i *junije,* mjesec u kojem su na vidiku topliji dani. Dobio je ime, kao i dva prethodna mjeseca, po stablu lipi, jer u našim krajevima tada cvate lipa. O tome mjesecu Reljković pjeva:

> Ovi misec od l i p n o g a cvita
> sebi kod nas *lipanj* ime pita;
> kad bo sunce zrak užiže vruće,
> onda ljudi ostavljaju kuće,
> traže drvje, koje daje lada:
> žena s dicom pod njim sidi rada! –
> I pod *lipom* na pustoj ledini
> jedan putnik s drugim se s jedini,
> legav, dotle med sobom divane,
> san mirisni dok je ne zastane … (Relković 1989: 251)

Reljković dakle drži da ime mjesecu *lipnju* nesumnjivo dolazi od drveta *lipa* (lat. *tilia*). To je gramatički gledano pridjev izveden iz imenice *lipa* pomoću već odavno mrtvog pridjevskog nastavka *-nj*. Po svom obliku govori kako pripada na stalni način stablu lipi, *lipan*, tj. koji pripada lipi (1904-1910: 97-92). Iz literature se vidi kako ga neki pišu *lipan,* a neki *lipanj*, kao Reljković. Zato bismo za njega danas kazali: *lipin mjesec*, *lipov mjesec*. U to doba godine zbilja lipe posvud mirisno cvatu. Cvijet je ljekovit. Miriše snažnim ugodnim mirisom po svakom našem kraju. A pčele opet u to vrijeme s cvjetova kupe med (Miklošič 1868: 3-4). Smijemo kratko usput dodati kako je lipa simbol slavenstva u književnosti i ikonografiji. Lipa je doista drvo Slavena pod kojim su se nekada okupljali i vijećali stari i mladi. A također i stoti dio hrvatske novčane jedinice kune

[25] Sub voce *svib* (AR 1959-1962: 247) ili *sviba* (AR 1959-1962: 248). U sjevernim slavenskim jezicima osnova je *svid*. Ruski: *svidina*; ukrajinski *svid*; poljski *swidwa*, *swidwina*, češki *svida*, samo u slovenskom je *sviba*. Za peti mjesec Slovenci kažu *sviben*. Kod Hrvata se susreće za *majus mensis* također *rožnjak*, *veliki traven*, *filipovščak*, *sviban*, *rožocvet* i sl.

od 1994. naziva se lipa. Još samo do kraja 2022. godine, kad će hrvatska kuna biti zamijenjena eurima. Dakle, naše lipe i kune odlaze u povijest.

Lipanj je posvojni pridjev. Izriče jedinstveno i određeno vrijeme u godini kad cvjetaju lipe. Redovito ga uzimamo sama i upotrebljavamo ga kao imenicu. Ime lipanj također su sigurno donijeli stari Hrvati sa sobom s visokih Karpata, kad su došli u svoju novu postojbinu. Česi imaju sada za lipanj naziv *červen*, što znači *pocrveniti*, možda od raznih jagoda koje se u to vrijeme crvene, ili pak od *cervi*, crvi, jer su se oni u to vrijeme skupljali za pravljenje prirodne boje za vunu. Nekoć su ga i oni zvali lipanj. Ukrajinci ga nazivaju *klasan*, valjda po klasanju žita (također i *červen*). U okolici Dubrovnika su ga nekoć zvali *lipštak*.

Srpanj. Narodno ime za sedmi mjesec je srpanj; prema latinskom zove se još *jul, jul,* koji put i *julije* (AR 1956-1958: 318-319).[26] Reljković je najviše stihova posvetio opisu *srpnja* jer je to mjesec žetve kad se ljudi laćaju srpa pri žetvi žitarica, a hrana se unosi u kuću. Ovo je naime njegovo pjevanje i posvećeno upravo kući, pa se po tome i zove *Kućnik*, kućegazda, kućevlasnik. Ovdje donosimo samo stihove koji se tiču korijena same riječi, osnovne riječi »srp«, jer je to bilo vrijeme kad se u našim krajevima srpom želo:

> *Srpnju* ime nadila su polja
> žuta ranom: (žito je najbolja!)
> Koje zrilo težaka zaziva,
> da mu s r p a pod klasje zadiva,
> i, da, žanjuć, trud sebi naplati
> od oranja, i sime povrati. –
> Sad'se vidi, srp kako zateže … (Relković 1989: 297-298)

Dakle, srpanj je ime sedmome mjesecu, možda najtoplijem mjesecu u godini. Gramatički gledano to je posvojni pridjev načinjen od imenice *srp* s pomoću sada već mrtvog pridjevskog nastavka *-anj*, kao i prethodna tri mjeseca: travanj, svibanj i lipanj. Tako sam po sebi pokazuje da pripada na stalni način *srpu*. Danas bismo rekli *srpov mjesec*, vrijeme srpa i žetve. On osjetno pripada *srpu*. Dakako, da danas tako vjerojatno više ne bismo rekli. Ali još ne tako davno naši poljoprivrednici su stvarno želi žito oštrim srpovima, da bi ga kasnije kosili kosom, zatim kosilicama, i naposljetku kombajnom. Očito je da se u vrtačama još i danas koristi ratarsko oruđe srp,

[26] U svima slavenskim jezicima, tako i u staroslavenskom, *srpanj*, u slovenskom *srpan* i *srpen*, a sa značenjem kolovoz, u ruskom i ukrajinskom *serpenj*, u poljskom *sierpien*, u češkom *srpen*, u bugarskom *srpenj*. U Belostenčevu rječniku naziva se *jakopovščak* ili *ilijntak* odnosno *ilinštak*, mjesec u kojem se slavi Ilijin dan.

kao u prastara vremena. Srpanj je dakle gramatički promatrano posvojni pridjev. Izražava jedinstveno i određeno vrijeme u godini. Obično ga uzimamo sama i upotrebljavamo kao imenicu.

Zacijelo, i sam naziv *srpanj* donijeli su stari Hrvati sa sobom iz svoje zakarpatske postojbine. Imaju ga još i Česi kao *srpen* (ali imaju i *červenec*), samo što se prema njihovim klimatskim prilikama i gospodarstvu tim imenom označava naš kolovoz. Žetva kod nas dospijeva puno ranije nego u sjevernim zemljama.

Kolovoz. Narodno ime osmome mjesecu je kolovoz; prema latinskom mu je ime *august*, *avgust*. Ime je složeno od *kolo* i od osnove *voz* glagola *voziti*, te uopće znači ili mjesto kud se voze kola (kolovoz = kolnik, kolski put) ili vrijeme kad se kola puna pokošenog žita iz polja voze (AR 1898-1903: 215-216).[27] Za naš mjesec kolovoz Reljković piše:

> Svu godinu vozaju se kola! …
> *Kolovozu* pak otud je ime,
> jer se veli sad' za kola vrime,
> ili zato, što se svaka rana
> s polja vozi do svojega stana,
> il' put utren što se sada praši,
> Putnik ide, niťse noći plaši. (Relković 1989: 324)

Reljković dakle navodi dva uzroka zašto se ovaj mjesec nazivlje kolovoz: tijesni krivudavi kolovozi seoski, tj. seoski putovi, sada su veoma prohodni, utrti, čak puni prašine pa je pravo vrijeme da se kola voze. A i zato što se doista poslije žetve vozi žito, slama i sijeno na kolima s polja, poljske se plodine kolima voze kući. Reljković kaže da se svu godinu vozaju kola, ali napose u kolovozu![28]

Gramatički gledano kolovoz je složenica, odnosno složena imenica od dvije osnove, odnosno leksema: od *kola* i *voz* ili vožnja. On se doista upravo i zgodno tako zove, jer su tada naši poljodjelci sa svojih polja na zaprežnim kolima vozili kući žito. Da nepotrebno ne opisujemo poslove: najprije su se uvažali snopovi žita, a onda bi vršalica s kamare sve ovršila na gumnu kod kuće, kad je došao za to red. Vozili su kući pšenicu i drugu hranu, pa sve to brižljivo spremali u svoje žitnice i hambare. Danas je i to drukčije, žitarice se otkupljuju i spremaju u silose.

---

[27] Naš pjesnik Petar Zoranić zove mjesec kolovoz *zrilovoća*, tj. mjesec zrelog voća. Negdje se za kolovoz kazalo i *gospodičnjak* jer se preobraženje Gospodinovo slavi 6. kolovoza.

[28] Tomo Maretić ne vidi jasno zašto se kolovoz tako zove kad kola voze ne samo u kolovozu (augustu), već cijelu godinu (1897: 252).

Rujan. Narodno ime za deveti mjesec je rujan, prema latinskom *septembar*. Mjesec koji obilježava berba grožđa. Ugodan je to mjesec kad danju nije prevruće, a noću opet nije prehladno. Reljković o rujnu ovako pjeva i pokazuje njegov korijen:

> *Rujnu* ime dopada od vina,
> kaže svaki to da je istina;
> kom' pitome brdo loze plodi,
> i, rađeno, rujnim vinom rodi,
> sad se grožđe već' rumeno vidi,
> Premda svatko još brat'ga ne slidi. (Relković 1989: 347)

Dakle, ime mjesecu rujnu prema Reljkoviću dolazi od rujna vina. Deveti mjesec godine kad sve ruji: ruji grožđe i čeka se bogata jesen. Voća ima na sve strane. To je gramatički promatrano običan pridjev. Znači sada prije svega isto što i *rumenkast*, *koji je blago rumen*, a *rujno* kao prvi dio pridjevskih složenica pokazuje da je ono što predstavlja drugi dio zapravo rujne nijanse, npr. rujnosmeđ, rujnokos. Rumen pak znači da ima tonove, nijanse crvene boje, da je crvenkast, ružičast, koji je takve boje, npr. rumena jabuka. Ali je rujan i predikatni atribut, pridjev koji označuje slučajno ili prolazno svojstvo neke imenice, a odnosi se obično na svoju imenicu i predikat. Ovdje pak znači *šarolik*. Tako naziv desetog mjeseca zgodno izražava šarolikost boja kojom se priroda u to doba godine posvud zaodijeva. Kako je samo lijepo promatrati u to vrijeme lišće na stablima! Rujan je dakle pridjev, ali nama on označava jedinstveno i stalno vrijeme u godini. Redovito ga uzimamo sama i koristimo kao imenicu.

Vrijedi spomenuti da ime rujan nije izvedeno od imenice *ruj* (grm – biljka, lat. *rhus cotynus*, koji se u rujnu počinje crveniti) jer bi onda glasilo *rujanj*.[29] Da je to uistinu tako, dobro potvrđuje to što Ukrajinci slično nazivaju naš deseti mjesec listopad svojim vlastitim imenom *žovten*, žućkasti, pomalo tj. umjereno žuti mjesec. Ali Ukrajinci rabe i naziv *veresen*. Rujan znači i žut, žućkast i crven, crvenkast; rumen, ružičast, načinjen od *ruj* s nastavkom *-an* kao dužan, miran, rodan (AR 1955: 250-251).

Akademijin rječnik donosi riječ *rujan* kao ime za deveti mjesec u godini. Poznati nam »Miklošić svodi riječ na korijen rju-, starslov. rjuti, reva, a to od rjova, rjuja; ispor. češ. riti, rvati (revati, rikati), lat. rugire (rikati, rukati, riknuti). Po Miklošiću ime je mjesecu rujan odatle, što se u to doba upaljuju jeleni za košutama (započinju svoju ljubavnu igru) i revu ili riču pred parenje –

[29] U molitveniku i pjesmarici Marijana Jaića *Vinac bogoljubnih pisama* (Budim, 1830.) rujan se zove *rujanj*. To spominje i Maretić u *Nastavnom vjesniku* na str. 244. i 251.

rujanje.[30] Riječ je praslavenska. Dolazi u većini slav. jezika, tako u staroslov. rujenj i rjujinj (adj. od rjuj, rika), u češ. rijen, ali znači: listopad…« (AR 1955: 250-251). To mišljenje prihvaća i naš akademik Stjepan Babić. Prema njemu dolazi ime »rujan po rici jelena, od stsl. riječi *rjujь* (rujь) 'rika'« (Babić 1990: 180). Teodoru Badurini se to uopće ne čini uvjerljivim, a još manje prihvatljivim. Za riku jelena znali su i znaju tek lugari i lovci. Velika većina pučanstva na nju uopće ne misli, jer nije u njihovu svagdanjem vidokrugu, pogotovo ne toliko i tako da bi baš po njoj prozvali čak cijeli jedan mjesec. Već su se neki pisci puno prije pitali: zašto *rujan* tumačiti od *rjuti*, revati, kad imamo »rujno vino« u tom mjesecu?

Listopad. Narodno ime desetome mjesecu je listopad, prema latinskome ime mu je *oktobar*. Riječ je sastavljena od *list* i *padati,* znači deseti mjesec u godini koji je dobio ime po opadanju lišća: mjesec u kojem lišće najviše opada s drveća, i općenito u biljaka. U njemu se crveni i žuti lišće koje bjelogorica odlaže na zemlju. U Akademijinu rječniku sub voce listopad, stoji: »a) vrijeme kad otpada lišće s drveća, samo u osobitome značenju za deseti mjesec u godini, oktobar. – isporedi kod lipanj. – Riječ je praslavenska; čudnovato je da u južnijem krajevima znači oktobar, tako je stslov. listopad (…), ali je češki i poljski listopad i maloruski listopad« (AR 1901-1910: 116-117). Sasvim je jasno da je listopadu ime po padanju lišća. Listopadu Reljković ovako obrazlaže ime:

> Ne istražuj *listopadu* ime,
> jerbo njega već' izdaje vrime,
> l i s t o p a d a, i goli se drvo,
> svašto hiti sad' u *ništo* prvo,
> sva se narav približaje kraju,
> i sve stvari svoj manjak poznaju! (Relković 1989: 372-373)

Prema njemu listopadom se zove zbog opadanja lišća. To je vrijeme opadanja lišća, kad počinju i obilnije kiše. Gramatički promatrano, to je složenica, složena od imenica, i to od: *list* i *pad*. Zato listopad kao naziv desetog mjeseca upravo zgodno izražava ono vrijeme u godini kada povenulo i usahlo lišće posvuda opada sa stabala.

---

[30] Tomo Maretić tako misli pa kaže: »'rujan' je u vezi sa starim glagolom '*rjuti*' … i dobio je ime od revanja nekih životinja za parenja, koje pada u to doba godine« (1897: 14). Inače, kad se u lekciji češkog i njemačkog jezika od 24. rujna 1999. govorilo na radio Pragu (Tschechisch gesagt) za rujan se kaže ovo: Die einen glaubten, ihre Vorfahren hätten den *zari* – September wegen des Lichtes so bezeichnet, da in diesem Monat alles so *zarit* – glänzt und strahlt. Andere wiederum sahen den *zari* im Zusammenhang mit dem *rijen* Oktober und dem Wort *rije* – dem Röhren der Hirsche, das in diesen Monaten der Brunftzeit zu hören ist«. Na internetskoj stranici http://archiv.radio.cz/deutsch/gesagt/24-9-99.html

I ovo ime mjeseca listopada donijeli su stari Hrvati, pouzdano se može tvrditi, sa sobom iz stare postojbine s visokih Karpata, jer ga još imaju i Česi. Oni pak njime označavaju jedanaesti mjesec, prema svojim klimatskim prilikama.

Studeni. Studeni je narodno ime za jedanaesti mjesec, prema latinskom zove se *novembar*. To je gramatički gledano određeni pridjev. Samo ime kazuje zašto ga nazivamo studeni: u njemu studi, što je studeno, hladno, ledeno, pogotovo u odnosu na mjesec koji mu prethodi, na listopad. Poučen time, puk mu je odredio baš to ime – studeni. Obično padaju guste magle i već prolijeće snijeg. To je doba kad u mnogim našim krajevima počinje biti ozbiljno hladno, s temperaturama ispod ništice. A to je i vrijeme kad se mnoge životinje uvlače dublje u svoja skrovišta. Poznata je ona narodna: Što prije zima pobjesni, to prije izbjesni. A Reljković o studenom ovako pjeva:

> *Studenomu* otuda je ime,
> jer studeno on izdaje vrime,
> dok izideš napolje, prid usti,
> on ti odmah i ćud svoju pusti!
> Odmah, rekoh: što tko većma diše,
> To se diže prid njim magla više … (Relković 1989: 395-396)

Gramatički gledano studeni je pridjev. Obično pazimo da za izricanje vremena ne uzimamo sam genitiv *studenoga*, nego dobro kažemo: *mjeseca studenoga*, ili: *u studenom*. Međutim, taj pridjev kod nas stvarno izražava jedinstveni i određeni odsjek godišnjeg vremena, pa ga zato skoro uvijek uzimamo sama i koristimo većinom kao imenicu. Zanimljivo je vidjeti kako ga drugi nazivju npr. Ukrajinci: *padolist*. Dakle, po imenu *studeni* ovo je čisti meteorološki naziv mjeseca.

Prosinac. Narodno ime dvanaestome mjesecu je prosinac, prema latinskom zove se *decembar*, *dekembar*. O mjesecu prosincu Reljković ovako pjeva:

> Naši vele, što sunce *prosiva,*
> da *prosincu* otud ime biva;
> jerbo, kada je uredna zima,
> tad svaki dan skoro sniga ima,
> il'se biju snigovni vitrovi,
> njeg' noseće vodi misec ovi,
> il' prid mrazom zbijaju se magle,
> koje jesu na bolesti nagle;
> otkudgoder tko *prosinca* hoće,

to je meni sve jednako voće,
što li sunce sad ridko *p r o s i v a,*
mlogi danak kaď brez njega biva,
što li star'ji sada žene mlade,
jer u polju svi oblito rade? –
Litos koji i žanju, i kose,
sada oni sebi druga *p r o s e*,
prose, rekoh: jer ženidba sile
neće, – nit'se silovani mile! … (Relković 1989: 416-417)

Po ovom bi se moglo zaključiti da se ovaj mjesec može zvati tako zbog prerijetkog prosijevanja sunca, ili od prosidbe ili prošenja bračnoga druga, koje se u to vrijeme obavlja. Pritom ga, piše Reljković na istom mjestu, »mallo sverbu ove Ricsi: prosim«. Ali ove riječi *svrbe* i mnoge od nas danas, pa ne možemo dobro odgonetnuti ime ovome mjesecu.

U Rječniku hrvatskoga jezika od Ivekovića i Broza čitamo: »Značenje (korijenu) prelazi u *svijetliti*: siv; *prosinac*; sinji; sijati; sinuti; sjati« (Iveković – Broz 2009: 260)[31]. I Akademijin rječnik bilježi potvrde za riječ prosinac, kao i druga značenja istog oblika, prosinac. Tako stoji: »1. PROSINAC, prosinca, m. ime dvanaestoga, u kajkavaca prvoga mjeseca, izvedeno od imenice« (AR 1952: 401). Pod br. 2 u tome se rječniku navodi biljka *prosinac,* pod br. 3 selo *Prosinac* u županiji varaždinskoj, a pod br. 4 *prosinac* kao vrsta kolača, koji se mijesi o Božiću (jamačno od prosa, ako nije u naše vrijeme, a ono je nekad bilo) govori se na Rabu. Možemo tomu dodati da se u popisima imena mjeseci susreće za decembar i *prosinac* i *prasinac*.[32]

Tomo Maretić ne uviđa zašto bi se *prosinac* tako zvao, jer da to ime dolazi »von der Zunahme des Tageslichtes«, od povećanja dnevnoga svjetla, i zašto bi upravo za to bio uzet glagol »prosinuti« (Maretić 1897: 252). Tomo Matić smatra: »Za *prosinac* se misli da bi mu ime moglo biti od glagola p r o s i n u t i, jer se sa zimskim solsticijem počinje doba, kada se sunce otimlje zimskim tminama« (Matić 1938-1939: 14), i povremeno probija kroz oblake i maglu. Jezikoslovac Stjepan Babić opširnije i temeljito analizira dosadašnja razmišljanja, pa spominje kako »V. Šaur odbacuje postanak od imenice proso, jer se ni jedan ratarski posao u to doba s prosom ne obavlja, a nema ni ritualne motivacije« (Babić 1990: 181). Ni veoma proširena sociološka motivacija od glagola

[31] Tu se citiraju *Korijeni*, tj. *Korijeni s riječima od njih postalijem u Hrvatskom ili Srpskom jeziku napisao Gj. Daničić*, Zagreb 1877.

[32] Usp. treće izdanje gramatike Marijana Lanosovića *Einleitung zur slavonischen Sprache,* Budim, 1795., str. 29. Imenik za prvih 10 mjeseci potpuno se slaže s imenikom u Kanižlićevoj *Rožaliji*, a za novembar se tu govori *studen,* a decembar je *prosinac* i *prasinac.*

prositi, ali u značenju *prosjačiti* ne dolazi u obzir, što bi bilo prema onoj narodnoj: *Tko prije nije radio, sada* (u prosincu) *prosi*. Ali i *prositi* u značenju: *zatražiti mladu u roditelja*. To ne bi moglo biti i nije vjerojatno, barem ne u vrijeme kad je nastao naziv prosinac. Babić kaže da su to sve primjeri pučke etimologije. On se posve slaže s K. Moszyńskim kad kaže da je etimologija riječi prosinac u cjelini nejasna (Babić 1990: 181). *Prosjenac*, *prosunac* i *prasinac* imena su prema nekima možda u vezi sa suncem, koje nakon zimskog suncostaja i najkraće obdanice »prosine« i opet pomalo počne povećavati obdanicu.

Prosinac je gramatički gledano imenica izvedena pomoću imeničkog nastavka *-c* iz prastare čakavske imenice *prosina*, što mi sada sasvim lijepo kažemo *prasetina*. Prosinac je imenica, koja izražava činitelja stalne radnje, tj. osobu koja ubija i sječe prasce. Ovaj su mjesec u godini nazvali naši pradjedovi tim imenom jer su u njemu po običaju ubijali i sjekli svinje, solili svinjsko meso i ujedno pravili svinjsku mast, koja je vrlo potrebna kroz hladno zimsko doba. Čak u mnogim našim krajevima i kroz cijelu godinu. Izrazom *prosina* nazivali su stari kroz stoljeća i mjesta na kojima bi uzgajali prasce i klali ih da bi dobili ukusnu prasetinu.[33] Badurina kaže da je tako u njegovu mjestu Lun na otoku Pagu.

To dovoljno pokazuju i primjeri iz slavenskih jezika: poljski se prasac kaže *prosiec*. Iz te se riječi lako može izvesti ime prosinac. U starom je češkom jeziku *prosina* značio svinjac, čakavski bi se reklo *praščar*. *Praščar* pak u slovenskom jeziku (u primorskome dijelu) danas znači koljač prasadi. U starom je češkom jeziku prosinac značio svinjac ili praščar.

Vrijedilo bi pogledati slike ili ilustracije godišnjih doba ili mjeseci u različitim starim knjigama ili kalendarima, kako su ih stari slikari bili prikazivali. Te nam ilustracije tumače imena mjeseci na svoj način. Tako je jedan nepoznati slikar (možda Jean Fouquet?) u petnaestom stoljeću prikazao mjesec prosinac u *Liber Officii Beatae Mariae Virginis*, koji se čuva u Strossmayerovoj galeriji u Zagrebu, kako čovjek maljem ubija krme.[34] Našlo bi se, držimo, još toga i drugdje, pa valja tako pogledati iluminacije za pojedine mjesece iz kalendara *Hrvojeva misala*, gdje se također lijepo vidi za prosinac, ako sam dobro upamtio, kako čovjek maljem ubija svinju.

[33] Tako u jednom mjestu pokraj Luna na otoku Pagu. U katalogu Nacionalne i sveučilišne knjižnice u Zagrebu susreće se 15 naslova dr. Teodora Badurine, pa i monografija o mjestu *Lun,* Washington, 1972. Budući da je Badurina starinom iz Luna, češće se u svojem članku o mjesecima poziva na Lun.

[34] Detalj iz tog oficija prikazan je u prigodnom katalogu *Strossmayerovi dani*, 8. –19. svibnja, Đakovo 2004., str. 9.

Naziv prosinac donijeli su stari Hrvati vjerojatno sa sobom iz svoje zakarpatske domovine. Naime, taj naziv za dvanaesti mjesec imaju još sada i Česi, *prosinec*.[35] Zato nam se svako drugo objašnjenje ne čini posve uvjerljivim. Čak nam se da učenjaci, koji misle kako su stari Slaveni zadnji mjesec u godini prozvali prosincem zato što se u njemu sunce obrne i počne vraćati s juga prema njihovim sjevernim krajevima, baš i nemaju pravo. Pa i dokazi im nisu baš posve uvjerljivi i nisu posve dovoljni da dokažu svoje tvrdnje. Koliko nam je dosad poznato, zakarpatski Hrvati, isto kao ni stari Česi, u ona stara vremena uopće nikome nisu bili poznati kao poznavatelji zvijezda, pogotovo ne kao astrolozi. Oni nisu živjeli u podneblju koje bi ih na to poticalo.

Umjesto zaključka. Naši su ljudi nekoć bili više povezani s prirodom i uza zemlju nego mi danas. Poistovjećivali su se prirodom, s njom su bili srasli. Stari su još govorili o Majci Zemlji, Majci Prirodi. I danas se govori o »našoj majci Zemlji« s obzirom na ekološke izazove i slično. U vidokrugu ljudi bile su šume, livade, polja i vinogradi. I baš po našim se narodnim nazivima za mjesece zorno vidi koliko su ljudi ušli u svoj stvaran poljodjelski život. Zemlja je za njih značila život. I nije ništa čudno da su zemlja, život i rad dali imena našim mjesecima. Šteta je što smo nekima zaboravili prava značenja. Istraživači pravilno zaključuju da su ovdje promatrana imena mjeseci u godini doista naša, hrvatska, slavenska, zaista su narodna jer su »po svojem značenju mogla nastati samo u narodu koji živi u prirodi i s prirodom« (Matić 1938./1939: 13). Nažalost, sve manje se zanimamo za prirodne pojave, ali je pohvalno što smo zadržali stare nazive za mjesece u godini.

Stoga smo zahvalni starim hrvatskim svećenicima fra Matiji Divkoviću i Antunu Kanižliću, Stipanu Reljkoviću što su zabilježili narodna imena mjeseci, kao i Adamu Filipoviću koji se njima koristio u svojim kalendarima. Ušla su u uporabu i održala se. Sad, kad ih susrećemo u svojim računalnim programima za obradu teksta kao svoju osobitost, više neće lako izaći iz uporabe. Doduše, ti programi za obradu teksta imaju mogućnost prilagoditi se potrebama korisnika, pa se može odabrati i nešto drugo. Kad bi to bili međunarodni nazivi koji vuku korijen iz latinskog je-

[35] Na internetskoj stranici http://archiv.radio.cz/deutsch/gesagt/24-9-99.html čitamo: »Der Ursprung der Bezeichnung für Dezember *Prosinec* ist wiederum umstritten. Viele nehmen an, dass der Monat früher *prasinec* hiess, so etwas wie Schweinemonat, da man vor Weihnachten ein *prase*, ein Schwein, schlachtete. Wahrscheinlicher ist jedoch, dass sich *prosinec* von – *svitit* scheinen, leuchten ableitet, da der Dezember der Lichtmonat ist. Existiert aber auch die Theorie, dass sich *prosinec* vom Verb *prosit* – bitten ableitet«. U slobodnijem prijevodu: Nesigurno je porijeklo naziva za *prosinac*. Mnogi pretpostavljaju da se taj mjesec prije zvao *prasinec*, znači mjesec svinja, jer se prije Božića klalo *prase*. Vjerojatnije je ipak da prosinac dolazi od – *svitit*, tj. svijetliti, jer je prosinac mjesec svjetla. Postoji i teorija, da se *prosinac* izvodi od glagola *prosit* – moliti. Što se pak Božića tiče, i danas se običava klati prase. Postoji i izreka: »Toviti (gojiti) prase uoči Božića« u značenju raditi u posljednji čas ono na što je trebalo misliti puno ranije.

zika, i oni imaju svoje značenje, svoje podrijetlo, pa bi ih svaki obrazovan čovjek isto tako morao poznavati. A mi se imenima smijemo podičiti kao svojim narodnim blagom.

Vidi se po svemu da naši jezikoslovci još nisu pouzdano načistu o podrijetlu imena baš svakoga mjeseca. I pored toga, s njima smijemo tvrditi kako su hrvatska imena nastala iz motrenja vremenskih promjena i pojava u prirodi koje nas u našem podneblju okružuju, kao i iz ratarskih radova tijekom godine. A kako većina ovih imena dolazi i u drugim slavenskim jezicima, smijemo zaključiti da su podrijetlom praslavenska, iz vremena zajedničke narodne i jezične zajednice, nastala na isti način kao i naša. Velika raznolikost u formi pojedinih imena pokazuje nesigurnost našeg jezičnog osjećaja. Ta pak nesigurnost dokazuje, zaključuje Tomo Maretić, da ta imena nisu ljudima bila onako poznata i obična kao što su druge riječi, npr. imena za dane u tjednu. Ta su se imena čuvala samo predajom, ne toliko živom uporabom, i to možda ne u običnom puku, već više među školovanim svijetom.[36] Premda su sva ta imena veoma stara, spominju se od petnaestoga stoljeća, ipak im nalazimo vrlo malo potvrda u književnim spomenicima sve tamo do sedamnaestoga stoljeća. U njima su dotada bila korištena latinska imena mjeseci. Ali su hrvatska narodna imena još u sedamnaestom vijeku, »ako ne čak i pod konac šesnaestoga, u našim krajevima toliko poznata, u Bosni možda još ranije rasprostranjena, da su ih i sastavljači kalendara na turskom jeziku upotrebljavali, i to kao glavne nazive mjeseci po sunčanoj godini« (Spaho 1930: 194-195).

Činjenica je da su u zapadnih Slavena većinom u primijeni narodna imena mjeseci, dok su u istočnih Slavena u upotrebi latinski nazivi. Česi i Poljaci služe se u potpunosti slavenskim nazivima za mjesece. Dobro je to znati. U vrijeme globalizacije i širenja engleskog jezika postoji opasnost da sami zaboravimo ili zapustimo svoje nazive za dijelove vremena što su ih naši pradjedovi imenovali »u vezi s rastenjem trave, s cvjetanjem svibe i lipe, sa žetvom i glavnim joj oruđem srpom, s dovoženjem žetve na kolima kući, s padanjem lišća s drveća i s početkom studenoga godišnjeg doba« (Matić 1938./1939: 13).

Da ne bi bilo puno nedoumica s obzirom na nejasnu etimologiju nekih imena, kao što su veljača, ožujak, rujan i prosinac, vjerujem da će se naći već netko tko će sa živim istraživačkim interesom podvrgnuti ocjeni tumačenja i prijedloge dr. Teodora Badurine. Držimo da je on također na navedena tumačenja negdje naišao, u krugu svoje samostanske braće o njima raspravljao i pokušao ih rastumačiti malo drukčije, sa željom da ta lijepa imena i sami možemo tumačiti puno jednostavnije i prirodnije nego li se običavalo činiti. Kad se ova tematika često pojavljuje, znači

[36] Usp. Maretić 1897: 252. Citirano prema Spaho 1930: 192.

da je po sebi zanimljiva. Uostalom, ta su imena stalno na svim ustima. Kad s naših naziva mjeseci skinemo patinu starine, njihovo nam značenje ne bi smjelo ostati nepoznato ili nejasno.

Uzgredno još nešto. U našim se medijima primjećuje iz dana u dan sve više kako naši građani otkako smo pristupili Europskoj uniji ubrzano prelaze na engleski i druge jezike, samo im hrvatski jezik, čini nam se, više i nije toliko bitan. Usprkos takvu trendu i neobičnoj sklonosti rashrvaćivanja cjelokupnoga hrvatskoga bića i bitka, a to stanje nije od jučer, držimo da se u toj zbrci naša tako stara i lijepa narodna imena, naša narodna baština više neće lako potisnuti iz uporabe.[37] Ali kad se o hrvatskom jeziku radi, kojim se služimo, mogli bismo ga bolje poznavati. Štoviše, kad smo se izborili za svoju samostalnu državu, onda bismo sami u njoj trebali voditi svoju jezičnu politiku. Ni prije pedeset i više godina, kad smo zamalo bili na koljenima, nismo ostali posve bespomoćni. U tom su olovnom vremenu naši književnici i jezikoslovci 17. ožujka 1967. objavili *Deklaraciju o nazivu i položaju hrvatskoga književnog jezika*. Bila je to prekretnica u obrani identiteta hrvatskog jezika. S borbom za svoj samostalni jezik započelo je u nas jedno novo doba slobode i odgovornosti za svoj jezik. Po jeziku smo sve što jesmo.

Naša čitateljska javnost je svojedobno bila obaviještena kako se već duže vrijeme priprema nacrt zakona o hrvatskom jeziku, o njegovoj službenoj uporabi. Javljeno je bilo da nacrt takva zakona pripremaju jezikoslovci pod okriljem Matice hrvatske. Budući da je ona naša najstarija kulturna ustanova, utemeljena prije 180 godina (1842. – 2022.), moglo se od nje očekivati da ga pripremi prije i bolje negoli itko drugi. Svoje zakone o jeziku odavno imaju brojni veliki i mali narodi, mi ga još nemamo.

Nakon što su prijašnji pokušaji bili osujećeni, nadu da bismo zakon ipak mogli dobiti pobudio je novi poticaj koji je još 2013. došao upravo iz kruga oko Matice hrvatske, i to od akademika Stjepana Damjanovića. S odobravanjem je bio dočekan Matičin pripremljeni i objavljeni prijedlog takva zakona. Nažalost, nije ušao u saborsku proceduru jer su ga negativno prikazali i odlučno odbili pojedini jezikoslovci, od kojih je po svojem položaju najistaknutiji ravnatelj Instituta za hrvatski jezik i jezikoslovlje iz Zagreba dr. Željko Jozić. Budući da je dr. Jozić osposobljen za visoke studije u Đakovu 1987., i to na onom istom biskupijskom liceju gdje je nekoć sâm Adam Filipović Heldentalski stjecao znanje, a onda nešto kasnije na njem poučavao pitomce sjemeništa – licejce, sigurno bi mu taj prastari Adam Filipović imao štošta prišapnuti. A ni Josip Stipan Reljković ne bi propustio posavjetovati mu ne toliko što, u kojem mjesecu i kako raditi u polju ili vrtu, već što poduzimati na širokoj, zajedničkoj njivi hrvatske prosvjete. Ne možemo se još pravo doumiti u čije se ime i za koga se to baš tako radi i namjerno ometa tuđi rad. Već su stari Latini

[37] Usp. Sekulić 1962./1963: 155-156; Matić, 1938./1939: 15.

govorili da ne valja previše oklijevati, osobito kad želimo postići uspjeh. Neposredne opasnosti prijete sve više, neke štetne posljedice su već uočljive. Zato treba što prije učiniti baš sve što može pomoći da se hrvatski standardni jezik kao živi organizam neprestano razvija i digne na razinu koju zaslužuje, da bude ono što i jest po svojem nazivu, hrvatski.

Suvremena izobrazba i uljudba od svih nas zahtijeva i očekuje više i bolje. Ako je nekomu do osobne kulture, onda mu mora biti stalo i do jezične kulture jer je sastavnica opće kulture i pismenosti. Još puno više od toga: jezik nam je zapravo osnovicom nacionalnog bića i bitka. Zato poštujemo naslijeđe starih naših svećenika, profesora i književnika poput Josipa Stipana Reljkovića i Adama Filipovića Heldentalskog, i mnogih drugih. Ovi su doprinijeli da su se ustalila do naših dana hrvatska narodna imena mjeseci, u govoru i na peru. To je bio njihov, i brojnih drugih i prije i poslije, skromni doprinos ne samo normiranju hrvatskoga jezičnog standarda već i oblikovanju modernoga hrvatskog nacionalnog identiteta. Ostala im je trajna časna uspomena među nama.

Izvori i literatura

1. Babić, Stjepan. 1990. Etimologija hrvatskih naziva za mjesece. »Gedenkenschrift für Reinhold Olesch. Slavische Forschungen«, 60: 227-232.
2. Babić, Stjepan. 1990a. *Hrvatska jezikoslovna čitanka*. Zagreb: Globus.
3. Barac, Višnja (prir.). 1965. *Stanko Vraz, Petar Preradović*. Pet stoljeća hrvatske književnosti. Knjiga 30. Zagreb: Zora, Matica hrvatska.
4. Bratulić, Josip. 1989. Josip Stjepan Reljković i njegov *Kućnik*. *Kućnik*. Vinkovci: KIC »Privlačica«.
5. Brunčić, Dubravka (prir.). 2007. *Adam Filipović Heldentalski. Život biskupa Mandića, pretisak i prijepis*. Đakovo/Osijek: DHK Ogranak slavonskobaranjskosrijemski, Đakovački kulturni krug.
6. Čelan Gaganić, Ante. 2007. *Pučke izreke o vremenu*. Imotski.
7. Čorkalo, Katica. 1993. Adam Filipović Heldentalski 1792.-1871. »Godišnjak«, 10/1992: 201-202.
8. Dukat, Vladoje. 1974. *Književno-prosvjetni rad Adama Filipovića Heldentalskoga.* Zagreb.
9. Đaković, Stjepan. 1930. U spomen svećenika. *Spomenica o stopedeset-godišnjici državne gimnazije u Vinkovcima 1780.-1930*. Osijek: Prva dionička tiskara: 77-78.
10. Ivanković, Ante. 2020. Hrvatski i međunarodni nazivi mjeseci. »Naša ognjišta« 49, 1-2.

11. Iveković, Franjo – Broz, Ivan 2009. *Rječnik hrvatskoga jezika* 1901. Svezak I., A–O, Svezak II., P–Ž. Pretisak. Zagreb: Naklada Dominović.
12. Jaić, Marijan. 1830. *Vinac bogoljubnih pisama*. Budim.
13. Krizin Sakač, Stjepan. 1943. Tragovi staroiranske filozofije kod Hrvata, o dvojno-petornom sistemu naziva 7 dana u tjednu i 12 mjeseci u godini. »Život« 24, 1: 9-24.
14. Lanosović, Marijan. 1795. *Einleitung zur slavonischen Sprache.* Budim.
15. Maretić, Tomo. 1897. Narodna imena mjesecima. »Nastavni vjesnik«. Časopis za srednje škole, 5: 241-253.
16. Marijanović, Luka. 2005. Josip Stjepan Relković i hrvatska narodna imena mjeseci u godini. *10. dani Josipa i Izvana Kozarca, Zbornik za 2004. godinu.* Ur. Katica Čorkalo Jemrić i Martin Grgurovac. Vinkovci: 110-147.
17. Matić, Tomo. 1938./1939. Hrvatska narodna imena mjeseci. *Hrvatski jezik, knjiga I*. 13-15.
18. Matić, Tomo. 1942. *Iz hrvatske književnosti u Slavoniji prije preporoda.* Zagreb: Hrvatski izdavački bibliografski zavod.
19. Miklošič, Franz. 1868. Die slavischen Monatsnamen. »Denkschriften der kaiserlichen Akademie der Wissenschaften, philosofisch-historische Klasse«, 17, 1: 1-32.
20. Pavić, Karlo. 1982. Ilirizam u Đakovu. *Zbornik Muzeja Đakovštine*, 2 (1): 121-152.
21. Pavić, Matija. 1911. *Biskupijsko sjemenište u Djakovu 1806.-1906.* Đakovo, 143-144.
22. Relković, Josip Stipan. 1796. *Kućnik što svakoga miseca priko godine … činiti i kako zdravje razložno uzdržati ima … u slavonskomu glasu izdade Josip Stipan Relković … parok u Vinkovcih.* Osijek.
23. *Rječnik hrvatskoga ili srpskoga jezika*. Sv. 5. 1898-1903. Ur. Pero Budmani, Tomo Maretić. Zagreb: Jugoslavenska akademija znanosti i umjetnosti = AR.
24. *Rječnik hrvatskoga ili srpskoga jezika*. Sv. 6. 1904-1910. Ur. Petar Budmani, Tomo Maretić. Zagreb: Jugoslavenska akademija znanosti i umjetnosti.
25. *Rječnik hrvatskoga ili srpskoga jezika*. Sv. 9. 1924-1927. Ur. Tomo Maretić. Zagreb: Jugoslavenska akademija znanosti i umjetnosti.
26. *Rječnik hrvatskoga ili srpskoga jezika*. Sv. 12. 1952. Ur. Tomo Maretić. Zagreb: Jugoslavenska akademija znanosti i umjetnosti.
27. *Rječnik hrvatskoga ili srpskoga jezika*. Sv. 14. 1955. Ur. Drago Grdenić. Zagreb: Jugoslavenska akademija znanosti i umjetnosti.

28. *Rječnik hrvatskoga ili srpskoga jezika*. Sv. 15, 1956. Ur. Josip Hamm.Zagreb: Jugoslavenska akademija znanosti i umjetnosti
29. *Rječnik hrvatskoga ili srpskoga jezika*. Sv. 16. 1956-1958. Ur. Josip Jedvaj. Zagreb: Jugoslavenska akademija znanosti i umjetnosti.
30. *Rječnik hrvatskoga ili srpskoga jezika*. Sv. 17. 1959-1962. Ur. Josip Jedvaj. Zagreb: Jugoslavenska akademija znanosti i umjetnosti.
31. *Rječnik hrvatskoga ili srpskoga jezika*. Sv. 18. 1962-1966. Ur. Josip Jedvaj. Zagreb: Jugoslavenska akademija znanosti i umjetnosti.
32. *Rječnik hrvatskoga ili srpskoga jezika*. Sv. 20. 1971-1972. Ur. Josip Jedvaj. Zagreb: Jugoslavenska akademija znanosti i umjetnosti.
33. Sekulić, A. 1962./1963. Naša narodna imena mjeseci. »Jezik« 11: 155-156.
34. Skok, Petar. 1973. *Etimologijski rječnik hrvatskoga ili srpskoga jezika*. Knjiga treća. Zagreb: JAZU.
35. Spaho, Fehim. 1930. Naši narodni nazivi mjeseci u turskim kalendarima iz sedamnaestog vijeka. »Glasnik zemaljskog muzeja u Bosni i Hercegovini«, 42: 184-204.
36. Šimundić, Mate. 1973./1974. Reljković i Relković. »Jezik«. Časopis za kulturu hrvatskoga književnog jezika, 21: 28-31.



Pozdrav iz Vinkovaca



Anica Bilić*

DIJALEKTNA ULAZNICA AKADEMIKA STJEPANA DAMJANOVIĆA U HRVATSKU JEZIČNU KULTURU

UDK 811.163.42:81'286Damjanović,S.

Akademik Stjepan Damjanović poznati je sveučilišni profesor i hrvatski jezikoslovac paleoslavističkoga i paleokroatističkoga usmjerenja, jedan od najvrsnijih proučavatelja i najtemeljitijih poznavatelja hrvatske jezične povijesti i pismene kulture, posebice hrvatskoga glagoljaštva i staroslavenske baštine. Malo je poznato da ima i autorskih pjesničkih tekstova i da je izvorni govornik idioma slavenskoga dijalekta pa će istraživačka i interpretativna pozornost u ovomu radu biti usmjerena na njegov široj javnosti i akademskoj zajednici manje poznat rad.

Ključne riječi: Stjepan Damjanović, Strizivojna, šokački govor, slavonske teme, zavičajna poezija

Strizivanjac

Stjepan Damjanović rođen je u Strizivojni, slavonskom selu istočne Đakovštine, kojemu je identitetsko obilježje stoljećima davalo šokačko poljodjelsko stanovništvo i tradicijska kultura sa šokačkim govorom kao prirodnom jezično-govornom okruženju ruralne agrikulturne zajednice. Našavši se na raskrižju važnih željezničkih prometnih pravaca, Strizivojna se udaljila od tradicijskoga, a školovanjem sinovi njezinih stanovnika i šokačkih rodova zauzeli su istaknuto mjesto u hrvatskom znanstvenom, književnom, obrazovnom i javnom životu kao što su, uz akademika Stjepana Damjanovića, znanstvenik, povjesničar i književnik Stanko Andrić, brat mu Ivan Andrić, pjesnici Franjo Džakula, Mato Zlatko Damjanović, strizivojnski župnik, pjesnik i hagiograf Mitar Dragutinac i dr.

* Dr. sc. Anica Bilić znanstvena je savjetnica u trajnom zvanju i upraviteljica Centra za znanstveni rad u Vinkovcima Hrvatske akademije znanosti i umjetnosti.

Strizivojnski govor – materinski jezik

»Stara Šokica, majka moja«[1]

Tradicijska kultura Šokaca kompatibilna je s izvornim, autentičnim idiomom autohtonih mještana Strizivojne. Materinski jezik kao funkcionalno prvi jezik idiom je kojega usvajamo bez svjesnog učenja u obiteljskom okruženju te ga nazivamo još jezikom kolijevke i jezikom predaka. Njime mislimo, sanjamo i komuniciramo u obiteljskoj zajednici te se identificiramo sa širom zajednicom i narodnim idiomima zbog čega ga smatramo etničkim jezikom.

Materinski jezik kao prvi idiom koji je Stjepan Damjanović usvojio u obitelji strizivojnski je govor, jedan od posavskih govora slavonskoga dijalekta. Strizivojnski je govor šokački, staroštokavski i ikavsko-jekavski.

Vertikalnim bilingvizmom obilježeno je jezično okružje Stjepana Damjanovića tijekom osnovnoga i gimnazijskoga obrazovanja u Strizivojni, Vrpolju i Požegi kada usvaja standardni idiom, koji počiva na novoštokavskoj osnovici, a nakon što je na Filozofskom fakultetu diplomirao jugoslavenske jezike i književnosti te ruski jezik i književnost filološko polilingvalno područje postaje radnim okružjem njegovih budućih znanstvenih preokupacija. Istančani jezični senzibilitet i filološke sklonosti odredile su njegov budući znanstveni put te je interesno područje usmjerio na starija hrvatska jezična razdoblja, hrvatsko glagoljaštvo i staroslavenski jezik, kojemu je posvetio najveći dio svojega radnoga vijeka.

Glavne osobine svojega materinskoga idioma opisao je na fonetsko-fonološkoj, morfološkoj, sintaktičkoj i leksičkoj razini u članku *Zabilješke o govoru i imenu Strizivojne* te objavio 1998. u prigodnom zborniku radova *Strizivojna, o 300. obljetnici prvoga poznatog zapisa*. Lakoća opisivanja gramatike strizivojnskoga govora kao i ispisivanje ilustrativnih konkretnih primjera iz živoga narodnoga govora proizlazi iz idealne situacije u kojoj se u jednoj osobi nalazi izvorni govornik i informant, zapisivač i opisivač-filolog s velikim filološkim znanjem i poznavanjem imanentne gramatike govora koji opisuje, gramatike standardnoga jezika te staroslavenskoga jezika.

Članak *Zabilješke o govoru i imenu Strizivojne* nastao je u prigodnom kontekstu o obljetničkoj tristotoj godišnjici prvoga poznatoga zapisa imena Strizovojna te prof. dr. sc. Damjanović znanstvenim diskursom kao javnim diskursom reprezentira govornu zbilju svojega rodnoga mjesta u njemu samome pred zajednicom iz koje je potekao te mu je zbog jezične i identitetske homo-

[1] Stipo Damjanović, »Majka«, u: *Popucale štrange i kajasi…,* ur. Josip Užarević, Udruga za zaštitu prirodne i kulturne baštine »Različak«, Strizivojna, 2003., str. 58.

genosti važna interaktivna komunikacija s njom, pogotovu stoga što im je sadržaj zajednički, poznat iz prve ruke, a to je strizivojnski govor.

Komunikacija autora i recipijenata u članku »Zabilješke o govoru i imenu Strizivojne«

Budući da metadiskurs podrazumijeva društveno djelovanje znanstvenoga diskursa i interaktivnu komunikaciju autora i recipijenata, analizirat ćemo metadiskursne jezične elemente u njegovu članku *Zabilješke o govoru i imenu Strizivojne*. Prema Hylandovoj klasifikaciji metadiskursa razlikujemo interaktivnu i interakcijsku dimenziju metadiskursa.[2] Interaktivna dimenzija podrazumijeva sredstva kojima autor organizira diskurs vodeći brigu o potrebama i očekivanjima recipijenata. Navest ćemo interaktivna metadiskursna sredstva i oprimjeriti ih navodima[3] iz analizirana članka:

1. *Oznake prijelaza* koje ukazuju na značenjske veze između dijelova diskursa (dodavanje, uspoređivanje, posljedicu), a izriču se najčešće veznicima i priložnim izrazima:

   »S obzirom da nam je namjera govoriti o govoru jednog sela, potrebne su nam prilično podrobne podjele da bismo taj govor smjestili unutar hrvatske jezične cjeline. **Stoga**, jer je riječ o štokavskom govoru, podsjećamo da govore Hrvata štokavaca možemo, prema našoj dijalektologiji, podijeliti u četiri dijalekta: a) slavonski, b) novoštokavski – ikavski, c) istočnobosanski, d) novoštokavski – ijekavski.«

2. *Strukturne oznake* kojima označava unutartekstualne granice i podjele teksta na dijelove: *Zabilješke o govoru, Oblici, Sintaksositnice, Posuđenice, Zabilješke o imenu Strizivojne.*

3. *Endoforičke oznake* kojima autor vodi recipijenta upućujući ga na prethodne ili sljedeće dijelove teksta:

»**Primjeri koje smo dosad naveli pokazuju otkud je koja posuđenica došla** i time govore kadšto o našim vezama, češće o našoj potčinjenosti.«

---

[2] Ken Hyland, *Metadiscourse: Exploring Interaction in Writing,* London, 2008; Tatjana Balažic Bulc, Vesna Požgaj Hadži, »Interakcijske retoričke strategije u znanstvenom diskursu (na primjeru znanstvenoga jezika Ivana Ivasa)«, *Govor*, 34, 2, 2017., str. 127–150; Lidija Orešković Dvorski, *Tekstna vezna sredstva u hrvatskom i francuskom znanstvenom diskursu*, Filozofski fakultet, Zagreb, 2021.

[3] Svi navodi su iz članka: Stipo Damjanović, »Zabilješke o govoru i imenu Strizivojne«, u: *Strizivojna,* Zbornik radova o 300. obljetnici prvog poznatog zapisa imena, ur. Stanko Andrić, Đakovo – Strizivojna, 1998., str. 11–24. Sva isticanja boldom označila Anica Bilić.

4. *Referencijalne oznake* koje upućuju na izvore i podržavaju argumente:

   »Znameniti hrvatski dijalektolog **Stjepan Ivšić** u svojoj čuvenoj raspravi ***Današnji posavski govor*** podijelio je posavske govore u 9 skupina, a u prvu skupinu ubrojao i ova mjesta: Babina, Greda, Sikirevci, Kruševica, Gundinci, Beravci, Velika Kopanica, Divoševci, Čakovci, Vrpolje, Strizivojna, Stari i Novi Perkovci, Trnava.«

   »U svojoj knjizi ***Đakovačka toponimija*** **(1995.) profesor Šimundić** kaže da je ono nastalo »od starog imema Strizivoj<Strezivoj promjenom e>i«.

5. *Oznake pojašnjenja*

   »Sve druge riječi koje označavaju dijelove tijela hrvatske su (**jer su to vrlo stare riječi i često rabljene**) pa nam riječ *bubreg* napominje kako su dugo i bespogovorno Turci u našim krajevima vladali.«

Interakcijski metadiskursni jezični elementi odnose se na autorovo eksplicitno pojavljivanje u tekstu te uključivanje recipijenata u tekst. Analizirat ćemo retoričke strategije kojima se autor uključuje u znanstveni diskurs, obraća recipijentima, aktivno ih uključuje u tekst i usmjerava njihovu pažnju, a to su: *strategija ograđivanja, strategija pojačavanja, strategija izražavanja odnosa autora prema izloženoj tvrdnji, strategija izravnog obraćanja recipijentima* i *strategija vlastitog angažiranja*.[4]

1. *Strategije ograđivanja*

   Autor znanstvenoga diskursa koristi među retoričkim strategijama i metadiskursnim sredstvima ograđivače, kojima otvara prostor drukčijem mišljenju. Oznakama ograđivanja ublažava svoje tvrdnje iz obzirnosti prema recipijentu kako bi oblikovao svoj prostor u zajednici, a istovremeno ostavio prostora i recipijentima za prihvaćanje ili odbacivanje iskazanoga:

   »**Obično se** kaže i misli da hrvatski jezik ima tri narječja: čakavsko, kajkavsko i štokavsko.«

   »Sve to ipak ne smeta da **možemo u vrlo velikom broju** slučajeva reći: strizivojnski se to kaže tako i tako.«

2. *Strategija pojačavanja* retorička je strategija kojom autor izražava sigurnost u izricanju određene tvrdnje ne ostavljajući prostor alternativnom mišljenju. Pojačivači upućuju na izricanje kategoričkih stavova, obično česticama *naravno, dakako, naročito, posebno, zapravo*.

[4] Tatjana Balažic Bilc, Vesna Požagaj Hadži, »Interakcijske retoričke strategije u znanstvenom diskursu (na primjeru znanstvenoga jezika Ivana Ivasa)«, *Govor*, 34, 2, 2017., str. 127–150; Lidija Orešković Dvorski, *Tekstna vezna sredstva u hrvatskom i francuskom znanstvenom diskursu*, Filozofski fakultet, Zagreb, 2021.

»**Naravno**, i Šokci i oni drugi često govore »književno« (stručno bi se reklo: standardnim hrvatskim jezikom) ili, još češće, nekom mješavinom svojega (strizivojnskoga ili kojeg drugog) govora i književnog jezika, a nisu rijetka ni miješanja između govora i govora.«

»**Naravno**, ne treba misliti da među tim selima nema razlike u govoru, ali ona su najbliža, napose po naglascima, a taj je kriterij profesoru Ivšiću bio najvažniji.«

»**Naravno**, govori se mijenjaju kroz vrijeme i doseljavanjem većega broja novih stanovnika; oni se mijenjaju pod utjecajem drugih govora, pod utjecajem književnoga jezika koji učimo u školi, srećemo se s njime u sredstvima javnoga priopćavanja.«

»Već po imenima tih dijalekata **jasno je** da se strizivojnski govor nalazi u skupini a).«

»Ako npr. navedemo riječi kao što su *bluza, broš, buket, ondulirati, kostim, kravata, pantalone* i ako kažemo da su sve podrijetlom francuske, **lako ćemo zaključiti** da su Francuzi imali važnu ulogu u oblikovanju europske mode pa su s njom izvozili i svoje riječi.«

3. *Strategija izražavanja odnosa autora prema izloženoj tvrdnji* s oznakama kojima iznosi eksplicitno afektivne komentare i stavove (afekt, iznenađenje, slaganje i dr.):

   »Sve ove riječi počinju slovom a, a kad bismo ih sve pokušali popisati, **iznenadio** bi nas njihov broj.«

   »**Zanimljiva** je situacija s imenicom *poso* (nastala od *posal* preko oblika posao) koja se javlja i u obliku *posov* u skladu s općom težnjom u hrvatskom jeziku da osnovna imenica m. r. završava na suglasnik.«

   »Množinski padeži su i inače **zanimljiviji** jer, kako je riječ o staroštokavskom govori, nisu izjednačeni dativ, lokativ i instrumental množine: jesti dajemo *konjem, prascem, govedam i svinjam*…«

4. *Strategija izravnog obraćanja recipijentima* stvara privid dijaloga s recipijentima i aktivnoga sudjelovanja u stvaranju teksta:

   »S obzirom da **nam je namjera govoriti** o govoru jednoga sele, **potrebne su nam** prilično podrobne podjele da **bismo** taj govor **smjestili** unutar hrvatske jezične cjeline.«

   »**Spomenut ćemo** još dvije osobine strizivojnskoga suglasničkoga sustava.«

5. *Strategija angažiranja autora u tekstu* ili njegove eksplicitne prisutnosti u tekstu može se iščitati u prvom licu jednine ili »autorskom ja«:

   »**U svome ću tekstu podsjetiti** na neke osobine toga govora.«

»U malom popisu riječi **koje sam ponudio** nema ni jedne engleske riječi…«

»Sve dosad spomenute internacionalne riječi dio su i strizivojnskoga govora, ali, **kao što sam rekao**, one su ušle u rječnike svih europskih jezika.«

»**Upozorit ću** na nekoliko osobina strozivojnskoga govora koje se tiču skladnje, tj. slaganja riječi u rečenice.«

»Autorsko ja« retorička je strategija u funkciji *toposa naglašene subjektivnosti*. Budući da je znanstvenom diskursu svojstvena nepersonalna komunikacija,[5] preporuka je koristiti »autorsko mi« ili »mi skromnosti« (prvo lice množine) te pasivne konstrukcije ili bezlične glagolske oblike:

»Za imena nekih mjesta lako **možemo reći** kako su nastala, tj. što je njihov korijen.«

»*Blef* bez teškoća **možemo zamijeniti** riječju varka…«

»Grčka riječ *dialektos* obično **se prevodi** kao narječje ili kao govor pa **bismo mogli reći** da je *dijalekt* dio veće jezične cjeline, najčešće zemljopisno ograničen: neki hrvatski dijalekt, dakle, zemljopisno je ograničen dio općehrvatskoga jezika.«

Uporabom osobnih zamjenica i posvojnih pridjeva naglašava se pripadnost istoj ruralnoj, govornoj i identitetski homogenoj zajednici:

»Kada bi dijalektolog koji ne poznaje strizivojnski govor ušao u **naše selo** i poslušao prave govornike strizivojnskoga govora, on bi npr. odmah mogao postaviti ovakvo pravilo: »Jat u strizivojnskom govoru ima dvije vrijednosti: ako je dug, govori se *i*, ako je kratak, govori se *je*«. Laiku to pravilo ne kaže ništa, ali ono znači da se u **našem govoru** kaže *lip*, ali *ljepota*, *dite*, ali *đeteta*, *vrime*, ali *vremena*.«

»Ponekad se u **našem govoru** nalazi *je* tamo gdje nikada nije bilo *jata*, nego je od iskona *i* pa umjesto *siromah* kažemo *sejroma*, umjesto *šljivik* kažemo *šljevik*, a umjesto *koliba* kažemo *koleba*.«

Digresijama autor aktivno uključuje recipijente u diskurs i usmjeruje njihovu pažnju:

»Naravno, i Šokci i oni drugi često govore »književno« (**stručno bi se reklo: standardnim hrvatskim jezikom**) ili, još češće, nekom mješavinom svojega (**strizivojnskoga ili kojeg drugog**) govora i književnog jezika, a nisu rijetka ni miješanja između govora i govora.«

[5] Josip Silić, *Funkcionalni stilovi hrvatskoga jezika*, Disput, Zagreb, 2006., str. 47.

Upućivanje na zajedničko znanje također je oznaka uključivanja recipijenata u diskurs:

»U malom popisu riječi koje sam ponudio nema ni jedne engleske riječi, a **kao što znamo**, u XX. stoljeću engleski je postao glavnim svjetskim jezikom i puno engleskih riječi je prodrlo u druge jezike pa tako i u hrvatski.«

»**Poznate su** reduplikacije zamjenica u torlačkom dijalektu i u makedonskom jeziku pa bi i ovdje moglo biti riječi o svojevrsnom balkanizmu.«

»Autorsko ja« i »autorsko mi« u funkciji je naglašavanja pripadnosti autora zajednici strizivojnskih govornika i identitskoga poistovjećivanja. Metadiskursnim retoričkim strategijama kao što su strategije ograđivanja, pojačavanja, izražavanja odnosa prema izloženoj tvrdnji, izravnoga obraćanja recipijentima i vlastitog angažiranja autor nastoji pokazati svoju orijentaciju prema zajednici recipijenata s kojom je blizak i dijeli intimno poznavanje istoga organskog idioma i njegove imanentne gramatike, tj. strizivojnskoga lokalnoga govora kao svojega i njihova prvoga funkcionalnoga, materinskoga jezika.

Znanstveni i akademski diskursi emocionalno su prazni,[6] međutim akademik Damjanović emocijski ga je obogatio korištenjem metadiskursnih retoričkih sredstava kojima je privukao recipijente, posebice aktiviranjem i interakcijske dimenzije metadiskursa, a da pri tome nije iznevjerio norme i očekivanja, ali je aktivirao metadiskurs kao društveni čin ovisan o kontekstu, recipijentima i svrsi. Nadilazi pasivnu recepciju teksta jer ga namjenjuje jedinstvenoj zajednici okupljenoj oko jednoga mjesta i jednoga govora te emocionalno i racionalno angažiranoj u prigodnom kontekstu i obljetničkoj situaciji. Prigodan govor i pisani tekst upućuje na zavodljivost materinskoga jezika i govora, koji povezuje pojedince u zajednicu.

Materinski jezik ključan je za identitet svakoga pojedinca koji njime ovladava simboličkim sustavom za mišljenje i za međuljudsku komunikaciju. Individuacija i socijalizacija istodobni su međusobno povezani procesi jer se čovjek razvija i kao pojedinac i kao društveno biće. Materinski jezik sredstvo je njegove primarne socijalizacije, njime usvaja iskustva jezične zajednice, najprije obiteljske, potom šire lokalne i zavičajne zajednice, a usvajanjem standardnoga idioma uključuje se u javni govor i život nacionalne zajednice i kulture. Usvajanje drugih stranih jezika kao sredstava sekundarne socijalizacije stječe mulitkulturalno iskustvo koje također utječe na oblikovanje identiteta.[7]

---

[6] Dario Abram, *Emocijski diskurs*, Seminarski rad, mentor Lada Badurina, Sveučilište u Rijeci, Filozofski fakultet, Odsjek za kroatistiku, Rijeka, 2013. http://www.academia.edu/2505586/Emocijski_diskurs_in_Croatian Preuzeto 22. rujna 2015.

[7] Gvozden Flego, »Bilješke uz pojam identiteta«, *Hrvatski nacionalni identitet u globalizirajućem svijetu*, ur. Neven Budak, Vjeran Katunarić, Pravni fakultet u Zagrebu, Zagreb, 2010., str. 49–62.

Stípo Damjanović u lokalno-zavičajnoj zbirci »Popucale štrange i kajasi...«

»I pričat ćemo stare priče
I žalit što sve ne traje duže«[8]

Svoj materinski šokački idiom opisao je znanstvenim diskursom u navedenom članku, a kreativno ga je koristio i transformirao i u pjesnički diskurs. Na slavonskom dijalektu u studentskim danima 1967. napisao je pjesmu *Subotnje predvečerje* s temom iz svakodnevnoga života seoskoga puka u kojoj niže realističke slike sa seoskim motivima u spontanim životnim situacijama i manifestacijama. Prva slika referira se na eksterijer seoskoga dvorišta, druga na interijer sobe, treća na hodološki prostor sela – *leniju*. Žanrovske figure *snaše, babe, đevojke, čobana, dide* i *mališana* nisu individualizirane niti su dio kolektiva. Ostvarena slikovitost i deskriptivnost asociraju na seoske žanr-scene u području slikarstva.

Žanrovsko slikarstvo donosi prizore iz svakodnevnoga života običnih ljudi zabavljenih zajedničkim aktivnostima kao što su kakve svečanosti, zabave, tržnice, sajmovi i sl. U skupnim scenama figure nemaju identitet kao u portretu, ali nisu ni kolektivne poput onih u historijskim slikama kao velikom žanru. Žanr-scena ili mali (sitni) žanr prikazuje obične ljude u spontanim manifestacijama i nenamještenim pozama svakodnevnih praksi trseći se dati realistički prikaz, a pokatkad sentimentalni ili pak romantizirani. Seoska žanr-scena prikazuje autentične seljake i njihove poslove u ruralnom ambijentu inzistirajući na prirodnosti. Takva je pjesma *Subotnje predvečerje*, ostvarena dijalektnom riječju i književnim izražajnim sredstvima.

Autentičnosti ruralnih slika tradicijske agrikulturne zajednice u kronotopski određenoj deskriptivnoj besubjektnoj pjesmi *Subotnje predvečerje* pridonosi uvelike leksik svojstven govorima slavonskoga dijalekta: *avlija, snaša, kapija, ogledalo, marama, lenija, kolija*. Oblici *dida* i *đevojka* pak donose fonetsko-fonološke odlike lokalnoga ikavsko-jekavskoga govora Strizivojne prema pravilu: »Kratko *je*, ako se nađe iza suglasnika *d* i *t*, izaziva jotovanje pa zato u strizivojnskom govoru čujemo: *đeca, đedovina, đevojka, đever, žđela, ćeli* (za: htjeli), *šućela* (za: šutjela) itd.«[9] Neposredna deskripcija i običnost svagdana sentimentalno su poantirani te se recipijent ne može oteti idiličnom dojmu isječka slavonskoga ladanjskoga života tradicijskoga kronotopa, smještena u okrilje subotnjega predvečerja kada završava radno vrijeme i nastupa sveto vrijeme nedjeljnoga odmora za tijelo te obnove duhovnoga i običajnoga života sela u *posvečanom* ruhu.

---

[8] Stipo Damjanović, »Stari moj druže«, u: *Popucale štrange i kajasi…,* str. 55.

[9] Stipo Damjanović, »Zabilješke o govoru i imenu Strizivojne«, u: *Strizivojna,* Zbornik radova o 300. obljetnici prvog poznatog zapisa imena, ur. Stanko Andrić, Đakovo – Strizivojna, 1998., str. 13.

Pjesma je uvrštena u skupnu lokalno-zavičajnu zbirku *Popucale štrange i kajasi...*, objavljenu 2003. u izdanju Udruge za zaštitu prirodne i kulturne baštine »Različak« u Strizivojni. Uz već spomenuto *Subotnje predvečerje* u navedenoj zbirci objavio je prof. dr. sc. Damjanović pjesme *Zov sela, Kruška, Stari moj druže, Cigo* i *Majka,* a potpisao se slavonski obilježenim antroponimom *Stípo*, čime naglašava pripadnost zajednici i interpresonalnoj komunikaciji unutar obiteljske i seoske zajednice, gdje taj oblik, osim što upućuje pripadnost dijalektu, ima hipokoristično značenje i tvorbu. *Stípo* je dvosložno ime muškoga roda sa sufiksom *–o* i dugouzlaznim naglaskom, izvedeno od osnovnoga imena Stjepan. U slavonskom dijalektu muško ime sa sufiksom –a i kratkosilaznim naglaskom *Stȉpa*, izvedeno iz osnovnoga imena Stjepan, ima značenjsku razliku: *Stípo* ima hipokoristično značenje, a *Stȉpa* nehipokoristično.

U zborniku radova *Strizivojna, o 300. obljetnici prvoga poznatog zapisa* iz 1998. također se potpisuje kao Stipo Damjanović premda se radi o znanstvenom diskursu. U tom zborniku objavio je i članak *Stjepan Ivšić u Strizivojni 1906. i 1912. godine* u kojemu se referira na njegovo kapitalno djelo *Današnji posavski govori* iz 1913. i rukopisne bilježnice s terenskoga istraživanja posavskoga poddijalekta s usmjerenom pozornošću na Strizivojnu te donosi Ivšićevu leksičku građu s upisanim akcenatskim znakovima zabilježenu u tom selu 1906. i 1912.

Slavonični poetski ruralizam

»Oranica je rodila mene«[10]

Uz već spomenuto *Subotnje predvečerje*, u zbirci zavičajnih stihova lokalnih pjesnika *Popucale štrange i kajasi...* Stipo Damjanović napisao je standardnim idiomom i objavio pjesme *Zov sela, Kruška, Stari moj druže, Cigo* i *Majka* te ih slavonično semantizirao.

U okrilju postmodernih poimanja kulture i društva identitet se potvrđuje u slavoničnosti koja se referira na književnu i jezičnu, dijalektnu baštinu, a odnos prema njoj treba biti afirmativan kako bi bila progresivan čimbenik u suvremenim interpretacijama i pristupima kulturi, a ne regresivan čimbenik koji baštinu konzervira, pretvara u kič ili odbacuje.

Slavonični se ruralizam u pjesničkom mikrokozmosu Stipe Damjanovića očituje u tematsko-motivskom rekvizitariju s neizostavnom zemljom i oraničnim krajolikom (*Zov sela*), florom (*Kruška*) i faunom (pas *Cigo*) te prisnim i iskrenim obiteljskim i prijateljskim vezama (*Majka, Stari moj druže*).

[10] Stipo Damjanović, »Zov sela«, u: *Popucale štrange i kajasi…,* str. 53.

Zemlja je dominanta u svjetonazoru ravničara i njegovu pogledu na svijet, a upisana kao nezaobilazna tema u kontinentalnom, panonskom diskursu oko koje se vrti semantička os. Zemlja je metafora opstanka, širine, vegetativne plodnosti, materijalnoga blagostanja, predmet je obožavanja i idolopoklonstva te mjerilo rada i bogatstva. Utječe na oblikovanje filozofije fatalizma i hedonizma, na emocionalnu percepciju, favoriziranje prirode i tjelesnosti.[11]

Komunikacija između lirskoga subjekta i oraničnoga krajolika toliko je prisna da lirski subjekt ugrađuje krajolik u sebe te doseže najviši stupanj identifikacije s njim u pjesmi *Zov sela*:

> Oranica je rodila mene
> I miris zemlje ostao u men,
> Sve poljske boje upile zjene,
> Srce mi draška sa rale grumen.[12]

Stihovi upućuju ne samo na zajedništvo nego i na jedinstvo čovjeka i prirode u tradicijskom životu koje se manifestira kroz procese poistovjećivanja tijela i zemlje te maternaliziranja zemlje ili pripisivanja majčinstva zemlji koja rađa i hrani djecu prirode, u čemu se očituje antropomorfno poimanje svijeta.[13] Uporaba obiteljske metaforike naglašava povezanost čovjeka i prirode, privrženost ljudi zemlji na teritorijalno-geografskom determiniranom prostoru Slavonije. Plodnost, rodnost i prakse hranjenja poveznice su zemlje i majke. Usporedba majke sa zrelom žitnom stabljikom i pšeničnim klasom potvrđuje ujedno i težinu položaja žene na selu i poljodjelskih radova, povezanih s borbom za opstanak:

> Staru Šokicu
> Majku moju,
> Život pritiskao teško.
> Pognula se
> kao žitna stabljika
> Pod prerodnim klasom.[14]

Tradicijski čovjek živio je u tijesnoj vezi s prirodom, ovisan o sezonskom i cikličkom konceptu vremena ratarske zajednice, čiji je opstanak ovisio o vegetacijskom ciklusu, ciklusu plodnosti prirode, o količini plodina potrebnih za prehranu i život.

---

[11] Vinko Brešić, *Slavonska književnost i novi regionalizam*, Matica hrvatska, Ogranak Osijek, Osijek, 2004., str. 106.

[12] Stipo Damjanović, »Zov sela«, u: *Popucale štrange i kajasi…,* str. 53.

[13] Ante Stamać, »Romantička metaforika«, u: Ante Stamać, *Passim*, Split, Logos, 1989., str. 60–75.

[14] Stipo Damjanović, »Majka«, u: *Popucale štrange i kajasi…,* str. 58.

Slavonska zemlja nije u Damjanovićevim stihovima lirska apstrakcija, nego je istinski doživljena u poetskim slikama ruralnih eksterijera i prirodnoga krajolika, ispunjena herbarijem i bestijarijem, što posvjedočuje optimalan antropološki utjecaj na prirodu, a to je s današnjega gledišta stvar prošlosti, fiksirane u tekstualnoj zbilji koja je u stanju pobuditi nostalgiju za boljim, starim vremenima, ali i ekokritičku svijest te potaknuti ekološko književno stvaralaštvo ili klimatsku fikciju unutar književnosti antropocena. Okrenutost prošlosti, boljem vremenu, prožetom sentimentom, kao i refleksivna nostalgija pobuđuju i podižu u recipijentu kritičku svijest te dovodeći u vezu nekadašnji i sadašnji život ukazuju na deficite sadašnjosti te osim kritičkoga potencijala pokazuje da nostalgija ima osnažujuće djelovanje.

Semantička struktura Damjanovićeva stihovlja potvrđuje važnost međuljudskih odnosa i ističe ljubav prema majci i prijatelju, zemlji, selu, psu, slavonskim krajolicima i seoskom životu. Pjesma *Cigo* prinos je animalističkoj književnosti i *hommage* hrvatskom ovčaru, »rundavom, sporom, mudrom ćuki«[15], brižnom čuvaru stada, vjernom čovjekovu prijatelju i pratitelju u stočarskim praksama.

Slavoničnost, posvjedočenu prisnom vezom čovjeka i zemlje, upotpunjuju i bliski odnosi među članovima zajednice i prijateljska povezanost te potvrđuju kulturni identitet homogene i solidarne tradicijske zajednice. U pjesmi *Stari moj druže* lirski subjekt Ti-oslovljavanjem prospekcijski zamišlja neposrednu usmenu komunikaciju u dvorišnom eksterijeru sa starim prijateljem, a zbog prostorne udaljenosti, u trenucima tuge, usamljenosti i odvojenosti od matične sredine sugerira i priželjkuje pismo kao pisani oblik komunikacije i sublimaciju za oralno-auralnu komunikaciju tradicijske zajednice.

Nostalgično šokaštvo

»Nađi svoj mir kraj rodnih njiva!«[16]

Nostalgičnim lamentima i tonovima prožeto je stihovlje ispisano perom Stipe Damjanovića za studentskih dana u Zagrebu 1967. – 1969., a prouzročeno izmještenošću iz vlastita doma i zavičaja te mu pjesničko stvaranje omogućuje preživljavanje na daljinu, čime potvrđuje produktivnu i kreativnu snagu nostalgije. Posebice je to uočljivo u pjesmi *Zov sela* gdje je nostalgija prouzročena prostornom distancom i odvojenošću lirskoga subjekta od rodnoga sela, obitelji i prijatelja. Ne mogavši odoljeti zovu srca i sela, nostalgične emocije o povratku sprema u stihove. Na nostal-

[15] Stipo Damjanović, »Cigo«, u: *Popucale štrange i kajasi…*, str. 57.

[16] Stipo Damjanović, »Zov sela«, u: *Popucale štrange i kajasi…*, str. 53.

giju prouzročenu vremenskom dimenzijom upućuje pjesma *Stari moj druže* u kojoj lirski subjekt mašta o susretu u budućnosti sa žaljenjem zbog prolaznosti:

I pričat ćemo stare priče
I žalit što sve ne traje duže,
Lagano uzdišuć gledati nebo…[17]

U pjesmi se susreću idealizirana prošlost (*stare priče, stari druže*) i željena budućnost u odioznoj sadašnjosti izraženoj meteorološkom metaforičnom slikom, kojom lirski subjekt potvrđuje svoju bliskost sa svijetom prirode, ugrađenim u koncept mišljenja i izražavanja, čime naglašava semantičku i stilskoizražajnu objedinjenost:

Opet oblaci što tugu nose
Po mome nebu prijeteći kruže…[18]

Pjesma *Stari moj druže* temelji se na prospektivnoj nostalgiji, koja proizlazi iz potreba u sadašnjosti s utjecajem na stvarnost u budućnosti te računa na restorativnu nostalgiju[19] u željenom dijalogu s najboljim prijateljem iz djetinjstva i rane mladosti, čime nostalgija potvrđuje potencijal samopozicioniranja nostalgičara i uspostavljanja prekinutih društvenih veza.

Nostalgija je »emotivno nabijena, osobna«, a favorizira »izgubljeno vrijeme, ljude, predmete, osjećaje, mirise, događaje, prostore, odnose i vrijednosti – u oštrom kontrastu prema manje vrijednoj sadašnjosti – žali zbog njihovog gubitka.«[20] U pjesmi *Cigo* nostalgija proizlazi iz osjećaja gubitka svega što mu je ispunjavalo život u slavonskom selu, a izraženoga nizom negacija:

Sad nema Cige. Nema mog stada,
Ni polja nema, lenije ni šume,
Opasna žurba velikog grada
Vječni je nemir usadila u me.[21]

Retrospektivna nostalgija u pjesmi *Subotnje predvečerje* referira se na idilične seoske slike iz prošlosti i pobuđuje čežnju za prošlim oblicima tradicijskoga života. Osjećaj nedostatka i odsutnosti sublimira se u stabilnost pjesničkoga svijeta i slika. Življeno iskustvo posredovano tekstom u

[17] Stipo Damjanović, »Stari moj druže«, u: *Popucale štrange i kajasi…*, str. 55.

[18] Isto.

[19] Svetlana Boym, *The Future of Nostalgia*, Basic Books, New York, 2001., str. 13–16.

[20] Mitja Velikonja, *Titostalgija*, XX vek, Beograd, 2010., str. 31–32.

[21] Stipo Damjanović, »Cigo«, u: *Popucale štrange i kajasi…*, str. 57.

stanju je osigurati osjećaj završenosti te može kroz sredstva ponavljanja transcendirati emocije čežnje, žala i boli zbog prošlosti, pridonijeti njihovu razrješenju i suočavanju s promjenama.[22]

Pjesme Stipe Damjanovića ukapaju se u nostalgičnu kulturu s nostalgijom »odozdo«, odnosno u kulturu recipijenata predisponiranih za nostalgični sentiment,[23] koji su nositelji određenoga kolektivnoga identiteta, a govorom, mjestom i kulturom povezani u homogenu zajednicu. Uklapaju se i u stanje duha Slavonije od pedesetih godina XX. stoljeća kada motivi iz tradicijskoga života i kulture postaju simbolima čežnje i nostalgije za izgubljenim vremenom i zavičajem, simbolima Šokadije u izumiranju, a s vremenom i simbolom individualnoga i kolektivnoga identiteta Šokaca.

Individualni identitet oblikuje se u pregovaranju s ranije konstruiranim kolektivnim identitetima. U Damjanovićevim se pjesmama očituje tzv. neposredni identitet prema Kaufmannovoj tipologiji identiteta koja razlikuje biografski od neposrednoga identiteta.[24] Biografski identitet narativni je identitet u obliku priče o sebi, a neposredni je identitet u obliku slika o sebi, nabijenih emocijama, a ovisnih o kontekstu. Kada je pojedinac ugrožen određenim okolnostima, aktivira se neposredni identitet kao obrambeni mehanizam slažući slike sa značenjskim uporištima ispunjene smislom i smještajući ih na sigurno mjesto, koje jamči stabilnost,[25] a to su poetske slike ispunjene samopriznanjem te u konačnici rezultiraju identitetskim učvršćivanjem. Promjena prebivališta te odlazak iz ruralne sredine u urbanu životno je iskustvo koje mladoga studenta dovodi do zamućenja vlastitoga identiteta i preispitivanja samoga sebe te mu nalaže uklapanje u multikulturalnu sredinu s drukčije oblikovanim kolektivnim identitetima s kojima je stupio u proces pregovaranja i usvajanja. Slike i emocije sredstva su iznalaženja sebe i mehanizmi identitetskoga stvaralaštva prema Kaufmannu.[26] Nostalgične slike interpretiranih pjesama povezuju prošlost i sadašnjost, osobno i kolektivno, a sretan ishod iznalaženja sebe poantirano potvrđuje pjesma *Majka* iz 1985., koja je vremenski i ugođajno udaljena od pjesama napisanih od 1967. do 1969. godine:

> Zato su dlanovi moji
> Puni zlatnog zrnja.[27]

---

[22] Jelena Marković, *Pričanja o djetinjstvu: život priča u svakodnevnoj komunikaciji*, Biblioteka Nova etnografija, Zagreb, 2012., str. 309.

[23] Mitja Velikonja, *Titostalgija*, XX vek, Beograd, 2010., str. 44.

[24] Jean-Claude Kaufmann, *Iznalaženje sebe*, Antibarbarus, Zagreb, 2006., str. 109–137.

[25] Isto kao 24, str. 130–137.

[26] Isto, str. 87. str. 87.

[27] Stipo Damjanović, »Majka«, u: *Popucale štrange i kajasi…*, str. 58.

Identitet i socijalizacija u multikulturalnoj sredini urodili su plodovima, fiksiranim u slici metaforičnoga zlatnoga pšeničnoga zrnja, koje ikonografski, identitetski i simbolično reprezentira Slavoniju žitnicu s jamstvom opstanka radinim pojedincima i njihovim potomcima bez obzira na kojem polju radili, a zahvaljujući generacijskom transferu i bliskim vezama među članovima obiteljske zajednice.

Stjepan Damjanović i »Šokačka rič«

Interes za dijalekte akademik Stjepan Damjanović pokazivao je od samoga početka svojega znanstvenoga rada te potvrdio doktorskom disertacijom pod naslovom *Interferiranje hrvatskih dijalekta i općeslavenskoga književnoga jezika u hrvatskoglagoljskim tekstovima XV. stoljeća*.

Interes za slavonski dijalekt potvrdio je, uz ostalo, sudjelovanjem na Znanstvenom skupu *Slavonski dijalekt*, održanom 2004. u Vinkovcima u okrilju *Šokačke riči 2*, kulturne i znanstvene manifestacije posvećene proučavanju, čuvanju, njegovanju staroštokavskih, šokačkih govora. U članku »Šokačka rič u *Kućniku* Josipa Stipana Relkovića« analizira udio slavonskoga dijalekta u toj stihovanoj enciklopediji seoskoga gospodarstva iz 1796. godine u kontekstu standardizacije hrvatskoga jezika u kojoj su aktivno sudjelovali pisci iz Slavonije. U tekstu mlađega Relkovića Damjanović pronalazi žive šokačke riči i materinski, šokački govor kao sredstvo pisanoga izražavanja što konkretno posvjedočuje ikavskim odrazima jata (*svit, čovik*), riječima bez glasa *h* (*lad, rana*), palataliziranjem prijedloga ispred palatala (*š njom*), pojedinim padežnim oblicima (*noćom, konjma*), participima (*privarit, udarit*), starim neizjednačenim padežnim nastavcima u dativu, lokativu i instrumentalu (*po zemalja, po usti*) i dr. Osim dijalektnoga sloja Relković je u *Kućniku* koristio i jezik hrvatske pisane baštine, a promatrajući odnos živoga govora i pisanoga jezika Damjanović zaključno ističe da Josipu Stipanu Relkoviću »privrženost »šokačkoj riči« nije prepreka sudjelovanju u procesu oblikovanja zajedničkoga književnojezičnoga idioma«.[28]

»Šokačka rič i šokački ugođaj« tema je Damjanovićeva rada na Znanstvenom skupu *Slavonski dijalekt*, održanom na *Šokačkoj riči 7* u Vinkovcima 2009. godine. U tom članku akademik Stjepan Damjanović analizira prisutnost nestandardnojezičnih elemenata u romanu *Šuma i Šokci* Mare Švel te u svoj znanstveni diskurs unosi emociju i sliku kako bi naglasio svoje oduševljenje istraženim i nađenim: »(…) šokački jezični signali doimlju (se) kao ukrasi od bijele svile na bijelom platnu: ne možete ih vidjeti bez posebne pozornosti i ne može ih uočiti baš svatko. Namijenjeni

[28] Stjepan Damjanović, »Šokačka rič« u *Kućniku* Josipa Stipana Relkovića«, *Šokačka rič 2*, Zbornik radova Znanstvenoga skupa *Slavonski dijalekt*, ur. Anica Bilić, Zajednica kulturno-umjetničkih djelatnosti Vukovarsko-srijemske županije, Vinkovci, 2004., str. 125.

su boljem čitateljskom ukusu.«[29] Zahvaljujući svojemu velikom filološkom znanju, materinskom šokačkom govoru te profinjenom ukusu profesionalnoga recipijenta pronašao je lekseme *zamance, stabar, zimina, natapati, šta, potkoličari, sjenara, vagaši, feršteri, kasatori, aldumaš, ajziban, peškir, šlinga* i dr., koje je Mara Švel inkorporirala u svoje standardnojezično književno tkanje stilski opravdano i s mjerom.

Kada govori ili piše o materinskom jeziku, Stjepan Damjanović unosi u znanstveni diskurs emociju i toplinu jer po njegovu mišljenju »materinski idiom je onaj kojim se čovjek najpotpunije i najizravnije obraća Bogu i ljudima.«[30] Potpora koju na taj način daje govorima slavonskoga dijalekta sublimira nekadašnji odnos prema nestandardnim idiomima. Stariji naraštaji pamte da su materinski i lokalni idiomi u jezičnom obrazovanju smatrani pogrešnim, nepoželjnim, manje vrijednim, znakom neobrazovanosti i jezične nekulture. Okomita dvojezičnost i imanentna gramatika nisu bili relevantni u stjecanju jezičnih znanja i svladavanju komunikacijskih vještina. Standardni i nestandardni idiomi bili su u konfliktnom odnosu. Stav se prema nestandardnim idiomima radikalno mijenja i revidira te se danas drži da su jednako vrijedni svi idiomi, ali treba znati gdje je kojemu mjesto, tj. treba ih funkcionalno koristiti ili kako izrijekom kaže: »i govori imaju svoje mjesto i ni na koji ih način ne treba tjerati jer postoje ne tako rijetke životne situacije kad je bolje poslužiti se govorom nego standardom.«[31]

Baština u naslijeđe, Festschrift u čast

»Dlanovi su moji puni zlatnog zrnja«[32]

Stjepan Damjanović ostvario je respektabilan opus i stvorio kapitalna djela posvećena staroslavenskom jeziku te hrvatskom književnom i standardnom jeziku. Znatno manji dio svojega opusa posvetio je slavonskom dijalektu, ali ga nije zanemario niti zanijekao. Premda je književnopoetski diskurs efemerno zastupljen u njegovu opusu, a slavonskodijalektni udio na margini njegova znanstvena bavljenja, identitetski su važni kako za njega osobno tako i za hrvatsko jezikoslovlje, napose dijalektologiju jer je slavonski dijalekt zanemaren i zasjenjen standardnim idiomom te dijalektima kajkavskoga i čakavskoga narječja koji su kvalitativno i kvantitativno znatno bolje pozicionirani. Pjesme pisane standardnim idiomom motivsko-tematski i ugođajno su slavonične.

---

[29] Stjepan Damjanović, »Šokačka rič i šokački ugođaj«, *Šokačka rič 7*, Zbornik radova Znanstvenoga skupa *Slavonski dijalekt*, ur. Anica Bilić, Zajednica kulturno-umjetničkih djelatnosti Vukovarsko-srijemske županije, Vinkovci, 2010., str. 101.

[30] Isto kao 28. str. 125.

[31] Isto, str. 124.

[32] Stipo Damjanović, »Majka«, u: *Popucale štrange i kajasi…*, str. 58.

Strizivojnski govor kao šokački, staroštokavski govor prvi je njegov govor, materinski jezik, ulaznica u zajednicu kao konstitutivni element društvenosti, koji mu je omogućio povezati se s drugima te oblikovati individualni i kolektivni identitet kao individua i društveno biće, a poslije ga je proširivao drugim jezičnim iskustvima i znanjima te povezivao s najstarijim razdobljima hrvatske pismenosti i pisane kulture, kao i drugim jezičnim područjima u multikulturalnom okruženju.

Strizivanjci imaju čast da je Stjepan Damjanović *Strizivanjac* rođen u Strizivojni te da je daleko premašio lokalne granice i okvire, nadmašio mnoge zauzevši istaknuto mjesto svojim znanstvenim i visokoškolskim radom te iznimnim institucijskim doprinosima hrvatskoj akademskoj i znanstvenoj zajednici na Filozofskom fakultetu Sveučilišta u Zagrebu, Hrvatskoj akademiji znanosti i umjetnosti te Matici hrvatskoj. Slavonija je svoju zahvalnost izrekla na sebi svojstven, slavonski, šokački način: zbog vrijednih i iznimnih postignuća kojima je povećao udio Slavonije i Slavonaca u hrvatskoj znanosti, napose jezikoslovlju, akademika Stjepana Damjanovića *Zajednica kulturno-umjetničkih djelatnosti Vukovarsko-srijemske županije* nagradila je velikim dukatom s pratećom poveljom u Vinkovcima 2004. na kulturnoj i znanstvenoj manifestaciji *Šokačka rič 2,* posvećenoj proučavanju, čuvanju i njegovanju govora slavonskoga dijalekta.

Festschrift i moj članak u njemu gesta su zahvalnosti filološki i slavonskodijalektno osviještenih pripadnika akademske i znanstvene zajednice akademiku i prof. dr. sc. Stjepanu Damjanoviću na svim znanstvenim i kulturnim dobrima koje ostavlja u naslijeđe s ljubavlju, a njima će zahvaljujući generacijskom transferu osnaživati buduće naraštaje kao i svijest o iznimnoj i velikoj hrvatskoj jezičnoj, književnoj i kulturnoj baštini, koja nas obilježava, definira i identificira u kulturnoj geografiji, održava i čini prezentnim u sadašnjem vremenu globalnoga svjetskoga poretka.

Izvori i literatura

1. Abram, Dario. 2013. *Emocijski diskurs* (Seminarski rad, mentor Lada Badurina). Rijeka: Sveučilište u Rijeci, Filozofski fakultet, Odsjek za kroatistiku.
2. http://www.academia.edu/2505586/Emocijski_diskurs_in_Croatian. Preuzeto 22. rujna 2015.
3. Balažic Bulc, Tatjana, Požgaj Hadži, Vesna. Interakcijske retoričke strategije u znanstvenom diskursu (na primjeru znanstvenog jezika Ivana Ivasa). 2017. »Govor«, 34, 2: 127–150.
4. Boym, Svetlana. 2001. *The Future of Nostalgia*. New York: Basic Books.
5. Brešić, Vinko. 2004. *Slavonska književnost i novi regionalizam*. Osijek: Matica hrvatska, Ogranak Osijek.
6. Damjanović, Stipo. 1998. Zabilješke o govoru i imenu Strizivojne. *Strizivojna. Zbornik radova o 300. obljetnici prvog poznatog zapisa imena*. Ur. Stanko Andrić. Đakovo – Strizivojna: 11–24.
7. Damjanović, Stipo. 1998. Stjepan Ivšić u Strizivojni 1906. i 1912. godine. *Strizivojna. Zbornik radova o 300. obljetnici prvog poznatog zapisa imena*. Ur. Stanko Andrić. Đakovo – Strizivojna: 111–117.
8. Damjanović, Stjepan. 2004. Šokačka rič u *Kućniku* Josipa Stipana Relkovića. *Šokačka rič 2. Zbornik radova Znanstvenoga skupa »Slavonski dijalekt«*. Ur. Anica Bilić. Vinkovci: Zajednica kulturno-umjetničkih djelatnosti Vukovarsko-srijemske županije: 119–126.
9. Damjanović, Stjepan. Šokačka rič i šokački ugođaj. *Šokačka rič 7. Zbornik radova Znanstvenoga skupa »Slavonski dijalekt«*. Ur. Anica Bilić. Vinkovci: Zajednica kulturno-umjetničkih djelatnosti Vukovarsko-srijemske županije: 101–109.
10. Flego, Gvozden. 2010. Bilješke uz pojam identiteta. *Hrvatski nacionalni identitet u globalizirajućem svijetu*. Ur. Neven Budak, Vjeran Katunarić. Zagreb: Pravni fakultet u Zagrebu: 49–62.
11. Hyland, Ken. 2008. *MetadiscourSe: Exploring Interaction in Writing.* London.
12. Kaufmann, Jean-Claude. 2006. *Iznalaženje sebe*. Zagreb: Antibarbarus.
13. Marković, Jelena. 2012. *Pričanja o djetinjstvu: život priča u svakodnevnoj komunikaciji*. Zagreb: Biblioteka Nova etnografija.
14. Orešković Dvorski, Lidija. 2021. *Tekstna vezna sredstva u hrvatskom i francuskom znanstvenom diskursu*. Zagreb: Filozofski fakultet, Open press.

15. Silić, Josip. 2006. *Funkcionalni stilovi hrvatskoga jezika*. Zagreb: Disput.
16. Stamać, Ante. 1989. Romantička metaforika. *Passim*. Split: Logos: 60–75.
17. Užarević, Josip (ur.). 2003. *Popucale štrange i kajasi…* Strizivojna: Udruga za zaštitu prirodne i kulturne baštine »Različak«.
18. Velikonja, Mitja. 2010. *Titostalgija*. Beograd: XX vek.

Katica Čorkalo Jemrić*

SLAVONSKE TEME I OBZORI STJEPANA DAMJANOVIĆA

UDK 808.62-05Damjanović, S.

Dopustite mi da posvetni svoj tekst u povodu 75. obljetnice akademika Stjepana Damjanovića započnem neformalno i osobno. Poznajem ga od ranih devedesetih godina prošloga stoljeća kad nas je mnoge povezala i na zajedničko djelovanje u kulturi i znanosti pozvala ratom ranjena Slavonija. Otada na moju policu s knjigama stižu što darovane što kupljene knjige našega svečara, poredane jedna uz drugu onim redom kojim su izlazile u javnost. Sve sam ih pomno pročitala i mnogošto iz njih naučila, obogaćena ne samo sadržajem i smislom izraženoga nego i vještinom autorova izražavanja, gdje pod ruku idu znanstvenik istraživač i profesor koji tumači i poučava specifična filološka znanja iz najstarijega doba naše pismenosti i književnosti u povojima, uključivši u to i svekolike grafijske i pravopisne zamke u dešifriranju glagoljičnih tekstova. Zahvaljujući takvim knjigama stjecao je Damjanović čitatelje, a zahvaljujući retoričkim vještinama naraštaje je svojih studenata približio povijesti i tradiciji hrvatskoga glagolizma – dragocjenoj zakladi naših umnih i marljivih predaka.

Za filološku struku i znanost opredijelio se zarana, još za studentskih dana, kad je imao priliku učiti od velikih učitelja, a potom ih slijediti i postati jednim od njih. Zato smo ponosni što je Slavonac i što svoj zavičaj tako srčano i na razne načine zastupa, najbolje i najtrajnije knjigama, među kojima su *Slavonske teme*[1], bliska mi i draga lektira.

Objavljivanje knjige takva naslova potaknuli su autorovi prijatelji misleći da bi se njome postigla dva cilja ujedno: pokazalo bi se javnosti da se ugledni hrvatski filolog bavio i zavičajnim temama, a s obzirom da u njima progovara o Slavoncima koji su trajno zadužili hrvatsko jezikoslovlje, književnost i kulturu, vidjelo bi se da ih nije malo i da su u svojim područjima među najboljima.

* Dr. sc. Katica Čorkalo Jemrić književna je znanstvenica i umirovljena voditeljica Ogranka Hazu Vinkovci.

[1] Stjepan Damjanović, *Slavonske teme*, Zagreb: Pergamena, 2006.

U *Slavonske teme* uvrstio je autor devetnaest tekstova, za koje u prvi mah pomislimo da ih povezuje samo naslov knjige, no to je tek jedna od više poveznica kojima je ta specifična knjiga umrežena u čitav Damjanovićev stvaralački opus. Za mene su *Slavonske teme* iz više razloga i autobiografska knjiga, i to ne takva kakve se uglavnom pišu, u prvom licu jednine i s autorom u glavnoj ulozi. U njoj je pak glavna uloga pripala zaslužnim drugima: dvojici Relkovića, ocu Matiji Antunu i sinu Josipu Stjepanu, dvojici Kozaraca, Josipu i Ivanu, velikanima J. J. Strossmayeru i Franji Račkom, franjevcu Kaji Agjiću, podunavskom Hrvatu Anti Sekuliću, povjesničaru Matiji Mesiću, jezikoslovcima Maretiću, Hammu i Jonkeu te suvremenom književniku Martinu Grgurovcu, a privilegirana pozicija u knjizi namijenjena je dvojici odabranih – velikom filologu Stjepanu Ivšiću i strizivojnskom župniku Mitru Dragutincu, »od čije ljubavi za knjigu nisam vidio veće« (2006: 8), kaže pisac za učena i omiljena svećenika. Samo toj dvojici u *Slavonskim temama* pripadaju tri naslova, Hammu dva, od kojih jedan naslov dijeli s Jonkeom, a kad je riječ o naslovima, spomenimo još četiri: dva se odnose na jedinstveni spjev hrvatske prosvjetiteljske književnosti u Slavoniji, na *Kućnik* Relkovića mlađega, a dva na toponim Strizivojna, selo u kojem se autor rodio i s kojim je trajno povezan.

Svi tekstovi u *Slavonskim temama* – filološke rasprave, prikazi knjiga i udžbenika, biografski pregledi i ogledi, posreduju isto ono što Damjanović u znanosti i životu zastupa i što on profesionalno i ljudski jest. Identifikacijske poveznice s autorom u toj se knjizi ne mogu izbjeći, jer očito i tu funkcionira čuvena Buffonova krilatica »Stil je sam čovjek«.

I da ne duljim, o čemu ili komu god raspravljao i zaključivao, ostaje naš autor u području filologije kojom se cijeloga života s voljom i ljubavlju bavi. Zato se i događa neizbježno: govoreći o filolozima izražava svoje misli, znanja i spoznaje, stavove i načela, iskustvo i osjećaje. Neutralan i neosjetljiv prema temama o kojima u toj knjizi piše on i ne može biti, što ne znači da je pristran i neobjektivan. Naprotiv! Kad govori o osjetljivim pitanjima, odmjeren je i važe svaku riječ da ne rekne koju suvišnu i znanstvenoj istini nepriličnu.

Naposljetku želim reći da me s knjigom *Slavonske teme* vežu i osobne relacije: draga mi je zbog petorice mojih Vinkovčana, Relkovića, Kozaraca i Grgurovca, pisca i nakladnika s kojim četrdeset godina surađujem, a i zato što mi u sjećanje doziva davne studenske dane kad sam revno slušala predavanja strogoga Josipa Hamma i uvijek ozbiljna i dostojanstvena Ljudevita Jonkea. Zrcale se u toj Damjanovićevoj knjizi djela i sudbine povijesno poznatih osoba, diskretno kazujući kroz kakve su teškoće prolazili naši najbolji ljudi, zbog kojih kroz život idemo uzdignute glave i nesvjesni koliko su nas obilježili i koliko nam trebaju njihova djela – *atlantida* koja ne smije potonuti.

Prva četiri teksta u *Slavonskim temama* odnose se na pitanja standardizacije hrvatskoga jezika i procese odabiranja iz različitih hrvatskih jezika i govora kojima se do standardizacije došlo. Za istraživanje tih procesa poslužila su autoru dva epa iz razdoblja prosvjetiteljstva u Slavoniji, *Satir* i *Kućnik* oca i sina Relkovića i tekstovi franjevca Kaje Agjića.

Za početak rasprave o tim procesima izabrao je Damjanović naslov *Rajićeva izdanja Relkovićeva »Satira«*, a zašto je tako postupio, doznat ćemo kad tekst dočitamo. Riječ je, naime, o Rajićevoj preradi Relkovićeva epa koja je izazvala negodovanje i hrvatskih i srpskih autora. I dok se u nas tvrdilo da je riječ o krivotvorini, na drugoj se strani Rajića optuživalo za kvarenje srpskoga književnog jezika, iako je on sam mislio da ga unapređuje i gradi, koristeći se trima, u tadašnjoj srpskoj književnosti postojećim jezičnim sustavima – staro(crkveno)slavenskim, srpskoslavenskim i ruskoslavenskim.

Ukazujući na razlike između Relkovićeva hrvatskoga i Rajićeva srpskoga književnog jezika, sažeo je Damjanović bit svojih razmatranja o Rajićevim intervencijama u sadržaj i jezik *Satira* u nedvojben poučak: »Ti zahvati pokazuju kako Rajić jezik hrvatske književnosti nije držao svojim i kako je bio uvjeren da srpsko čitateljstvo ne može prihvatiti Relkovićev tekst ako ga ne prevede.« (2006: 16) Stoga je uzaludno, nastavlja Damjanović, iscrpljivati se u prijeporima oko takvih i sličnih prerada, a korisno prionuti svestranoj analizi njihova jezika i upozoriti na još neistražene predstandardizacijske procese »koji su doveli do oblikovanja dvaju standarda: hrvatskoga i srpskoga« (2006: 16). Nema dakle sumnje da se radi o prenošenju izvornoga pjesničkog djela iz jednoga u drugi jezični sustav, a Rajić je paradigmatski primjer za otvaranje teme o standardizaciji hrvatskoga jezika, kojoj je prekretnica XVIII., a ne XIX. stoljeće i hrvatski narodni preporod, kako se tvrdilo. Stoga su sve češće u fokusu istraživačkih interesa štokavštinom napisana djela pjesnika iz Slavonije, Kanižlića, Katančića, Došena, Ivanošića i obojice Relkovića.

A zato je za standardizaciju hrvatskoga jezika, osim *Satira*, važan i *Kućnik* Josipa Stjepana Relkovića. Uzevši u obzir deseterački tekst spjeva s predgovorom pjesnikovim i bilješkama ispod i sa strane teksta, analizirao je Damjanović obilježja Relkovićeva književnoga jezika, navodeći što je u njemu usvojeno iz slavonskoga, odnosno šokačkoga govora, a što iz književnih izvora, uključivši u to i pjesnikove književne tvorbe te specifično stručno nazivlje kakvo dotad u hrvatskome književnom jeziku za predmete i poslove u poljodjelstvu nismo imali. Utvrdivši usto i kako je Relković rješavao slovopisne i pravopisne probleme, zaključuje Damjanović da je pjesnik *Kućnika* »jedan od onih koji su našem modernom jezičnom standardu udarali temelje« (2006: 26), iskoristivši pritom i baštinjene i književno još neostvarene mogućnosti hrvatskoga jezika.

Na više je načina i franjevac Kajo Agjić pridonosio standardizaciji hrvatskoga jezika. Izričito se zalažući za primjenu hrvatskoga jezika u svim službenim i javnimn poslovima, bio je spreman i sam se odreći zavičajne ikavice u korist zajedničke hrvatske (i)jekavice, našavši poticaj za tu odluku i u kajkavcima koji su se također odrekli dragoga svoga *kaja*. A na hrvatski je jezični standard marljivi franjevac Kajo mislio i kad se zdušno zalagao za zamjenu latinizama i drugih tuđica hrvatskim riječima.

Najviše je članaka, izravno ili neizravno, posvećeno tematici hrvatskoga glagoljaštva i glagolizma te njihovu značenju za nacionalnu kulturu i samosvijest. Naravno, autor je tu na vlastitu istraživačkom tlu i želi nas s jedne strane uputiti u baštinu koju najbolje poznaje, a s druge nam strane predočiti tko su u tom području njegovi zaslužni prethodnici i koliko smo im i u čemu zavazda i on i mi dužni.

U nizu tih članaka prvi se odnosi na ćirilometodsku problematiku iščitanu iz prepiske dvojice prijatelja i suradnika, povjesničara Franje Račkoga i biskupa J. J. Strossmayera. Zagovarajući približavanje slavenskih naroda kao protutežu tuđinskim vlastima, oslanjao se biskup Strossmayer, uz ostalo, i na kapitalnu misiju Slavenskih apostola, »to više što se, noseći naslov i srijemskoga biskupa, smatrao nasljednikom svetoga Metoda« (2006: 48), a u tom ga je ustrajno podržavao i savjetovao Franjo Rački, znanstvenik svjetskoga glasa u pitanjima ćirilometodske baštine, prevažne za ukupnu hrvatsku kulturnu, jezičnu i književnu povijest.

U pomno proučenim pismima iščitava Damjanović plodove njihove suradnje, u kojoj je oprezni znanstvenik dobrohotni i korisni savjetodavac agilnu i poduzetnom biskupu u njegovu angažmanu oko tiskanja glagoljskih knjiga i obilježavanja obljetnica tisućugodišnje ćirilometodske tradicije u Hrvatskoj i u slavenskom svijetu. Korespondencija između Strossmayera i Račkoga građa je za specijaliste, u koju Damjanović uranja s kompetencijom znalca koji uživa u besprijekornoj i nacionalnim potrebama posvećenoj suradnji dvojice velikih umova onoga doba, obrazlažući nam što je sve veliki biskup poduzeo i kakve je prepreke i u domovini otklanjao da u Vatikanu odobre njegove nakane, jer se bez papine potpore ćirilometodska ostavština u nas nije mogla njegovati i čuvati.

Za monografiju *Filozofski fakultet Sveučilišta u Zagrebu* (1998) napisao je Damjanović više poglavlja, među kojima i poglavlje »Profesori Mudroslovnoga fakulteta – rektori Sveučilišta u Zagrebu«, a kako je prvi rektor netom osnovana Sveučilišta u Zagrebu i prvi profesor hrvatske povijesti na Mudroslovnom fakultetu bio Brođanin Matija Mesić, morao je njegov rad zainteresirati Damjanovića, napose zato što se Mesić bavio i filološkim temama.

Dotaknuvši se u uvodu teksta o Mesiću procvata hrvatske povijesne znanosti u XIX. stoljeću, posvećuje se Damjanović trima njegovim filološkim temama, najprije raspravi *Život sv. Ćirila i Metoda*, gdje je Mesić s povijesnoga aspekta provjeravao pouzdanost *Panonskih žitija*. A kako je to Damjanoviću poznato istraživačko područje, meritorna je njegova ocjena Mesićeve rasprave – izvornoga djela »kojemu se može vjerovati ne samo ono što potvrđuju i drugi izvori, nego i ono što drugdje ne nalazimo« (2006: 72).

Za filologe i povjesničare općenito, a posebno za povjesničare pravnih znanosti važan je Mesićev *Poljički statut*, »prvo izdanje toga znamenitoga zbornika običajnoga prava u Poljičkoj komuni« (2006: 73). Donoseći potankosti Mesićeva *Poljičkoga statuta*, uspostavljena usporedbom svih šest inačica postojećih prijepisa, Damjanović je brojnim primjerima ilustrirao koliko je znanja i truda Mesić uložio da obavi tako zahtjevan posao, a ipak mu izvjesni povjesničar prava prigovara što *Statutu* nije priložio tumač stručnih i jezičnih pojmova. S indignacijom otklonivši očekivanje da se Mesić mogao upustiti ne samo u jezična nego i pravna tumačenja *Poljičkoga statuta*, poziva se Damjanović na zdrav razum i realitet, zaključivši: »teško se povjesničaru Mesiću može prigovoriti što nije i to učinio« (2006: 77). Poanta je u dvije male riječi *i to*, kojima se naš autor ograđuje od onih koji misle da su prethodnici mogli učiniti i više i bolje od onoga što je u njihovo vrijeme bilo uočljivo postignuće i napredak. Stav je to znanstvenika koji radije tumači i uvjerava nego što polemizira, no kad su u pitanju načela, s malo odabranih riječi kaže što treba reći. Mesić je učinio veliku stvar, objavio je dokument na kojem se zasnovala posebna grana pravne znanosti – običajno pravo, ali nije mogao a ni morao učiniti baš sve, jer što bi onda radili oni koji dolaze. A u toj se misli autor i vjerni njegov čitatelj prepoznaju i lako sporazume, jer takvi kao Mesić zaslužuju zahvalnost, a ne prigovore.

Treća Mesićeva radnja, *Služba sv. Ćirila i Metoda*, također je u fokusu najužih autorovih znanstvenih interesa, a s nizom je tekstova objavljena 1863. u prigodnu Matičinu izdanju posvećenu tisućugodišnjici ćirilometodske misije u slavenskim zemljama. Prema shvaćanjima vlastita doba, i Mesić je vjerovao u »učiteljicu života« bez koje ne možemo razumjeti, pa dakle ni mijenjati ni sebe ni svoje vrijeme. Stoga mu je od prigodnih lauda važnije bilo utvrditi što se dotad u hrvatskim biskupijama sačuvalo od baštine Svete braće i njihove službe, odnosno, u kojima se od starih glagoljaških biskupija obredi još uvijek obavljaju prema tradiciji. Usporedivši na temelju pouzdanih izvora negdašnje sa zatečenim stanjem, utvrdio je Mesić da je već u XV. stoljeću bilo glagoljaških crkava u kojima je napuštena tradicija glagoljanja, jer su se svećenici glagoljaši željeli izjednačiti s latinašima. Damjanović ne kaže je li istraživački nalaz iznenadio ili pak rastužio Mesića, ali je on do istine došao, a kad je o njoj riječ, obojica misle isto: svrha je znanstvenih istraživanja doći do istine koja otkriva činjenice, pa i one neugodne.

Pišući o nastavničkoj djelatnosti Tomislava Maretića koji je tri desetljeća predavao na zagrebačkoj slavističkoj katedri, koristio je autor više izvora da oslika nepodudaran Maretićev znanstveni i ljudski profil, s obzirom da znanstvenik širokih znanja i respektabilni predavač nije »bio omiljeni profesor i tu se javlja ono dvojstvo koje Maretića prati u hrvatskoj javnosti od vremena njegova djelovanja do današnjega dana« (2006: 85). Studenti su mu zamjerali unionističke mandate u Saboru Trojednice i hladan odnos prema njima, a hrvatska sredina »čvrsto uvjerenje da postoji jedan srpskohrvatski jezik« (2006: 85), a zamjerili su Maretiću i druge svojevoljne i provokativne poteze.[2] To, međutim, nije spriječilo Damjanovića da zaključi ovako: Maretić je filolog neospornih zasluga, a u dobro mu upisuje i to što je »za svoga nasljednika postavio Stjepana Ivšića« (2006: 86). A u tom je poanta, odnosno prepoznatljiva »točka na i« u završnici Damjanovićevih tekstova. Za razliku od Maretića, Ivšić je bio omiljeni profesor, ali autor na umu ima drugo i važnije – filološku znanost koju je Ivšić podigao na zavidnu razinu.

Kad govori o Slavoncima koji su Mudroslovnom, odnosno Filozofskom fakultetu postavljali temelje i koje je naslijedio na Katedri za staroslavenski jezik i hrvatsko glagoljaštvo, Damjanović ne propušta reći da su se školovali i usavršavali na prestižnim europskim sveučilištima te u domovini i izvan nje postigli zavidne karijere. Od svih je učio i sve ih cijeni, a srcu mu je prirastao Stjepan Ivšić, iako u tri posvećena mu teksta nema patetičnih riječi. Dijelom je to zbog odmjerena stila, u kojem je govor činjenica dominantan, a činjenica o Ivšićevoj veličini ima napretek, no kad napiše da u Ivšića nema »prejakih riječi, ali postupak je [u raspravama!] takav da ne ostavlja sumnje tko je u pravu« (2006: 92), odmah pomislimo i na Damjanovićev autorski rukopis.

Prikazujući Ivšićevu znanstvenu baštinu, u prvi je plan stavio tekstološko-kritički usmjerene rasprave o neliturgijskoj glagoljičnoj kulturi, apokrifima, legendama, poeziji te pravnim i drugim spomenicima hrvatskoga srednjovjekovlja, kojima će napokon potaknuti interes za književnopovijesno vrednovanje tih tekstova, dok će istraživanjem češko-hrvatskih književnih dodira zadužiti i našu i češku slavistiku.

U skupini Ivšićevih sintetskih pregleda i enciklopedijskih natuknica izdvaja Damjanović naslov *Sredovječna hrvatska glagolska književnost* te u pet točaka obrazlaže zašto je taj tekst nezaobilazna lektira za sve koji se fenomenom hrvatske glagoljične baštine bave, svrativši usto čitatelju pozornost i na dva priložena teksta koji dokazuju da je strogi znanstvenik uočavao i osjećao

[2] Dometnula bih tu iskustvo i svoga studentskoga naraštaja. Učilo se iz teško savladive, opsežne Maretićeve *Gramatike*, a u ruke se uzimao i njegov *Jezični savjetnik*, gdje su nas, indoktrinaciji usprkos, iritirali, a nerijetko i nasmijavali, primjeri iz Vukovih izdanja srpskih (ili pak prisvojenih!) narodih pjesama i poslovica za baš svako jezično pravilo, kao da ničega u stoljećima hrvatskoga jezika i književnosti, narodne i umjetničke, nema. Humor je bio kakav-takav odušak i odgovor na isključivu »učenost« koja nam je nametana.

posebnost i ljepotu književnoga stila: »prvi je prekrasno pisani zapis popa Martinca o Krbavskoj bitci«, a drugi »pismo što ga je Petar Zrinski pisao svojoj supruzi Ani dan uoči smaknuća« (2000: 93). I kad pozorni čitatelj pomisli da će ekspertiza o neprocjenjivim Ivšićevim zaslugama završiti u filološkim vodama, iznenadi nas Damjanović dirljivim Ivšićevim tekstom *Sveta Lucija u Jurandvoru i njezin dragi kamen.*[3]

Zadužen da se Bašćanska ploča zbog zaštite od daljnjega propadanja iz Jurandvora dopremi u Akademiju, suočio se Ivšić s negodovanjem tamošnjih mještana što im iz crkvice Svete Lucije odnose njihovu kraljevsku svetinju. Prizor je bio mučan i potresan, pobožne žene su plakale i Ivšić se osjetio krivim, jer i sam »zna da bi najljepše bilo kad bi Ploča zauvijek mogla ostati u Držihinu i Dobrovitovu zavičaju« (2006: 94). A kad je Ploča već dopremljena iz Jurandvora u Krk, u nemirnoj noći bez sna, uz zavijanje južnoga vjetra i udare valova o obalu, evocira Ivšić što je »čuo, vidio i osjetio prošloga dana« (2006: 95). I tako je nastala nadahnuta lirska proza kakvu je mogao napisati sam taj komu je čuvena hrvatska Ploča i draga i dragocjena – sveti dar predaka. Ivšić je, rekosmo, upozorio na ljepotu dvaju baštinjenih tekstova, a Damjanović na jedan njegov, samo nam je žao što nije poznatiji.

Književno oblikovan sadržaj i stilogeni elementi u Ivšićevoj su ispovjednoj priči očiti i brojni: od dramatične ambijentalne atmosfere i intimizacije s poviješću nastanka Ploče i legendom o smrti kralja Zvonimira, njezina višeput spomenuta dobrostiva darodavca, do najdirljivije dionice priče, u kojoj sućutni autor s ojađenom Svetom Lucijom plače, moleći oproštaj za svoj okrutni čin. Dodati treba i stilska sredstva kojima je dojmljiv Ivšićev doživljaj ostvaren: ukrasne pridjeve (npr. *dobri i sveti kralj*), metonimiju (*dragi kamen*), gradaciju (*plač, ridanje, jaukanje*), kontrast i ponavljanje u svrhu pojačavanja dojma, usporedbu Sv. Lucije s majkom *koja se mora rastati od svoga bolesnoga jedinčeta, ako hoće, da mu se zdravlje vrati i život očuva*. Nepatvorenoj ljepoti Ivšićeve, po svemu i rodoljubne i intimne proze, pridonose i izrazi preuzeti iz dva za temu ključna srednjovjekovna spomenika, *Bašćanske ploče* i *Ljetopisa popa Dukljanina.*

Potresna Ivšićeva proza o *dragom kamenu* govori sama za sebe i zaokružuje dojam o izuzetnu čovjeku iznimnoga djela. Priloživši ju uz svoj tekst, svjedoči Damjanović da je Ivšić hrvatsku glagoljsku baštinu ne samo poznavao nego i svim srcem doživljavao.

A kad mu ustreba opisati znanstveni stil Ivšićev, pozvat će se Damjanović na Hercigonju koji je to anatomski precizno učinio: »Stroga, odmjerena fraza, usredotočena na što točniju i izravniju obavijest, pouzdanost obrade i akribija koja ništa – ili gotovo ništa – ne ostavlja nedorečenim, niti bilo što prepušta neutemeljenoj spekulaciji, uz, istodobno, visok stupanj inventivnosti…«

[3] Tekst je objavljen u Jutarnjem listu, XXIII, br. 8115, str. 3, Zagreb, 1934.

(2006: 94). Ta inventivnost je, tvrdimo, zaslužna za dojmljivost Ivšićeve, kao u kamen uklesane, poetične priče, pisane mišlju znanstvenika, a srcem umjetnika koji nam povjerava kako je teško i bolno bilo i sebe i Svetu Luciju tješiti da *njezina ploča odlazi u svoj rod…, koji će nad njezinom pločom lebdjeti s jednakom ljubavlju s kojom i ona i koji će taj naš dragi kamen čuvati, dok bude koljena Hrvata…* (2006: 95), koji znaju što im njezina slova i riječi i ime hrvatskoga kralja Zvonimira govore i koliko im znače.

O paleografskoj ostavštini Ivšićevoj autorica ne zna ništa, osim onoga što je pročitala u Damjanovićevu članku te je dakle najbolje citirati njegov zaključak koji kaže da u ostavštini »znamenitoga hrvatskoga filologa« (2006: 97) »defiliraju problemi i ljudi, ozbiljna slavistička pitanja i slavni ljudi« (2006: 100). Neću govoriti ni o Ivšićevu istraživanju posavskih šokačkih govora u Strizivojni, s naglaskom na staroštokavsku akcentuaciju, jer i o tome malo znam iako ju dobro čujem i izgovaram, ali sam sigurna da je Damjanoviću srce zaigralo od radosti kad je u jednoj od brojnih Ivšićevih bilježnica otkrio da je čak u dva navrata, davne 1906. i 1912. godine, istraživao kako se govori u njegovoj Strizivojni. Pritom imao potrebu još jednom reći kakav je znanstvenik bio Stjepan Ivšić, pozivajući za svjedoke sve suvremene hrvatske jezikoslovce koji će uglas reći da su Jagić i Ivšić »naši najveći jezikoslovci svih vremena« (2006: 103). A kad je o stameno postojanu karakteru Ivšićevu riječ, dostatna je našemu autoru uvjerljiva retorika Ive Pranjkovića, koji bez okolišanja kaže: »Neugodnosti je Ivšić zapravo imao stalno: u Austro-Ugarskoj zato što je ušao u tešku polemiku s nekima koji su za sve zlo u našem jeziku optuživali Beograd, u staroj Jugoslaviji zato što se zalagao za samosvojnost hrvatskoga jezika i borio protiv njegove srbizacije, u Banovini zato što se protivio starim i novopečenim 'etimologičarima', u NDH zato što je dobio službeni poziv da vodi Ured za jezik i utemelji novi pravopis na 'etimološkim načelima' pa je odbio i jedno i drugo, a u novoj Jugoslaviji zato što je bio 'ustaški rektor' i sveučilišni profesor u NDH.« (2006: 103–104) Naposljetku je i taj tekst Damjanović završio prilogom, tj. prijepisom Ivšićevih istraživačkih zabilješki iz Strizivojne. Bila je to lijepa gesta zahvalnosti i poštovanja prema Ivšiću, a usto ne propustimo reći da je u *Slavonske teme* uvrstio i vlastite *Bilješke o govoru i imenu sela Strizivojne*, gdje piše o osobinama strizivojnskoga govora, o glasovima, oblicima, sintaksi i posuđenicama.

Međutim, svestrana našega filologa ne zanimaju samo povijesni hrvatski govori nego i suvremeni književni jezik, o kojemu piše u članku *Jezični slojevi u »Zanovijetanjima« Martina Grgurovca*. Vještim okom uočivši i sigurnim perom potvrdivši da Grgurovac do vlastite izražajne formule dolazi miješanjem šokačkoga govornoga dijalekta i književnoga jezika, navodi Damjanović i neka od sredstava kojima autor *Zanovijetanja* postiže i stilske efekte: ironizaciju navodne učenosti, oponašanje izražajnih svojstava šokačke književne i pučke baštine te starih župnih i

samostanskih kronika, korištenje neočekivanih spojeva riječi kao i biblijskih i poslovičnih frazema. Izdvojivši obilježujuća svojstva Grgurovčeva stila, oslonjena pretežno na tradiciju prošaranu standardnim hrvatskim jezikom obrazovanih građana, tvrdi Damjanović slikovito da bez tradicije ne može ni suvremena književnost, ma koliko težila za originalnošću i modernošću: »Tradicija se ne može izbjeći, kao što se ne mogu izbjeći zrak i voda, ali je sreća da je tradicija kao ocean pa se može birati i u izboru pokazati manju ili veću kreativnost« (2006: 165).

Autorica ovih redaka dobro poznaje Grgurovčev trodijelni roman, a blizak joj je i jezik kojim piše, no tek je primjerima potkrijepljena Damjanovićeva analiza pokazala da je upravo jezik inovativna autorova novotvorina po kojoj ćemo ga pamtiti. On je u ukupnom narativu romana, kao i u karakterizaciji likova i njihovu sporazumijevanju, dominantno stilsko sredstvo Grgurovčeva postmodernističkoga rukopisa, koji Damjanović prepoznaje kao slojevitu jezičnu tvorbu.

O Hammovim udžbenicima staroslavenskoga jezika pisao je Damjanović u jednom, a o Jonkeovoj polemici s njim u drugom članku. U uvodu prvoga poziva se na Hercigonjine riječi o iznimnoj kakvoći Hammova kolegija staroslavenskoga jezika, koji su i studenti voljeli »ma koliko se bojali neizbježnoga rigoroznoga ispita« (2006: 111). Iskusili su to svi naraštaji koji su slušali Hammova predavanja i punih četrdeset godina učili iz njegovih udžbenika za staroslavenski jezik, *Gramatike* i *Čitanke*, jer drugih za taj kolegij i nisu imali, iako se mislilo da su za njih zahtjevni i teški.

Posvetivši im doličnu pažnju, prikazuje autor potanko koncepciju udžbenika i promjene u ponovljenu izdanju, raspravlja o ispravnosti stručnih pojmova i tumači kad i zašto crkvenoslavenski, a kad i zašto staroslavenski naziv jezika. No usprkos tomu što je staroslavenski jezik i njegovo područje, za koje je osigurao i vlastite udžbenike u dosad nezabilježenom broju izdanja, Damjanović se i tu poziva na druge izvore, na Hammove predgovore i na već spomenuta Hercigonju te na recenzente *Čitanke*, Anicu Nazor i Dalibora Brozovića. A pozivajući se na autore iz iste struke, kazuje da poznaje i cijeni rad svojih prethodnika, ali i to da mu je mrsko samodostatno sveznalaštvo.

Očito suglasan s Hammovim gledištem »da izolirana jezikoslovna znanja nemaju vrijednost kao kad ih se uklopi u mozaik širih kulturoloških spoznaja«, kao i s gledištem »da je svaki jezik bitno određen svojom poviješću« (2006: 120), zaključuje autor da su Hammovi udžbenici odbijali nezainteresirane, a privlačili one koji znaju da nema lako stečenih znanja.

No kad se godine 1947. Hammova *Gramatika starocrkvenoslavenskoga jezika* pojavila, kritizirao je Jonke studentima neprilagođen i učen njezin sadržaj, neobjašnjenu terminologiju i težak stil, a Hamm mu je na kritiku kratko odgovorio da je udžbenik upravo takav kakav i treba biti – i

rasprava se nije nastavila. Komentirajući nepristrano argumente polemičara sagledava Damjanović i širu sliku polemike, koja je već tada nagovijestila probleme s imenovanjem hrvatskoga jezika u nepovoljnim političkim okolnostima, a nagoviještena je time i budućnost sudionika polemike: Hamma je za desetak godina čekala prestižna bečka slavistička katedra, a o Jonkeovoj sudbini govori autor u težišnoj završnoj rečenici: »Već je očito svjestan da će trebati puno taktiziranja, puno promišljena djelovanja da bi se osigurala hrvatska jezična samobitnost: kao da je slutio kakve će mu se nedaće u skoro vrijeme sručiti na glavu.« (2006: 130).

U opsežnijem preglednome članku pod naslovom *Aristokrat duha* bavi se Damjanović plodnim i raznovrsnim djelom vojvođanskoga Hrvata Ante Sekulića, koji je iz više razloga privukao njegov interes. Najviše ga po naravi stvari zaokupljaju filološke Sekulićeve teme: »naziv jezika, pravopis, rječnici, molitvenici, dakle sociolingvistička i standardološka pitanja« (2006: 133), ali u istoj mjeri zanima ga i ustrajno Sekulićevo bavljenje bunjevačkim govorom i dokazivanjem da bunjevački Hrvati govore hrvatskim jezikom koji brižno čuvaju na prostoru izvan matičnoga jezika.

Drugo je značajno i također opsežno područje Sekulićeva opusa književna povijest i kritika, kojima obuhvaća brojne književne i kulturološke sadržaje, a budući da dolaze s geografski rubnih područja hrvatskoga naroda, za ukupnu su nacionalnu književnost i kulturu krucijalna dionica i kreativan dobitak.

U ukupnom filološkom radu izdvaja Damjanović Sekulićev udio u hrvatskom prijevodu *Biblije*. Precizno navodeći koja su poglavlja u cjelovitu prijevodu njegova, ističe da je među rijetkima koji su to mogli obaviti, te je »pravedno da hrvatski prijevod *Biblije* na svojim koricama sačuva ime čovjeka toliko odana Riječi i riječi!« (2006: 137).

Dodamo li navedenomu mariološku, pavlinsku i etnološku tematiku te zavičajnu i elegičnu poeziju bunjevačkih salaša, razumijemo zašto je Damjanovića osvojila svestrana Sekulićeva posvećenost istraživanju i znanjima o domovini i zavičaju. Dodire i suglasja nalazimo ne samo u tekstu nego i između redaka te u prilog tomu dopisujemo još jedan autorov citat o Sekuliću: »Kao da želi nadoknaditi sve što su drugi propustili učiniti, kao da želi svojim silnim naporom popuniti praznine u našim znanjima (…), kao da se zavjetovao da će učiniti sve što može.« (2006: 144).

S akademskom i kulturnom okolinom komunicira Damjanović na svoj nenametljiv način pa o tomu malo i znamo, ali kad osjeti potrebu da nas o tom obavijesti, kaže to jasno i bez uvijanja, npr. nagovorili su ga da u posebnoj knjizi objavi svoje slavonske teme, nagovorili su ga također da poslije tolikih znanih piše o Kozarcima i zakorači na teren književne povijesti. A istina je zapravo da se ne bi dao nagovoriti da sam nije procijenio korist od promicanja zavičajnih povjesničara, jezikoslovaca i književnika, osobito u nevremenu rata kad se u Slavoniji branio i dom i zavičaj i

domovina, i kad je nužno bilo progovoriti o onima koji su afirmirali Slavoniju, brinući prije nas njezine brige. Angažirati se, učiniti što se zna i može, životno je načelo Stjepana Damjanovića, od kojeg ne odustaje i svakomu ga preporuča, jer »velikih rijeka ne bi bilo bez malenih potoka« (2006: 143), kaže neumorni svjedok, svjedočeći o neumornima. U njegovu slučaju to nije idealizam sanjara, a ni aktivizam praznorječivih, nego djelotvorno pregnuće graditelja institucija koje razvijaju i unapređuju društvo.

A riječ svoju o klasicima hrvatskoga realizma i moderne, Josipu i Ivanu Kozarcu, započinje komparativnim uvidom u njihove biografije. Zauzevši se za književno stvaranje kao moralan čin, aktualizira Damjanović misli Josipa Kozarca o djelotvornom rodoljublju i požrtvovnosti, »bez kojih ništa ni malog ni velikog nije postalo«, pa domeće svoju: »Što se tim riječima ima oduzeti godine Gospodnje 1992?« (2006: 170).

I analiza književnih djela i zapažanje o jeziku i stilu kojim su napisana pokazuju da Damjanović o Kozarcima ima mnogošto reći, jer ih je temeljito proučio i intenzivno doživio, za razliku od onih koji ih nisu razumjeli, pišući o njima iz knjiga, a ne iz duše. A najdojmljiviji je dokaz njegove kompetencije nadahnut esejistički tekst o *Đuki Begoviću*, gdje zahvalni *štioc* nailazi na prosudbe koje drugdje nisu tako eksplicite rečene.

Svima koji su rado zapinjali za nedoškolovanost i loše ocjene iz hrvatskoga jezika Ive Kozarca, autora najautentičnije šokačke poezije, pripovijedaka i višeput dramatizirana i ekranizirana romana, naš autor odlučno kaže da su »formalna i stvaralačka pismenost dvije različite stvari« (2006: 181), pa dodaje: »Tako ustrojiti jezik svoga književnoga djela mogao je samo čovjek iznimno talentiran, samo autor (…), koji sve što ima reći kazuje umjetničkim sredstvima« (2006: 181), i to u svega pet-šest godina prekratkoga, tuberkulozom i teškim egzistencijalnim brigama izmučena života.

Damjanović ne spominje imena onih koji su nakon pohvalnih riječi o stilu autora *Đuke Begovića* u pravilu dodavali prigovarajuće »ali«, no za one koji znaju koliko je književna Slavonija još i danas neistražena i nepriznata, ohrabrujuća je i pamćenja vrijedna njegova ocjena književnoga jezika Ivana Kozarca: »Toliko je u njegovu djelu turcizama, hungarizama, germanizama, pa i poneki slični srbizam, a ipak mu je jezik hrvatski da hrvatskiji ne može biti! Njegov je iskaz utemeljen na onom duhu jezika koji posvaja, koji ponašuje, koji i uvezenu ciglu ugrađuje u vlastitu kuću. I ništa ne strši jer kuću je oblikovao majstor.« (2006: 182).

U jeku Domovinskoga rata svoj je traktat o Kozarcima stameni zavičajnik i rodoljub završio porukom »onima koji su Slavoniju htjeli uzeti, koji su željeli zbrisati njezino hrvatstvo«, da neće uspjeti jer su *tihi ratari* postojani i ne pomiču se sa svoje zemlje, i stoga ih »bolje karakterizira ona

otegnuta melankolična melodija, nego bećarac po kome su poznatiji« (2006: 183)[4], zaključuje autor inovativnom mišlju svoju predodžbu o Slavoncima, poručivši im na kraju: »Prihvatite se ravnice!« jer zemlja treba i graničare i poslenike. Kozarčevska je to, još i danas aktualna poruka, samo kad bismo ju napokon čuli i primijenili!

Kad govori o književnim temama, Damjanović skoro uvijek napominje da nije književni povjesničar ni kritičar, pa je tako i naslovu *Prihvatite se ravnice!* dodao podnaslov »(Nestručna razmatranja o dvojici Kozaraca)«, a morao bi znati koliko njegove precizne analize i znanstveni opisi jezika hrvatskih pisaca pomažu književnim povjesničarima koji u tom baš i nisu tako vješti. Vjerojatno ga oprez jezikoslovca opominje da se ne upušta u analizu stila, ali čemu se ograđivati ako se stil ostvaruje u jeziku i ako ga bez jezika i njegovih neiscrpnih mogućnosti i ne može biti. Dopuštam da je analiza jezika samo jedan od ključeva za interpretaciju književnoga djela, ali jednako važan kao i svi drugi alati kojima pokušavamo proniknuti u magiju književne umjetnosti.

No vratimo se završnim trima naslovima knjige u kojima autor s neskrivenim simpatijama piše o strizivojnskome župniku Mitru Dragutincu, koji je sav život i neumornu radinost posvetio svećeničkomu poslanju i iskonskom kršćanstvu, priloživši toj misiji plodan pjesnički rad, hagiografska istraživanja i himnodijski opus, darove čovjeka koji ne misli da je pjesnik i znanstvenik, nego svećenik, kojemu je podrazumijevajuća dužnost svjedočiti i poučavati vjeru, bez i primisli na bilo kakva priznanja.

Prvi je naslov o Dragutincu prolegomena za njegovo djelo uopće i zbirku pjesama *S dragih nam polja* napose, gdje poezija nije samodostatan čin, nego potreba sluge Božjega da i stihom širi evanđelje i poziva na molitvu. Naravno, i on je želio da mu pjesma »bude što skladnija i ljepša« (2006: 185), ulažući u to sve svoje darove, osjećaj za poeziju, svestrano poznavanje književnosti i »glazbeni dar koji mu je sugerirao oblik stihova, njihov metar i ritam« (2006: 186).

U drugom tekstu, *Svjedočenje o svjedocima*, prikazuje autor iznimno Dragutinčevo poznavanje i uspješno prepjevavanje mnogih hagiografija koje samo rijetki poznaju, dok »život svetaca s panonskih prostora nije kao on poznavao nitko« (2006: 191), ali ni to znanje nije stjecao zbog želje za učenošću, nego zato da svoje župljane i one koji ga čitaju pouči kako se svjedočila kršćanska vjera.

Treći je naslov posvećen prikazu Dragutinčeve knjige *Vlastiti časoslov Đakovačke i Srijemske biskupije*, u koju su vrsni priređivači uvrstili »82 Dragutinčeva himna posvećena ranokršćanskim

[4] Jednom to moram reći, a Damjanović me potaknuo: bećarac u danas forsiranim, razularenim inačicama, upravo mi je mrzak, kao i mnogim Šokcima, koji ne žele da ih karakterizira tako površan i nategnuti stereotip.

mučenicima, a dodali su im i 13 od 73 Dragutinčeve natuknice iz *Leksikona ikonografije, liturgike i simbolike zapadnog kršćanstva*« (2006: 197). Preciznim navođenjem važnih podataka upozorava nas Damjanović na ostavštinu svećenika koji je sva svoja znanja i umijeća i obilje popijevaka i himana posvetio snaženju vjere i službi Božjoj.

Autor ga je dobro poznavao i bio s njim povezan sve dok je njegov omiljeni župnik živio. Preporučivao mu je i posuđivao knjige, poveo ga u Mitrovicu i s oduševljenjem mu pokazivao svoj rodni grad, a nesumnjivo su im i životna načela i stajališta o mnogim pitanjima zajednička. To su razlozi što o njemu govori i s poštovanjem i subjektivno, odužujući se sa zahvalnošću zaslužnom svećeniku i duhovnom srodniku.

Nema, dakle, sumnje da je u *Slavonskim temama* na djelu autor zavičajne znanstvene i umjetničke baštine uključene u nacionalne tokove od iskona, a intenzivnije od 18. stoljeća do danas, a odnos autorov prema toj baštini i njezinim akterima ilustrirali smo ciljano odabranim, prikladnim citatima.

Umjesto zaključka

Završavam kako sam i počela, neformalno, u prvom licu i s uporištem na zamisao organizatora da na proslavi 75. rođendana akademika Stjepana Damjanovića »sve bude u slavonskom duhu« i u znaku suradnje s cijenjenim jubilarcem. U radom ispunjenu životu koristio je on svaku priliku da hrvatskoj javnosti otkrije i približi neistraženu i manje poznatu Slavoniju, njezine ljude i kulturna dobra. Odazivao se uvijek kad je trebalo pomoći da se u njegovu zavičaju u djelo provede kakva vrijedna ideja, okupljao je i zbližavao ljude i na nenametljiv ih način poticao da se ujedine oko zajedničkih ciljeva, jer neumorni zastupnik i zagovornik Slavonije nije svoj zavičaj odvajao nego integrirao u hrvatski prostor.

Tako je devedesetih godina prošloga stoljeća došlo i do suradnje akademika Damjanovića s nakladnikom Privlačice u Vinkovcima, gdje sam tada živjela i radila. Surađivali smo u nakladničkim projektima i priređivanju knjiga, i bilo je to ugodno, korisno i poučno radno iskustvo, jer je Damjanović suradljiv i dobrohotan – jedan od onih koji ne prepuštaju posao drugima, ne odugovlače i ne izgovaraju se drugim obvezama, nego svojski prionu i pomažu.

U sklopu Dana Josipa i Ivana Kozarca organizirala sam 2004. znanstveni skup posvećen *Kućniku* Josipa Stjepana Relkovića, a o epu namijenjenu šokačkim zadružnim domaćinima imao je Damjanović što reći, i kao znalac lokalnih slavonskih govora, i kao *domorodac* koji je u svojoj Strizivojni mogao izbliza vidjeti pa i iskusiti sadržaje iz poučnoga Relkovićeva spjeva.

Konstruktivnost njegovu u poslu bolje sam upoznala kad se potkraj minuloga stoljeća s vjernim prijateljem Josipom Bratulićem prihvatio uredništva biblioteke *Croatica* (1997. – 2000.), i to u trenutku kad su domaće snage zbog opsežnosti projekta posustale. Zahvaljujući iznimnom uredničkom angažmanu Damjanovića i Bratulića i vrsnim priređivačima koje su angažirali, *Croatica* je završena kako je zamišljena i sto je njezinih knjiga objavljeno u predviđenom roku. Iskreno mislim da se bez pomoći naših *dioskura* iz Zagreba, općepoznatih neimara hrvatske knjige, taj posao ne bi mogao uspješno okončati.

Danas je Damjanović u uredništvu biblioteke *Hrvatski velikani,* novoga nakladničkog stoknjižja vinkovačke Privlačice, jer mu je kao i u prethodnoj biblioteci stalo da iz dobrih knjiga saznamo tko su bili ljudi koji su nas trajno zadužili.

Za petoknjižje »Šokadija i Šokci« zajednički smo priredili hrestomatiju *Šokadija i Šokci u književnoj riječi* (2007), a i tu je Damjanović pokazao da ne važe koliko je tko učinio, priloživši suradničkome poslu i poseban svoj udio: predgovor »Šokačko lice hrvatske književnosti« i »Rječnik stranih i manje poznatih riječi i izraza«. Složili smo se lako oko imena pjesnika i prozaika koje treba uvrstiti, i oko antologijskih tekstova koji bi se u takvu izdanju morali naći, a i oko pisanja sto četrdeset i devet biobibliografskih natuknica o uvrštenim književnicima. Pritom se pokazalo da i pisce i djela poznaje itekako dobro, iako ne propušta napomenuti da nije književni povjesničar.

Zajednički smo priredili i antologiju pjesama o hrvatskome jeziku, naslovljenu prema Preradovićevu stihu *Po njemu si sve što jesi* (2011). Tu je pak pokazao da neke pjesničke opuse poznaje bolje od mene, obzirno me upozorivši na pjesnike religiozne lirike u kojih se također našlo antologijskih pjesama o hrvatskom jeziku. A zaključak je samo jedan: kad je književnost u pitanju, Damjanović se neće angažirati u poslu ako mu tematika nije bliska i ako o njoj nema adekvatna znanja.

Iako ne spada u ovaj okvir, zbog potpunije ću slike spomenuti i ovo: na Prvom hrvatskom slavističkom kongresu u Puli 1995. godine vidjeli smo Damjanovića kako uspješno organizira znanstveni kongres s velikim brojem sudionika s raznih slavističkih i kroatističkih adresa u domovini i u inozemstvu. Prihvativši se nakon kongresa dužnosti glavnoga i odgovornog urednika triju zbornika kongresnih izlaganja, strpljivo je prikupljao rukopise i požurivao autore, omogućivši i onima koji su prekršili sve rokove da se nađu u dodatnom, trećemu zborniku kongresa. Takva temeljitost u tako opsežnu poslu nije svagdašnja, no uredništvo je s Damjanovićem na čelu znalo koliko tadašnjoj Hrvatskoj treba međunarodna znanstvena podrška i suradnja.

U nekim sam pak prigodama upoznala i drugo slavljenikovo lice, lice opuštena pripovjedača, koji u užemu krugu daje maha humoru i šali, nalik onoj svojih zemljaka, Stjepana Ivanošića i Vida Došena.

I najzad, najpotpunije sam dojmove o Stjepanu Damjanoviću stekla u Matici hrvatskoj, gdje je od godine 1999. do 2018. obnašao dužnost glavnoga tajnika, potpredsjednika i predsjednika, preuzevši na svoja pleća more poslova i odgovornost za funkcioniranje razgranatih Matičinih djelatnosti. Brinuo je o brojnim Matičinim edicijama, o radu Matičinih odjela i ogranaka, pisao u Vijencu, Kolu i Hrvatskoj reviji, sretala sam ga na znanstvenim skupovima i na predavanjima, slušala ga dok sam govori i dok satima pažljivo sluša druge govornike, i pitala se imali li taj naš matičar s vrha upravljačke piramide ikad vremena za sebe i za odmor od posla koji guta vrijeme i silno opterećuje. Bio je u svim Matičinim ograncima diljem Hrvatske, u Bosni i Hercegovini, Crnoj Gori i Srbiji, u nekima i više put, i govorio o temama za koje se trebao pripremiti i štošta pročitati, jer nikad ne govori frazerski i nesadržajno. Izbliza gledajući itekako vidljiv njegov rad i svagdanju brigu za Maticu, morate se zapitati kako sve to dospijeva.

I stoga našem slavljeniku, akademiku Stjepanu Damjanoviću, poželimo dug život i dobro zdravlje. Za knjige i druge plodove srca i uma nemajmo brige. Takvi kao on ne odustaju, jer drukčije ne znaju živjeti. Zahvalni smo mu za sve što je učinio, no teško je to izraziti jer na pravim riječima uvijek oskudijevamo. Znamo da život kakav ste izabrali nije ni lak ni jednostavan, ali vrijedi živjeti na Vaš način, pa i tada kad se to ne čini takvim. Znamo i to da zalaganje za opće dobro nije unosan posao, ali je častan pa ustrajte sve dok Vam snage dopuštaju, a jednodušnu podršku preostalih idealista oduvijek i svagda imate.

Izvor

1. Damjanović, Stjepan. 2006. *Slavonske teme*. Zagreb: Pergamena (Biblioteka CROATICUM).

Martin Grgurovac*

DAMJANOVIĆ I *PRIVLAČICA*

UDK 811.163.42'655Damjanović, S.

Na nedavnoj 40., zapravo 41. obljetnici *Privlačice*, nakladničke kuće iz Vinkovaca, koja je do sada objavila oko 730 knjiga slavonskih i hrvatskih književnika, etnologa i povjesničara, ustvrdio sam da je naš uvaženi slavljenik jedan od njezinih najvažnijih stupova. Uz dr. sc. Katicu Čorkalo Jemrić, akademike prof. dr. sc. Josipa Bratulića i prof. dr. sc. Josipa Užarevića, književnike Vladimira Rema i Miroslava Mađera, bitan je orač i sijač nakladničkih polja *Privlačice*. Usuđujem se utvrditi da je takvu uredničku ekipu imao malo koji profesionalni nakladnik u Slavoniji dotad.

Stipa je u *Privlačici* urednik brojnih knjiga. Ne samo u stoknjižnoj i nagradom HAZU-a »*Josip Juraj Strossmayer*« nagrađenoj Croatici – posvećenoj nizu hrvatskih književnika i objavljenoj od 1997. do 2000. godine, koja je u čitalački svijet, kako on kaže, krenula ne iz Zagreba, već iz Vinkovaca (1), i u kojoj je s akademicima Josipom Bratulićem i Josipom Užarevićem uredio 50 knjiga, urednik je i u drugim knjigama kojima se *Privlačica* danas ponosi.

U biblioteci *Croatica* 1 – 100 priredio je knjige *Đuka Begović* Ivana Kozarca i *Hrvatsku srednjovjekovnu književnost* s tridesetak uvrštenih tekstova od Baščanske ploče, koju on naziva krsnim listom našega naroda, i *Ljetopisa popa Dukljanina* do najstarijih hrvatskih božićnih pjesama poput *Bog se rodi v Vitliomi* i *Narodi se kralj nebeski*.

S Katicom Čorkalo uredio je i priredio vrlo važne antologije; u petoknjižnoj *Šokadiji i Šokci* 2007. godine – antologiju *Šokadija i Šokci u književnoj riječi* s 144 izabrana autora i s opsežnim Rječnikom stranih i manje poznatih riječi i izraza i biografijama zastupljenih autora, te antologiju *Po njemu si sve što jesi* sa šezdesetak uvrštenih autora koji o hrvatskom jeziku i hrvatskom identitetu pjevaju stoljećima, a objavljenu 2011. godine u povodu 150. obljetnice uvođenja hrvatskoga jezi-

* Martin Grgurovac je književnik, producent, glavni urednik i vlasnik Slavonske naklade »Privlačica« i nakladničke kuće »Riječ« u Vinkovcima.

ka u politički i diplomatski sustav, u urede, škole i javne ustanove Kraljevine Hrvatske, Slavonije i Dalmacije, odnosno za *Stoljeća hrvatskoga jezika* i veliku nacionalnu obljetnicu utemeljenu u Vinkovcima za promicanje hrvatskoga jezika kao bitnoga obilježja identiteta Republike Hrvatske u Europskoj uniji i za zaštitu od nasrtaja globalizacije (2).

Uz dr. sc. Katicu Čorkalo Jemrić, prof. dr. sc. Marka Samardžiju i moju malenkost on je i njezin utemeljitelj. Nažalost, nakon prvoga znanstvenog skupa istoimenoga naziva 2011. godine u Vinkovcima i drugoga saziva *Hrvatski jezik i pisana riječ XVII. stoljeća*, održanoga 2013. godine u Našicama, a na kojem je Damjanović sudjelovao s temom *Približavanje standarda*, odnosno *Napomenama o hrvatskom jeziku u 17. stoljeću* (3) i, nažalost, bez nužne potrebe šire zajednice, *Stoljeća* su na kraju bez valjane potpore države ugašena. Dakako, s tom se činjenicom nismo lako pomirili jer smo smatrali da ona imaju svoje mjesto u vremenu kada utjecaji globalizacije, mobitelizacije, tehničke digitalizacije i anglizacije ubrzano i negativno utječu na manje jezike poput našega materinjeg jezika. Njegov stav da hrvatski jezik *ne bismo smjeli ugrožavati neprimjerenom uporabom stranih jezika... prije svega engleskoga* (4) koji će ga realno odvesti na put izumiranja, upravo je ono što smo tom manifestacijom i pratećim zbornikom radova htjeli. Tom prigodom smo na zgradi vinkovačke Gimnazije podigli spomen-ploču banu Josipu Šokčeviću pod čijim je predsjedanjem u Hrvatskom saboru hrvatski jezik ozakonjen 1861. godine i, koliko nam je poznato, toj važnoj obljetnici smo samo mi podignuli spomen-ploču u Hrvatskoj.

Danas je Damjanović jedan od nositelja nove *Privlačicine* biblioteke *Hrvatski velikani* koju smo zamislili u sto knjiga i do sada objavili 30. Sada je u pripremi novih deset knjiga koje će biti objavljene u proljeće 2022. godine. Među njima će biti i njegova knjiga o velikanu *Josipu Jurju Strossmayeru*. Niz je zamišljen kao pouzdan izvor životopisa edukativnih sadržaja o državnicima, znanstvenicima, umjetnicima i sportašima koji čine hrvatski identitetski, nerijetko i europski i svjetski *kod*, i namijenjen je svima onima koji sve manje imaju vremena za dobru i poučnu knjigu. Čitanje je, uz jezik, temeljno sredstvo u formiranju svjesnosti hrvatske baštine i samobitnosti. Damjanović je važan član Uredništva biblioteke i uvijek spreman savjetnik kako pojedine velikane prirediti za tisak i kako zastupiti samo najbolje i najveće. On je i u njoj dobri duh koji pomiruje različita polazišta i ono kod nakladnika često puta otežavajuće – naći autora ili priređivača i umilno ga nagovoriti da potrebnu knjigu, vrlo često preko noći i pored monopola velikih hrvatskih nakladnika, napiše ili priredi baš za – *Privlačicu*.

Antun Radić je za knjigu ustvrdio da će ona, bez svake sumnje biti uzvišena čuvarica djedovskih zavjeta, hrvatskom narodu biti bitna i kada narod osnuje svoju Državu jer čuva genij naroda koji nigdje tako pobožno ne živi kao u hramu knjige narodne, a Damjanović je bez svake sumnje i živuća knjiga i poput brojnih velikih sinova Slavonije – Katančića, bana Josipa Šokčevića ili

Tadijanovića, potekao iz naroda i tijekom svoje važne i plodonosne misije postao čovjek velikih ljudskih i duhovnih vrijednosti.

On je i jedan od dobitnika Nagrade *Josip i Ivan Kozarac* za životno djelo. To priznanje je primio na jednoj relativno skromnoj svečanosti u Otoku i u godini kada su *Danima Kozaraca* bili zatvoreni uobičajeni izvori financiranja. Znadete ono, promijene se župani ili gradonačelnici kojima je knjiga zadnja rupa na svirali. Stipa nijednom riječju nije zbog uskrate novčane nagrade te godine rogoborio. Tako je odgojen.

* * *

Bez njega bismo bili duhovno i osobno siromašniji za jednoga velikog od najvećih hrvatskih filologa i kroatista i osobu koja me često puta podsjećala na moga oca, seljaka, ratara, dok bi u neki večernji sat govorio bratu i meni o važnosti dobre knjige i nauku Radićevu; o Čovjeku, Narodu, Miru, Vjeri, Tradiciji i Moralnoj kulturi (5), o svemu onomu što nam sve više počinje nedostajati. Uostalom, možda drugi ne, ali ja u uvaženom Stjepanu Damjanoviću i vidim Radića. Pomirljivoga, mudroga, poštenoga.

Damjanović odlaskom u Zagreb nije presjekao pupčanu vezu sa zavičajem. Sve vrijeme ostao je pobožni i brižni čuvar djedovskih zavjeta i zavjetom knjige ostao vezan uz Slavoniju.

Hvala mu što je uz sve svoje profesionalne obveze, brojne knjige, znanstvene rasprave, osvrte i recenzije, predavanja i predstavljanja knjiga stigao zaorati i *Privlačicine* njive.

Izvori i literatura

1. Damjanović, Stjepan. 2001. Blagdan žetve. *Knjizi o knjigama Croatica 1 – 100*. Vinkovci: Riječ.
2. Čorkalo Jemrić, Katica. 2011. *Programski motto manifestacije Stoljeća hrvatskog jezika.* Vinkovci.
3. Damjanović, Stjepan. 2014. Približavanje standardu (Napomene o hrvatskom jeziku 17. stoljeća. *Hrvatski jezik i pisana riječ u XVII. stoljeću*. Ur. Marko Samardžija. Vinkovci: Privlačica i Riječ.
4. Damjanović, Stjepan. 2011. Jezik i identitet. *Po njemu si sve što jesi*. Vinkovci: Privlačica.
5. Lečak, Suzana, Grgić, Stipica. 2020. *Hrvatski velikan Stjepan Radić.* Vinkovci: Privlačica.



Pozdrav iz Osijeka



Vera Blažević Krezić, Silvija Ćurak*

U RIČ SAKRITA ŠOKADIJA, MED ĐAKOVA I VINKOVCI POLOŽITA

UDK 811.163.42'286(497.5Istočna Hrvatska)

Članak pristupa jezično-stilskoj analizi nekoliko zavičajnih pripovijedaka osječke sveučilišne profesorice, jezikoslovke i kroatistice, Milice Lukić. Riječ je o književnoj građi dosada tek djelomično objavljenoj – u *Reviji Đakovačkih vezova*. Uz jednu standardnojezičnu pripovijetku, protkanu elementima zavičajnih idioma, te jednu slobodnim stihom pisanu pjesmu, motrene su četiri autoričine dijalektne pripovijetke ostvarene mrzovićkim i staromikanovačkim govorom slavonskoga dijalekta. Jezično-stilska analiza fonoloških, morfoloških, leksičkih i sintaktičkih obilježja autoričina zavičajno-dijalektnoga korpusa osnažena je kulturološkim pogledom na različitim silnicama definiranu Slavoniju, bilo da su geografsko-povijesnoga, geološko-arheološkoga, literarnoga, tradicijsko-mitološkoga ili kojega drugog predznaka.

Ključne riječi: slavonski dijalekt, suvremena zavičajna književnost, šokačke priče i *pismice*, jezično-stilska analiza

1. Uvodno

Godina 2021. suočila nas je, među ostalima, i sa 75. rođendanom *srcima najbližega* slavonskog akademika Stjepana Damjanovića. Kako to već biva ovih pandemijskih godina, u zavičajnom obilježavanju svečanosti zaustavila nas je – korona. Kada kažemo zaustavila, pomišljamo samo na (s)tvarne susrete kakvi su se imali upriličiti u Đakovu, a nikako na razumijevanje i podršku, ustrajan rad i duhovnu *voljbu* koju s Profesorom nastavismo razmjenjivati tijekom svega ovog vremena, premda nam je ono u nasljeđe ostavilo i nekoliko intimnih odlazaka, da ne kažemo smrti, pa i jedan sasvim javni – slavenski i europski – rat. Akademik Damjanović u teškim nas trenucima nije prestajao bodriti, sve dok smo mi možda trebali bodriti njega… A nije nas stao

* Dr. sc. Vera Blažević Krezić i dr. sc. Silvija Ćurak docentice su na Odsjeku za hrvatski jezik i književnost (Katedra za hrvatsku jezičnu povijest i hrvatsku dijalektologiju) Filozofskoga fakulteta Sveučilišta J. J. Strossmayera u Osijeku.

ni znanjima opremati, čemu u prilog govori njegovo posljednje knjižno čedo *U potrazi za književnim jezikom* (Zagreb, Hrvatska sveučilišna naklada, 2021). Nekoliko ovdje zasvjedočenih zavičajno-znanstvenih filoloških misli o skrivenu stvaralaštvu Akademikove jednako dojmljive Učenice – osječke sveučilišne profesorice Milice Lukić – neka nam sad stane u obranu, kao izraz usrdne zahvalnosti kakvom svoje životne učitelje uopće uspijevamo, a i smijemo, pojmiti…

Ovomu je radu zadatak interpretirati šokačke priče i *pismice* kojima je autorica Milica Lukić, osječka sveučilišna profesorica, jezikoslovka i kroatistica, Đakovštine *zavičajnica*, bogatila stranice *Revije Đakovačkih vezova*, etnografsko-popularnoga časopisa koji od 1970. godine raznorodnim tekstovima *narodne* tematike prati istoimenu međunarodnu smotru izvornoga folklora, *ilinštakov* iliti srpanjski ures položen u samo srce Šokadije, Strossmayerovim koordinatama omeđene Slavonije.

Obzoru najavljene jezično-stilske analize priveli smo pet pripovijedaka, od čega jednu standardnojezičnu, koja se može okarakterizirati kao fragmentarna zavičajna autobiografija znakovita naziva *Ravničarski bluz ili Jedan zakašnjeli oproštaj s tugom*, odnosno četiri nestandardnojezične, u potpunosti ispisane materinskim šokačkim govorima: mrzovićkim ikavsko-jekavskim i staromikanovačkim ikavsko-ekavskim govorom, koje suvremena hrvatska dijalektologija imenuje govorima tzv. posavskoga poddijalekta staroštokavskoga slavonskog dijalekta, crpeći iz njihove *snage na zalazu* vrijednu dijalektološku građu, pravu kulturnu dragocjenost čija su razlikovna obilježja aktivirana u izgradnji hrvatskoga nacionalnog i kulturnog identiteta, a najzad uvrštena i u *Zlatnu formulu hrvatskoga jezika ča – kaj – što*. Četirima šokačkim pričama – *Srce dvaput pripuknito, Od cvića moji uspomena, Miris svibanjski ružica i zumbula na zalazu, Od zavjeta na svetoj Vodici Gojspinoj primitog* – pridružila se i jedna *pismica*, intermedijalna šokačka varijacija, zavičajem začeta, filološkim obrazovanjem autorice (ot)hranjena *Kvintesencija panonska*.

Tako zaokružen korpus podvrći će se zakonitostima jezično-stilske analize, s naglaskom na fonološke, morfološke, sintaktičke i leksičke značajke slavonskoga dijalekta, te osebujne *šokačke riči* koja u književnim tekstovima iz 2010-ih zapravo skladišti ostavštinu naših predaka – Šokaca starinaca, poglavito Šokica – porodičnih *stanovnica od starine*, u Đakovštini i Đakovštinom naseljenih, zbog čega se tekstovi Milice Lukić promatraju kao svojevrstan *muzej riječi* podignut slavonskim narodnim govorima i običajima u čast; kao dragocjen prilog suvremenoj dijalektnoj književnosti; angažirano žensko i etnografsko pismo; ukratko – uspio znanstveno-umjetnički eksperiment kojemu je zadaća, kako to autorica opetovano ističe, uzajamno prožimati jezik znanosti, umjetnosti i duhovnosti, svih civilizacijskih vrednota koje nas obvezuju, ali na koje – kao dionici globalne zajednice, uostalom i one *istomišlećih* i *istogovorećih* – sveudilj polažemo pravo.

2. Izvori i metodologija

Istraživački korpus počiva na četirima autoričinim šokačkim pričama – *Srce dvaput pripuknito, Od cvića moji uspomena, Miris svibanjski ružica i zumbula na zalazu, Od zavjeta na svetoj Vodici Gojspinoj primitog* – kojima se pridružila i jedna *pismica*, intermedijalna šokačka varijacija, zavičajem začeta, filološkim obrazovanjem autorice (ot)hranjena *Kvintesencija panonska*. Peta je priča standardnojezična i može se okarakterizirati kao fragmentarna zavičajna autobiografija znakovita naziva *Ravničarski bluz ili Jedan zakašnjeli oproštaj s tugom*.

U gore spomenutim tekstovima autorice Milice Lukić često se spominje motiv zavičaja pa ih, već prema zastupljenosti tog leksema, možemo svrstati u djela zavičajne književnosti, baš kao što pripadaju i suvremenoj hrvatskoj dijalektnoj beletristici. Fenomen zavičajnosti obilježen je, prije svega, jezično-stilskim značajkama, istaknutom emocionalnošću i željom za afirmacijom zavičajnog identiteta (jezika, krajolika, običaja, prošlosti i sadašnjosti).

Građa (oznake izvora):

1. **RB** = *Ravničarski bluz ili Jedan zakašnjeli oproštaj s tugom* >> pripovjedačica = glas autorice (1. lice).
2. **SDP** = *Srce dvaput pripuknito*, Revija 46. Đakovačkih vezova (0351-1553), 42 (2012), str. 105-108 >> pripovjedačica = Milica Marković / Lukić (autoričina prabaka, po ocu, iz Mrzovića).
3. **CMU** = *Od cvića moji uspomena*, Revija 45. Đakovačkih vezova (0351-1553), 41 (2011), str. 89-91 >> pripovjedačica: Ana Martinović / Lukić (autoričina baka, po ocu, iz Mikanovaca).
4. **MSR** = *Miris svibanjski ružica i zumbula na zalazu*, Revija 47. Đakovačkih vezova (0351-1553), 43 (2013), str. 43 >> pripovjedačica: Marija Magdalena / Mandica Konjarević / Lukić (autoričina majka, iz Mikanovaca).
5. **ZVG** = *Od zavjeta na svetoj vodici gojspinoj primitog*, Revija 49. Đakovačkih vezova (0351-1553), 45 (2015), str. 162-165 >> pripovjedačica: Anastazija / Stana Lukić (autoričina teta, očeva sestra, obraća se svojoj majci Ani).
6. **KP** = *Kvintesencija panonska*, Revija 51. Đakovačkih vezova, (0351-1553), 47 (2017), str. 157-160 >> pripovjedačica = glas autorice (1. lice).

3. Slavonija književnom riječju iskazana

Moguće je izdvojiti nekoliko odredbenica kojima se u predmetnom korpusu imenuju i poimaju zavičajni – slavonsko-srijemski – predjeli: kao geografsko-povijesna, geološko-arheološka zadanost, ili pak kulturni, odnosno literarni fenomen, potom kao poprište narodne kulture, različitih

običajno-obrednih praksi koje otkrivaju njezin kršćanski i pretkršćanski svjetonazor, a najzad i kao skrivena, drugotna, marginalizirana ženska stvarnost, intimno svjedočanstvo, ali i dokument vremena.

Geografske koordinate autoričine Slavonije omeđuju prostor Đakovštine, samo središte trokuta *Osijek – Đakovo – Vinkovci* (usp. Šalić 2017: 11; Lukić, Blažević Krezić 2014: 143-146), što se daje potvrditi sljedećim navodima:

> *Njegova je misaona Slavonija i moja Slavonija, iako se prostiru na različite strane od Đakova: njegova se primiče Brodu na Savi, a moja Vinkovcima.* (RB)
>
> *(…) na zemlju u kojoj spava moja tuga, na komad moje od Đakova prema Vinkovcima usađene Slavonije* (RB)

Locira se međutim i Srijem, linijom *Vinkovci – Ilača – Tovarnik*:

> *Gorila je u meni, mamo, neka sveta vatra dok se molitva širokom sremskom ravnicom, u davnina krvlju mučenika natopitom, razlivala i s mirišljavom zemljom od skoro zreli kukuruza i suncokreta bremenitoj mišala.* (ZVG)

Povijesno-geološko-arheološko tumačenje Slavonije zacrtano je Panonskim morem kao (s)tvarnim i duhovnim prapočelom Šokadije koju život nikada nije napuštao – od prapovijesti do dana današnjega, a čiju su prošlost *znamenovali* i Vučedolci, i Rimljani, i Avari, i Slaveni, i nekršteni i kršteni – primjerice Srijemci mučenici:

> *Isti je to duhovni prostor ponosne, poviješću kaljene Šokadije, toga hrvatskoga roda i naroda koji je snove svoje posijao u masnu zrelu zemlju što u iskonu svoga bića čuva miris soli i sjećanja na cijelo jedno more i njegov daleki život panonski.* (RB)
>
> (…) *na đermu zagrabita / voda krštena / iz mora je usnilog izjedrila* (KP)

Autoričinim perom *pisana* književno-kulturna Slavonija inspirirana je pak slavonskim prosvjetiteljskim (poslijeturskim) štivom (usp. Matić 1945: 53; Sablić Tomić, Rem 2003; Bilić 2007: 57-69, 201; Bratulić 2013: 15-25; Lukić, Blažević Krezić 2014: 145):

> *Sada znam da ima smisla ona davna priča iz djetinjstva koja kaže kako je poput Mojsija sa štapom u ruci neki fra Justo Mirković doveo trinaest obitelji iz istočne Bosne.* (RB)
>
> *U rukopisnim bilješkama Emerika Gašića o Župi Vrbica stoji da je kao kapelan 1790. stigao u Župu Vrbica, kojom je upravljanje brzo preuzeo. Prije nego se pod sam konac godine Gospodnje 1805. vratio svojoj franjevačkoj obitelji u Brodu kojoj se pridružio još*

kao šesnaestogodišnjak, sagradio je 1804. prvu drvenu bogomolju s ljudima koje je doveo u Obećanu zemlju, na obale Zaboravljenog mora, i posvetio ju Svetoj Barbari. (RB)

U našoj kući uvik se pripovidalo da nam je šukundjedove iz Bosne još u osamnajstom viku doselijo nekaki fratar Justo Mirković rodom iz Ruščice na Savi i da je od trinajst familija jedna – naša – Markovića – Boga slavila drukčije od drugi. (SDP)

Gorila je u meni, mamo, neka sveta vatra dok se molitva širokom sremskom ravnicom, u davnina krvlju mučenika natopitom, razlivala i s mirišljavom zemljom od skoro zreli kukuruza i suncokreta bremenitoj mišala. (ZVG)

Napravili oni, mamo, ko svetu stražu okolo mene: dva Sveta Brata – redovnik i biskup što je u davnini sremskim krajem revnovo i u njem stolovo – prida mnom (Sv. Ćiril i Metod), a dvi Svete Sestre – mučenica i pastirica – za mnom (Anastazija i Ozana, op. a.). (ZVG)

Pisana je ona, međutim, i modernim te suvremenim slavonskim literatima, a neki se od njih izrijekom spominju, primjerice Stanko Andrić i njegovo djelo *Simurg*:

(…) *konjima koje su sedlali samo voljeni sinovi dok su oni drugi begovićevski zaboravljali dodijeljenu im sudbinu* (RB)

Da je ovo kojim slučajem vrijeme Vinkovčana Kozaraca, ispovjedne ove rečenice mogle bi se pripisati nekom od njihovih melankoličnih likova izgubljenih za sebe i svijet. (RB)

Ali otkako su neki novi pisci počeli ispovijedati Slavoniju i sebe u njoj, nahranila me snaga Simurga i učvrstila u istini da svi imamo pravo na priču o sebi i svome zavičaju. (RB)

Plodna su značenjska polja, iskoristiva u književnom tekstu, zasigurno okupljena pod kapom tradicijske (folklorne) Slavonije, kakvu i inače najbolje poznajemo u književno-znanstvenim, ali i etnološko-etnografskim studijama (usp. Bilić 2007: 201-212). Naš je korpus u tom smislu aktivirao nekoliko značenjskih polja (usp. Andrić 2003: 15-25; Berbić Kolar, Kolenić 2014: 90):

a) moda i odijevanje: *vrat pun dukata* (RB); *od života slagao tkanice i u zlato ga dukata talio* (RB); *Obučena u svilenu novu suknju i reklju, s tri struke veliki dukata na vratu i papučama na nogama, počešljana u beč sa pletenicom zakititom cvićem virkala sam iza šlingane fironge u prednjoj sobi na sokak*. (SDP); *otarcima, vezenim ponjavcima i prid mrazom sačuvanim cvićem okititi kola* (SDP); *oblačila najprije u nove štrimfle* (SDP); *oko vrata crvenu pantljiku vezala* (SDP); *u visoki kožni čižama* (CMU); *Raspremila sam i dvoja kola što su za mnom u novu kuću dovukla i moj ladičar i staklenjak, i tkalački stan, i osam veliki jastuka, i dvi slamarice, i perine, i plavim koncem vezene koperte* (CMU); *Otvorila sam i kobilaš u kojem je kraj rubina zlatom i bilom svilom vezeni, oplećaka, marama, kožušaka, tkanica, zlatara i otaraka ležalo trisdevet*

veliki dukata... šesnajst za moji šesnajst godinica i dvajsttri za kćeri koje ću roditi. (CMU); *Glavu mi smiljem okiti – jer po smilju, mamo, miriši duša djevojačka. Na tilo mi samo bilu rubinu i oplećak od pamuka i lana tkane navuci, a noge mi bose ostavi da koraka lakša put svoj zadnji priđem*. (ZVG)

b) hrana i sirovine: *Drugog su mi dana tilo otirali vodom u kojoj je bilo metnito blagoslovite trave lute, mrvica od božićne večere i mrvica od uskrsnog svetenja, njekoliko zrna crvenog kukuruza i malo šećera*. (SDP), *o kruvu i vodi postila* (SDP)

c) obiteljski odnosi (rodbina, svojta): *svekrom mi Viterinom* (SDP), *mama i dada* (SDP), *jetrva Pola* (SDP) i dr.

d) poslovi u polju i kući: *Čekaju me tamo još samo sjene na starom groblju na uzbrdici kojoj vodi Potok, kuća u kojoj netko drugi živi, zemlja koju netko drugi ore i šuma koja je nekada bila šuma dok je nepoznat netko nije učinio krčevinom.* (RB); *eno dade mog / Adama / di priko njive / u tisni opanaka prti / i sjeme u zemlju / zatiče da iz njeg kru(v) / niče* (KP)

e) zanimanja: *velečasni Barba* (MSR), *počimalja* (MSR), *radenica* (SDP), *pastirica* (ZVG)

f) mikrotoponimija: *Meni se mililo za ovcama pod Durgutovicu ić* (SDP), *odma priko puta crkve Sv. Barbare u Crne Bare sokaku* (SDP), *u Stari Mikanovci u Surduku*, *u kući Konjarevića* (SDP); *Eno ga kako ide Šušnjarom* (MSR)

g) vojna služba (Slavonska vojna krajina): *tom starom rodu koji je čuvao i granice i oranice* (RB)

h) običaji / obredi (obiteljski, godišnji / katolički kalendar, radni ili gospodarski) uz koje se vezuju prežitci pretkršćanskih vjerovanja, kao magijske i mitološke predodžbe i postupci kojima se oslikava šokačka *čeljad vilenjačka, bajajuća, hola* (usp. Kozarac 1996: 33-34; Lovretić 2016; Pšihistal, Rem 2016): *odjekuje u nebrojenim zazivima nanizanim na ružarij u svibnju* (RB); *čini se da ni moja baka po ocu nije ostala ravnodušna na Barbarinu ljepotu kada je jednoj od svojih kćeri, koja će u miraz odnijeti pun vrat dukata, dala njezino ime* (RB); *u travama od uroka što su od Male do Velike Gospojine po livada i šuma skupljate, a na Veliku Gospojinu na misi posvetite* (SDP); *prošli su Svi Sveti i vašar u Vinkovci* (SDP); *primakla se Sveta Kata, a s njom i dan svatova* (SDP); *dok pepel mi pečati čelo zemljano / na Sridu Čistu* (KP); *na Cvitnicu cvićem se umiva* (KP); *Kad su velečasnom u Vrbici kazali da se rodilo žensko dite i da ju zarad miline što je blagoslovilo kasni porod svoji roditelja, i rad svoji davni pređa, Milicom žele zvati, nije u prvi par tjeo ime u maticu upisat veleć da je nekršćansko.* (SDP); *Jedne su vikale da su me vile smlatile, jedne da su me urokljive oči u krevet metnile, jedne da sam stopala na sugrebu ostavila. I Crnu Slavu dovedoše da baja nenačetu vodu... U veliku šolicu nenačete vode metnila je nekolko kapi svete vode, prikrstila se i izmolila Očenaš i Zdravomariju, a onda s ognja uzela tri žive žeravice i spustila ji u vodu. Da su žeravice ostale potonite, znalo bi se da sam urečena.*

Bilo je vazdan ni što su se u Adamovu kuću tjele namjestit – mogle su me one uvračat – snatrile su babe. Da su stojat na vodi žeravice ostale, to vračka ne bi bila, nego kaka druga boljetica. Al Crnoj Slavi još se ni desilo da žeravica časom potone, a onda se opet na vodu vrati. (…) Ako ne ozdravim, tilo će mi za ukop oprano bit – kazivala je Crna Slava i naglas za nedajbože ponavljala: Sjedi Urok na pragu, Uročica pod pragom. // Šta Urok ureko, Uročica odrekla. // Ko ureko, u šumu uteko. (SDP)*; Stari su pripovidali da je to vrime beltanovo – kad se novi život što ga proljeće i ljeto donose proslavlja i da oni koji se o tom vremenu rode imaju zelenu ruku*. (CMU); *Ruža Pejćina ličila je ljude molitvama i bajanjem, palila je tamjan i ugalj u vodu bacala, a nekad – ko to sa mnom – u svoje je tilo tuđu bolju uvlačila.* (MSR); *za Gromovnika kola se uvatila / da sigra se š njim / Peruna je za Iliju / zaminila / Jarila urod spasila / u Đurđeve ge zelene ruke met(n)ila / svića u oganj zapalita* (KP); *sa sedmog neba Svarogova / u usta mi nacidi / oj dojdo dojdole / kiše sa svetog drveta / njegovoga* (KP).

Slavonsko žensko pismo uskrsava putem žene autor(ice) i pripovjedač(ice) (usp. Erl 1992: 261-269): obespravljene, marginalizirane, one koja glas *pušta* s onoga svijeta dajući čitatelju / čitateljici do znanja da je vješta i obaviještena (SDP). Na taj se način problematizira stereotipna lepeza ženskih uloga u patrijarhalnom, ruralnom slavonskom društvu (uloga majke, supruge, domaćice, ljubavnice), ali i svojevrstan odmak od njih samih:

I Barici sam svojoj isto naminila i u šesnajstoj je s vratom punim dukata u Šiškovce Jemrićima otpravila (CMU)

Jedanajst je plodova od moga srca otpalo, sedam kćeri i četiri sina. (CMU)

(svojim je mlikom / zemlju ranila / mater moja Mandica / iz prsa svoji / mliko je cidila / u gladna usta njezina (KP)

S koljena na koljeno, doklem se dalo zabardat, po naši su se sela svi bez puno riči prigibali prid tim nevidljivim zakonom, ufajuć se da će ako su muški utjehu i volbu nać med skutama kake inoče, a žene kad u krilo metnu voleću djecu nevoljeni muževa. U tom nezapisatom zakonu mjesta nij bilo za žene što će volbu tražit u drugom čoveku. U nom kome se na raspelu nisu zaklele. (SDP)

Žensko je pismo k tomu autobiografsko, intimističko, fragmentarno (usp. Zlatar 2004, Sablić Tomić 2008), što potvrđuje sljedeći navod:

Kao polomljeno zrcalo, kao istrgnute stranice iz knjige života, takve su i ove moje riječi sjećanja na sebe i tugu u sebi izraslu iz zavičaja i za zavičajem. Intimna slavonska povijest (RB)

Autoričine priče intimna su, obiteljska, povijest, ali i dokument minuloga slavonskog vremena (usp. Damjanović 2014: 295-302; Lukić, Blažević Krezić 2014; Pšihistal, Rem 2016). Iako su literarizirana povijest jedne obitelji, ujedno su i biografija vremena – svjetskim ratovima obremenjena 20. stoljeća – koje dramatično sup(r)o(t)stavlja odnos sela i grada, nepovratno mijenjajući sastav seoskoga stanovništva, obiteljske i gospodarske odnose, a onda i organske idiome spomenutih šokačkih *mikrozajednica*:

> *Čekaju me tamo još samo sjene na starom groblju na uzbrdici kojoj vodi Potok, kuća u kojoj netko drugi živi, zemlja koju netko drugi ore i šuma koja je nekada bila šuma dok je nepoznat netko nije učinio krčevinom*. (RB)

> (…) *uvukla se u ruševine djed Stevine nekad velike kuće-zadruge* (RB)

> (…) *da rasipa no što je od bogate Lukića zadruge ostalo, iza ni što su je već dobrano rasuli, na svirku i loš život* (MSR)

Slavonija je u pričama Milice Lukić k tomu definirana kao tvarni zavičaj, ali i zavičaj duha / emocije (usp. Bratulić 2019):

> *Zavičaj je moje tuge omeđen još na mahove slavnom, a onda opet turobnom obiteljskom poviješću, više bizarnim nego nesretnim ljubavnim pričama, prevarama, propadanjima i uzdizanjima*. (RB)

> (…) *svi imamo pravo na priču o sebi i svome zavičaju, na priču sebe u zavičaju i zavičaja u sebi* (RB)

> (…) *takve su i ove moje riječi sjećanja na sebe i tugu u sebi izraslu iz zavičaja i za zavičajem* (RB)

> (…) *Slavonija kao zemlja / zrak / vatra / voda >> eter* (KP)

Ona je, najzad, vrelo *šokačkih riči* za muzej nematerijalne kulturne baštine, komu neotuđivo pripadaju dva organska šokačka govora motrenih pričica: mikanovački i mrzovićki, kao dionici posavskoga poddijalekta staroštokavskoga slavonskog dijalekta. Mrzovićki je govor ikavsko-jekavski (Lukić 2004, 2014), a staromikanovački ikavsko-ekavski.[1] S tim se vrelom potanko upoznajemo u drugome dijelu rada, tzv. jezično-stilskoj analizi korpusa.

[1] Slavonska Posavina u dijalektološkim se okvirima promatra uglavnom kao ikavska (zapadna i istočna slavonska Posavina) i ikavsko-jekavska (središnja slavonska Posavina, kamo se smjestio Mrzović). Međutim, u istočnom dijelu Slavonije, južno i zapadno od Vinkovaca, bilježe se mjesni govori s ekavskim odrazom *jata*. Govor Starih i Novih Mikanovaca, uz Retkovce, Rokovce, Prkovce, Andrijaševce, Cernu, Vođince, Ivankovo, Šiškovce i Privlaku, pripada spomenutim ekavskim govorima. Prema

4. Jezično-stilska analiza korpusa

Jezična obilježja slavonskoga dijalekta, poglavito mrzovićkoga i staromikanovačkoga govora, mogu se držati jedinicama stilskoga pojačanja unutar zadane jezično-stilske analize. O osobinama slavonskoga dijalekta ispisano je nekoliko meritornih znanstvenih studija, počevši s onima Dalibora Brozovića i Stjepana Ivšića, pa Josipa Hamma i Stjepana Sekereša sve do prijelomne studije o slavonskome dijalektu koju je 1998. godine objavila Ljiljana Kolenić. U novije se vrijeme ističe knjiga *Sičanske riči* (2014) koju, uz prof. dr. sc. Ljiljanu Kolenić, potpisuje dijalektologinja Emina Berbić Kolar, a na čijim se uvodnim stranicama donosi sustavan pregled obilježja slavonskoga dijalekta, njegovo rasprostiranje kao i povijest njegova izučavanja.

Autorica analiziranih priča i pjesmica – osječka sveučilišna profesorica Milica Lukić –povjesničarka je hrvatskoga jezika i dijalektologinja čijom je zaslugom i znanstveno opisan govor Mrzovića (2004, 2014). Ona se, kao što rekosmo, najzad pobrinula i za njegovu muzealizaciju / konzervaciju, davši mu značajnu ulogu u svojim proznim i pjesničkim tekstovima, ostvarajima tzv. zavičajne / dijalektne književnosti.

Inače, Milica Lukić i Vera Blažević Krezić (2014) u nekoliko su se navrata bavile jezično-stilskom analizom dijalektnih (zavičajnih) književnih tekstova, tražeći po jezičnim razinama dijalektno obilježene jedinice stilskoga pojačanja koje na poseban način određuju strukturu pripovjednoga, tj. pjesničkoga teksta, ovisno o pouzdanosti pripovjedača i provenijenciji likova koji u tekstu *govore*, odnosno lirskoga subjekta i njegova jezika.

I ova analiza stoga obuhvaća temeljne razine jezičnoga / jezikoslovnoga opisa, polazeći s fonološkom, krećući se prema sintaktičkoj i leksičkoj.

4.1. Fonostilematika – vokalizam i konsonantizam

Korpus ukazuje na slavonski, mrzovićki i mikanovački, odraz *jata*.

– mikanovački ikavsko-ekavski *jat*: *Selo u kojem je moj otac **volio** moju mamu / dok je ona njega volela odavno rijetko svraćam*. (RB); *cviće* (CMU), *vinac* (CMU), ***ždribe** od deset očevi kobila* (CMU), *Pobidio vas lav* (CMU), *s tilom* (MSR), *a celo ruvo **bilo*** (MSR), *odnekale je vetar doneo **rič*** (KP) / ***odnet** će* (CMU), *Bože Oče **teraj** munje* (CMU), *Ivo što ga je sušica u sedamnajstoj **odnela*** (CMU), *u **mesec** je sakrijo* (MSR), *sad se više vratit ne bi **tela*** (MSR), *koje su **teli** s onim*

Liscu govor je Starih i Novih Mikanovaca ikavsko-ekavski (dugi slogovi: ikavski, kratki: ekavski) (2003: 32). Tako *mikanovački jat* bilježi i lokalni književnik Pavao Petričević (usp. Marija Petričević 2013: 466) u svojim dvama romanima: *Križevi i ruže, Zamah leptirovih krila*. Valja napomenuti i to da neki dijalektolozi u govoru Starih i Novih Mikanovaca prepoznaju specifičan izgovor *jata*, tzv. nezamijenjeni *jat* (zatvoreno *e*) (usp. Berbić Kolar, Kolenić 2014: 14-15).

Brace Petričevića umnažat (MSR), *a* ***celo*** *ruvo bilo* (MSR), *a iz glasa* ***pesma*** (MSR), *odnekale je* ***vetar*** *doneo rič* (KP)

– mrzovićki ikavsko-jekavski *jat*: *Istina je da se* ***priko*** *groba može divanit nima što glas tišine slušat znadu i oće.* (SDP), *život* ***dilila*** (SDP), *vrime* (SDP), *uvik se* ***pripovidalo*** (SDP), *razumili* (SDP), *Oni koji su se* ***volili – ritko*** *kad su život* ***dilili*** (SDP), *Prodat tako svoje slabunjavo* ***dite****!* (SDP), *bez* ***riči*** (SDP), *sve* ***uvik*** *dobro* (ZVG) / *nije u prvi par* ***tjeo*** *ime u maticu upisat* (SDP), *i* ***djecu*** *porodile* (SDP), ***djevojački*** *život* (SDP), *Tog je časa iz nebrojiti grla* ***pjesma*** *zaorila* (ZVG).

Zamjećujemo i gubljenje inicijalnoga samoglasnika *o-,* uočljivo u pokaznim zamjenicama: *vo, no, vaj, naj, vi, ni*, te u primjera kao *danas vud – sutra nud* (danas ovdje sutra ondje), pa u prilozima *vamo, namo* (Kolenić, Berbić Kolar 2014; Lukić, Blažević Krezić 2014):

Sad znam ***no*** *šta za života znala nisam* (SDP)

(…) *baš* ***nako*** *kako sam u svom selu divanit naučila* (SDP)

(…) ***ve*** *četr godine* (MSR)

(…) ***vo*** *pišem ja, tvoja Stana* (ZVG).

Hijatsko *j* rastavlja dvovokalnu skupinu *l*-participa: *doselijo* (SDP), *vratijo* (SDP), *uslišijo* (MSR).

Vidljivo je slavonskom dijalektu svojstveno uklanjanje glasa *h*:

– bez vidljive zamjene: ***oće*** < **hoće* (SDP), ***odma*** *priko puta crkve Sv. Barbare* (SDP), *kasni porod* ***svoji*** *roditelja* (SDP), *po* ***naši*** *su se sela* (SDP), *o* ***Miolju*** (SDP), ***vatat*** (SDP), ***suvonjava*** *Stana* (SDP), *od šarlaha* ***prisanila*** (CMU), *iljade* (ZVG)

– zamjenom glasom *j*: *zarad* ***straja*** (SDP), *za sve grije* (ZVG)

– zamjenom glasom *v*: *s* ***vrpice*** *soli* (SDP), *o* ***kruvu*** *i vodi postila* (SDP), ***suvim*** *cvićem* (CMU).

Skupina *hv-* odražava se u *f* ili *v*: ***Fala*** *ti, Bože* (MSR).

Skupina *–ae–* obično daje *–aj–,* što se osobito dobro vidi u brojevima: *osamnajstom* (SDP), *trinajst familija* (SDP), *osamnajstoj* (SDP), *šesnaest* (CMU).

Nema razlike između glasova *đ* i *dž*: *odnet će Cigani kroz* ***penđer*** *prednje sobe* (CMU), ali i *pendžer* (MSR, mikanovački).

Reducira se središnje nenaglašeno kratko *i:* ***nekolko*** *kapi* (SDP), ***tolko*** dičila (CMU).

Dodaje se samoglasnik *o* u pokaznih zamjenica: *u* ***otu*** *istu vodu* (SDP).

Druga lako uočljiva osobina mrzovićkoga govora na glasovnoj razini jest kontrakcija / stezanje dvovokalne skupine *–ao*, i to u *l*-participu gotovo bez izuzetka, ali i u drugim oblicima, u dugi samoglasnik *o*: *dok je* ***čito*** *evanđelje* (SDP), *osto spomen* (SDP), *al se sveti red vazda iznad volbe* ***meto*** (SDP), ***ko*** *da jim ni bilo dost vlastiti dukata* (SDP), *nisi imo šta vidit* (MSR).

Vidljivo je i umekšavanje glasa *n*: *njekoliko zrna* (SDP).

Ne provodi se uvijek jednačenje po zvučnosti: *iztucano* (SDP), *tronožcu* (SDP), *Iz tila mi se izcidila* (CMU).

Zabilježeni su neki depalatalizirani oblici: *na sliki* (CMU), *u ruki matere Marice* (MSR).

Čuva se konsonantska skupina *-jd*: *prije nego ojdem* (ZVG).

4.2. Morfostilematika – vrste i oblici riječi

Slavonskom dijalektu pa i mrzovićkom govoru svojstven je krnji infinitiv (usp. Kolenić, Berbić Kolar 2014, Lukić, Blažević Krezić 2014), obilato u korpusu zasvjedočen: *I vi ćete* ***doć*** *vamo di sam ja, / ko što sam i ja bila tamo di ste vi sada.* (SDP); *ni* ***odmoć*** *ni* ***pomoć*** (SDP); *baš nako kako sam u svom selu* ***divanit*** *naučila* (SDP); *nisi imo šta* ***vidit*** (MSR); *pa se na izvor čudotvorni* ***umit*** *i* ***napit*** *otišla* (ZVG).

U deklinaciji osobnih zamjenica uočljivi su specifični genitiv i akuzativ za 3. lice množine: budući da *h* ispada, genitiv glasi *nji* (njih), a u akuzativu množine razlikujemo čak tri lika: *nje, nji* – koji odgovaraju standardnojezičnom obliku *njih*, te *(j)i* koji odgovara standardnojezičnome enklitičkom obliku *ih* (nema *je* koje je Stjepan Damjanović zabilježio u strizivojnskom govoru, 1998: 17, prema Damjanović 2006): *Još jedan sud nima što sam* ***ji*** *za života primila meni neće ni odmoć ni pomoć.* (SDP); *ko da* ***jim*** *ni bilo dost vlastiti dukata* (SDP, < *im, D mn.).

Upitno-odnosna zamjenica *što* javlja se u obliku *šta*: ***šta*** *za života* (SDP); *nisi imo* ***šta*** *vidit* (MSR).

Upitno-odnosna zamjenica *tko* javlja se u obliku *ko*: *U selu se uvik znalo* ***ko*** *je koga gledo i volio* (SDP).

Glagoli koji u standardnom jeziku imaju sufiks *–nuti* u mrzovićkom govoru imaju sufiks *–nit*: *Jedino je u imenu što su ga meni* ***nadjenili*** *dado i mama, a ne kum kršteni, osto spomen na tu davnu povijest, na naše pastirske pređe* (SDP); *djevojački život* ***utrnila*** (SDP); ***podciknila*** (SDP); *otkiniti kalam* (SDP); *od šarlaha prisanila* (CMU).

Glagolski pridjev trpni tvoren je sufiksom *-t-*: *u tom* ***nezapisatom*** *zakonu* (SDP), ***nakititu*** *jabuku* (SDP), ***izgubitog*** *sina* ***isprosita*** (SDP), *brkova* ***zafrčiti*** *naspram nosa* (CMU), ***nasliditog*** *molitvenika* (CMU).

Glagol *dati* u 3. l. mn. ima dočetak *-du*: *Gledim u to uplašito i zaplakano dite šta mu ne* ***dadu*** *u sobu* (MSR)

U deklinaciji imenica ponekad se čuvaju stari (nesinkretizirani) množinski oblici imenica – dativ, lokativ, instrumental: *na* ***vrati*** *avlije spazila* (SDP), *pod* ***prsti*** (SDP), *prošli su Svi Sveti i vašar u Vinkovci* (SDP), također i G mn. *iz Vinkovci, Mikanovci, Šiškovci* (SDP); *u Šiškovci skrasita* (CMU).

Poseban je i G mn. im. ž. roda: *Iz* ***ruka*** *moji snaga polako otilazi*. (umj. ruku) (ZVG).

4.3. Sintaktostilematika

Izdvajamo drugačiju uporabu prijedloga *na*: *zastala kod križa na utvaju kad se ide na njivu na Ceriću* (RB); kao i uporabu veznika *jel* umjesto uzročnog veznika *jer*: *nije dočekala da ju cjelivam, jel je sva snaga iz tila mi izišla pa se slunjilo i na zemljani patos ko mrtvo složilo* (SDP), *U kumovska kola nisam pravo ni zagledala jel sam znala da u njima Adam sjedi* (SDP).

Javlja se i veznik *radi* umj. *zbog*: *Naučila sam i da me u selu žale rad vazda pijana čoveka i praznog krila* (SDP).

Konstrukcija *pod + instrumental imenice* javlja se u značenju *iza*, a ne *ispod: pod Durgutovicu* (SDP).

Zasvjedočena je konstrukcija *veznik ko + imenica* u značenju *dok smo bili u prošlosti ono što znači imenica*: *Adama ko dite ždribe med noge udarilo* (SDP).

Među obilježja zadane razine svakako se ubraja obilježen red riječi, posebice uočljiv prilikom izricanja posvojnosti: *djed Stevine nekad velike kuće-zadruge* (RB), *u Markovića kući* (SDP), *u Crne Bare sokaku* (SDP), *iz Danice kalendara* (SDP), *Na glavi nje i diteta* (ZVG).

Umjesto imperativa *nemoj* javlja se *neka*: *neka to radit ni za mene ni za djecu svoju drugu priminitu* (ZVG).

4.4. Leksikostilematika

Kada istaknusmo da je ovaj korpus vrelo *šokačih riči* pogodnih muzealizaciji slavonskoga dijalekta kao nematerijalnoga kulturnog dobra, na umu smo imali brojne regionalizme, etnol. dijalektizme, arhaizme i slavonskom dijalektu svojstvene tuđice, poglavito turcizme, kojima se diče, ili su se dičili, naši organski govori. U standardnojezičnom tekstu oni zaista funkcioniraju kao jedinice stilskoga pojačanja i svojevrstan otklon od konteksta, dok u dijalektnom proznom i/ili

pjesničkom tekstu pridonose autentičnosti iskaza lirskoga subjekta, odnosno pripovjedača, tj. lika (usp. Lukić, Blažević Krezić 2014: 58). Ovdje ih izdvajamo onako kako ih i dijalektni rječnici markiraju:

– bećar (MSR), m. r., perz. / tur. – veseo, slobodan momak, raskalašen, udvarač (Berbić Kolar, Kolenić, 2014: 102; Šalić 2017: 73)
– cer (CMU), m. r., bot. – drvo, crni hrast
– ćenar (KP), m. r., tur., reg. – bijelo pamučno platno, reljefno ukrašeno (isto, 2017: 83)
– dado / dada (SDP, MSR), m. r. – otac (isto, 2014: 116)
– drum (KP), m. r., grč. / tur., pov. reg. – kamena cesta, građena u Osmanskom Carstvu (isto, 2017: 89)
– dukat (RB), m. r., tal. – zlatnik, ukras uz nošnju, simbol bogatstva (isto, 2014: 119)
– duvar (CMU), m. r., reg., tur. / perz. – zid, zidna ploha u sobi (isto, 2014: 120; 2017: 90)
– đeram (KP), m. r., tur., reg. – bunar, zdenac, s njihalicom, polugom za izvlačenje vode (isto, 2017: 91)
– đuvegija (CMU), m. r., tur. – ženik, mladoženja (isto, 2017: 91)
– falinga (SDP), ž. r., njem. / hrv., reg., žarg. – mana, nedostatak (isto, 2017: 92)
– fela (SDP), ž. r., hung. – vrst nečega, pasmina, soj, sorta (isto, 2017: 93)
– inoča (SDP), ž. r. – ženina suparnica, muževa ljubavnica (isto, 2017: 103)
– kapija (MSR), ž. r., tur. – vrata, velika dvorišna, za prolaz kola (isto, 2014: 149; 2017: 110)
– kobilaš (CMU), m. r., arh. – hrastov drveni sanduk za ruho, ukrašen urezanim crtovljem (isto, 2017: 114)
– kukinje (SDP), zb. im. – zrnasto, bobičasto, jestivo voće, samonikli grm (isto, 2014: 161; 2017: 166)
– lenija (KP), ž. r., tal. – poljski put (isto, 2017: 125)
– marva (KP), ž. r., germ. / hung. – stoka, blago (isto, 2014: 172; 2017: 131)
– miraz (RB), m. r., tur. – nasljedstvo, baština, imovina udavače koju nosi u brak, dota (isto, 2014: 176)
– oranica (RB), ž. r. – zemlja koja se ore
– pantljika (SDP), ž. r., germ. – vrpca za ukrašavanje ruha, šešira (isto, 2017: 153)
– patrica (CMU), ž. r., reg. / patrice, zb. im. – krunica (isto, 2017: 155)
– penđer (CMU), m. r., tur., jez. knjiž. ekspr. – prozor (isto, 2017: 155)

– petovnica (CMU), ž. r. – škola, dvije godine nakon završene petoljetke
– počimalja (MSR), ž. r. – vodeća pjevačica u kolu, crkvi (isto, 2014: 215; 2017: 159)
– praćak (SDP), m. r., arh. – drveni plosnati bar s drškom kojim se udara rublje, prilikom pranja (isto, 2017: 165)
– pređa (SDP), m. r. – predak
– preslica (SDP), ž. r. – bot. rod papratnjača; drvena daščica za ručno predenje sa šiljkom, izrezbarena (isto, 2017: 166)
– procesion (ZVG), m. r. – vjerska povorka, ophodnja
– pustahija (MSR), m. r., reg. ekspr. – razbojnik; silovit, nagao čovjek
– radenica (SDP), ž. r., arh. – marljiva i uspješna žena (isto, 2017: 174)
– romar (ZVG), m. r., reg. – hodočasnik
– sabajle (KP), pril., reg. – ujutro, rano, zorom
– samica (RB), ž. r. – tambura
– sinija (SDP), ž. r., arh., reg. – stol (isto, 2017: 183)
– skobiti /se/ (SDP), gl. – sresti /se/; sukobiti /se/ (isto, 2017: 185)
– snaja (RB), ž. r. – sinovljeva (i unukova) žena (isto, 2014: 247)
– sokak (SDP, MSR), m. r., tur./ar. – ulica (isto, 2017: 187)
– sugreb (SDP), m. r., etnol. – u tlu zagrebeno mjesto od životinje (npr. psa) na koje nije dobro nagaziti jer nosi nevolju ili bolest
– šifonjer (RB), fr., reg. – ormar
– škatulja (KP), ž. r., tal. – kutija s poklopcem (isto, 2017: 195)
– štrimfla (SDP), ž. r., germ. – čarapa, naziv Šokica, izrada u crvenoj, plavoj ili smeđoj boji (isto, 2017: 198-199)
– tkanica (RB), ž. r. – široki tkani pojas za narodnu nošnju (isto, 2014: 276)
– utušit se (CMU), gl. – ugušiti se, udaviti se (isto, 2017: 209)
– utvaj (RB), m. r., germ. – pašnjak (isto, 2014: 288)
– vašar (SDP), m. r., hung. – sajam
– volba (SDP), ž. r. – ljubav
– zabardat (SDP, MSR), gl., zast. – zapamtiti (isto, 2017: 214)
– zaularit (KP), gl. – staviti ular na konja; zauzdati koga (isto, 2017: 217) itd.

Frazemi i ustaljeni izrazi, poslovice i izreke, također su značajna odrednica šokačkih govora. Iako postoje poveznice sa standardnojezičnim frazemima i izrekama, isto se tako dijalektni izrazi od njih značajno razlikuju te mogu poslužiti kao distinktivno obilježje pojedinoga govora, skupine govora, dijalekta ili narječja (Lukić, Blažević Krezić 2014: 69-71; Šalić 2017: 222-223).

Izdvajamo nekoliko znakovitih izraza i frazemskih konstrukcija kojima je Milica Lukić, crpeći iz riznice materinskih šokačkih govora –mrzovićkoga i staromikanovačkoga – obogatila svoju književnu riječ, njome pridonoseći muzealizaciji slavonskoga dijalekta: *u prvi par* (SDP); *priko srca* (SDP); *u tren oka* (SDP); *Bogu na račun poć* (SDP); *ko sa slika* (CMU); *bit na pomoći* (ZVG); *stužit se ko kukavica sinja* (KP) itd.

5. Zaključno

Premda nevelik, izuzetno dojmljiv slavonski književni korpus osječke autorice Milice Lukić p(r)okazuje svu uspjelost, potrebu i važnost puštanja naobraženoga autorskoga glasa *decibelima* suvremene hrvatske književnosti. Poglavito se u tom smislu ističu filolozi / književni znanstvenici koji su darovitošću, koliko i stručnom spremom, kadri oblikovati pokusna književna djela što združuju znanost, umjetnost i duhovnost, hraneći tako čitateljev um, duh i dušu. Kao izvorna govornica slavonskoga dijalekta, filologinja usmjerena na paleoslavističke i paleokroatističke teme, ali i na zavičajnu problematiku – slavonsko-srijemski književno-kulturni prostor i dijalektološko blago, uz nezanemariv doprinos poznavanju slavonske crkvene povijesti, Milica Lukić svojim se književnim stvaralaštvom ponajprije usmjerila na muzealizaciju materinskih šokačkih govora – mrzovićkoga i staromikanovačkoga, kako je to pokazala i ovim radom provedena jezično-stilska analiza njezinih proznih i pjesničkih ostvaraja. Dojmljivim pjesničko-pripovjednim jezikom pošlo joj je za rukom *literarizirati* gotovo sve izdanke znanstveno pisane Slavonije – geografsko-povijesni, geološko-arheološki, književno-kulturni, folklorni, crkveni, mitski… Njima gotovo pa opterećujući svoj književni jezik, uspjela je slavonske teme privesti zajednici univerzalnih umjetničkih preokupacija, ne uzimljući od njihove distinktivne lokalno-zavičajne – pa i govorne – snage, čime se svrstava u red *takovih* slavonskih literarnih eksplozija koje *podrivaju* davno zamišljene ideje književnih kanona i klasika, pokazujući plodan smjer razvoja suvremene slavonske književnosti.

Potaknute mišlju akademika Stjepana Damjanovića, prema kojoj su naša razlikovanja u *darovima* i *marovima* ne samo poželjna nego i – u svoj svojoj združujućoj i rastućoj energiji – izuzetno potrebna, profesorici Milici Lukić odsrca poručujemo – Svagda budite naša *lijepa drugačijost*, i pišite književnost, kojim god jezikom kanaliziranu, molimo Vas! Hvala Vam!

6. Literatura

1. Andrić, Marta. 2003. Turcizmi u seoskom govoru Slavonije. »Migracijske i etničke teme«, 19 (1): 17–27.
2. Berbić Kolar, Emina; Kolenić, Ljiljana. 2014. *Sičanske riči*. Osijek: Sveučilište J. J. Strossmayera u Osijeku, Učiteljski fakultet u Osijeku.
3. Bilić, Anica. 2007. *Stereotip raspojasane Slavonije*. Vinkovci: Gradska knjižnica i čitanoica Vinkovci.
4. Bratulić, Josip. 2013. *Slavonske književnopovijesne teme*. Vinkovci: Privlačica.
5. Bratulić, Josip. 2019. *Aleja glagoljaša*, *3. izdanje*. Zagreb: Znamen d.o.o.
6. Damjanović, Stjepan. 2006. *Slavonske teme*. Zagreb: Pergamena.
7. Damjanović, Stjepan. 2014. *Novi filološki prinosi*. Zagreb: Matica hrvatska.
8. Damjanović, Stjepan. 2021. *U potrazi za književnim jezikom*. Zagreb: Hrvatska sveučilišna naklada.
9. Erl, Vera. 1992. Sudbine žena u pripovijestima »Portreti nepoznatih žena« Mare Švel-Gamiršek. U: Švel-Gamiršek, Mara. 1992. *Portreti nepoznatih žena*. Vinkovci: Privlačica, 261–269.
10. Kolenić, Ljiljana. 1998. Slavonski dijalekt. »Croatica: časopis za hrvatski jezik, književnost i kulturu«, 27 (45-46): 101–116.
11. Kozarac, Ivan. 1996. *Đuka Begović: roman*. Zagreb: Konzor.
12. Lisac, Josip. 2003. *Hrvatska dijalektogija 1. Hrvatski dijalekti i govori štokavskog narječja i hrvatski govori torlačkog narječja*. Zagreb: Golden marketing – Tehnička knjiga.
13. Lovretić. Josip. 2016. *Otok, 2. izdanje pretiska* (prir. Klementina Batina). Vinkovci: Privlačica.
14. Lukić, Milica. 2004. O govoru Mrzovića. *Šokačka rič I. Zbornik radova znanstvenoga skupa s međunarodnim sudjelovanjem Slavonski dijalekt*. Ur. Anica Bilić. Vinkovci: Zajednica kulturno-umjetničkih djelatnosti Vukovarsko-srijemske županije u Vinkovcima, 51–65.
15. Lukić, Milica; Blažević Krezić, Vera. 2014. *Divanimo, dakle postojimo. Književnojezične i jezičnopovijesne studije*. Osijek: Ogranak Matice hrvatske u Osijeku.
16. Matić, Tomo. 1945. *Prosvjetni i književni rad u Slavoniji prije Preporoda*. Zagreb: HAZU.
17. Petričević, Marija. 2013. Jezik romana »Zamah leptirovih krila«. U: Petričević, Pavao. 2013. *Zamah leptirovih krila*. Vinkovci: Privlačica, 466–468.
18. Pšihistal, Ružica; Rem, Goran (ur.). 2016. *Cvelferica, žena se opremi u bilo, stavi žar i ajd – tradicijsko pismo*. Cvelferija – Osijek: Udruga Duhovno hrašće – Ogranak DHK slavonsko-baranjsko-srijemski.

19. Sablić Tomić, Helena. 2008. Počeci slavonskog ženskog pisma. *Dani Hvarskoga kazališta* 34 (1): 77–88.
20. Sablić Tomić, Helena; Rem, Goran. 2003. *Slavonski tekst hrvatske književnosti*. Zagreb: Matica hrvatska.
21. Šalić, Tomo. 2017. *Govor i običaji Vrbice u Đakovštini*. Đakovo: Ogranak Matice hrvatske u Đakovu – Tomo Šalić, Vinkovci.
22. Zlatar, Andrea. 2004. *Tekst, tijelo, trauma: ogledi o suvremenoj ženskoj književnosti*. Zagreb: Naklada Ljevak.

Prilog 1. M. Lukić, *Kvintesencija panonska*[2]

Kvintesencija panonska[3]			
Zemlja u Riči otjelovita			
eno dade mog Adama di priko njive u tisni opanaka prti i sjeme u zemlju zatiče da iz njeg kru(v) niče sjeme u zemlju meće da iz njeg rána poteče eno dade mog Adama di zemlju masnu na sabajle znojem svojim rani da rod njezin porod njegov otrani	svojim je mlikom zemlju ranila mater moja Mandica iz prsa svoji mliko je cidila u gladna usta njezina iz očiju svoji suze je livala i zemlji žeđ gasila rukom je ispucanom umornu gladila da bi je na život vabila glasom je svojim kripila i znojem svojim lipila mater moja Mandica molitve sa usta sricala da rána bi iz nje nicala	kruva da ima svagdašnjeg otac moj i mater zemlji su pustili da sužnje od nji napravi da tila kroti njiova da ruke grubi njiove da leđa grbi njiova i skida mladost sa lica da ji mrazom zebe da ji suncem pali kišom da ji šiba snigom da ji vije san da jim prikida u svemu zapovida na vrat brigu meće otac moj i mater zemlji su pustili nisu sustali	riči oca i matere moje ja u zemlju sadim i riči matera i otaca njiovi sadim i gojim u maternici zemljinoj rukama svojim riči sjeme grijem i pojim da zemljom naranito u kru za uvik rodi pa se opet plodi niče i zrije i bubri uspomenama na no što je njekad bilo i što za vazda je u nama ko rána

[2] Revija 51. Đakovačkih vezova (0351-1553), 47 (2017), str. 157-160.

[3] Inspirirano materinskim šokačkim govorima: mrzovićkim ikavsko-jekavskim i staromikanovačkim ikavsko-ekavskim (staroštokavskim) šokačkim govorom.

Zrak u Riči otjelovit			
odnekale je vetar doneo rič pa u usta mi metnio po materi i ocu mom da kažem ju za vik da ispripovidam ju za svit da zabarda se rič od vajkada mekana i svilena dukatima nadjevena našlingana otkana i navezena poorana i okopana rič posadita i urodita požnjevena i kruvom namastitim pojedena rič	minja se dan za noć i noć minja se za dan pa onda nedilja minja se za nedilju pa mesec za mesec minja se zaularit se ne dadu dok godina ne dođe i vik za vikom prođe u vijoru i oluji i u prav se ne razmrvi a onda nanovo sve minja se opet po redu i zakonu uvik istom zapisatim na vetru božjim kistom	u škatulju poklopito vrime svitu brazde i razore po čelu izoralo vrime u kobilaš položito ponjavce izaralo moljcima iznagrizalo rubine marame oprege izblidilo i škatulju i kobilaš crvima rastočilo u prav pa vetrom otpuvalo i raspirilo vrime	u kožu(v) prozirni zaogrnita ogledalcima nakitita dijam cilim plućima miris iz cvita lipina po usti ga primećem i žvačem i njegove sokove cuclam da se izličim od bolje nevidljivi sećanja sakriti u pupe bagrama

Vatra u Riči otjelovita			
svića se iz mraka mrkloga u Svitlo Marinje razgorila sve porodito od čoveka i marve blagoslovila zimu utušila na Dove u jezike se plamene promoljila na Ognjenu Mariju u vatru se razbuktala Svjećnica pa nebo i zemlju zapalila za Gromovnika kola se uvatila da sigra se š njim Peruna je za Iliju zaminila Jarila urod spasila u Đurđeve ge zelene ruke met(n)ila svića u oganj zapalita	sustala je njiva od jare drum i lenija ožednili da jim je vode ladne da se nagule da jim je ponjava bila da se zastru da se zagrne kakim ponjavcem pod ambrelu od skuta da se metnu da jim je grana cerova da se zaklone dok vriž nji na neblaku žarko sunce vjesi za ilinštaka i ilindana pa da jaru u šaraglje metnu i o(t)počivaju	blagoslovit budi ognju sveti blagoslovito tvoje sveto ime koji okupio si svit okolo sinije da se grije na kruvu suncem otranitim koji okupio si svit okolo sinije za kojom se mole očenaši pa se dili i blaguje sloga pa se vinom i vatrom pričešćuje pa se rod snuje blagoslovit budi ognju sveti blagoslovito tvoje sveto ime što prosvitlio si čoveku um i razum zrakom svoje sv(j)etlosti da ne živi samo od kruva brašnena već i od snage tvoga plamena	dok pepel mi pečati čelo zemljano na Sridu Čistu vatra moga tila sagor(j)eva svetlo se nutarnje kako koraknem u nepovrat trne blidi ko mesec prid zoru u korizmu svoju zalazi tilo da u pepel se sasma priobrati u vatri prokušano zemlji i nebu pridato na kola ognjeni odveženo

Voda u Riči otjelovita			
na đermu zagrabita voda krštena iz mora je usnilog izjedrila pa rastove stamene napojila žirove njiove podojila i marvu otranila suvoj je zemlji žeđ gasila znojava čela ladila na đermu zagrabita voda krštena tilo je u zemlju otpraćala s tilom se zemlji posolita vraćala	panjtlike se od tila materinog razvezale od tila se njezinog odvezale pa iz posteljice plodne vode izvor pustile u bunar života da trani u avliji svojoj novo tilo ko cviće da ga zaliva u čeljade da naraste u čoveka da dozre od mlika tila njezinog iz posteljice plodne vode	oj dojdo dojdole žednu me narani gladnu me napoji rosom sa sedmog neba Svarogova u usta mi nacidi oj dojdo dojdole kiše sa svetog drveta njegovoga da u usti mi narastu kukuruzi riči i pšenica bjelica pa da pripovidam dok je svita i vika vodom okripita naranita i napojita oj dojdo dojdole	u tal mi mater otarak ostavila ko ogledalo svoje ga crvenim koncem na ćenaru otkala kad lice š njim umivam ja nju viđam di po ranoj rosi zadigniti skuta oda i po mladoj travi tapa pa se sva zeleni i jedri na Cvitnicu cvićem se umiva kad suze š njim otirem ja nju viđam di se stuži ko kukavica sinja

Eter u Riči otjelovit
od Zemlje od Vode od Vatre od Zraka Rič je napravita otjelovita vidita i nevidita u sve i svim zagrnita Rič u v(j)ečnost zarobita iz sebe porodita

Sanda Ham*

IMENICE SREDNJEGA RODA U JEZIKU JOSIPA KOZARCA

UDK 811.163.42/81'367.622Kozarac, J.

U radu se opisuju imenice srednjega roda u jeziku Josipa Kozarca. Građa za rad Kozarčeva su prva izdanja u kojima jezik nije mijenjan. Imenice se opisuju prema morfološkim obilježjima roda, broja i padeža i uspoređuju sa starijim jezikom (slavonskih književnika), Kozarčevim suvremenicima, normom zagrebačke filološke škole i suvremenom normom. Budući da imenice srednjega roda pripadaju a-vrsti, uspoređuju se s Kozarčevim imenicama muškoga roda a-vrste.

Ključne riječi: Josip Kozarac, imenice srednjega roda, imenički rod i broj, padež, zagrebačka filološka škola.

Posveta

Rad posvećujem akademiku profesoru Stjepanu Damjanoviću, ne samo jer je u njegovu svečarskom zborniku, nego jer je rad o jeziku Josipa Kozarca, a Stjepan se Damjanović zanimao Kozarčevim stvaralaštvom – priredio je za Mladinsku knjigu 1992. izbor iz djela Josipa i Ivana Kozarca: *Slavonijo, zemljo plemenita*. O tom izdanju i o jeziku Josipa Kozarca osam godina poslije Stjepan Damjanović piše:

> »Naveli smo mišljenje dvojice ozbiljnih istraživača Kozarčevih djela (Štampar i Bogner, napomena S. H): njihova kriva gledišta drugi su dovodili do karikaturnih postupaka, dajući sebi za pravo da rade što žele od Kozarčeva jezika po tobožnjem načelu 'da se uklone arhaični oblici koji smetaju današnjemu čitatelju, a da se ipak sačuva životnost njegove slavonske štokavštine'…
>
> I sam sam, upravo s Kozarčevim djelima, tako postupio preuzevši 'ispravljeno' izdanje. Nije mi do toga da prozivam druge, nego da popravimo stvar pa je zato zgodno

* Prof. dr. sc. Sanda Ham redovita je profesorica u trajnom zvanju na Odsjeku za hrvatski jezik i književnost (Katedra za suvremeni hrvatski jezik) Filozofskoga fakulteta Sveučilišta J. J. Strossmayera u Osijeku.

da kritiziram takve postupke pozivajući se na to izdanje kao na svoje, ne spominjući tko je tome kumovao.

Za 'Mladinsku knjigu' priredio sam 1992. godine izbor iz djela Josipa i Ive Kozarca pod naslovom *Slavonijo, zemljo plemenita*. Nisam slutio kako radeći taj posao produžujem i utvrđujem pogreške koje su drugi činili. Dovoljno je pogledati samo dvije-tri prve stranice iz *Mrtvih kapitala* u 'mojem' izdanju i usporediti ih s izdanjem iz 1980. godine, iz vremena kad je Josip Kozarac još bio živ (Dionička tiskara, Zagreb 1890).« (Damjanović 2000: 145)

Nadalje Stjepan Damjanović navodi u dvama stupcima razlike između Kozarčeva izdanja Mrtvih kapitala iz 1890. i »svojega« izdanja iz 1992., pozivajući na prijekid loše navike jezičnoga ispravljanja:

»Jezik ne smijemo dirati uopće nikada i ni na jednoj razni.

Ne smijemo mijenjati ničije stvarne ili tobožnje germanizme, anglicizme, srbizme ili turcizme, padežne nastavke ili poredak riječi.

Kad mijenjamo jezik naših starijih pisaca, polazimo s gledišta da postoji neka publika, slabo obrazovana, kojoj moramo pomoći. Ali, molim Vas, koja je to publika? Tko to ne razumije 'pod starimi krovovi' a istodobno razumije 'pod starim krovovima'? Zar zbilja treba promijeniti Kozarčevu priču o čarobnih gradovih i sjajnih svečanostih iz *Tene* u priču o čarobnim gradovima i sjajnim svečanostima?« (Damjanović 2000: 147)

U Damjanovićevim riječima prepoznajemo i temeljna načela Stoljeća hrvatske književnosti, izdanja Matice hrvatske koja hrvatske književnike donose u njihovu izvornom jezičnom obliku. (Vončina, 1999) Ako bi se jednom rečenicom moglo sažeti najbitnije iz te vrijedne knjige, onda je to sljedeće:

»Ne smije se predlošku preinačiti ma koja jezična osobina (glasovna, oblična, tvorbena, sintaktička, leksička« (Vončina 1999: 181)

Kao ni Stjepanu Damjanoviću, do kritike ni meni nije, a još manje »do prozivanja drugih«. Naime, usprkos izvrsnom poznavanju Kozarčeva jezika i upućenosti u neopravdanosti jezičnih prilagodbi, i sama sam za Privlačicu priredila jezično prilagođeno izdanje Kozarčevih pripovijesti. (Ham 1996).

Poštujući znanstvenu vjerodostojnost Stjepana Damjanovića i njegove napore za jezičnom i znanstvenom istinom, pridružujem mu se u tim naporima ovim radom.

Uvod

Ovaj se rad temelji na metodologiji razloženoj u radu *Pristup jeziku Josipa Kozarca* (Ham 2009)[1] i radu *Imenice muškoga roda u jeziku Josipa Kozarca* (Ham 2015). U tim se radovima tumači zašto je za pristup jeziku književnika iz druge polovice 19. st., za valjanu prosudbu i opis, za razumijevanje jezičnoga sustava, potrebno uzeti u obzir jezik književnika suvremenika, normu zagrebačke filološke škole,[2] vukovsku normu, suvremenu normu, a kada je o J. Kozarcu riječ, osim triju navedenih kriterija, potrebno je uzeti u obzir i slavonski dijalekt kao i jezik slavonskih pisaca 18. st. i početka 19. st.

Zagrebačkom se normom u ovom radu naziva norma zagrebačke filološke škole[3] i to prema Mažuranićevoj (1866) i Veberovoj slovnici (1876), starim se piscima nazivaju hrvatski književnici iz Slavonije iz 18. st. i početka 19. st. Budući da Maretić (1910) donosi obilje primjera iz književnika toga razdoblja, pri opisu se oslanjam na te primjere, ali ne i na opis jer je uglavnom metodološki različit. Gdje smatram da je opis neprimjeren, osobito Maretićev, na to upozoravam u radu. Slavonskim dijalektom (ili samo dijalektom) nazivam one govore koje je Ivšić (1913) opisao i koji su prostorno i vremenski bliski Josipu Kozarcu.

U radu se služim prvim izdanjima Kozarčevih djela, ne mijenjam im slovopis i pravopis. Kozarac je pisao u skladu s normom svojega doba *ie* za naše suvremeno *ije*; ć, tj. za naše suvremeno ć; *dj* za suvremeno đ; slovo (i fonem) *dž* Kozarac ne upotrebljava.[4] Pravopis mu je morfonološki ili kako su ga u 19. st. slovničari nazivali – *korienski* ili *etimološki*.

Morfološka podjela imenica srednjega roda

Imenička vrsta imenica srednjega roda

U radu dosljedno razlikujem imeničku vrstu od imeničke promjene – vrstu određujem prema nastavku u genitivu jednine (G jd), a promjenu prema nastavku u nominativu jednine (N jd). Takvo je razlikovanje bitno radi jednostavnosti i preciznosti morfološkoga opisa, a poglavito je

[1] Riječ je o radovima koji su bitno promijenjeni, dopunjeni i osuvremenjeni dijelovi mojega rukopisnoga doktorata, Jezik Josipa Kozarca, sklonidbeni sustav, FF, Zagreb,1994.

[2] Josip Kozarac pripada prvom naraštaju vinkovačkih gimnazijalaca koji su maturu polagali na hrvatskom jeziku: »Vrijedi spomenuti isto tako da je krajem školske godine 1875./1876. održana prva matura na hrvatskom jeziku u vinkovačkoj gimnaziji. U tadašnjoj generaciji učenika koji su maturu polagali na hrvatskome jeziku bio je i budući naš književnik Josip Kozarac.« (Marijanović 2017). Činjenica da to vrijeme nije bilo drugih školskih gramatika hrvatskoga jezika osim gramatika zagrebačke škole, formalno dokazuje Kozarčevo poznavanje norme zagrebačke filološke škole – naime, tada je to bio službeni hrvatski jezik.

[3] Opširnije o zagrebačkoj normi vidi: Ham 1998, 2006.

[4] Svakako da je /*dž*/ ponajprije fonološko pitanje, ali ovdje ga promatram samo slovopisno.

bitno dosljedno razlikovati imeničku vrstu i promjenu jer su u literaturi različiti nazivi, ponekad vrlo nedosljedni i zbunjujući.

Najstarija morfološka podjela, koja seže i potječe od Kašića (1604), imenice dijeli u tri imeničke vrste prema nastavku u G jd: a-vrsta, e-vrsta, i-vrsta. Četiri stoljeća poslije Kašića s Maretićevom gramatikom (1899) došla je i vukovska metodologija pa se imenice dijele prema rodu, a unutar roda prema nastavku u N jd. Od suvremenih je gramatika samo Silić-Pranjkovićeva (2005) zadržala maretićevsku podjelu prema rodu, ostale suvremene gramatike priklonile su se podjeli prema G jd.[5] Marković dijeli imenice na temelju nastavka u G jd., ali dodaje još dvije vrste. Opisa se imenica srednjega roda dotiče Markovićeva peta vrsta, ø-promjena. Tu Marković svrstava imenicu *doba* (*međudoba* i *pradoba*) ako je nesklonjiva, a tako i *podne*. (Marković, 2013: 248)

Smatram da sve imenice srednjega roda pripadaju a-vrsti jer su sve sklonjive i u G jd. imaju nastavak -a, a tako i imenice *doba* i *podne.*

Promjene imenica srednjega roda

Kada je riječ o nastavku u N jd., imenice se srednjega roda razvrstavaju u četiri promjene:

– o-promjena (*selo-o*)
– e-promjena (*polj-e*)
– a-promjena (*doba-a*)
– ø-promjena (*uže-ø*, *vrijeme- ø, podne- ø*).

U gramatikama se uobičajila podjela na jednakosložne i nejednakosložne imenice. Jednakosložnim bi pripadale prve tri promjene, a nejednakosložnoj četvrta. Uobičajeni je naziv za imenice ø-promjene da su nejednakosložne jer one u kosim padežima, zbog upotpunjenja osnove, imaju slog više, odnosno u N, A, V jd. imaju slog manje nego u G, D, L i I jd. Ovdje se takva podjela ne prihvaća.[6]

o-promjena i e-promjena

U prvim se dvjema promjenama nastavak razlikuje zbog prijeglasa, *-o* imaju imenice na neneпčane morfološke osnove, a *-e* imenice na nepčane. Inako danas nisu nepčanici, *c* i *r* zadržali su u nekih imenica svoje preglašene nastavke *-e: lic-e, src-e, sunc-e;* u umanjenica tvorenih dometcima

[5] Babić-Težakova gramatika od svojega 12. izdanja, od 2000.

[6] Opširnije o razlozima neprihvatljivosti podjele prema broju slogova i uopće, o otvorenim pitanjima teorijskoga pristupa imenicama srednjega roda, vidi: Marković 2013: 275.

-ce (*pisamc-e, ramenc-e*), *-ance* (*društvanc-e*), *-ašce* (*mjestašc-e*), *-ence* (*burenc-e*), *-ešce* (*tjelešc-e*), *-ice (kopljice, oštrice, poljice zdravljice)*;[7] *mor-e*. Istoj e-promjeni pripadaju i imenice kojima morfološka osnova završava na št: igrališt-e, klizališt-e i imenica *final-e*. U navedenih umanjenica (tvorene dometcima *-ce, -ance, -ašce, -ešce*) dopušta se u Institutovoj gramatici (Barić i autori 1979: 88, 1995: 143) i ø-promjena. Tako je i u Silić-Pranjkovića (2005: 114), primjerice G jd: *društvanca* i *društvanceta* < *društvance*, *rebarca* i *rebarceta* < *rebarce, zrcalca* i *zrcalceta* < *zrcalce*.

Imenicu *tlo* dio suvremenijih gramatika svrstava u e-promjenu (*tl-e*), uz napomenu da je *tlo* običnije. Međutim u suvremenim gramatikama ta je imenica u o-promjeni.

Slično je i s imenicom *veče*. Opisivana je kao imenica srednjega roda e-promjene, a danas se opisuje kao imenica ženskoga roda, i-vrste (*večer*). U Institutovoj joj se gramatici, osim srednjega i ženskoga roda, imenici *veče* pripisuje i muški. (Barić i autori 1979: 89, 1995: 144)

U Raguža (1997: 23) je imenica *veče* opisana kao regionalna i razgovorna, a tako i *večer* u muškom rodu. Dopušta se samo *večer* kao imenica i-vrste.

A-PROMJENA

U a-promjenu pripadaju samo tri imenice: *doba, međudoba* i *pradoba*, a rod imenice doba može biti i ženski, tako da je a-promjena malobrojna i rodno kolebljiva.

Ø-PROMJENA

U ø-promjenu pripadaju imenice s okrnjenom osnovom u N jd. (i sinkretiziranim padežima) i punom osnovom u kosim padežima.[8] Puna osnova završava na *n, t* ili *v*: *vrijeme-ø, vremen-a; uže-ø, užet-a; podne-ø podnev-a.* U suvremenim gramatikama nema suglasja kada je riječ o pogledu na osnovu i/ili nastavak u tih imenica.

Najstarija naša gramatika koja se i danas upotrebljava, Babić-Težakova sve do svojega 12. izdanja smatra da je u imenica *pleme* i *tele* nastavak *-e*, a da se osnova u kosim padežima proširuje s *en, et*:

plem-e, plem-en-a
tele-e, tel-et-a

[7] Kada je riječ o dometku -ice u imenica srednjega roda, u Babića se navode samo četiri imenice uz tumačenje: »Sa sufiksom -ice izvedene su četiri imenice od jednosložnih osnova im. s . r.: kopljíce (V. Nazor, RMH), oštríce (Maretić-Ivšić RMS), poljíce (V. Kaleb, RMS) i zdrâvljice (A. Kovačić, RMS). Te su izvedenice s. r. i zato sufiks -ice valja razlikovati od -ice koji je množinski oblik sufiksa –ica.« (Babić 2002: 145)

[8] Valja razlikovati ø-promjenu o kojoj ovdje govorim od ø-vrste o kojoj govori Marković. (2013: 283)

U istu kategoriju svrstava i imenice koje u množini mogu proširiti osnovu umetkom *es*:

čudo, čudesa. (Babić-Težak, [9]1994: 97)

Istom se tom tumačenju priklanja i Akademijina gramatika (Babić i autori 2007: 357). Razlika je u tom što je imenicama koje imaju »nastavak -e« i »koje proširuju osnovu sa *-et, -en, -ev*« sada pridodana i imenica *podne* koja, prema Akademijinoj gramatici, ima nastavak *-e* i osnovu proširuje s *ev*.

Od 2000., od 12. izdanja u Babić-Težakovoj se gramatici mijenja pogled na imenice, gramatika prelazi na podjelu imenica prema nastavku u G jd. (do tada je podjela bila prema rodu), a u imenica *pleme* i *tele* sada je nastavak *-ø.* Upotpunjenje morfološke osnove sa *n, t*, smatra se proširenjem osnove (dakle, ne govori se o krnjoj ili nepotpunoj osnovi u N, A, V jd., nego o proširenoj osnovi u G, D, L, I jd. (Babić-Težak [12]2000: 107)

Institutova gramatika (Barić i autori 1979, 1995) zadržala je u svim svojim izdanjima isti pogled na imenice srednjega roda: smatra se da završno *e* pripada osnovi, a da osnova većine imenica završava na *t*, a u nekoliko na *n, v*. Vrijedno je napomenuti da se u izdanju iz 1995. kaže da se u tih imenica može govoriti o umetcima *et, en, ev, es*.[9] Takvo je tumačenje i u Silić-Pranjkovića (2005: 114), a Marković (2013: 271) govori o dvomorfemskoj osnovi u tih imenica, primjerice: *uže- ø, už-et-a,* odnosno, smatra da riječ o posebnom morfemu.

Iz pregleda suvremenih gramatika vidi se da samo Težak smatra[10] da je riječ o nastavku -e, dok je u ostalih gramatičara nastavak -ø. Razlikâ je i u opisu morfološke osnove – jedni ju smatraju proširenom u kosim padežima, drugi krnjom u NAV, a potpunom u kosim padežima. Silić (2005) i Marković (2013) osnovu morfemski članaju, tako da govore o morfemima *en, et, ev*, *es*. Svi autori u isti red svrstavaju morfeme (proširke, umetke)[11] *en, et, ev* i *es,* iako *es* dolazi samo u množini pa bi trebao biti sukladan s *ov* i *ev* u dugoj množini imenica m. r. a-vrste.

Navedene imenice opisujem u ø-promjeni, s krnjom morofološkom osnovom u N jd. i sinkretziranim padežima; punom osnovom (na *n, t, v*) u kosim padežima. Te imenice morfološki razlikujem od onih koje pripadaju o-promjeni i u množini proširuju osnovu sa *es* (čudo, kolo, nebo, tijelo, uho).

[9] Umetak *es* odnosi se na množinu pet imenica o-promjene: čudo, kolo, nebo, tijelo, uho > čudesa, kolesa, nebesa, *tjelesa, ušesa.*

[10] Naime, on je u višeautroskim gramatikama autor morfologije imenica.

[11] Proširak i umetak nazivi su koji se upotrebljavaju u gramatikama.

Imenice srednjega roda u jeziku Josipa Kozarca

Imenice srednjega roda u jeziku Josipa Kozarca opisujem prema morfološkim kategorijama roda, broja i padeža. O leksičkom značenju imenica govorim onoliko koliko je potrebno za morfološki opis.

Opisujem samo one imenice koje se po kojem od morfoloških obilježja razlikuju od suvremene norme ili norme svojega vremena – zagrebačke norme.

Rod

Imenica *doba*

Imenica *doba* u značenju godišnjega doba (*zimsko doba*), razdoblja u danu (*večernje doba*), razdoblja u čijem razvoju (*mlado doba, staračko doba*, *životno doba*) ili u razvoju čega (*geološko doba, ledeno doba, tehničko doba*) potvrđuje se u Kozarca u srednjem i ženskom rodu:

… pod ovo zadnje *doba.* (MiK) [12]

… bibličko *doba.* (MST, 56)

… naše mlado *doba.* (TLJ, 3)

To je ona naša zlatna *doba*… (MST, 57)

Gašo bio za mlade *dobe* (KG, 357)

… ali shvatiti svoju *dobu*… (P, 86)

… i nema te *dobe* u kojoj… (TLJ, 4)

... najradije se bavio onom *dobom*, dok je još služio i avancirao... (MST, 25)

Ako je doba ženskoga roda, pripada e-vrsti.[13]

U Kozarca se imenica *doba* pojavljuje u ženskom i srednjem rodu bez prepoznatljivoga pravila; u istom djelu, u istom ulomku, u jeziku istoga lika jednom je srednjega roda, drugi put ženskoga:

---

[12] Iza navoda iz Kozarca, njegovo djelo bilježim kraticama; u zagradama se navodi kratica koja znači Kozarčevo djelo i broj koji označava broj stranice u tom djelu. Kratice su seljdeće: MD – Moj djed, Hrvatska omladina, 1887.; BK – Biser-Kata, Vienac, 1887., br. 12. – 16.; NP – Naš Pilip, Vienac, 1887., br: 36.; P – Proletarci, Vienac, 1888., br: 5. – 13.; K – Krčelići neće ljepote, Dom i sviet, 1888., br: 11. – 14.; KG – Kapetan Gašo, Vienac, 1888., br: 23.; SŠ – Slavonska šuma, Vienac, 1888., br: 34. – 36.; MK – Mrtvi kapitali, Vienac, 1889., br: 25. – 41.; LJ – Ljudi, koji svašta trebaju, Vienac, 1891., br: 2. – 3.; MST – Među svietlom i tminom, MH, 1891.; T – Tena, Dom i sviet, 1894., br: 1. – 4.; TLj – Tri ljubavi, Prosvjeta, 1984., br: 1. – 9.; MiK – Mira Kodolićeva, Prosvjeta, 1895., br: 13. – 19.; MS – Moje susjedice, Prosvjeta, 1985., br: 1.; TD – Tri dana kod sina, Prosvjeta, 1897., br: 1.; O – Oprava, Prosvjeta, 1899., br: 3. – 7.; RuP – Rodu u pohodu, Vienac, 1899., br: 15. – 17.

[13] Istoj vrsti pripada i glazbeni naziv *doba*. Ovdje se ne govori o toj imenici.

Shvaćam svoju *dobu,* te se prema tomu i ravnam.

– Veliku si rieč kazao! Shvatiti svoje *doba*! neću ni mrve odkidati tvojim duševnim sposobnostim, ali shvatiti svoju *dobu*, jeste najveće, što se od ljudskoga duha zahtievati može... Baš time, što mnogi misle, da shvaćaju svoju *dobu*... (P, 86)

I u frazemima *doba* je dvostrukoga roda, u naprijed navednim primjerima: *bibličko doba, zlatna doba*.

Anić, opisujući jezik Kovačićev, navodi da Kovačić miješa imenicu *doba*, srednjega roda i imenicu *dob*, ženskoga roda i-vrste, ali navodi primjere u kojima je doba ženskoga roda e-vrste:

»Kada je došla doba hrvatskih imena...Tvoja je doba najljepša...« (Anić 1971: 35)

Osim u Kovačića, i u brojnih je Kozarčevih suvremenika *doba* srednjega i ženskoga roda, sklonjiva:

»Vjekoslav Livadić. *Svjetlo i sjena. Arabeske i...* [stranica 247 | odlomak | PodDio | dio]

... napokon, u predvečerje, ili ma koju **dobu** bilo dana, kad se na bunaru kod 'Mandalice' sleže svieta...

Ksaver Šandor... . *Pod starimi krovovi. Zapisci i...* [stranica 16 | odlomak | PodDio | dio]

I tako su nastavljali, dok nisu uzdignutim i jačim glasom, a s pravim entuzijazmom uzeli slaviti i hvaliti onu prošlu **dobu** svoje mladosti i otaca svojih.

Josip Eugen Tomić. *Za kralja – za dom: historička...* [stranica 352 | odlomak | PodDio | dio]

Diete bijaše jako i za svoju **dobu** za čudo razvito.[14]

Petar Preradović. *Izabrane pjesme* [stranica 103 | odlomak | Pod2dio | PodDio | dio]

Nov ti obraz kreće s ovim **dobom**.

Ksaver Šandor Gjalski... *Gjurgjica Agićeva* [stranica 206 | odlomak | PodDio | dio]

Silno čeznuće za sretnim krasnim **dobom** svlada joj dušu.«[15]

[14] http://riznica.ihjj.hr/philocgi-bin/search3t?dbname=Cijelihr&word=dobu&OUTPUT=conc&CONJUNCT =PHRASE&DISTANCE=3&title=&author=&date=&DFPERIOD=1&POLESPAN=5&THMPRTLIMIT=1&KWSS=1&KWSSPRLIM=500&trsortorder=author%2C+title&publisher=&pubplace=&extent=&pubdate=&language=&collection=&sourcenote=&shrtcite=&filename=&filesize=&sortorder=author%2C+title&dgdivhead=&dgdivtype=&dgdivlang=&dgdivn=&dgdivid=&dgsubdivtag=&dgsubdivtype=

[15] http://riznica.ihjj.hr/philocgi-bin/search3t?dbname=Cijelihr&word=dobom&OUTPUT=conc& CONJUNCT= PHRASE&DISTANCE=3&title=&author=&date=&DFPERIOD=1&POLESPAN=5&THMPRTLIMIT=1&KWSS=1&KWSSPRLIM=500&

Imenicu *doba* u slavonskih književnika s kraja 18. st. i početka 19. zabilježio je Maretić (popis književnika i djela koje je opisivao, Maretić 1910: 147 – 148), a prema njegovu opisu stanje je slično kao u Kozarca i suvremenika, *doba* je srednjega i ženskoga roda, sklonjiva je.

Među primjerima u kojima je *doba* srednjega roda, dva su primjera koja Maretić tumači kao nesklonjiva jer je atribut u tim primjerima u N jd., a trebao bi biti u G jd: »do ono *doba*… od ono *doba*…«, ali bilježi i oblike s atributom u G jd. pa prema tomu zaključuje da *doba* srednjega roda ima padežni oblik za G jd: »... u vrime zimnoga *doba*...«. Navodi primjere za L jd. s. r: »… ako se po onom *dobu* vladamo…, u *dobu*…«,. za G jd. ž. r: *dobe* i A jd. ž. r: *doba*. (Maretić 1910: 165)

Kada je o upotrebi riječ, zaključiti se može da je do Kozarčeva vremena i u Kozarčevo vrijeme *doba* imenica kolebljiva roda, srednjega i ženskoga i da je u obama rodovima sklonjiva. Dva primjera koja bilježi Maretić s nesklonjivim atributom, rubni su.

Pretraga Riznice (http://riznica.ihjj.hr/philologic/Cijeli.whizbang.form.hr.html) donosi nekoliko primjera u kojima je *doba* u Kozarčevih suvremenika nesklonjivo, odnosno, potvrđuje se u svezi *od ono doba*, a nesklonjivost se prepoznaje prema atributu/pokaznoj zamjenici. Riječ je o osam primjera, ali jedan od njih navodi i Maretić (iz Relkovićeva Satira), dakle, sedam je primjera iz Kozarčeva doba. Međutim, u Riznici je samo pet sklonjivih primjera s. r: *od onog(a)*[16] *doba* i jedan sklonjivi ž. r: *od one dobe.*

U odnosu na ukupne primjere genitiva (prijedložnoga i besprijedložnoga), nesklonjivi su primjeri doista rubni, naime, pronađeno je besprijedložnih sklonjivih 57 primjera G jd. s. r: *onog(a) doba*[17] i 15 besprijedložnih primjera G jd. ž. r: *one dobe.*[18] Prijedložni se nesklonjivi izraz *do ono doba* ne potvrđuje u Riznici, a dva su primjera za sklonjivo *do onoga doba* (http://riznica.ihjj.hr/philologic/Cijeli.whizbang.form.hr.html).

Uz zamjenicu *onaj* koji navodi Maretić u Riznici se potvrđuju i prijedložni izrazi u kojima su zamjenice *to* i *ono* – sve pokazne zamjenice mogu biti dijelovi toga prijedložnoga izraza, sklonjivoga i nesklonjivoga: *od to doba* (41 primjer), *od ovo doba* (tri primjera), *od tog(a) doba* (30 primjera), *od ovog(a) doba* (dva primjera). Pretežitost se primjera u prijedložnom izrazu sa za-

trsortorder=author%2C+title&publisher=&pubplace=&extent=&pubdate=&language=&collection=&sourcenote=&shrtcite=&filename=&filesize=&sortorder=author%2C+title&dgdivhead=&dgdivtype=&dgdivlang=&dgdivn=&dgdivid=&dgsubdivtag=&dgsubdivtype=

[16] Svi se primjeri s naveskom i bez naveska donose objedinjeno, navezak ovdje nije bitan za prepoznavanje padeža.

[17] http://riznica.ihjj.hr/philocgi-bin/showrest_?kwic. 6.2. 14159.0.56. Cijelihr

[18] http:// riznica. ihjj.hr/ philocgi-bin/showrest_?kwic. 6.2.14203.0.14. Cijelihr

mjenicom *to* može tumačiti i općenito češćom upotrebom te zamjenice (osobito kao upućivača) u odnosu na zamjenice *ovo* i *ono*.

Međutim, ne potvrđuju se primjeri u kojima bi umjesto pokazne zamjenice u nesklonjivom prijedložnom izrazu *od+atribut+doba* bila koja druga vrsta zamjenice ili riječi; može se reći da je taj prijedložni izraz vezan samo uz pokazne zamjenice. Moglo bi se tumačiti kao u Maretića da je riječ o nesklonjivosti imenice *doba* (a da to pokazuje pokazna zamjenica) ili da je riječ o okamenjenoj prijedložnoj svezi *od+pokazna zamjenica+doba.* Koje god se tumačenje prihvati, primjeri s nesklonjivim prijedložnim izrazom u odnosu na ukupnost primjera u kojima je *doba* (u atributnom ili prijedložnom izrazu ili samo) sklonjivo, doista su rubni i ne mogu utemeljiti tvrdnju da je *doba* nesklonjiva imenica srednjega roda.

Jezikoslovni opis u normativnoj literaturi Kozarčeva doba nije sukladan upotrebi ni u Kozarca, ni u suvremenika. Upotreba je bliža suvremenoj normativnoj preporuci o dvorodnosti i sklonjivosti *doba* jer norma Kozarčeva vremena smatra doba nesklonjivom imenicom srednjega roda. Ovdje ću kronološki prikazati jezikoslovnu i normativnu misao o imenici *doba* u važnijim jezičnim priručnicima u drugoj polovici 19. st. i danas.

Slovničari zagrebačke škole različito opisuju imenicu *doba*, ali zajedničko je ipak jedno – *doba* smatraju nesklonjivom imenicom.

U Mažuranića imenica *doba* spomenuta je kao jedina imenica s. r.[19] koja u N jd. završava na *-a*. Mažuranić ju smatra nesklonjivom (indeklinabilnom):

> »§. 82 III. Na srědnji spol pripadaju... i jedna rěč na **a**: d ò b a, indecl. (izvorno genitiv rěči d ò b: ovo, ono dòba..).« (Mažuranić [3]1866: 36)

Uz navod iz Mažuranića vrijedno je spomenuti da genitiv oprimjeruje atributnim izrazom u kojem je pokazna zamjenica, slično kao i Maretić nekoliko desetljeća poslije.

Pacel govori o dvjema različitim imenicama *doba* koje se razlikuju prema rodu, naglasku i sklonjivosti:

> »§. 40. Njeke rieči ženskoga spola obično su samo u jednini: žedja, dòba (čest vremena; dôba = čas, srednjega je spola i ne sklanja se)...« (Pacel 1865: 11)

[19] Zagrebački slovničari upotrebljavaju naziv *spol* umjesto *rod*.

U Vebera nema podataka o rodu imenice *doba*, spomenuta je u poglavlju Nepravilnici (§. 52):

> »U nepravilnike idu: I. n e s k l o n i v i... Nesklonivi se zovu samostavnici koji imadu u svih padežih jednak dočetak; kano *doba*...« (Veber ^{3}1876: 39)[20]

Akademijin rječnik (1884. – 1886) na pune dvije i pol stranice (487–490) morfološki i značenjski opisuje i definira dȍba.[21] Treba znati da oprimjerenje nije na književnicima Kozarčeva doba, nego starijima; najmlađi su s početka 19. st. To znači da je opis već u trenutku objavljivanja rječnika bio zastario i nije se odnosio na sebi suvremeni jezik. Morfološki je *doba* opisano kao imenica srednjega roda koja je nesklonjiva i koja se upotrebljava u NGA jd. (dopušta se mogućnost vokativa i množine) i kao imenica ženskoga roda koja je sklonjiva. Međutim, u Akademijinu se rječniku kaže da je doba ženskoga roda.

> »II. Doba, *f. dolazi od XV vijeka, ali samo kod čakavaca, a od štokavaca kod dvojice pisaca iz Slavonije prošloga vijeka, J. S. Reļkovića i pisca Nadodaṅa); a između rječnika u Bjelostenčevu, u Jambrešićevu, u Voltiġijinu.*« (1884 – 1886: 489)

Da je građa rječnika bio i jezik hrvatskih književnika druge polovice 19. st., opis bi ipak bio bitno drugačiji – doba bi i u srednjem i ženskom rodu bilo sklonjivo, a ženski rod svakako ne bi pripadao samo čakavštini.

Iako se opis iz Maretićeve gramatike (1899) uopće ne bi trebao uzimati u obzir za hrvatski jezik (jer je utemeljen na jeziku Karadžićevu i Daničićevu),[22] desetljećima je Maretić bio normativnim uzorom, a u suvremenim su hrvatskim priručnicima još očiti njegovi tragovi. Osim što imenici *doba* pripisuje samo srednji rod i nesklonjivost, Maretić predlaže, gdje bi *doba* trebalo upotrijebiti u kojem padežu, da se zamijeni riječi *vrijeme*. (Maretić 1899: 182) Slično ćemo pronaći i na Hrvatskom jezičnom portalu gdje se s imenice *dôba* srednjega roda upućuje na natuknicu *vrijeme*. Razlika je ipak u tom što se na Portalu navodi oblik *dobu* za D i L jd., ali I jd. izostaje, a tako i množina.[23] Na istom je Portalu *dôba* navedena kao imenica ženskoga roda, ali u značenju glazbenoga naziva.

---

[20] Bez obzira što po godinama izdanja slovnice nisu naoko kronološki poredane, kronološki im red je osiguran time što je Mažuranićevo prvo izdanje iz 1859., Pacelovo prvo i jedino iz 1865., a Veberovo iz 1871.

[21] Iako je riječ u različitih autora o trima različitim naglascima: *dȍba, dôba i dȍba*, uvijek je riječ o istoj imenici. Suvremena norma bilježi: Matoševo *dȍba* (i *dôba*) (Babić 2002: 390), *dȍba* i *dôba.* (Vukušić i autori 2007: 264)

[22] Vidjeti posljednje poglavlje Gramatike, str. 700: Djela, iz kojih je uzimana građa za ovu knjigu. Navedena su samo djela Vuka Stefanovića Karadžića i Đure Dančića.

[23] https://hjp.znanje.hr/index.php?show=search_by_id&id=f1ZnXRY%3D. Posjećeno 26. lipnja 2021. u 22,51 sati.

Institutova gramatika donijela je pomake u brojim teorijskim i normativnim rješenjima, a tako i kada je riječ o imenici *doba*. Opisana je kao sklonjiva imenica, ali srednjega roda:

> »Imenica dȍba (i dôba) jedina je imenica srednjeg roda koja završava na -a. Redovno se upotrebljava u NAV, a rjeđe u ostalim padežima, u kojima ima nastavke prema uzorku 16:
>
> L jd. dȍbu, I jd. dȍbom, DLI mn. dȍbima.
>
> Postoji i homonimna imenica ž. r: dȍba, G dȍbe.« (Barić i autori 1997: 144)

Uz opis e-vrste naglašava se da je *doba* srednjega roda (Barić i autori 1997: 152) pa nema dvojbe oko toga da je »homonimna imenica ž. r: dȍba, G dȍbe« glazbeni naziv.

Doba se kao sklonjiva imenica srednjega roda i imenica e-vrste ženskoga roda opisuje tek u Akademijinoj gramatici:

> »Imenice *dȍba* i njezine složenice, *prȁdoba* i *mȅđudoba* jedine su imenice srednjega roda koje u Nj svršavaju na *-a*. Zbog toga završetka mnogi pisci upotrebljavaju imenicu *doba* kao imenicu ž. r... Kad se uzima kao imenica s. r. *doba* je obično nepromjenljiva, tj. za sve padeže ima isti oblik... kako je taj okamenjeni oblik osamljen i nespretan za iskazivanje zavisnih odnosa, susrećemo se, osim NAV^{j} i oblici… *u tom dobu, s tim dobom, iz toga doba*.« (Babić i autori 1991: 529)

U uzorcima imeničke promjene dana je potpuna sklonidba imenice *doba* u srednjem rodu, u jednini i množini. (Babić i autori 1991: 569)

Navedeni opis u potpunosti je sukladan s upotrebom u Kozarca i Kozarčevih suvremenika, a kako je pretraga Riznice pokazala, i s upotrebom u suvremenom hrvatskom jeziku.

Mlađe Akademijino izdanje donosi drukčiji opis – ne spominje se da *doba* može biti i ženskoga roda, ali sklonjivost se naglašava s tim što se kaže da su starije gramatike proglašavale *doba* nesklonjivom imenicom (Babić i autori 2007: 358) i u Sklonidbenom uzorku donosi se potpuna sklonidba. (Babić i autori 2007: 374)

Imenica *večer*

Imenicu *večer* u Kozarčevu jeziku ne bi trebalo opisivati među imenicama srednjega roda jer je ona u Kozarca ili ženskoga roda i-vrste ili u muškoga roda a-vrste. Ta se imenica ni u jednom Kozarčevu tekstu ne pojavljuje u obliku *veče*.[24]

[24] Opisujući imenice muškoga roda u Kozarčevu jeziku, opisala sam i imenicu *večer*. (Ham 2015: 47–48) Radi potpunosti ovoga rada, dijelom prenosim taj opis, ali dopunjen.

... da do *večera* malko pobrbljamo po strniku... (TLJ, 68)

Dobar *večer*, – uzvrati Vinko. (MK, 668)

... sa jučerašnjom *večeri*...(MK, 453)

... cielu *večer*... (P, 101)

Imenica *večer* ipak se opisuje na ovom mjestu jer se u hrvatskim gramatikama mogu pronaći različiti opisi: *dobra* i *dobar večer* iz zagrebačke škole postala je i dobro *veče* u Maretića pa je kao *dobro veče* desetljećima i ostalo.

Kozarčeva je upotreba *večeri* u muškom i ženskom rodu u skladu s normom zagrebačke škole, i u Mažuranića i Vebera iste se imenice navode kao dvorodne – kolebljiva roda:

»Njeke rieči, izlazeće na suglasnik, jesu mužkoga i ženskoga spola:

A) češće mužke: glad, pečat, rat, varoš, večer

B) češće ženske: bol, dol, nit, kap, otrov.« (Veber l876: 27)[25]

Pacel »rieč *večer* ili *veče*« opisuje među imenicama s. r., ali ta imenica »jest mužk. Ženska. i sred. spola« (Pacel 1865: 15). U Pacela nema oprimjerenja.

I u Maretića imenica *veče* svih je rodova, u jednini je ženskoga, muškoga i srednjega roda: *veče*, G jd. *večera* ili *večer,* G jd. *večeri (dobar veče, lijepo veče*, *prva večer*), a u množini je ženskoga (*lijepe večeri*). (Maretić 1899: 142) S obzirom na Maretićevu građu, moguće je da je u toj građi baš tako, međutim, Maretićevi suvremenici hrvatski književnici ne daju mnogo temelja za imenicu *veče* i srednji rod. *Veče* se potvrđuje u 19. st., ali u odnosu na *večer* doista rubno, Riznica na građi druge polovice 19. st. pokazuje 468 imenica *veče* i 5389 imenica *večer*, od tih 468 imenica *veče*, dio je ženskoga roda, a dio srednjega. Primjerice, u Šenoe je *strašna veče*, *dobra veče* uz *ljetan večer* i *mila večer.*[26]

Suvremena norma kolebljiva je kada je *večer* u pitanju, ali ne koleba se između muškoga i ženskoga roda, nego između srednjega i ženskoga.

---

[25] Imenice *pečat, rat, dol, otrov, kap, nit* u suvremenom su jeziku uvijek jednoga roda, a tako je i u Kozarca. Suvremena norma navodi tek imenice *bol, čar, glad* i *splav* kao imenice koje su kolebljiva roda i to zbog nastavka *-ø* jer je to nastavak i imenica muškoga roda a-vrste i imenica ženskoga roda i-vrste. (Babić, 1991: 484) Talanga (2011) navodi sedamdesetak imenica kolebljiva roda u suvremenom jeziku.

[26] http://riznica.ihjj.hr/philocgi-bin/showrest_?kwic. 6.1.27583. 0.99. Cijelihr
http://riznica.ihjj.hr/philocgi-bin/showrest_? kwic. 6.1.27825.0.99.Cijelihr. Posjećeno 28. lipnja u 19,35 sati.

Institutova gramatika dopušta *veče* i *predveče*:

> »Imenice *veče* i *predveče* upotrebljavaju se samo u NAV. U ostalim se padežima upotrebljavaju oblici imenice *večer* koja može biti muškoga roda, npr. dobar *večer*, ali je većinom ženskoga roda i pripada vrsti i, npr. *pomorska večer – pomorske večeri.*« (Barić i autori 1995: 144)

U starijem izdanju Akademijine gramatike među uzorcima imeničke promjene a-vrste navedena je i sklonidba imenice *veče* kao imenice srednjega roda. Prema uzorku sklonidbe može se zaključiti da je riječ o imenici na *-ø* koja u nominativu jednine ima krnju osnovu (*veče-ø*), a u kosim padežima punu osnovu na *r* (*večer-a*). Dopušta se i ženski rod i-vrste, osobito u množini. (Babić i autori 1991: 568)

Novije izdanje Akademijine gramatike (Babić i autori 2007: 417) *večer* smatra imenicom ž. r. i-vrste. Tako je i u Raguža (1997: 23) i Silić-Pranjkovića (2005: 111). Hrvatski jezični portal nema natuknicu *veče*, nego *večer*. U toj je natuknici navedeno i *veče*: **vȅčēr** *ž* (**vȅčē** *knjiš. razg. sr*) ⟨G I -i, G *mn.* večèrī⟩.[27] U Šonje (2000) se s *veče* upućuje na *večer*, a tako je i u Vrhu (2015).

Broj

Imenica *dijete*

Imenica *dijete*, kada znači množinu, ima zbirni oblik *djeca*. Zbirna se imenica *djeca* sklanja po sklonidbi jednine e-vrste. Tu su suglasni svi normativni priručnici, od zagrebačke norme do suvremene.

Kozarac imenicu *djeca* sklanja na dva različita načina:

1) kao zbirnu imenicu, sklonidbom jednine e-vrste:

> Stari Matković nije trpio dugačke kose ni na sebi ni na *djeci*, te je u vrieme praznika sam šišao Vinka. (MK, 109)
>
> ... da će biti tim bolje njegovoj *djeci*. (MK, 34)

2) kao imenicu u množini, dakle, nepravilno, sklonidbom množine e-vrste:

> … nama *djecama* (TLJ, 98)
>
> … s našima *djecama* (MK, 69)

[27] https://hjp.znanje.hr/index.php?show=search. Posjećeno 28. lipnja 2021. u 20,11 sati.

Takva nepravilna sklonidba nije neobična u posavskom govoru, a Ivšić ju bilježi i tumači:

> »U Gorjanima sam pored dat. *đece* od deca čuo i dat. *đecama*. Dat. *đecama* imam i iz Lapovaca. Taj se dat. na *-ama* može lijepo razumjeti zbog značena imenice *djeca*, jer je kao zbirna imenica nalik na pl. (ispor. za to dat. *čeḷdma* mjesto *čeḷadi*). Za dativ *decama* ispor. instr. *dicama* u dvojice starih pisaca... Dativ *djecama* biḷeži i Rešetar za Viroviticu...« (Ivšić 1913: 353)

U Kozarca su oblici na *-ama: djecama* potvrđeni u navedenim primjerima, u dativu i instrumentalu, a inače se imenica *djeca* pravilno sklanja u svim tekstovima. Budući da oblik *djecama* nije običan u Kozarčevu padežnom sustavu, može se tumačiti samo dijalekatnim utjecajem, a to je jedan od malobrojnih takvih utjecaja u Kozarca.

Imenica *koleso*

Imenice *čudo, nebo, kolo,*[28] *tijelo, uho* prema suvremenim gramatikama množinu mogu tvoriti i pomoću morfema *es: čudo, čuda, čudesa; nebo, neba, nebesa; kolo, kola, kolesa; tijelo, tijela, tjelesa; uho, uši, ušesa.* Takva se množina ne naziva dugom množinom (ni množina bez *es* kratkom), ali prikladno je nazvati ju tako jer je *es* u imenica srednjega roda gramatički istoznačnu morfemima *ov (ev)* u imenica muškoga roda a-vrste – znači množinu. Kao što *grad-ov-* znači zbog *ov* imeničku množinu, tako i *čud-es-* zbog *es* znači množinu.

Na takvu množinu upozoravaju svi gramatičari, ali ju opisuju na različite načine. U Mažuranića su tri imenica koje u množini »rastu na **esa**: čudo, nebo, tielo: čudesa, nebesa, tělesa«. (Mažuranić 1866: 41) U Pacela se u brojnih imenica »ovaj *s* sačuvao dakle samo u množini«: *udo, čudo, kolo* (točak, kotač), *kolče* (u uri ili stroju), *nebo*, *oko* (rupa na zidu ili krovu), *pero* (kao dio naprave), *slovo, uho.* (Pacel 1865: 15) Veber navodi četiri imenice, smatrajući da u množini umeću *s* (a ne *es* ili *esa*):

> »... samo u pluralu **s** kod ovih samostavnikah: čudo, nebo tijelo: čude-s-a itd.
>
> **Opazka**: *Kolo*, kad znači: točak (Rad) ima *kolesa;* ali *kola*, kad znači: Wagen, currus. – *Od tijelo čuje se i tiela.*« (Veber 1876: 30)

U Kozarca se potvrđuju *nebesa, tjelesa, kolesa*. *Nebo* proširuje osnovu u množini u religijskom, kršćanskom značenju: ... angjela letećih po *nebesima*. (TLJ, 2). U kratkoj množini *nebo* se ne

[28] Ne misli se na ples, nego na vozilo, kotač na vozilu, mlinsko kolo, kolo na preslici i sl.

potvrđuje.[29] *Tijelo* proširuje osnovu u množini u značenju neživog: … mrtva *tjelesa* (MK, 596). Imenica čudesa ne potvrđuje se, množina je kratka: Al sada tek da vidiš čuda! (MST, 27).

Maretić za starije slavonske pisce navodi, osim *čudesa* i imenicu s proširenom osnovom u jednini: *čudeso* (Maretić 1910: 163), a tako i Ivšić za posavski govor. (Ivšić 913: 239) Imenica *uho* u Kozarca ima kratku množinu: Četnik naćuli *uši*, kao da se nečemu dosjetio (MiK, 80). Ni jedna od brojnih Pacelovih imenica u dugoj množini, osim *neba, tijela* i *kola*, ne potvrđuje se u Kozarca.

Imenicu *koleso* suvremene gramatike i rječnici ne spominju. Zabilježena je u Vrhu (Jojić, 2015) kao zastarjelica. Maretić u slavonskih pisaca bilježi koleso i upućuje na isti oblik u Akademijinu rječniku:

> »Imenica *kolo* kada znači 'točak' ima u plur. *kolesa*; u sing. je *kolo, kola*, ali ima i *koleso* (vidi u Akad. rječ. V, 188b)

Ivšić je *koleso* zabilježio u posavskom govoru uz tumačenje:

> »Nekadašńe su se različne osnove povele u deklinaciji za o-osnovama. Zbog toga se povođeńa govori i *koleso* (često) – prema nekadašńem *kolo – kolese... koleso* se govori i drugdje po Slavoniji (na pr. u Orahovici u znaceńu 'točak u mlina, što ga voda okreće').« (Ivšić 1913: 239)

Koleso i *kolesa* Kozarca potvrđuju se u Kozarca i u jednini i u množini u značenju: *kotač* (na vozilu), *mlinski kamen, žrvanj*, a imenica je *koleso* u frazemu (biti peto *koleso*). U navedenim se značenjima ta imenica ne potvrđuje u obliku *kolo*, nego i u jednini proširuje osnovu:

> … peto *koleso* u šumi (LJ, 34)
>
> … okretanje *kolesa* na vozilu (MST, 87)
>
> … poput mlinskog *kolesa* (TLJ, 4)
>
> … svu težinu *kolesa* koja vuku (TLJ, l66)

Kolo u značenju *zupčanik* ne proširuje osnovu:

> … no jedva jedvice na jedan zub promaknu *kolo*...
>
> … okrenuše deset puta *kolom* (MK, 450)

[29] Imenica *nebo* u kratkoj množini (*neba, nebâ, nebima*) ne pronalazi se ni u Riznici. Posjećeno 30. lipnja 2021. u 11,20 sati.

Imenica *kola*, koja znači vozilo, pluralia je tantum i nema proširenu osnovu:

> Njemu nasuprot išlo nekoliko *kola* s visoko natovarenim snopljem pšenice (MK, 2)
> ... drugi izvlači *kola* iz kolnice (MK, 36)
> A on ne zna ni kako se plug drži, ne zna ni *kola* razstaviti (T, 4)

Imenica *vješalo*

Imenica *vješala* u Kozarca je pluralia tantum samo kada znači napravu kojom se vrši presuda:

> Lopov jedan, okosio se on na Maksima, visit će on kadgod na *vješalih*, kao i moj otac.
> – Ma nije ti Pilipe otac na *vješalih* svršio. (NP, 562)

Ako znači spravu o koju se što vješa, tada ima i jedninu:

> Napravio on *vješalo* za krmka (K, 42)

U gornjem primjeru *vješalo* znači posebnu spravu u koju se vješa krupna zaklana životinja radi čišćenja i komadanja. *Vješalo* ne bilježe suvremeni hrvatski rječnici.

Padež

Padežni su nastavci za jedninu jednaki i u jeziku 19. st. i u suvremenom jeziku, a sukladni su onima u Kozarčevim tekstovima.

Jednina

Nominativ jednine

Imenica *drvo*

Imenica *drvo* trebala bi, ovisno o značenju, imati dva različita morfološka oblika i dvije sklonidbe, trebala bi se sklanjati prema o-promjeni i prema ø-promjeni. Tako je u gramatikama Kozarčeva doba, a tako i u suvremenima. Međutim, na teorijsko pitanje je li *drv-ø-o, drv-et-a* ili *drvo-ø, drv-et-a* za sada nije nije odgovoreno[30] pa je N jd. moguće tumačiti s nastavkom -o ili nastavkom -*ø*.

U Mažuranića

> »... za **et** rastu imena živućih bitjah na **e**... i k tome rěč dèrvo (kad znači stablo, arbor, Baum), dèrveta, dèrvetu *itd., a drugojako-je pravilna (ako znači lignum)…«* (Mažuranić 1866: 41)

[30] Opširnije vidi: Marković 2013: 275.

uz napomenu da *drvo* (arbor) »uzima u množini skupno ime dèrvje ili dèrvlje«. (Mažuranić 1866: 41)

Slično je i u Pacela. Na isti način kao Mažuranić razlikuje *drvo*: *drva* i *drveta*, ali uz *drveta* navodi i običniji oblik za množinu, *drvlje* i *drveće*:

> »... dvojine ne ima, nego skupni oblik *drvlje*... u množini: ona drveta; ali mu je skupni oblik običniji u množini: drveće« (Pacel 1865: 15)

U Vebera nema zbirne množine:

> »...drvo, kada znači stablo ima i u singularu i u pluralu: drveta, a kad znači: lignum, Holz, ima: drva.« (Veber l876: 30)

Suvremena norma propisuje na isti način kao Veber razlikovanje značenja i oblika za živo i neživo *drvo*: Institutova gramatika (Barić i autori 1997: 141), Raguževa (1997: 23), Babić-Težakova (2000: 107), Akademijina (Babić i autori 2007: 359). Uz Raguževu gramatiku valja napomenuti da je bliži opisu u zagrebačkih gramatičari od ostalih suvremenih gramatika, naime, Raguž navodi kao i Mažuranić i Pacel za množinu *drveće* (uz *drveta*) i *drvlje* (uz *drva*). (Raguž, 1997: 41)

Starije izdanje Akademijine gramatike opisuje odnos *drva/drveta* nešto drugačije, pozivajući se na stvarnu upotrebu tih imenica uz primjere iz suvremenih hrvatskih književnika:

> »U imenice drvo ti su se oblici već pomalo diferencirali po značenju te *dr̆vo, dr̆veta*, drveta znači živo drvo, a *dr̆vo, drva, drva*, građu, tvar, materijal, iako se i jedni i drugi oblici upotrebljavaju i u jednom i u drugom značenju...« (Babić i autori 1991: 527)

Mlađe Akademijino izdanje odstupa od toga opisa, vraćajući se starijemu, strogo razgraničenomu opisu:

> »Imenica drvo ima obje osnove neproširenu i proširenu, ali s različitim značenjima: *dr̆vo – drva* = ogrjevno drvo, građevno drvo, dr̆vo – dr̆veta = živo drvo, stablo.« (Babić i autori 2007: 359)

Kozarac pripada onima koji i *drva* i *drveta* upotrebljavaju i u jednom i u drugom značenju.

1. Kao neživo, posječeno drvo, cjepanice, drvo za građu ili loženje, *drveta* i *drva*:

> … pun kiljer bio nekakovih *drveta* (T, 52)
>
> pa slaže *drveta* na skelu (KG, 59)
>
> ostat ćemo i bez *drveta* i bez marhe (LJ, 18)

trgovao s *drvima* (KG, 358)

ciepa i snaša *drva* u hvatove (KG, 358)

2. Kao živo, neposječeno drvo, Kozarac upotrebljava različite oblike, ali ne i oblik *drveta*: *drvo/drveće/drvlje, stablo/stabla/stabalje/stabarje*

… iz gospoštijske šume s riedkim i nakaženim *drvljem.* (MK, 449)

… *stabalje* opasalo dvor… (O, 105)

… *stabaljem* opasan dvor… (O, 106)

… livadama sterale se sjene *stabalja…* (BK, 109)

… sa *stabalja* pada (BK, 229)

… od silnih *stabala* hrasta (SŠ, 4)

Imenica *tlo*

Imenicu *tlo* suvremenije gramatike navode u obliku *tle* i *tlo*. Primjerice, u izdanju Oblika iz 1991. piše da se imenica *tlȅ* »mnogo manje upotrebljava nego *tlò*« (Babić i autori 1991: 522), a u izdanju iz 2007. *tle* se više ne spominje, samo *tlo*. (Babić i autori 2007: 357) Brodnjak imenicu *tle* smatra imenicom koja ne pripada hrvatskom jeziku (l992: 538). U Kozarca se ta imenica potvrđuje u obliku *tlo*:

… predjoše austro-ugarske čete Savu i stupiše na bosansko *tlo* (T, 2)

Vuković je osjećao, kako *tlo*, na kojem stoji… (MiK)

... gdje najplodnije *tlo* gnjije pod vodom. (MK, 90)

Instrumental jednine

U I jd. moguća su dva nastavka: *-om, -em*, ovisno o tom je li imenička osnova nepčana ili nenepčana.

Norma Kozarčeva doba, ali i suvremena norma kaže da imenice e-promjene imaju nastavak *-em*. Tako je i u Kozarca: *valovljem* (MST, 93), *vrbljem* (MK, 624), *kretanjem* (P, 101), *ponašanjem* (P, 118)*, srdcem* (T, 2), *dobarcem (< dobarce*, MiK, 16).

U ostalih je triju promjena nastavak *-om*: *selom* (P, 118), *družtvom* (MiK, 12), *poznanstvom* (MiK, 14), *dobrom* (< *dobro*, MK, 4), *djetetom* (MK, 10).

Budući da ovdje nema odstupanja od norme, a ni dvostrukosti, valja protumačiti razliku između dijalekta i Kozarčeva jezika. Naime, u slavonskom je dijalektu češće *-om* ili *-im* umjesto *-em*: *drvećom, granjom, zrnjom* (umjesto: *drvećem, granjem, zrnjem*); *morim, jelim* (umjesto *morem, jelom*):

> »b) I n s t r. sing. Kadšto dolazi *-om* mjesto *-em*, na pr: *drvećom, graȁnom, zrȁnom* (Otok), (pod) *morjom* (Gradište)… dolazi -im mjesto *-om* (*-em*) i u instr. sing. sr. roda, na pr: *morim* (Vođinci), *perim* (Ivankovo), *jelim* i *pićim* (Retkovci u Zb. XT, 112), *perjim* (pored *morjom*, Gradište)…« (Ivšić 1913: 240)

U Kozarca nema takvih oblika:

> Malvina za svakim *jelom* koricu kruha grizka… (MST, 88)
>
> … a izpod težke lovačke kape sa utaknutim jastrebovim *perom*…(MST, 76)

U starijih se slavonskih pisaca posve rubno umjesto -em potvrđuje -om. (Maretić 1910: 163)

Množina

Padežni su nastavci za množinu imenica a-vrste, muškoga i srednjega roda, u Mažuranića (1866) i Vebera (1876) sljedeći:

padež	množina	dvojina
N	a	a
G	ah	-
D	om, em	ima
A	a	a
V	a	a
P	ih	-
In	i	ima

Tablica je prema Veber 1876: 28. Kratica P označuje prepozicional, u suvremenom nazivlju – lokativ. U Kozarca se ne potvrđuje dvojina, ali se ovdje navodi zbog potpunosti opisa. Potvrđuju se nastavci *-ima* u DLI mn, ali nije riječ o dvojini, nego o množini.

Ni Veber ni Mažuranić ne donose sklonidbeni uzorak imenice srednjega roda, nego samo nastavke. U Pacela (1865: 15) pronaći ćemo uzorke sklonidbe imenica *selo, polje, ime, tane* i *nebo*:

padež	dvojina		množina	
1.	sela	polja	sela	polja
2.	selâ	poljâ	selâ	poljâ
3.	selima	poljima	selom	poljem
4.	sela	polja	sela	polja
5.	sela	polja	sela	polja
6.	selima	poljima	sel(m)i	polj(m)i
7.	selima	poljima	selih	poljih

Pacel padeže označuje brojevima, ali ne prema redoslijedu zagrebačke škole, nego je 6. padež instrumental, a 7. lokativ. Ovdje je riječ o vukovskom gramatičkom modelu. I mn. s nastavkom *-mi* ne potvrđuje se u Kozarca. Pacel u G mn. ne bilježi duljinu pomoću *h*, nego znakom iznad *a*: *â*.

Sinkretizirani su NAV. Suvremeni jezik čuva taj sinkretizam, ali mu pridodaje i sinkretizam DLI, tako da suvremena sklonidba množine izgleda kao zagrebačka sklonidba dvojine. U svakom slučaju, nastavci *-ima* nisu nepoznati sustavu, a tako ni upotrebi. Nesinkretizirani nastavci u DLI nazivaju se i starim nastavcima, a sinkretizirani novim ili novoštokavskim nastavcima.

Novi su padežni nastavci postali dijelom norme zahvaljujući djelovanju i djelima hrvatskih vukovaca – Ivanu Brozu kao autoru Hrvatskoga pravopisa 1892. i Tomi Maretiću kao autoru Gramatike (1899). Njihova su normativna djela postala obvezni školski priručnici i njihov jezik uzorom norme. Iako Broz piše pravopis, a ne gramatiku, ipak piše prema vukovskoj normi i upozorava da ne valja upotrebljavati stare padežne nastavke. (Broz, 1892: 18) Maretić normira nove nastavke pa je njegova sklonidba kao sklonidba dvojine zagrebačke škole. Uz imenice svih rodova[31] napominje da se upotrebljavaju i stariji nastavci, ali ih ostavlja izvan norme:

> »Nekad je dativ množ, i u ovom sklanjanju izlazio na *-om*, bilo je na pr. *selom*; ovoga oblika po svoj prilici u narodu više nikako nema, dok nema za nj potvrde ni u narodnim pjesmama. Za lokativ i instrumental množ. još se kadšto čuju stari oblici; na pr.

[31] Maretić dijeli imenice u vrste prema rodu, a ne G jd.

> po *brdih* ili po *brdijeh*, na kolih (ili bez *h*: po *brdi*, po *brdije*, na *koli*), s *koli*, pod *koli*; vidi u Vuka rječ. (1818) XLI., u Daničića… Starinski se lokativ množ. može pronaći i u pjesmama: na *vrati(h)*… o *vrati(h)*…« (Maretić 1899: 159)

Budući da Maretić svoj opis temelji na Karadžićevoj i Daničićevoj građi (što neštedimice i izrijekom navodi kao izvor u cijeloj Gramatici), a ne na građi hrvatske književnosti svojega doba, njegov je opis promašen. Naime, stariji množinski padežni nastavci (nesinkretizirani) pravilnost su hrvatskoga jezika u 19. st.

Od suvremenih gramatika, Akademijina oba izdanja spominju starije padežne nastavke kao hrvatske povijesne nastavke. (Babić i autori 1991: 2007)

Kozarčevi tekstovi pokazuju suodnos starih i novih nastavaka. Baš kao i u imenica muškoga roda, prodor je novoštokavskih nastavaka u genitivu potpun, u dativu i lokativu slab, a u instrumentalu je znatan; stari su i novi nastavci instrumentala raspoređeni ravnomjerno. Kada je o G mn. riječ, valja napomenuti da je završno *h* ovdje samo znakom duljine nastavačkoga *-a*, pa se oblici na *-ah* mogu smatrati pravopisnim oblicima, a ne morfološkima. Primjerice, prema normi zagrebačke škole bilježi se kao *-ah* (*sel-ah*) ono što se prema suvremenoj normi bilježi kao *-â* (*sel-â*). U D mn. nastavak *-em* samo je u imenica e-promjene, a inače je *-om*: raspodjela je kao i u I jd. (Opširnije vidi: Ham 2015)

Treba pripomenuti da su imenice srednjega roda malobrojne u Kozarčevim tekstovima, a naročito ih je malo u množini. Zbog toga je i malo potvrda i primjera koji se ovdje navode.

Genitiv množine

U genitivu je množine u Kozarca samo *-a*, staro se (pravopisno) *-ah* ni jednom ne potvrđuje. Središnji je je nastavak *-a*.

Imenica *usta* ima nastavak *-iju*:

> … iz *ustiju*… (MiK)
>
> … iz njenih *ustiju*… (O, 107)

Imenica *vrata* ima nastavak -a, nije potvrđena u obliku s *-iju*:

> …odpratili nas do *vrata.* (P, 101)

Za slavonske je govore običniji genitiv množine na –ø, u Ivšića su primjeri »bez *-ā*«: *vrat, polj, rebar, imen, brd, kol, drv…* (Ivšić 1913: 241) I za imenice je muškoga roda običniji nastavak *-ø*, nego *-a*. Ivšić navodi da se u genitivu množine između dva završna »konsonanta« osnove pone-

kad umeće, a ponekad ne umeće (nepostojano) *a*: *stabala/stabla, debala/debla*. (Ivšić 1913: 241)
Veber postavlja normativno pravilo o nepostojanom *a* prema kojem se samo skupine *st, št, zd, žd* izuzimaju od umetanja *a*, ali i imenice na *stvo*: *prijateljstvo*, G mn. *prijateljstva.* (Veber 1876: 33)
Suvremena norma proširuje pravilo dodajući skupove: *šć*, šc i skupove kojima je drugi glas *j* ili *lj*, ali među imenice koje umeću nepostojano *a* ubraja i imenice na *stvo*. (Babić i autori 1991: 524)

U Kozarca se potvrđuje samo nekoliko imenica koje u G mn. imaju nepostojano *a*, a one ne odstupaju ni od suvremene norme: *svjetala* (P, 102), *pisama* (MiK), *stabala, debala* (SŠ, 7). Te su imenice učestale u tekstovima i uvijek imaju G mn. s nepostojanim *a*. Kozarac i u imenica na *stvo* ima nepostojano *a*, dakle, odstupa od zagrebačke norme: *čuvstava* (MK, 432), *svojstava* (MST, 71), *sredstava* (MST, 74).

U starijih se pisaca ne potvrđuje nepostojano *a* u imenica na *stvo* (*otajstva, proročanstva*) pa se može reći da je zagrebačka norma ovdje utemeljena na književnojezičnoj tradiciji. Kada je riječ o nastavku, u starijih se pisaca kao središnji potvrđuje nastavak *-a* (*serdaca, srca*), a rubno nastavak *-i (otajstvi, krili)*. (Maretić 1910: 163–164)

Dativ množine

Dativ množine srednjega roda padež je koji Kozarac rijetko upotrebljava. Potvrđen je primjer u kojem je stari padežni nastavak *-om*. Središnji je nastavak *-om (-em)*

> Pogled leti onomu obraslomu ritu, leti visokoj, tamnoj šumi, sad ubavim stanovom i *gumnom* s onimi bielimi nizkimi kućicami (BK, 244)

i nekoliko oblika s nastavkom *-ima* i to imenica čuvstvo, pluća:

> … podignuta dvama najljepšim čovječanskim *čuvstvima*: Vjeri i ljubavi! (TLJ, 98)
>
> … da ne nalazi u njoj onoga neprolaznoga njetila svojim *čuvstvima* i svomu životu… (MK, 123)
>
> … da li im je ta prašina škodljiva *plućima*… (MK, 44)

Ivšić o D mn. u posavskom govoru kaže:

> »Ovaj se padež od imenica sr. roda može rijetko čuti. Zabilježio sam lik na *-om*: *govedom... kolom... vratom...* i dat. pl. *drvama*.« (Ivšić l913: 241)

Ovdje valja naglasiti da Maretić tvrdi kako nastavaka *-om*, *-em* za D mn. nema u narodu, a ni u narodnim pjesmama. (Maretić 1899: 159)

Iste padežne nastavke imaju I jd. i D mn. *-om, -em* (treba ipak naglasiti da prodor novoštokavskoga *-ima* počinje i u ovome padežu i to u svim imeničkim vrstama, ali mu je utjecaj još uvijek slab i neznatan, opširnije vidi: Ham 2015).

Za razliku od G jd. i mn.,[32] mogućnost je nesporazuma pri razlikovanju I jd. i D mn. znatno manja, a ponajprije zbog posve različitih značenja koja imaju ta dva padeža i različitih prijedloga koji im se predlažu. Kontekst je najčešće dostatan da bi se ti padeži razlikovali; čak je za razlikovanje dostatna i rekcija glagola u predikatu. Međutim, u naprijed navedenom primjeru: Pogled leti onomu obraslomu ritu, leti visokoj, tamnoj šumi, sad ubavim stanovom i *gumnom* s onimi bielimi nizkimi kućicami (BK, 244), za prepoznavanje je D mn. potreban širi kontekst. Odnos glagola i imenice (predikata i objekta) nije dostatan za prepoznavanje značenja. Glagol *letjeti* ima rekciju dativa *letjeti komu, čemu* i instrumentala *letjeti kim, čim*; uz oba glagola može doći imenica +neživo. Razlikovanju padeža ovdje pridonosi širi kontekst (obraslomu ritu, visokoj, tamnoj šumi) koji je znak za dativ – *stanovom i gumnom*, a proširena osnova u imenice *stanovom* (*stanov-*) znakom je množine. Navedeni je primjer u Kozarca jedini u kojemu je otežano prepoznavanje padeža, razlikovanje D mn. od I jd. Nije uočeno da Kozarac bira novoštokavsko *-ima* kao razlikovnu sastavnicu, novoštokavsko je *-ima* u onim primjerima gdje do nerazlikovanja D mn. i I jd. ne bi došlo ni kada bi bio stari dativni nastavak, kada bi nastavci za I mn. i D mn. bili isti.

U slavonskih su starijih pisaca središnji nastavci *-om, -em*, a rubni su *-am* i *-ima.* (Maretić 1910: 164)

Lokativ množine

U L mn. u Kozarca stari je nastavak *-ih* (koji propisuje zagrebačka norma) jednako čest kao i novoštokavsko *-ima.* Može se reći da su oba nastavka središnja.

Nastavak *-ima:*

> … u njegovim najsretnijim *čuvstvima*… (P, 101)
> … on bi ju dapače i na *ledjima* doprtio… (NP, 564)
> … po strojnima *plećima*… (P, 102)
> … po zdvojnim *licima*… (P, 102)
> … bila joj neprestance na *ustima.* (P, 102)
> Ona je do sada bila i u riečima i u *čuvstvima*… (MiK)

[32] Primjerice, imenica narod: G jd. – *naroda*, G mn. – *naroda*. U književnim se tekstovima obično ne bilježi duljina iznad *-a* u G mn.

Imenica *usta* izrazito je česta u L mn. (i I mn) i uvijek ima nastavak *-ima.*

Nastavak *-ih:*

… u svih poznatijih sportmenskih *družtvih* (P, 71)
… štogod zasluži na *koritih*… (T, 35)
… na *kolicih* kući doveo. (NP, 564)
… visit će on na *vješalih.* (NP, 562)
… saznav narod na *poljih*… (KG, 360)
… talila se na *krilih* (T, 20)
… gdjeno Titani na *ramenih* drže (NP, 564)
… po samih tih *pismih* (DI, 274)
… pokupuju krmad po *selih* (K, 170)

L mn. imenice *selo* dvostruk je, potvrđeni su i primjeri u kojima je s novoštokavskim nastavkom:

... obazrieti se i po obližnjim *selima* (TLJ, 99).

Prema Ivšićevim navodima, u slavonskom je dijalektu stanje sljedeće: najčešći je nastavak *-i*, a *-ima* se pojavljuje, ali znatno rjeđe nego *-i*. (Ivšić 1913: 242) Moguće je da je nastavak *-i* istovrstan kao i u zagrebačkoj normi, samo što se u dijalektu završno *h* ne izgovara – Ivšić dakako, bilježi izgovor.

U starijih slavonskih pisaca središnji je nastavak *-ih*, a rubni su *-ah* i *-ima.* Uz *-ih* Maretić napominje da se često piše bez *h* što znači da je riječ o nastavku *-i*. (Maretić 1910: 164)

Instrumental množine

U I mn. u Kozarca novi je nastavak *-ima* češći nego stari *-i* (koji propisuje zagrebačka norma), dakle, središnji je nastavak *-ima.*

Nastavak *-ima*:

Bečka kola s *kolesima* širjima… (TLJ, 257)
Ti si Tvojim *pitanjima*… (TLJ, 98)
… bilo napisano dugačkim raztegnutim *slovima*. (MiK)

Nastavak *-i*:

… milovao ju on svimi *imeni*… (O, 160)

… analizirajuć vještimi *pitanji*… (MiK)

… ravnica sa bliedimi *seli*… (TLJ, 135)

I mn. imenice *slovo* dvostruk je, nastavci su i stari i novi:

… kojemu je na čelu bilo napisano debelimi *slovi*… (TLJ, 97)

Ivšić L mn. i I mn. opisuje zajedno jer u dijalektu imaju iste nastavke, I mn. kao i L mn., *-i*: *s jaji*, *s vreteni, s leđi* uz napomenu da se u I mn. potvrđuje i *-ima*. (Ivšić 1913: 242). U starijih slavonskih pisaca središnji je nastavak *-i*, a rubni su *-ima, -ama* i *-ma.* (Maretić 1910: 165)

Zaključak

Budući da Kozarac neke nastavke upotrebljava češće, a neke rjeđe, može se govoriti o središnjim i rubnim nastavcima.

padež	središnji nastavci	rubni nastavci
G mn.	*-a*	-
D mn.	*-om, -em*	*-ima*
L mn.	*-ih, -ima*	-
I mn.	*-ima*	*-i*

Imenice srednjega roda pripadaju a-vrsti, središnjoj vrsti imenica muškoga roda, raspored je i odnos središnjih i rubnih nastavaka isti kao i u muškom rodu a-vrste.

Sagledan na temelju četiriju kriterija (slavonski dijalekt, norma zagrebačke škole, stari slavonski pisci, imenice muškoga roda u Kozarca), padežni sustav imenica srednjega roda u Kozarčevim tekstovima pokazuje sljedeća obilježja:

1) Razlikuje se od dijalekta po G mn., u dijalektu je nastavak *-ø*, u Kozarca je *-a*; u L mn. i I mn. u dijalektu je nastavak *-i,* a u Kozarca je u lokativu *-ih*, *-ima*, u I mn. dva su podjednako česta nastavaka *-ima*, *-i*; u dativu, čini se, slika je i u Kozarca i u dijalektu ista: imenice su malobrojne, ali je nastavak *-om* (*-em*). U dativu je premalo primjera da bi se moglo govoriti uopćeno,

ali se zaključivati može analogijom prema imenicama muškoga roda a-vrste. Naime, L mn. i I mn. s. r. jednaki kao u imenica m. r. – pretpostavlja se da je tako i s dativom. (Vidi: Ham 2015)

2) Ne razlikuje se od zagrebačke norme po G mn., gdje je prodor novoštokavskoga *-a* potpun; u D mn. odgovara zagrebačkoj normi, i u Kozarca je *-om* (*-em*) često, ali je u normi 19. st. i jedino, dok je u Kozarca prodor novoštokavskoga *-ima*; L mn. isto tako odgovara staroj normi, ali i novoj – stari su i novi nastavci podjednako zastupljeni; u I mn. samo djelomično odgovara staroj normi jer je prodor novoštokavskoga *-ima* toliki da je i prevladavajući u tom padežu.
3) U usporedbi s padežnim nastavcima za množinu srednjega roda u slavonskih pisaca, Kozarčev je padežni sustav otvoreniji prema novim nastavcima, osobito u L mn. i I mn.
4) Padežni nastavci za množinu imenica s. r. u Kozarca isti su kao i nastavci za m. r. a-vrste, ali se razlikuju po čestotnosti, središnji i rubni nastavci nisu isti:

Imenice imenice muškoga roda a-vrste[33]

padež	stari pisci	slavonski dijalekt	zagrebačka škola	Josip Kozarac
G mn.	***-a***[34]	***-ø***	***-ah***	***-a***
D mn.	***-om, -em***, *-ima*	***-om, -em***, *-ma, -im*	***-om, -em***	***-om, -em***, *-ima*
L mn.	***-i(h)***, *-ima, -ah*	***-i,*** *-ima*	***-ih***	***-ih***, *-ima*
I mn.	***-i,*** *-ima, -ma, -om, -em*	***-i***, *-ima, -ma, -mi, -im*	***-i***	***-i, -ima***

Imenice srednjega roda

padež	stari pisci	slavonski dijalekt	zagrebačka škola	Josip Kozarac
G mn.	***-a***	***-ø***	***-ah***	***-a***
D mn.	***-om, -em***, *-ima, -ama*	***-om, -em***, *-ama*	***-om, -em***	***-om, -em***, *-ima*
L mn.	***-i(h)***, *-ima, -ah*	***-i,*** *-ima*	***-ih***	***-ih***, ***-ima***
I mn.	***-i,*** *-ima, -ma, -ama*	***-i,*** *-ima*	***-i***	*-i*, ***-ima***

[33] Tablica preuzeta iz Ham 2015.

[34] Masno su otisnuti središnji nastavci, a rubni obično.

Literatura

1. Anić, Vladimir. 1971. *Jezik Ante Kovačića*. Zagreb: Školska knjiga.
2. Babić, Stjepan i autori. 1991. *Povijesni pregled, glasovi i oblici hrvatskoga književnog jezika*. Zagreb: HAZU i Globus.
3. Babić, Stjepan. *Tvorba riječi u hrvatskom književnom jeziku*. Zagreb: HAZU i Nakladni zavod Globus.
4. Babić, Stjepan i autori. 2007. *Glasovi i oblici hrvatskoga književnoga jezika*. Zagreb: HAZU i Globus.
5. Barić, Eugenija i autori. 1979. *Priručna gramatika hrvatskoga književnog jezika*. Zagreb: Zavod za jezik Instituta za filologiju i folkloristiku i Školska knjiga.
6. Barić, Eugenija i autori. 1997. *Hrvatska gramatika*. Zagreb: Školska knjiga.
7. Brodnjak, Vladimir. 1992. *Razlikovni rječnik srpskog i hrvatskog jezika*. Zagreb: Školske novine.
8. Broz, Ivan. 1892. *Hrvatski pravopis*. Zagreb: Kr. hrv.-slav.dalm. zemaljska vlada.
9. Damjanović, Stjepan. 1992. *Josip i Ivan Kozarac, Slavoniji, zemljo plemenita*. Izbor tekstova i predgovor. Zagreb: Pergamena.
10. Damjanović, Stjepan. 1992. *Slavonske teme*. Zagreb: Pergamena.
11. Ham, Sanda. 1994. *Jezik Josipa Kozarca, sklonidbeni sustav*. Doktorski rad u strojopisu. Zagreb: Filozofski fakultet.
12. Ham, Sanda. 1996. *Josip Kozarac, Izabrane pripovijesti.* Vinkovci: Privlačica.
13. Ham, Sanda. 1998. *Jezik zagrebačke filološke škole*. Osijek: Matica hrvatska.
14. Ham, Sanda. 2006. *Povijest hrvatskih gramatika.* Zagreb: Nakladni zavod Globus.
15. Ham, Sanda. 2009. Pristup jeziku Josipa Kozarca. *Šokačka rič 6. Zbornik radova Znanstvenoga skupa »Slavonski dijalekt«*. Ur. Anica Bilić. Vinkovci: ZAKUD: 231-289.
16. Ham, Sanda. 2015. Imenice muškoga roda u jeziku Josipa Kozarca. »Filologija«, 65: 45-76.
17. Ivšić, Stjepan. 1913. *Današńi posavski govor*. Zagreb: Tisak Dioničke tiskare.
18. Jojić, Ljiljana. ur. 2015. *VRH – Veliki rječnik hrvatskoga standardnog jezika*. Zagreb: Školska knjiga.
19. Kašić, Bartol. 1604. *Institutiones linguae Illyricae libri duo*. Rim: Alojzije Zanetti.
20. Maretić, Tomo. 1899. *Gramatika i stilistika hrvatskoga ili srpskoga jezika*. Zagreb: Knjižara L. Hartmana (Kugli i Deitsch).

21. Maretić, Tomo. 1910. Jezik slavonskijeh pisaca. »Rad JAZU«, 180. Zagreb: JAZU.
22. Marković, Ivan. 2013. *Uvod u jezičnu morfologiju*. Zagreb: Disput.
23. Marijanović, Luka. 2016. Josip Kozarac i biskup Josip Juraj Strossmayer. Prilog bibliografiji Josipa Kozarca. *Književni Krnjaš I. – II. Zbornik radova znanstvenih skupova o Ivanu Kozarcu, o 130. obljetnici rođenja i 105. obljetnici smrti, Vinkovci 16. studenoga 2015. i Josipu Kozarcu, u povodu 110. obljetnice smrti*. Ur. Anica Bilić. Vinkovci: HAZU: 113-132.
24. Mažuranić, Antun. 1866. *Slovnica Hèrvatska za gimnazije i realne škole. Dio I: Rěčoslovje*. Zagreb: Troškom spisateljevim, Tiskom Karla Albrechta u Zagrebu.
25. Pacel, Vinko. 1865. *Oblici književne hrvaštine*. Karlovac: Tiskarna Abela Lukšića.
26. Raguž, Dragutin. 1997. *Praktična hrvatska gramatika*. Zagreb: Medicinska naklada.
27. Silić, Josip. Pranjković, Ivo. 2005. *Gramatika hrvatskoga jezika za gimnazije i viskoka učilišta*, Zagreb: Školska knjiga.
28. Šonje, Jure. ur. 2000. *Rječnik hrvatskoga jezika.* Zagreb: LZ Miroslav Krleža i Školska knjiga.
29. Težak, Stjepko. Babić, Stjepan. 1992., 2000. *Gramatika hrvatskoga jezika. Priručnik za osnovno jezično obrazovanje*. Zagreb: Školska knjiga.
30. Veber, Adolfo. 1876. *Slovnica hrvatska*. Zagreb: Troškom spisateljevim, Tiskom dioničke tiskare u Zagrebu.
31. Vončina, Josip. 1999. *Tekstološka načela za pisanu baštinu hrvatskoga jezičnoga izraza. Posebni prilog Stoljećima hrvatske književnosti*. Zagreb: Matica hrvatska.
32. Vukušić, Stjepan i autori. 2007. *Naglasak u hrvatskome književnom jeziku.* Zagreb: Nakladni zavod Globus.

Jasna Horvat*

(*OSJEČKA*) GLAGOLJICA NA SPOJU HUMANISTIČKIH I DRUŠTVENIH ZNANOSTI – RIJEČJU, BROJEM, SIMBOLOM, SLIKOM I UROM

UDK 003.349.1:338.4(497.543Osijek)

Začetak široke promocije glagoljice u Republici Hrvatskoj može se povezati s 2014. godinom i Rješenjem Ministarstva kulture kojim je *umijeće čitanja, pisanja i tiskanja glagoljice* postavljeno na Listu zaštićene nematerijalne kulturne baštine Republike Hrvatske. Učinci Rješenja i njime potaknutih promocijskih aktivnosti izravno se očituju 2021. godina u Prijedlogu motiva Komisije za novac Hrvatske narodne banke prema kojemu bi se na hrvatskim eurokovanicama nalazio i motiv glagoljice ako ga nakon dodatnih rasprava usvoje Nacionalno vijeće za uvođenje eura i Vlada Republike Hrvatske. Rješenje Ministarstva kulture iz 2014. godine te Prijedlog Hrvatske narodne banke iz 2021. godine pokazuju kako se glagoljica pronalazi na spoju humanističkih i društvenih djelovanja, a bogata bibliografija znanstvenih i stručnih radova potvrđuje kako glagoljicu znanstveno i stručno istražuju oba navedena područja. U popularizacijskim postupcima posebno se ističu sektori kreativne industrije i njihove poslovne aktivnosti povezane s poznavanjem i uporabom glagoljice.

U radu se navode primjeri proistekli iz suradnje humanističkih i društvenih znanosti / struka, a ostvareni u proizvodima i uslugama kreativne industrije sukladno postavkama Throsbyjeva Koncentričnog kružnoga modela (Throsby 2008). Pri tome je naglasak postavljen na središnji temeljni kulturni izraz (književni tekst, glazba, izvedbene umjetnosti i vizualne umjetnosti) iz kojega izrastaju izražajne prilike za preostale sektore kreativne industrije, ali i za znanstveno-istraživačke teze humanističkih i društvenih znanosti.

Ključne riječi: nematerijalna kulturna baština, promocija, eurokovanica, kreativna industrija, kružna kreativnost.

* Prof. dr. sc. Jasna Horvat redovita je profesorica u trajnom zvanju iz područja društvenih znanosti, polja ekonomije na Ekonomskom fakultetu Sveučilišta J. J. Strossmayera u Osijeku, književnica i teoretičarka kulture.

Uvod

Poduzetnički je san
potaknuti okružje na
podržavanje sanjanog sna.

Sukladno Pravilniku o znanstvenim i umjetničkim područjima, poljima i granama (2009) peto je područje znanosti u Republici Hrvatskoj dodijeljeno društvenim znanostima unutar kojih se na prvom polju nalazi i *ekonomija*, dok je šesto područje dodijeljeno humanističkim znanostima s *filologijom* na trećem polju. Glagoljica se susreće na spoju ovih dviju znanosti pri čemu je filologija izvorište temeljnih spoznaja o glagoljici, glagoljaštvu i glagoljskoj kulturi iz kojega ekonomija crpi znanja transformirajući ih u kodove suvremenog društva.

Onako kako je filologija svojim istraživačkim marom i predanošću očuvala i protumačila glagoljsko pisano naslijeđe, pri čemu posebno mjesto pripada upravo akademiku Stjepanu Damjanoviću, tako ga je oživjelo Ministarstvo kulture 7. veljače 2014. godine donošenjem Rješenja o uvrštavanju *Umijeća čitanja, pisanja i tiskanja glagoljice* na Listu zaštićene nematerijalne kulturne baštine Republike Hrvatske. Učinci Rješenja zavedenog pod brojem Z-6236 i njime potaknutih promocijskih aktivnosti izravno se očituju 2021. godine u Prijedlogu motiva Komisije za novac Hrvatske narodne banke prema kojemu bi se na hrvatskim eurokovanicama nalazio i motiv glagoljice (uz pretpostavku da će Prijedlog usvojiti Nacionalno vijeće za uvođenje eura i Vlada Republike Hrvatske). »Predloženi su motivi šahovnica, geografska karta Hrvatske, kuna, glagoljica i Nikola Tesla. Pritom će šahovnica kao motiv biti zajednička podloga na svim kovanicama, a ostali će motivi na apoenima biti raspoređeni na sljedeći način: na kovanici od dva eura bit će prikazana geografska karta Hrvatske, na jednom euru motiv kune, na 50, 20 i 10 centi Nikola Tesla, a na jednom, dva i pet centa naći će se motiv glagoljice.«[1]

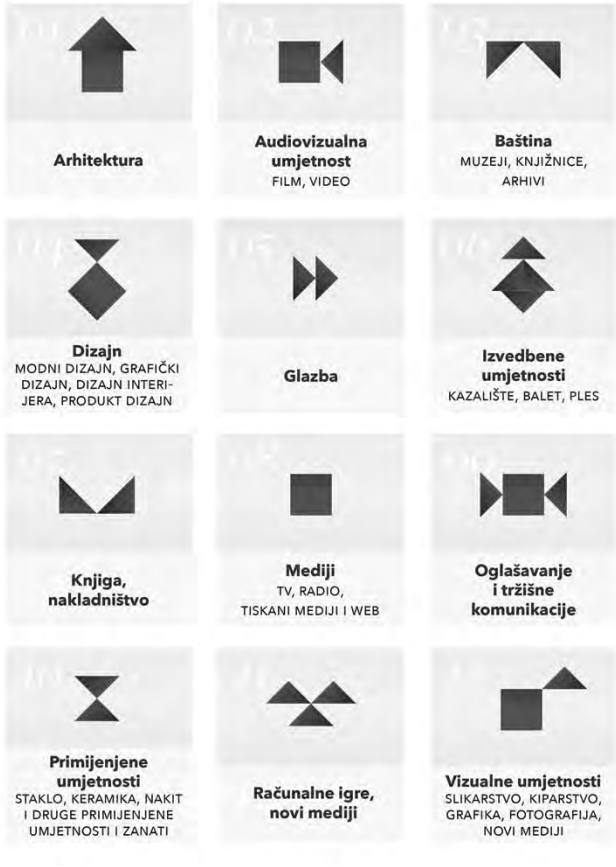
Za naglasiti je kako se u popularizacijskim postupcima posebno ističu sektori kreativne industrije i njihove poslovne aktivnosti povezane s poznavanjem i uporabom glagoljice. Riječ je o proizvodnji 12 kreativnih sektora[2] (vidjeti Shemu 1), a zaštićenoj autorskim pravima i organiziranoj projektno, tj. u poslovnim aktivnostima jasnog određenog vijeka trajanja. Proizvodnjom

[1] Hrvatska narodna banka: Prijedlog Komisije za novac HNB-a o motivima hrvatskih eurokovanica, posjećeno 4. kolovoza 2021.

[2] Arhitektura, audiovizualne umjetnosti, baština, dizajn, glazba, izvedbene umjetnosti, knjiga/nakladništvo, mediji, oglašavanje i tržišne komunikacije, primijenjene umjetnosti, računalne igre / novi mediji, vizualne umjetnosti) i baštinski sektor (arhivi, knjižnice i muzeji) – organizacijski i upravljački različiti u odnosu na ostale sektore.

kreativne industrije ostvaruju se »(ne)materijalni proizvodi i usluge namijenjene i razmjeni na tržištu« (Horvat, Mijoč i Zrnić, 2018: 14-15).

Shema 1. Sektori kreativne industrije



Izvor: Horvat, Mijoč i Zrnić 2018: 15; shemu izradio Ante Vekić

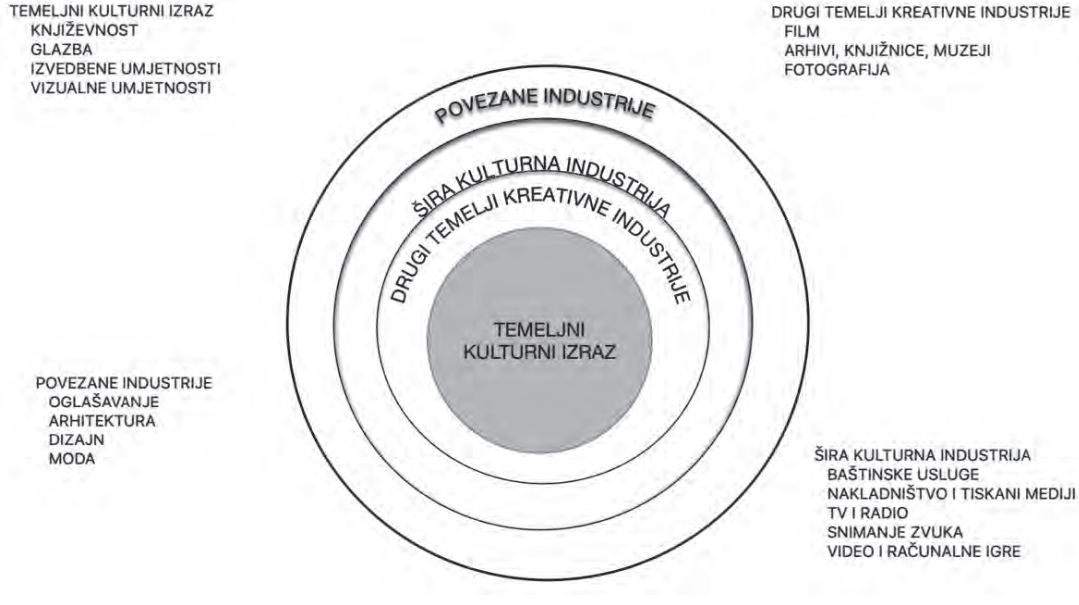
Na tragu spoznaja o popularizacijskim učincima kreativne industrije, u radu se propituje glagoljica kao izvorište društvenih aktivnosti poteklih iz izvorišta humanističkih znanosti, a za potvrdu navedene poveznice ističu se dva dokumenta: Rješenje Ministarstva kulture iz 2014. godine kojim se *Umijeća čitanja, pisanja i tiskanja glagoljice* uvrštava na Listu zaštićene nematerijalne

kulturne baštine Republike Hrvatske te Prijedlog Hrvatske narodne banke iz 2021. godine kojim se motivi glagoljice namjeravaju postaviti na hrvatske eurokovanice.

1. Kružna kreativnost

Istraživanja kreativne industrije, njezinih poslovnih modela i organizacijskih rješenja novijeg su datuma te, kao i sama kreativna industrija, još uvijek novum unutar društvenih znanosti. *Koncentrični kružni model kreativne industrije* (Throsby 2008), koji se u ovome radu uzima za polazište, u središnju kružnicu modela smješta *temeljni kulturni izraz* – izraz visoke umjetničke i kulturne vrijednosti te istodobno niže neznatne komercijalne komponente (književnost, glazba, izvedbene umjetnosti i vizualne umjetnosti). Udaljavanjem od središta koncentričnog kružnog modela, povećava se komercijalna vrijednost ostvarenog proizvoda/usluge, a smanjuje njegova umjetnička i kulturna vrijednost. Tako se redom nižu tri ovojnice: *drugi temelji kreativne industrije* (film, arhivi / knjižnice / muzeji, fotografija), *šira kulturna industrija* (baštinske usluge, nakladništvo i tiskani mediji, TV i radio, video i računalne igre) te *povezane industrije* (oglašavanje, arhitektura, dizajn, moda) naglašeno komercijalne i ekonomski mjerljivih učinaka (Shema 2).

Shema 2. Koncentrični kružni model kreativne industrije



Unatoč potencijalnim kritikama Throsbyjeva kružnoga modela, Horvat (2020: 12) ga uzima za poduzetničko polazište u kreativnoj industriji komentirajući sljedeće pretpostavke modela:

»a) temeljni kulturni izraz počiva na književnom tekstu (a uz tekst, glazbi, izvedbenim i vizualnim umjetnostima)

b) iz temeljnog kulturnog izraza izrastaju izražajne prilike za ostale sektore kreativne industrije

c) *kruženjem* temeljnog kulturnog izraza (na pr. književnog teksta) po drugim sektorima kreativne industrije proizvode se *kružni*, tj. *potpuni* proizvodi (tematski istovrsni, ali umnožene komunikacijske sposobnosti jer su ostvareni raznovrsnim izražajnim tehnikama i sredstvima)

d) *kružnost* u kreativnoj industriji ostvaruje se unutar i međusektorskom suradnjom sa zaštićenim autorskim pravima.«

Kružni kreativni proizvodi posjeduju izrazitu komunikacijsku sposobnost – svojstvo neophodno za postupke promoviranja i brendiranja u kojima glagoljica dobiva društveno važnu ulogu od 2014. godine do danas. U idućim poglavljima prikazuju se eksperimentalno i popularizacijsko kružno propitivanje glagoljice ostvareno na Ekonomskom fakultetu u Osijeku, a u suradnji s Institutom Andizet i Filozofskim fakultetom Osijek.

2. Književni tekst – središte koncentričnog djelovanja kreativne industrije

Romansirana studija glagoljice povezana s Ekonomskim fakultetom u Osijeku objavljena je 2009. godine u izdanju Naklade Ljevak. Riječ je o romanu *Az* (Horvat 2009) za koji je autorica 2011. godina nagrađena HAZU-ovom nagradom za književnost 2010. godine, a roman je 2020. godine doživio svoje drugo izdanje te prijevod na engleski jezik i objavljivanje u otvorenom pristupu na mrežnim stranicama Instituta Andizet.

Roman *Az* ostvario je zavidnu domaću i inozemnu recepciju, a pogovarateljica njegova drugog, dopunjenog izdanja u svojoj prethodnoj znanstvenoj analizi (Lukić 2010, 2011, Lukić, Babić Sesar, i Blažević Krezić 2012, Lukić 2018, Lukić i Blažević Krezić 2019) navodi sljedeće: »Njegov je sadržaj postao izvrstan inspiracijski medij za oblikovanje kolegija utemeljenoga na interdisciplinarnim osnovama. Godine 2010. na Filozofskome fakultetu u Osijeku u okviru Studija hrvatskoga jezika i književnosti oblikovan je izborni kolegij *Filozofsko-simbolički ustroj glagoljskoga pisma* kao dodatak temeljnom kolegiju *Staroslavenski jezik* koji se obvezatno sluša na svim slavističkim studijima. Taj se kolegij zbog velikoga zanimanja studenata izvodi do danas, proizvodeći neprestance nove nastavne projekte čija temeljna inspiracija izlazi iz sadržaja i strukture romana *Az* Jasne Horvat poput performansa *Sto minuta S/slave – Glagoljica rediviva* (2013),

projekta *Glagoljaška večer(a)* i sl. Također, roman *Az* bio je temom književnoteorijski usmjerenoga završnog rada Ivane Buljubašić *Historiografska fikcija na primjeru romana 'Az' Jasne Horvat* (2012), diplomskoga rada Ivane Farkaš ispisanoga iz perspektive jezikoslovlja *'Glagoljica redivi-va' na primjeru romana 'Az' Jasne Horvat* (2016) te intermedijalnoga i interdisciplinarnog nastavnoga projekta ostvarenoga na kolegiju Jezik srednjovjekovnih simbola pod nazivom *Trailerom Az o jeziku srednjovjekovnih simbola* (2019) oblikovanih na Filozofskome fakultetu u Osijeku, ali i udžbenika istoimenoga naziva autorice Snježane Zrinjan (2014). Navedeni primjer svakako ide u red onih koji svjedoče moć popularizacije *visokih* znanstvenih tema – u ovom slučaju jednoga vrlo složenog područja koje ulazi u temelje književne i pismovne kulture i civilizacije ne samo hrvatskoga naroda nego i svih slavenskih naroda.« (Lukić 2020: 246)

Roman *Az,* kao proizvod temeljnog kulturnog izraza, našao se u podlozi budućih aktivnosti populariziranja glagoljice među kojima se izdvajaju: a) postavljanje *Aule glagoljice* (Jasna Horvat u suradnji s Josipom Mijoč 2015. godine), b) organiziranje Kreativne riznice – popularizacijskog simpozija kreativne industrije (Jasna Horvat u suradnji s Josipom Mijoč od 2015. godine do danas), c) organiziranje Milenijskog natjecanja iz kreativne industrije s temom *Osvajanje glagoljicom* (Jasna Horvat u suradnji s Josipom Mijoč 2020. godine), d) snimanje filmskih zapisa o autorskim vođenjima Aulom glagoljice (Josipa Mijoč i Institut Andizet od 2015. do danas), e) najavni film romana *Az* (Milica Lukić i studenti Filozofskog fakulteta Osijek 2019. godine), e) postavljanje ljudske sunčane ure na Ekonomskom fakultetu u Osijeku (Jasna Horvat u suradnji s Damirom Varevcem, dekanom Građevinskog i arhitektonskog fakulteta u Osijeku 2021. godine).

Najavni film romana *Az* (Milica Lukić i studenti Filozofskog fakulteta Osijek 2019.)



(dostupno na poveznici: https://vimeo.com/373221468, posjećeno 4. kolovoza 2021.)

Az – hrvatski glagoljski murali – postavljanje Aule glagoljice na Ekonomskom fakultetu u Osijeku (Institut Andizet 2015.)



(dostupno na poveznici: https://youtu.be/PK3fWH6wj3I, posjećeno 4. kolovoza 2021.)

Roman *Az* naveden je 2014. godine u Rješenju o uvrštavanju *Umijeća čitanja, pisanja i tiskanja glagoljice* na Listu zaštićene nematerijalne kulturne baštine Republike Hrvatske za jedan od poticateljskih razloga koji je utjecao na donošenje Rješenja. Prijevodom romana *Az* na engleski jezik i stavljanjem prevedenoga teksta 2021. godine u otvoreni pristup[3], Institut je Andizet otvorio prostor daljnjem populariziranju glagoljice na širem planu i na međunarodnoj razini.

3. *Aula glagoljice* i mural *Alkar* Ekonomskoga fakulteta u Osijeku – poticaj za vektorsko čitanje glagoljice

Aula glagoljice postavljena je 2015. godine na Ekonomskom fakultetu u Osijeku uoči prve Kreativne riznice – popularizacijskog simpozija kreativne industrije za koje su organizatori simpozija 2018. godine primili Državnu nagradu za znanost. »Aula glagoljice Ekonomskog fakulteta u Osijeku (na efos.unios.hr) jedinstveni je prostor hrvatskog visokog školstva što od 2015. godine poučava studente ekonomije hrvatskom drevnom pismu te je nakon Zagrebačke katedrale drugi najveći interijer ispisan glagoljskim slovima. Autorice su profesorice Jasna Horvat koja je dizajnirala murale [nadahnuta djelom slikara Julija Knifera (1924. – 2004.) i oblikovatelja Ivana Picelja (1924. – 2011.)] i Josipa Mijoč koja je organizirala postavljanje u prostoru.« (Bratulić 2019: 213)

Riječ je o četrnaest »postaja« stalnog postava murala meandrirane glagoljice (Tablica 1) koji su tijekom vremena postali zaštitnim znakom Ekonomskoga fakulteta u Osijeku te razlogom za turističke obilaske Fakulteta[4], organiziranje natjecanja kakvim je Milenijsko natjecanje iz kreativne industrije s temom *Osvajanje glagoljicom* [5] te snimanje dokumentarnih priloga o Auli glagoljice[6].

[3] Dostupno na poveznici: https://www.andizet.hr/wp-content/uploads/2021/05/JH-AZ-2020-english-online.pdf, posjećeno 4. kolovoza 2021.

[4] Dostupno na poveznici: http://www.efos.unios.hr/aule/vodenje-aulom-glagoljice, posjećeno 4. kolovoza 2021.

[5] Dostupno na poveznici: http://milenijsko.efos.hr/glagoljica, posjećeno 4. kolovoza 2021.

[6] Tomasović i Grgić 2020., dostupno na poveznici: https://fb.watch/v/bQwhFdN7m, posjećeno 4. kolovoza 2021.

Tablica 1. Postaje *murala meandrirane glagoljice* – stalnog postava Ekonomskoga fakulteta u Osijeku

Postaja	Prostor	Naziv	Sadržaj	QR kod
Jedan	**Vratarnica Ekonomskog fakulteta u Osijeku**	prof. dr. sc. Boris Crnković, dekan Ekonomskog fakulteta u Osijeku	Pozdravni govor i upute posjetiteljima.	
Dva	**Studentska referada**	Mural EFOS	Ulazak u Studentsku referadu.	
	Studentska referada	Mural *Ljudi* Mural *Dobro jutro ljudi*	Središnji prostor Studentske referade.	
Tri	**Aula znanosti**	Murali EFOS (crveni i plavi)	Iz Aule znanosti ulazi se u tri dvorane s muralima.	
Četiri	**Dvorana Vladimira Preloga**	Mural *Broj*	Upisan broj ljepote fi u kolorirane površine.	

Postaja	Prostor	Naziv	Sadržaj	QR kod
Pet	**Dvorana Lavoslava Ružičke**	Mural *Voda*		
Šest	**Dvorana Josipa Jurja Strossmayera**	Mural *Prvi*		
Sedam	**Aula glagoljice**		Aula glagoljice spaja stari dio zgrade s novoizgrađenim dijelom Fakulteta. Ujedno je i multimedijska dvorana.	
Osam	**Aula glagoljice**	Mural *Plod*	Sučeljen muralu *Voda*.	
Devet	**Aula glagoljice**	Mural *Voda*	Sučeljen muralu *Plod*.	

Postaja	Prostor	Naziv	Sadržaj	QR kod
Deset	**Aula glagoljice**	Mural znakovlja *Alkar*	Računalno znakovlje dostupno za preuzimanje te prateći videozapis o izgradnji murala.	
Jedanaest	**Aula glagoljice**	Mural *Broj* (lijeva strana Aule) Mural *Broj* (desna strana Aule)	Upisan broj ljepote *fi* u crne površine.	
Dvanaest	**Aula glagoljice**	Mural *Vrt*	Spaja digitalnu i analognu dvoranu.	
Trinaest	**Predvorje Aule glagoljice**	Mural *Prvi* (lijeva strana predvorja) Mural *Prvi* (desna strana predvorja)	U predvorju su izložena odličja studenata Ekonomskog fakulteta u Osijeku.	
Četrnaest	**Izlaz prema Kniferovu prolazu**	Mural *Mislite*	Spaja predvorje Aule glagoljice i Kniferov prolaz.	

Izvor: Horvat 2019: 16-19.

Na prvoj Kreativnoj riznici Aula je glagoljice svečano otvorena, a otvorenju je nazočio akademik Stjepan Damjanović koji je 24. travnja 2015. godine održao javni razgovor s prof. dr. sc Milicom Lukić u svojstvu moderatorice, a na temu *Novi filološki prinosi*.[7] U potaknutom predavanju akademik Stjepan Damjanović iznio je svoja stajališta o povijesti i sadašnjosti hrvatskoga jezika, hrvatskom glagoljaštvu, ćirilometodskoj baštini na hrvatskom tlu te Matici hrvatskoj kao temeljnoj hrvatskoj kulturnoj instituciji.

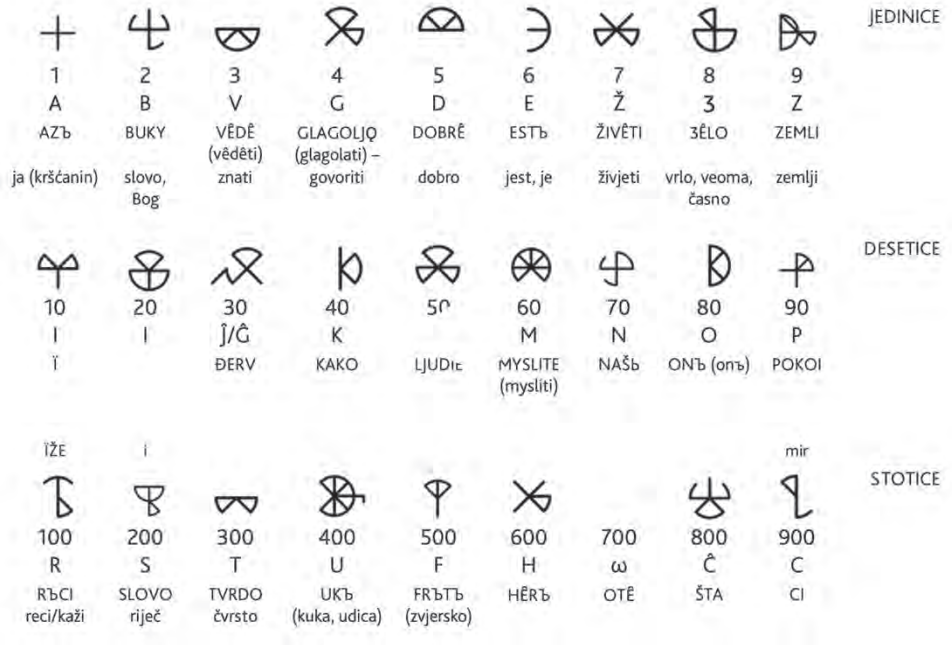
Posjetitelji Ekonomskog fakulteta u Osijeku na utmeljiteljskoj su Kreativnoj riznici 2015. godine imali prigodu poslušati i predavanje *Glagoljica i Slavonija u prošlosti i sadašnjosti* koje su 23. travnja 2015. godine izložile Milica Lukić i Vera Blažević Krezić. Autorice su u interaktivnom predavanju predstavile izvore za proučavanje najstarije baštine Sv. braće – Konstantina Ćirila i Metoda, tvoraca glagoljskoga pisma i staroslavenskog jezika, na tlu današnje Slavonije u protegu od srednjega vijeka do naših dana. Autorice su izlaganjem davale odgovor na pitanje je li Slavonija bila (i jest) glagoljaški prostor, a svoje su odgovore potkrijepile intermedijalnim postupcima i interaktivnim odnosom predavača i sudionika predavanja. Istoga je dana prof. dr. sc. Stanislav Marijanović, professor emeritus, obrazložio *Lik i djelo Josipa Jurja Strossmayera,* a Ivana Buljubašić i Nikolina Rebrina Marinov izložile su spoznaje o *Interdisciplinarnim načinima učenja i promidžbe glagoljskog pisma danas* navodeći razvojni tijek glagoljice od osnovnog proizvoda do »brendirane« marke. Autorice su istaknule mogućnosti koje nudi glagoljica i njezini prošireni proizvodi kao komunikacijski promotori drevnog hrvatskog pisma.

Takav životni početak *Aule glagoljice* vodio je promišljanju glagoljice u mogućnostima njezina spajanja humanističkih i društvenih znanosti, ali i dobivanja dodane vrijednosti od obaju ovih područja za vlastiti život i život glagoljske kulture u budućnosti. »Posjećenost stalnog galerijskog postava *murala meandrirane glagoljice* broji se u više tisuća posjetitelja tijekom samo jedne akademske godine. Neki od 'posjetitelja' u prostorima galerijskog postava borave svakodnevno, neki od njih su povremeni posjetitelji, a postoje i posjetitelji koji stalni galerijski postav murala meandrirane glagoljice razgledavaju turistički. Navedeno otvara pitanje korištenja javnih (obrazovnih) prostora u domeni kreativne industrije te budućim istraživanjima kruženja u kreativnoj industriji.« (Horvat 2019: 19)

Mural *Alkar* deseta je postaja *murala meandrirane glagoljice* – stalnog postava Ekonomskoga fakulteta u Osijeku na kojoj je »uočeno kako se glagoljički sustav može prikazati i interpretirati u matričnome obliku« (Marijanović i Horvat 2017: 355). Matrični prikaz glagoljice odnosi se na potpisivanje znakova po njihovim rastućim numeričkim vrijednostima tako da *jedinice* (prvih

[7] Dostupno na poveznici: www.efos.unios.hr/kreativna-riznica/program, posjećeno 4. kolovoza 2021.

devet glagoljskih znakova) čine prvi »vektor-redak«, *desetice* (drugih devet glagoljskih znakova) čine drugi »vektor-redak«, *stotice* čine treći »vektor-redak«, a *tisućice* četvrti »vektor-redak«. Takav je pristup primijenjen i u konstrukciji romana *Az* (Horvat 2009. i 2020.) ilustriranog protoglagoljičkim sustavom pismena te ugrađen u roman *Vilijun* (Horvat 2016: 103) čiji je matrični izgled prikazan na Slici 1.



Slika 1. Protoglagoljički sustav pismena u matričnom obliku primijenjen u romanu *Az* (Horvat: 2009. i 2020.) i prikazan u romanu *Vilijun* (Horvat 2016: 103)

Marijanović i Horvat (2017) naveli su kako postoji pravilnost simboličkog i numeričkog imenovanja vektor-stupaca posebno uočljiva u drugom vektor-stupcu čija je vodeća znamenka broj dva[8]. Tu su pravilnost povezali s pojavljivanjem simbola »slovo, Bog« i »SLOVO, riječ«, držeći kako je malo vjerojatno da je takva podudarnost slučajna.

[8] U vektor-redu »jedinice« stupac s vodećom znamenkom 2 ima numeričku vrijednost jednaku broju 2, u vektor-redu »desetice« ona je jednaka broju 20, a u vektor-redu »stotice« jednaka je broju 200.

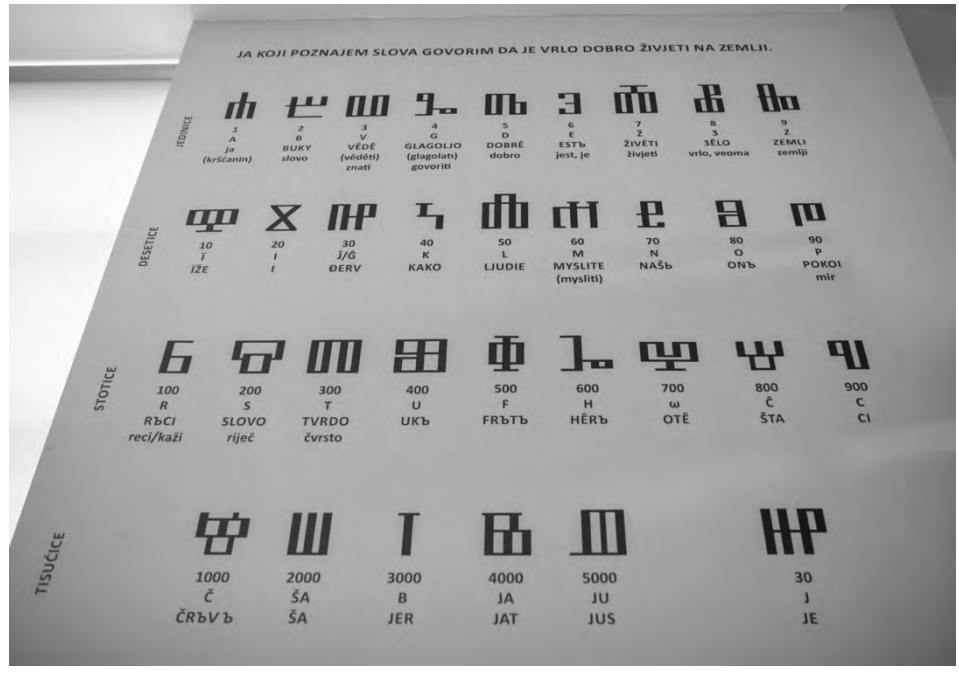
Promatrano matrično i u uglatoj se glagoljici uočavaju određene pravilnosti među kojima se ističe vizualno rotiranja jedinice i stotice u trećem vektor-stupcu (Slika 2).



Slika 2. Matrični zapis uglate glagoljice (27 pismovnih znakova)[9]

Za podsjetiti je kako je mural *Alkar* (Slika 3) nastao 2015. godine te se može označiti pretečom i ishodištem za vektorska čitanja glagoljskih znakova.

[9] Glagoljski znakovi preuzeti s mrežne stranice Staroslavenskog instituta (dostupno na poveznici: http://glagoljica.stin.hr/), posjećeno 4. kolovoza 2021.



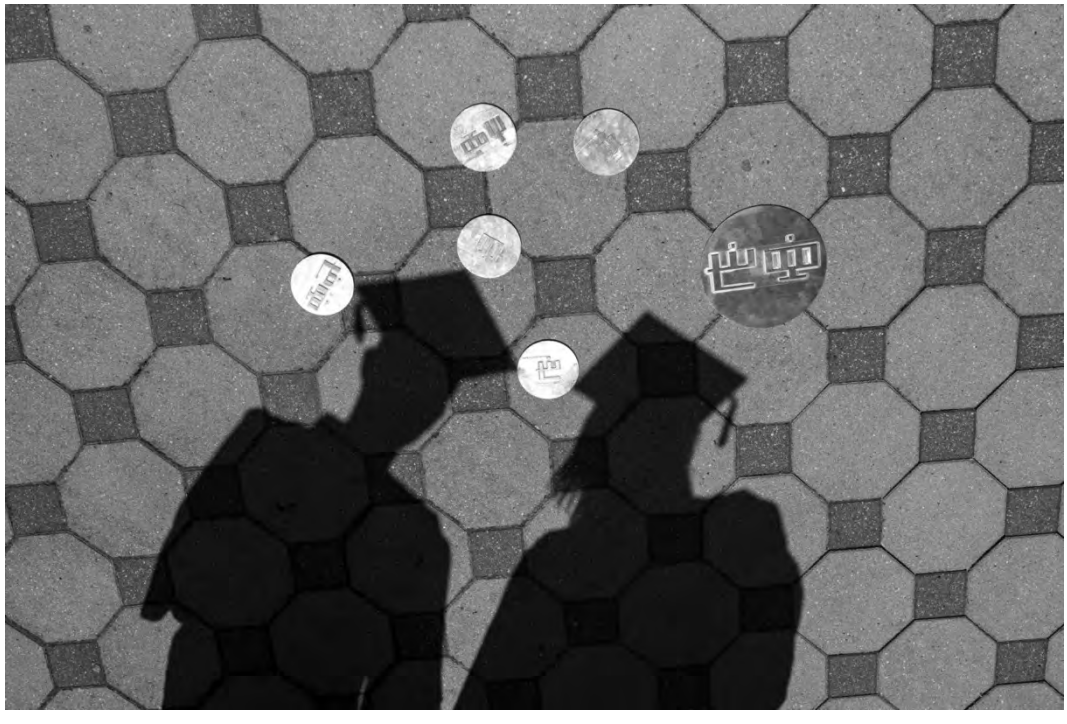
Slika 3. Mural *Alkar*

Kako su naveli Marijanović i Horvat (2017: 357), predloženo vektorsko odčitavanje glagoljičkih znakova može dovesti do krovnog tumačenja devet vektora u nizu: *Ja, kršćanin, koji poznajem Boga i vjeru izražavam molitvom, dobrim djelima, mislima i životom u vjeri, od Boga primam pokoj na zemlji.* U svakom slučaju, istraživački prostor za istraživanje matričnog poretka glagoljskih znakova te njihovih numeričkih, simboličnih, vizualnih i jezičnih uloga – tek se otvara.

4. *Ljudska sunčana ura* i kovanice s glagoljicom

Život glagoljice na spoju humanističkih i društvenih znanosti potvrđuje 2021. godina dvama projektima. Prvi među njima je *Ljudska sunčana ura* postavljena na Ekonomskom fakultetu u Osijeku, a izrađena prema nacrtu prof. dr. sc. Damira Varevca, dekana Građevinskog i arhitektonskog fakulteta Osijek te prof. dr. sc. Jasne Horvat, autorice spomenice *Ave, OsEconomia!*, prigodničarski objavljene povodom proslave 60. obljetnice postojanja Ekonomskog fakulteta u Osijeku. U predgovoru naslovljenom *Dekanova riječ* prof. dr. sc. Boris Crnković, dekan Ekonomskog fakulteta u Osijeku, navodi da »Postavljanjem ljudske sunčane ure, Fakultet pokazuje

kako su osobe u središtu fakultetskoga mjerenja vremena.« Slika 4 prikazuje ljudsku sunčanu uru[10] postavljenu 2021. godine na Ekonomskom fakultetu u Osijeku, s glagoljičnim brojevima ugraviranim na bakrene okrugle ploče koje svojim oblikom podsjećaju na kovanice.



Slika 4. *Ljudska sunčana ura* postavljena 2021. u dvorištu Ekonomskoga fakulteta u Osijeku

Kako su oznake sati na *Ljudskoj sunčanoj uri* Ekonomskoga fakulteta u Osijeku ispisane glagoljicom ugraviranom u bronci, ljudska je sunčana ura Ekonomskoga fakulteta u Osijeku gotovo najavila Prijedlog Hrvatske narodne banke kojim je u srpnju 2021. godine obznanjeno kako bi se na hrvatskim eurokovanicama nalazio i motiv glagoljice. »Komisija za novac Hrvatske narodne banke na današnjoj je sjednici utvrdila konačni prijedlog motiva za nacionalne strane budućih hrvatskih eurokovanica, koji će razmotriti Nacionalno vijeće za uvođenje eura kao službene valute u Republici Hrvatskoj i o čemu će Vlada donijeti zaključak. Predloženi su motivi šahovnica,

[10] Sjene osoba (u ovom slučaju – studenata) gnomoni su ljudske sunčane ure jer su gnomoni predmeti čijim se sjenama određuje vrijeme.

geografska karta Hrvatske, kuna, glagoljica i Nikola Tesla. Pritom će šahovnica kao motiv biti zajednička podloga na svim kovanicama, a ostali će motivi na apoenima biti raspoređeni na sljedeći način: na kovanici od dva eura bit će prikazana geografska karta Hrvatske, na jednom euru motiv kune, na 50, 20 i 10 centi Nikola Tesla, a na jednom, dva i pet centa naći će se motiv glagoljice.«[11]

Postavljanjem glagoljice na hrvatsku eurokovanicu, glagoljica se dodatno prenosi u područje društvenih znanosti, posebice u polje ekonomije i njegove različite grane – počevši od ekonomike poduzetništva i financija, preko međunarodne ekonomije, opće ekonomije, trgovine i turizma sve do marketinga, ali i drugih grana iz polja ekonomije.

Za istaknuti je kako studenti Ekonomskog fakulteta u Osijeku o glagoljici dobivaju znanja od 2015. godine već i samim boravljenjem u prostoru fakulteta te su takvim postupcima pripremljeni za nova spajanja humanističkih i društvenih znanosti koji će se nametati dodatnim populariziranjima glagoljice.

5. Rasprava

> *Svijet je danas zahvaćen mijenama koje oblikuju temeljnu prekretnicu u načinu života i njegovu vrednovanju, perspektivama i očekivanjima suvremenoga čovjeka, komunikaciji, mišljenju, a osobito u načinu na koji učimo (spoznajemo, oblikujemo i preosmišljavamo svijet oko sebe).*
>
> Lukić, Blažević Krezić 2019: 195-196

Populariziranje glagoljice na spoju humanističkih i društvenih znanosti pojačano se događa početkom trećeg milenija gotovo istodobno s razvojem kreativne industrije nerijetko nazivane projektnom industrijom, industrijom znanja, ideja i umijeća. Brzi protok informacija uslijed kulturnog i gospodarskog umrežavanja donosi potrebu da se u svim segmentima društvenog djelovanja ostvaruje prepoznatljivost te da se navedenom prepoznatljivošću uspostavi želja za poistovjećivanjem. Riječ je, naime, o postupcima brendiranja za kojima posežu kako države tako i gradovi, poduzeća, proizvodi ili pojedinci upravo uz pomoć kreativne industrije koja svojim proizvodima/uslugama uspostavlja potrebnu prepoznatljivost kao i poriv za poistovjećivanjem.

[11] Dostupno na poveznici: https://euro.hnb.hr/-/sahovnica-geografska-karta-hrvatske-kuna-glagoljica-i-ikola-tesla-predlozeni-motivi-za-hrvatsku-stranu-eurokovanica, posjećeno 4. kolovoza 2021.

Razmatrano na tragu Throsbyeva koncentričnog kružnog modela kreativne industrije, a na temelju primjera opisanih u radu, za zaključiti je kako temeljni kulturni izraz nastaje iz znanstvenih i stručnih izvora – utemeljenih, provjerenih i potvrđenih.

Rješenjem Ministarstva kulture iz 2014. godine te Prijedlogom Hrvatske narodne banke iz 2021. godine glagoljica je postala primjerom kako je izvorište znanja pohranjeno u humanističkoj znanosti nezaobilazna vrijednost u izgradnji temeljnog kulturnog izraza kreativne industrije. Hrvatske kovanice eura svojom će društvenom ulogom dodatno poticati promocijski *perpetuum mobile* uspostavljen na spoju humanističkih i društvenih znanosti povezanih temom, ulogom i značenjem glagoljice u Republici Hrvatskoj.

Literatura

1. Bratulić, Josip. 1992. *Žitja Konstantina Ćirila i Metodija*. Zagreb: Kršćanska sadašnjost.
2. Bratulić, Josip; Damjanović, Stjepan. 2005. *Hrvatska pisana kultura I*. Križevci: Veda.
3. Bratulić, Josip. 2019. *Aleja glagoljaša*: stoljeća hrvatske glagoljice. Treće dopunjeno i prošireno izdanje. Zagreb: Znamen.
4. Cvitić, Filip; Horvat, Jasna; Hančić-Matejić, Nenad. 2015. New Glagolitic Signs In A Digital Age. »Economy of eastern Croatia yesterday, today, tomorrow«, 4: 259-270.
5. Cvitić, Filip; Leko Šimić, Mirna; Horvat, Jasna. 2014. Genesis, visual attributes and contemporary communication features of the alphabet. »Ekonomski vjesnik: Review of Contemporary Entrepreneurship, Business, and Economic Issues«, 27 (1): 41-56.
6. Damjanović, Stjepan. 2009. *Jezik hrvatskih glagoljaša*. Zagreb: Matica hrvatska.
7. Damjanović, Stjepan. 2011. Jezik i identitet. *Identitet kao odgojno-obrazovna vrjednota*. Ur. Blaženka Valentina Mandarić, Ružica Razum. Zagreb: Glas koncila: 143-156.
8. Damjanović, S. 2015. Tisućljetno hrvatsko glagoljaštvo i njegovi ćirilometodski korijeni. *Radovi – Zavod za hrvatsku povijest*, 47 (1), 39-59.
9. Horvat, Jasna. 2009. *Az*. Zagreb: Naklada Ljevak.
10. Horvat, Jasna; Tomašević, Nives; Lendić, Slaven. 2009. Semiotički marketing Konstantina Ćirila Filozofa: glagoljičko prezentiranje kršćanstva kao preteča suvremenog semiotičkog marketinga. »Libellarium: *časopis za povijest pisane riječi, knjige i baštinskih ustanova*«, 2 (2): 161-180.

11. Horvat, Jasna; Mijoč, Josipa; Ljevak, Petra; Tomašević, Nives. 2014. Economic Expedience of Glagolitic Script in Publishing Sector of Creative Industry. »Economy of eastern Croatia yesterday, today, tomorrow«, 3: 321-334.
12. Horvat, Jasna; Mijoč, Josipa; Tomašević, Nives. 2015. »Paradigm Of Digital Communication: The Potential Of Multiple Science Script. Economy of eastern Croatia yesterday, today, tomorrow«, 4: 325-340.
13. Horvat, Jasna. 2016. *Vilijun*. Zagreb: Naklada Ljevak.
14. Horvat, Jasna; Mijoč, Josipa; Zrnić, Ana. 2018. *Ars Andizetum: riznica projekata kreativne industrije Instituta Andizet*. Osijek: Andizet.
15. Horvat, Jasna. 2019. Kružnost u kreativnoj industriji. »Književna revija«, 59 (1): 7-26.
16. Horvat, Jasna. 2020. *Az* (drugo, dopunjeno izdanje). Zagreb: Naklada Ljevak.
17. Horvat, Jasna. 2021. *Ave, OsEconomia!.* Osijek: Ekonomski fakultet u Osijeku.
18. Lukić, Milica; Horvat, Jasna. 2013. Glagoljica Konstantina Ćirila i Ars magna Ramóna Lulla – paradigme semiotičkog komuniciranja. »Lingua Montenegrina: časopis za jezikoslovna, književna i kulturna pitanja«, 6 (12): 25-46.
19. Lukić, Milica. 2010. Roman u čast sv. Konstantinu-Ćirilu i njegovu pismu. »Lingua Montenegrina (časopis za jezikoslovna, književna i kulturna pitanja)«, 3 (5): 711-714.
20. Lukić, Milica. 2011. Jezikom o pismu u književnom tekstu (ili obratno). »Jezik, časopis za kulturu hrvatskoga književnog jezika«, 58 (3): 117-120.
21. Lukić, Milica; Blažević Krezić, Vera; Babić Sesar, Tena. 2012. Filozofsko-simbolički ustroj glagoljskoga pisma prema formuli božanskoga tetrakisa. »Lingua Montenegrina, časopis za jezikoslovna, književna i kulturna pitanja«, V/2 (10): 23-66.
22. Lukić, Milica. 2018. Filologija kao književna inspiracija: Na primjeru romana »Az« Jasne Horvat. *U jezik uronjeni. Zbornik posvećen Ireni Vodopiji.* Ur. Dubravka Smajić, Irena Krumes, Nina Mance. Osijek: Sveučilište J. J. Strossmayera – Fakultet za odgojne i obrazovne znanosti: 133-141.
23. Lukić, Milica; Blažević Krezić, Vera. 2019. *NOVA VITA GLAGOLITICI: Glagoljica iz perspektive znanstvenih, kulturnih i kreativnih praksi*. Osijek – Zagreb: Filozofski fakultet Sveučilišta Josipa Jurja Strossmayera u Osijeku i Hrvatska sveučilišna naklada.
24. Lukić, Milica. 2020. AZ ponovljen (pogovor drugom izdanju romana »Az« Jasne Horvat). U: Jasna Horvat, *AZ*. Zagreb: Naklada Ljevak: 235-247.

25. Marijanović, Stanislav; Horvat, Jasna. 2012. Zlatorezni kôd ljepote u hrvatskoj tradiciji glagoljaške kulture. 1. *Međunarodni znanstveni simpozij Gospodarstvo istočne Hrvatske – jučer, danas, sutra.* Ur. Anka Mašek Tonković. Osijek: Sveučilište Josipa Jurja Strossmayera u Osijeku, Ekonomski fakultet u Osijeku, Studio HS inernet d.o.o.: 20-29.
26. Marijanović, Stjepan; Horvat, Jasna. 2017. Stjepan Damjanović u zlatoreznom kodu Bašćanske ploče i razotkrivanju ljepote hrvatskoglagoljske baštinjene kulture. *Meandrima hrvatskoga glagoljaštva, Zbornik posvećen akademiku Stjepanu Damjanoviću o 70.* rođendanu. Ur. Tanja Kuštović, Mateo Žagar. Zagreb: Hrvatska sveučilišna naklada: 339-361.
27. Throsby, David. 2008. The concentric circles model of the cultural industries. »Cultural Trends«, 17 (3): 147-164.
28. Tomašević, Nives; Horvat, Jasna. 2012. *Nevidljivo nakladništvo.* Zagreb: Naklada Ljevak.

Mrežni izvori

1. Aula glagoljice Ekonomskog fakulteta u Osijeku. Internet: http://www.efos.unios.hr/aule/aula-glagoljice (posjećeno 4. kolovoza 2021.).
2. Aula glagoljice Ekonomskog fakulteta u Osijeku – turističko obilaženje. Internet: http://www.efos.unios.hr/aule/vodenje-aulom-glagoljice/ (posjećeno 4. kolovoza 2021.).
3. Az – hrvatski glagoljski murali – postavljanje Aule glagoljice na Ekonomskom fakultetu u Osijeku. Internet: https://youtu.be/PK3fWH6wj3I (posjećeno 4. kolovoza 2021.).
4. Horvat, Jasna (2020). Az – roman o glagoljici nagrađen HAZU-ovom nagradom za književnost 2010. godine u prijevodu na engleski jezik, dostupan u otvorenom pristupu. Internet: https://www.andizet.hr/wp-content/uploads/2021/05/JH-AZ-2020-english-online.pdf (posjećeno 4. kolovoza 2021.).
5. Glagoljica. Internet: www.glagoljica.hr (posjećeno 4. kolovoza 2021.).
6. Grgić, Jelena; Tomasović, Antonija. 2020. Turistički potencijali kulturne baštine – primjer Aule glagoljice. Internet: https://fb.watch/v/bQwhFdN7m/ (posjećeno 4. kolovoza 2021.).
7. Hrvatska narodna banka: Prijedlog Komisije za novac HNB-a o motivima hrvatskih eurokovanica 21. srpnja 2021. Internet: https://euro.hnb.hr/-/sahovnica-geografska-karta-hrvatske-kuna-glagoljica-i-ikola-tesla-predlozeni-motivi-za-hrvatsku-stranu-eurokovanica (posjećeno 4. kolovoza 2021.).
8. Kreativna riznica 2015. Internet: https://kreativna-riznica.com/kreativna-riznica-2015/ (posjećeno 4. kolovoza 2021.).

9. Lukić Milica i skupina studenata, polaznika kolegija Jezik srednjovjekovnih simbola 2018./2019. Najavni film romana Az. Internet: https://vimeo.com/373221468 (posjećeno 4. kolovoza 2021.).
10. Milenijsko natjecanje 2019. – Osvajanje glagoljicom. Internet: http://milenijsko.efos.hr/glagoljica/ (posjećeno 4. kolovoza 2021.).
11. Pravilnik o znanstvenim i umjetničkim područjima, poljima i granama 2009. Internet: https://narodne-novine.nn.hr/clanci/sluzbeni/2009_09_118_2929.html (posjećeno 4. kolovoza 2021.).
12. Rješenje od 7. veljače 2014. o proglašenju Umijeća čitanja, pisanja i tiskanja glagoljice nematerijalnom kulturnom baštinom Republike Hrvatske. Internet: https://registar.kulturnadobra.hr/#/details/Z-6236 (posjećeno 4. kolovoza 2021.).

Ljiljana Kolenić*

HRVATSKI GLAGOLSKI OBLICI KROZ VRIJEME

UDK 811.163.42'81'367.625(091)Damjanović, S.

Nema nikakve mogućnosti da se napiše
dobra povijest hrvatskoga jezika
bez poznavanja glagoljičnoga korpusa!
(Stjepan Damjanović 2008.)

Rad govori o razvoju jednostavnih glagolskih oblika u hrvatskome književnome jeziku. Temelji se na velikome korpusu književnih djela. Daje popis gramatičkih morfema. Polazište za opis jest knjiga Stjepana Damjanovića *Jezik hrvatskih glagoljaša*. Istraživanje pokazuje da u starim hrvatskim tekstovima supostoje stari i novi oblici glagola pa tako nalazimo u 1. osobi jednine prezenta podjednaku zastupljenost oblika na *-u* i na *-m*, mnogo starih oblika glagolskih priloga sadašnjih i prošlih itd. Marko Marulić čak razlikuje pisanje glagolskoga pridjeva radnoga u jednini muškoga roda u stihu i prozi (*hodil* odnosno *našao*). Stari hrvatski pisci rabe oblike iz više hrvatskih sustava u svom tekstu jer se hrvatski književni jezik od svojih (glagoljskih) početaka temelji na tronarječnoj koncepciji.

Ključne riječi: Stjepan Damjanović, jednostavni glagolski oblici, jezična povijest, hrvatski književni jezik, dijakronijski opis

Na studiju Hrvatskoga jezika i književnosti Sveučilišta J. J. Strossmayera u Osijeku predavala sam predmet Povijest hrvatskoga gramatičkoga sustava. Ovaj je rad skraćena prilagodba mojih predavanja o razvoju glagolskih oblika u hrvatskome književnome jeziku na studiju. Polazište za predavanje bili su hrvatskoglagoljski oblici prema knjizi Stjepana Damjanovića *Jezik hrvatskih glagoljaša* (Damjanović 2008.). Zahvaljujem akademiku, profesoru Damjanoviću što je znanstveno opisao jezik hrvatskih glagoljaša i time mi umnogome olakšao nastavu iz povijesti hrvatske morfologije. U ovom ću radu dati pregled glagolskih oblika u tekstovima od 15. do kraja 19. stoljeća s naglaskom na glagolske oblike u tekstovima 15. i 16. stoljeća. Za hrvatskoglagoljske tek-

* Prof. dr. sc. Ljiljana Kolenić umirovljena je profesorica u trajnom zvanju Filozofskoga fakulteta Sveučilišta Josipa Jurja Strossmayera u Osijeku (Odsjek za hrvatski jezik i književnost – Katedra za hrvatsku jezičnu povijest i hrvatsku dijalektologiju).

stove rabila sam tvrdnje i primjere Stjepana Damjanovića, najboljega znanstvenika, poznavatelja i stručnjaka toga korpusa, koji s pravom tvrdi: »Nema nikakve mogućnosti da se napiše dobra povijest hrvatskoga jezika bez poznavanja glagoljičnoga korpusa!« (Damjanović 2008: 6). Glagoljični je korpus temelj na kojem se gradio hrvatski književni jezik, a to se pokazuje i ovim radom.

U radu se daje prikaz samo jednostavnih glagolskih oblika, dok bi prikaz složenih glagolskih oblika zahtijevao još jedan rad. Poznato je iz povijesti jezika da promjene u jeziku ne nastaju naglo u vremenu, da stari i novi oblici supostoje neko vrijeme i da novi oblici neprimjetno potiskuju stare. U ovom se radu najbolje vidi supostojanje starih i novih oblika glagola, ali i vještina starih pisaca da variraju stare i nove oblike dajući svojim rečenicama poseban ritam i stil. Također je razvidna uporaba oblika iz različitih hrvatskih sustava jer od početaka hrvatske pismenosti na ovaj ili onaj način provlači se u hrvatskom književnom jeziku tronarječna koncepcija.

Većina je starih pisaca za glagol rabila naziv »riječ« (*rič*, *reč*, *rječ*). Riječ je o prevedenici s latinskoga, *verbum*. Tako su *glagol* zvali F. Vrančić, J. Mikalja, J. Habdelić, A. Della Bella, I. Belostenec, A. Jambrešić. Vremenoriječ (*vremenorič*, *vremenoreč*, *vremenita reč*) prevedenica je njemačke riječi *Zeitwort*, a naziv upućuje na činjenicu da je glagol vrsta riječi koja ima kategoriju vremena. *Vremenorič*, *vremenoreč* i sl. glagol su zvali Š. Starčević, J. Đurkovečki, A. Mažuranić, A. Ružić. Pripadnici zagrebačke filološke škole (Vj. Babukić, A. Mažuranić, B. Šulek, A. V. Tkalčević) glagol zovu *glagolj*. Nazivi koji sadrže značenje vremena (*vremenorič* i sl.) vrlo su dobri jer upućuju na bitnu osobinu glagola kao vrste riječi: mogućnost razlikovanja vremena. Ta je značajka samo glagolska. U ovom će se radu dati pregled glagolskih oblika i njihovih mijena kroz povijest.

Glagole dijelimo na glagolske načine i glagolska vremena. Lovro Šitović Ljubušak u svojoj latinskoj gramatici protumačenoj hrvatskim jezikom *Grammatika latino-illirica* (1713) glagolski način zove *mod iliti način*. Matija Antun Reljković u gramatici *Nova slavonska i nimačka gramatika* (1767) obično slijedi toga bosanskoga franjevca pa glagolski način zove *modus ili način govorenja*.

Glagolski su načini danas indikativ (*izjavni način*, *neobilježeni način*), imperativ (*zapovjedni način*), konjunktiv I. i II. (*pogodbeni način*, *uvjetni način*). Naši su stari gramatičari razlikovali znatno više glagolskih načina i vremena. Matija Antun Reljković u *Novoj slavonskoj i nimačkoj gramatici* iz 1767. razlikuje indikativ, koji on zove *ukazujućim načinom* (vremena indikativa su mu *vrime sadašnje*, *vrime polak prošasto*, *vrime prošasto samostavno*, *vrime prošasto sastavljeno*, *vrime prošasto sveršeno*, *vrime došasto*). *Vrime sadašnje* je prezent, *vrime polak prošasto* je imperfekt itd. (vidjeti Kolenić 2003: 68). Osim indikativa, još M. A. Reljković razlikuje imperativ koji on zove *zapovidajući način*, optativ koji zove *želeći i vežući način* (u kojem razlikuje vremena

praesens, *imperfectum II.*, *praeteritum perfectum*, *praeteritum plusquamperfectum I.*). Podjela na načine i vremena hrvatskoga gramatičara 18. stoljeća, Matije Antuna Reljkovića, pojednostavljena je podjela prvoga hrvatskoga gramatičara Bartola Kašića, potom Ardelija Della Belle pa i hrvatskih gramatičara koji su pisali gramatike nakon Reljkovićeve, a po uzoru na Kašićevu i Della Bellinu (vidjeti o tome Kolenić 1999. i 2003: 66-72). Stari gramatičari imaju različit pristup podjeli glagola na načine i vremena.

Mi ćemo u ovom prikazu dati pregled jednostavnih gramatičkih oblika u starim hrvatskim tekstovima prema suvremenoj gramatičkoj podjeli.

Kao što je poznato, glagolska je promjena sprezanje ili konjugacija. Sprezanje stari hrvatski jezikoslovci zovu *pregibanje*, *premetanje*.

Infinitiv

-ti, -ći, -či, -ť, -ć'

Infinitiv je neodređeni glagolski oblik koji nema poput ostalih glagola kategoriju vremena, načina, osobe i broja. Služi za tvorbu futura te kao dopuna modalnih ili faznih glagola.[1] O glagolima nepotpuna značenja ne ćemo ovdje posebno govoriti jer nije tema.[2]

Stari gramatičari infinitiv zovu *nesvršenim načinom* (L. Š. Ljubušak, Š. Starčević, J. Đurkovečki, V. Babukić, A. Mažuranić…) Danas je uobičajen naziv neodređeni glagolski oblik. U starim tekstovima infinitiv završava na -ti (*zvati*, *prenesti*, *dojti*), rjeđe na -ť. Stjepan Damjanović kaže da nastavak -t nije čest u tekstovima do 15. stoljeća: »Za hrvatskoglagoljske tekstove, a i za tekstove XV. stoljeća pisane drugim pismima, zanimljivo je da se vrlo rijetko susreće apokopa infinitivnoga -i« (Damjanović 2008: 111). I u kasnijim tekstovima prevladava -ti, ali nalazimo i -t. U futuru prvom kada je infinitiv ispred pomoćnoga glagola *htjeti* dolazi infinitiv uglavnom bez završnoga *i*, premda to nije u svim tekstovima uvijek tako. Infinitivi na -ći mlađi su oblici od onih na -ti. Infinitivi na -ći (odnosno -či u kajkavskoj stilizaciji) također mogu biti zapisani bez završnoga *i* (*činit*, *izreć*, *moć*). U tekstovima glagol *iti* kada dolazi s prefiksima, glasi uglavnom *dojti*, *najti*, *zajti, pojti* u starijim tekstovima, dakle ne završava na -ći, nego na -ti. Taj stariji oblik glagola *iti* (*dojti*, *najti* i sl.) javlja se u hrvatskim govorima koji čuvaju starije stanje do danas. No, ne i u suvremenom hrvatskom standardnom jeziku gdje je infinitivni oblik toga glagola *ići*. Često u tekstovima nalazimo i po dva infinitiva, jedan kao dopuna drugomu, pa smo ovdje naveli nekoliko primjera rečenica s dvama infinitivima da bismo oprimjerili tvrdnju.

[1] O tome u hrvatskoglagoljskim tekstovima v. Damjanović 2008: 112.

[2] O glagolima nepotpuna značenja, posebno modalnima, v. npr. Karabalić 2011.

Primjeri iz književnih djela

Ostavte hotiti znati[3] *misal moju,/ na vratoh siditi hoćete noć ovu* (M. Marulić, *Judita* 1521.)

Molim te sad, rači mi istumačiti, ako se more, ča podobšćine u otajnu od stvari tih izkažuju (P. Zoranić, *Planine* 1569.)

žitak naš, karv našu ne šparati izlijati[4] (P. Zrinski, *Adrijanskoga mora sirena* 1660.)

da bi mi se moć zastati[5] *s tobom* (F. K. Frankopan, *Ov Vlašića*, 17. st.)

Sada imaš iti poglavniku momu,/ poklon učiniti gospodinu tvomu. (P. R. Vitezović, *Odiljenje* 1684.)

Prezent

U starim je tekstovima prezent uglavnom *vri/e/me sada/š/nje*. Tako ga zovu i stariji hrvatski gramatičari (Matija Antun Reljković, Šime Starčević, Vjekoslav Babukić, Bogoslav Šulek, Antun Mažuranić). *Sadašnje* je *vrijeme* i suvremeni hrvatski naziv za prezent. Josip Đurkovečki, Antun Rožić i dr. prezent zovu *vezdašnje vreme* odnosno *vezdašne vreme* (Lewis, Štebih, Vajs, 2006: 191). *Vezdašnje vreme* znači također sadašnje vrijeme. Prvi hrvatski gramatičar Bartol Kašić čija je gramatika protumačena latinskim jezikom zove ga *praesens* (1604), a Ardelio Della Bella u svojoj gramatici koja je protumačena talijanskim jezikom – *presente* (1728).

Primjeri iz književnih djela

1. osoba jednine prezenta -m, -u

U praslavenskom sustavu nastavak za 1. osobu jednine prezenta glagola bio je -ǫ, npr. *rekǫ*, *bodǫ*, *ljubljǫ*. Atematski glagoli *byti*, *iměti*, *dati*, *věděti*, *jasti* tvorili su 1. osobu jednine prezenta na -mь, npr. *jesmь*, *věmь*, *imamь*. Stjepan Damjanović zapisuje već rano u hrvatskoglagoljskim tekstovima supostojanje gramatičkih morfema -u i -m u svih glagola (i tematskih i atematskih) (Damjanović 2008: 115).

Bartol Kašić u prvoj hrvatskoj gramatici zapisuje *mogu* i *hoću* na -u, kao i danas, ali, upravo glagoli *hoću* i *mogu* u Kašićevoj gramatici mogu glasiti i *hoćem* i *morem*/*možem* uz već navedeno *hoću* i *mogu*. Bartol Kašić ne spominje posebno dubletne oblike na -u i na -m u ostalih glagola.

[3] Dva glagola u infinitivu, jedan dopuna drugomu.

[4] U ovom su slučaju dva glagola u infinitivu, jedan dopuna drugomu.

[5] Također dva glagola u infinitivu, jedan dopuna drugomu.

Kako je u hrvatskoglagoljskim tekstovima, tako je i u latiničnim tekstovima 15. i 16. st. Oblici 1. osobe jednine prezenta na -m i na -u supostoje neko vrijeme u tematskim glagolima. Ti se dubletni oblici često izmjenjuju u istom tekstu, pa čak i u istoj rečenici i istom stihu. Navodimo nekoliko primjera:

(Š. Menčetić, 15. st.)

Većekrat, gospoje, sam sebi govoru
da pjesni od tvoje ljeposti ne tvoru,
da pjesni ne pišu ni spijevam od tebe,
jer za njih razdiru ljuveno sam sebe.

(P. Zoranić, *Planine* 1536.)

čim ako ne u svem, dali u kigodi dil mnju, jer kako znate da u jinih mnozih skrbljivih jesam[6]*..., s prirokom bih pisal, boju se..., dim dake ja..., i premda razdiljam tilo moje s dušom.*

(M. Marulić, *Judita* 1521.)

A sada da t' stvoru milost ku t' obitam
i kako t' govoru, da se ne izvitam.
Tebe humiljeno, Gospodine, molju,
pogledaj smiljeno na našu nevolju
odpusti zlu volju i rabi Juditi pomozi,
ka volju tvu želim spuniti.
Ostaviv grad i hram, s životom bižim tja,
jer će se dati vam. Judit se zovu ja.

(M. Marulić, *Naslidovan'je*, 16. st.)

Čagodir bo ljubim, od togaj dobrovoljno govoru i slišam od takove stvari priliku sobom domom nosim pri sebi.
Evo se priporučam milosardju tvojemu, pridaju se u ruke tvoje.

[6] *Byti* je atematski glagol.

(Hanibal Lucić, *Robinja* 1556.)

Umiru od srama, od jada umiram,
Ni mogu tuj sama da na se poziram.

Još u 18. stoljeću Matija Antun Reljković ima glagol *velju* u 1. osobi jednine prezenta[7], a Ante Starčević još u 19. stoljeću ima *mniju* za 1. osobu jednine prezenta. Međutim, već od 17. stoljeća nema supostojanja dvostrukih oblika na -m i na -u kao što je to slučaj u pisaca ranijih razdoblja, odnosno nema ravnomjerne i podjednake raspoređenosti dubletnih oblika za 1. osobu jednine prezenta za tematske glagole. Kuzmić i Kuzmić upozoravaju da se u bosanskih franjevaca »nastavak -u potvrđuje [se] oblicima *volju*, *velju*, *molju* i *govoru*« (2015: 87). Matija Antun Reljković ima glagol *velju* u 1. osobi jednine prezenta u *Satiru* (1762). Još u 19. st. možemo naći napisan koji glagol na -u uz *hoću* i *mogu*, primjerice *velju* kao u rečenici Franje Račkoga iz 1861. godine (*nepuštajuć se, velju, u ovo pitanje*) odnosno *mniju* u govoru Ante Starčevića u Hrvatskom saboru 1861. godine (*stoga mniju*).

Moguće da je do prodiranja *-m dublete* (naziv prema Hercigonja 1970: 115) u tematske glagole iz atematskih došlo da se izbjegne homonimija s 3. osobom množine gdje je gramatički morfem bio -u od -ǫtъ. Nakon prijelaza -ǫ u -u i gubitka poluglasa u slabu položaju te redukcije *t*, u nekih je glagola došlo do izjednačivanja 1. osobe jednine i 3. osobe množine prezenta. Zbog izbjegavanja homonimije, tematski glagoli u 1. osobi jednine prezenta dobivaju oblike atematskih. Stjepan Damjanović izvrsno je primijetio da je izmjena oblika na -u i na -m »manira«, a to se vidi i u Marka Marulića i ostalih hrvatskih pisaca 15. i 16. stoljeća. Oni vješto zamjenjuju navedene oblike u istom stihu, istoj rečenici i sl. stvarajući tako poseban ritam rečenice i stilsku obilježenost.

U hrvatskih književnika 15. i 16. stoljeća još je dosta čest gramatički morfem -u, odnosno često se izmjenjuju u istih pisaca oblici na -m i na -u, gotovo ravnomjerno, kao što je već rečeno.

2. osoba jednine prezenta -š, (-ši)

U 2. o jd. prezenta uglavnom su oblici na -š, a -ši je u najstarijih spomenika, osobito glagoljaških, također zabilježen u tekstovima. Stjepan Damjanović u hrvatskim glagoljaškim tekstovima bilježi *držiši*, *hoćeši* i sl. (Damjanović 2008: 117). Ipak, Stjepan Damjanović tvrdi da je -š i u glagoljaškim tekstovima »posve premoćan« (Damjanović 2008: 116). U našem korpusu tekstova uglavnom je u 2. osobi jednine -š, ali navodimo da je u glagoljaškim tekstovima, premda rijetko, supostojao i

[7] *Ima, reko(h), u svakomu selu*
po tri skule, poslušaj me, velju (M. A. Reljković, *Satir* 1762.)

-ši. U tom smislu Stjepan Damjanović slaže se s mišljenjem Eduarda Hercigonje (1970) i upozorava da se gramatički morfem -ši javlja kada tekst izravno upućuje na biblijske sadržaje.

Primjeri Stjepana Damjanovića iz glagoljaškoga Kolunićeva zbornika (1486)

(Prvi je primjer česta uporaba 2. osobe jednine na -š, a drugi je rjeđa uporaba, na -ši, kada se autor poziva na riječi proroka Davida):

ako si tržac' ter miriš ednu studiru fal'su ali balagami i da hiniš t'voga iskr'nega, ti vazda sag'rišaš' smrt'no…

čto est' človik' ěko pominaeši ego…

Ostali primjeri u kojima su premoćni oblici na -š u starim tekstovima:

Koji čtiš sej pjesni, molim te veselo (Š. Menčetić, 15. st.)

Da ti s' nadasve svet, istinni Bože moj,/ ti daješ slatko pet, vernim si ti pokoj (M. Marulić, *Judita* 1521.)

Prava si Variva koja pakao š njime variš. (M. Držić, *Skup*, 16. st.)

3. osoba jednine prezenta -ø, (-t)

U trećoj osobi jednine (i množine) prezenta Stjepan Damjanović u hrvatskim glagoljaškim tekstovima zapisuje -t i -ø morfem, ali upozorava: »Gramatički morfem -t (u trećem licu jednine i množine) dolazi uočljivo češće (Damjanović 2008: 118). U našem korpusu prevladava nulti morfem, dakle ne bilježimo dvostrukosti. Vjerojatno gramatički morfem -t iščezava u 16. stoljeću iz hrvatskih tekstova. Budući da Stjepan Damjanović u hrvatskim glagoljaškim tekstovima bilježi uočljivo češće -t, navodimo i to kao dvostrukost.

Primjeri iz književnih tekstova

i ako poznaet' me da ê nisam isavъ sinъ negovъ (*Kolunićev zbornik* 1486.)

Misal mi zanosi ovaj vil gdi pušta/ Dva prama od kosi niz lišca gorušta (Š. Menčetić, 15. st.)

Eto k vam gre Judita, gospoja ma visoko počtovana, more biti ne s manjom urehom nego kada se ukaza Olofernu, ne da vas kako i njega tim prihini, da pr(i)ja pokripi u uzdaržan'ju svete čistoće (M. Marulić, *Judita* 1521.)

ki ga iskončava,/ ar milošće nigdar tužno ne spoznava (F. K. Frankopan, *Srce* 1671.)

Sve čini: svituje, uči, nagovara,/ zove, prosvitljuje, priti se i kara. (A. Kanižlić, *Rožalija* 1780.)

1. osoba množine prezenta -mo, (-m)

U glagoljaškim liturgijskim tekstovima rijetko je zabilježen i stariji gramatički morfem -m uz češći -mo (Damjanović 2008: 117). Stoga Stjepan Damjanović zaključuje kako bismo glede gramatičkoga morfema -m »smjeli zaključiti da u XV. st. u hrvatskoglagoljskim neliturgijskim tekstovima (tj. -m, op. Lj. K.) prepušta svoje mjesto gramatičkom morfemu -mo« (Damjanović 2008: 117).

Stjepan Damjanović u *Kolunićevu zborniku* zapisuje -m u 1. osobi jednine »izvanredno rijetko« i navodi primjer:

Poite da vložimъ drivo v hleb ego (*Kolunićev zbornik* 1486.)

U našem korpusu, dakle korpusu koji nije hrvatskocrkvenoslavenski, uglavnom je u 1. osobi jednine prezenta nastavak -mo. Primjerice: *Što zapovijedate, da vam pogodimo*! (M. Držić, *Novela* 1551.)

2. osoba množine prezenta -te

U 2. osobi množine prezenta zapisali smo gramatički morfem -te u starim tekstovima, a on se ne razlikuje do danas.

Što zapovijedate, da vam pogodimo! (M. Držić, *Novela* 1551.)

3. osoba množine prezenta -e, -u, -ju, (-t)

Stjepan Damjanović tvrdi da gramatički morfem -t u 3. osobi jednine i množine »dolazi uočljivo češće« od ostalih gramatičkih morfema (Damjanović 2008: 118) u jeziku hrvatskih glagoljaša. U našem korpusu prevladavaju gramatički morfemi -u, -e, -ju. Hrvatskocrkvenoslavenski se tekstovi u tom smislu razlikuju od tekstova u našem korpusu. Navodimo primjer iz *Kolunićeva zbornika* (hrvatskocrkvenoslavenski tekst) i ostalih ranijih hrvatskih tekstova. Navod iz Kolunićeva zbornika sadrži dvostrukosti: *imaju* i *poslušajutъ* što govori o supostojanju starijih i novijih oblika.

oni imaju tamo proroke… da nihъ poslušajutъ (*Kolunićev zbornik*)
Svekrve, svekrve! Vazda kore, vazda karaju, vazda psuju, vazda nemirne! (M. Držić, *Skup*, 16. st.)
Mozibiti nijesu Vugri teh pravd znova smislili ni napravili (I. Pergošić, *Decretum* 1574.)

Imperfekt

Imperfekt je prošlo glagolsko vrijeme i tvori se uglavnom od nesvršenih glagola. Toma Babić zove ga *nesveršenim*, a Reljković *polak prošastim* vremenom. Sličan naziv imaju i Antun Mažuranić i Dragutin Parčić. Oni imperfekt zovu *poluprošastim vremenom*. Marijan Lanosović u latinskoj gramatici protumačenoj hrvatskim jezikom (1766) zove imperfekt *polprošasto vrime*. Naglasak na »poluprošlosti« u nazivu ima i J. Đurkovečki i još neke gramatike kajkavske stilizacije u 18. i 19. stoljeću (v. Lewis, Štebih, Vajs: 2006). Bartol Kašić to vrijeme zove *imperfectum* (1604), Ardelio Della Bella *pret. imper.* (1728), Marijan Lanosović, čija je gramatika protumačena njemačkim jezikom, zove imperfekt *die jüngst vergangene Zeit* (1778) odnosno u trećem izdanju koje je protumačeno i mađarskim jezikom *die halbvergangene Zeit* (1795).

Imperfekt i aorist česta su prošla glagolska vremena u starim tekstovima. Kad govorimo o imperfektu i aoristu, obično se upozorava da se imperfekt tvori od nesvršenih, a aorist od svršenih glagola premda to ne mora uvijek biti tako u starim tekstovima. Rjeđe nalazimo, ali ipak nalazimo, i aorist od nesvršenih i imperfekt od svršenih glagola (v. Damjanović 2008: 121, 122). Imperfekt do kraja 19. st. nalazimo u hrvatskim tekstovima svih stilizacija.

Primjeri iz književnih djela

1. osoba jednine imperfekta -ah, -jah, -ijah

Stjepan Damjanović u starim glagoljaškim tekstovima zapisuje -ah- i -ěh- i kaže da se uz drugi tip javljaju »zbog promjena koje se događaju s jatom« i oblici na -ih- i -eh- (Damjanović 2008: 121). U našem je korpusu najviše imperfekta za 1. osobu jednine koji se tvore gramatičkim morfemom -ah, -jah, -ijah kao i danas.

> *I ja ti se šćeti ovoj ne nadijah / Koja mi doleti, ajme, kad ne mnijah* (H. Lucić, *Robinja* 1556.)
>
> *Mnjah, propadu sada i zidi i čeljad,/ ter htijah veće rad da me mogu zdati* (Vitezović, *Odiljenje* 1684.)
>
> *Viđenje prošasto, kad razmišljah što je,/ Ljubav krune zašto ne dovrši svoje* (A. Kanižlić, *Rožalija* 1780.)

2. osoba jednine imperfekta -aše, -jaše, -ijaše

Nastavci za imperfekt u našem korpusu završavaju nastavcima -aše, -jaše, -ijaše.

> *Ognjili ti kosti! Što se ne javljaše?/ Ktijah te probosti, da se ne otkrivaše*. (M. Držić, *Novela* 1550.)

3. osoba jednine imperfekta -aše, -iše, -jaše, -ijaše, -eše, -ješe

Za 3. osobu jednine imperfekta uglavnom su nastavci kao i danas. Valja upozoriti da u nekih pisaca nastavak glasi s ikavskim odrazom jata (-iše): *biše, imiše*. Kad je riječ o tekstovima na ekavskoj stilizaciji (najviše kajkavskima), onda je gramatički morfem -eše.

> *Zoviješe zora dan, a slavno prolitje/ travicu drobnu van, zelen lis i cvitje* (Š. Menčetić, 15. st.)
>
> *Abel beše ovči pastir najpervi* (A. Vramec, *Kronika* 1578.)
>
> *Jer to i mudri on Šalamon, kralj izraelski, činjaše z arkum onum* (I. Belostenec, *Euharistija*, 1672.)
>
> *jer dušmanin gledat ne mogaše/ plodne zemlje, plemenite paše*. (M. A. Reljković, *Satir* 1762.)

1. osoba množine imperfekta -asmo, -jasmo, -ijasmo, -homo, -ahomo, -jahomo

Za imperfekt uglavonom su gramatički morfemi isti kao i danas, a neki stari gramatičari, primjerice prvi hrvatski gramatičar Bartol Kašić, i neki stari književni tekstovi u množini imaju gramatičke morfeme -homo (*imahomo*, *hotijahomo*) za 1. osobu množine, a -hote u 2. osobi množine (*kazahote*), -ijahu za 3. osobu množine (*dovodijahu*).

> *Jur vrime u paše zagnati živine minulo biše, da tuko željni slišati bihomo pripovisti, da svi kako iz ust višahomo onim ki pripovidahu*. (P. Zoranić, *Planine* 1569.)
>
> *mi i naša dica bižasmo pred kimi* (Š. Budinić, *Pokorni* 1582.)

2. množina imperfekta -aste, -jaste, -jahote, -ijaste, -ijahote

Uglavnom su gramatički oblici za imperfekt isti kao i danas. Bartol Kašić u prvoj hrvatskoj gramatici zapisuje i oblik na -hote (*imahote*, *hotijahote*), a taj se oblik javlja i u Zoranićevim *Planinama*, i u Gundulićevu *Osmanu* i u nekim drugim djelima stare hrvatske književnosti.

> *Vi u trudu dni vodeći, snažna srca, smione obraze/ kazahote podnoseći ljetna sunca, zimne mraze*. (I. Gundulić, *Osman*, 17. st.)

3. osoba množine imperfekta -ahu, -jahu, -ijahu, -ihu

U 3. osobi množine imperfekta uglavnom su gramatički morfemi isti kao danas. U onih glagola u kojih »se javlja konstanta -ĕh-« u nastavku nalazimo -ihu, odnosno -ehu, a u onih glagola u kojih »se javlja konstanta -jah« nalazimo -/j/ahu.

ustežući voju, jedino jižjahu, prip(r)avni ka boju; konji jim aržahu (M. Marulić, *Judita* 1521.)

Kananea rodi Kama od koteroga imenuvani behu Kananci (A. Vramec, *Kronika* 1578.)

Ovi često dohađahu u kuću Joahimovu i prihođahu k njim svi koji se pravdahu (I. Bandulović, *Pištole* 1613.)

Neka svaka prosti svomu, to prosihu,/ a zamer i zlosti oni svim prostihu. (P. R. Vitezović, *Odiljenje* 1684.)

Aorist

Aorist stari gramatičari zovu različito. Neki naglašavaju da to prošlo vrijeme nije složeno (*samostavno* je), pa ga Reljković zove *prošasto samostavno vrime*. Antun Mažuranić ga zove *negda prošlim* vremenom, Babukić *minućim prošastim vrěmenom*. Antun Rožić zove ga *zausema prešestno vreme*. Svi u nazivu imaju pridjev *prošasto*, *prešestno*, *prošlo*, dakle već naziv govori da je riječ o prošlom glagolskom vremenu. Aorist prvi hrvatski gramatičar B. Kašić zove *indefinitum* (1604), Ardelio Della Bella *perfetto remoto* (1728), Marijan Lanosović *die I. vergangene Zeit* (1778). Zanimljivo je da se imperfekt doživljuje kao poluprošlo vrijeme, a aorist kao prošlo. Moguće je da je imperfekt doživljen kao poluprošlo vrijeme zbog toga što ga uglavnom tvore nesvršeni glagoli.

Aorist i imperfekt u starim su tekstovima vrlo zastupljena prošla vremena dok ih u novijim tekstovima, posebno od kraja 20. stoljeća, sve više potiskuje perfekt tako da su danas propisana glagolska vremena u svim suvremenim gramatikama, ali u tekstovima ih uglavnom nalazimo kao stilski obilježena glagolska vremena. Iz kajkavskoga su sustava aoristi i imperfekti rano počeli nestajati, no u *Kronici* (1578) Antuna Vramca nalazimo ih dosta. U *Kronici* se može raditi o tome da se u 16. stoljeću još nisu izgubili iz kajkavskoga sustava, ali prije će biti da je Antun Vramec u skladu s hrvatskom pismenom tradicijom rabio oblike hrvatskoga književnoga jezika, a to znači da je nasljedovao na ranije hrvatske pisane tekstove čakavskoga i štokavskoga prostora. Hrvatski su pisci od početaka pismenosti rabili elemente svih triju hrvatskih narječja, o čemu postoji brojna litaratura (v. npr. Hercigonja 1975., Vončina 1988., Moguš 2009.).

Već je rečeno da se aorist uglavnom javlja u svršenih glagola, a imperfekt u nesvršenih, ali možemo naći i primjere koji to ne potvrđuju uvijek u starim tekstovima (v. o tome, primjerice, Hercigonja 1961: 87-124, Jurčević 1990., Damjanović 2008: 121-124). Prema istraživanju Stjepana Damjanovića, imperfekt od svršenih glagola najčešće se rabi zbog određenih značenjskih nijansi (Damjanović 2008: 125). Boris Kuzmić i Martina Kuzmić kažu za aorist u pisaca štokavske stilizacije: »U dubrovačkih i dalmatinskih pisaca kadšto se tvori i od nesvršenih glagola, a u slavon-

skih pisaca često« (2015: 87). Za aorist u kajkavskih i čakavskih pisaca isti autori kažu pak da se »rijetko tvori od nesvršenih glagola« (Kuzmić i Kuzmić 2015: 45 i 120). Aorist se tvori uglavnom od infinitivne osnove.

1. osoba jednine aorista -h, -oh

U starohrvatskim tekstovima nalazimo nastavke kao i danas. Ako je osnova završavala na samoglasnik, nastavak je bio -h, a ako je osnova završavala na suglasnik, nastavak je bio -oh. U pravilu stari hrvatski pisci imaju završno *h* u 1. osobi jednine, no ponekad taj *h* i izostaje odnosno u nekih se pisaca vidi nesigurnost u pisanju završnoga *h*. Tako, primjerice, nalazimo u Andrije Kačića Miošića, Antuna Kanižlića itd. kolebanja u pisanju *h*. Aorist glagola reći, *rekoh* možemo naći kao *reko*, posebno u djelima koja imitiraju razgovorni stil ili u dijalogu jer *reko* u takvim slučajevima i ne predstavlja glagol u aoristu, nego kao i u razgovornom stilu, poštapalicu. Međutim, kad je doista riječ o 1. osobi jednine aorista, onda većina hrvatskih pisaca piše *rekoh* kao što se vidi u primjerima Kanižlićeve *Rožalije*.

> *ja kad bih uhićen od ove gospoje* (Š. Menčetić, 15. st.)
>
> *kakti jim vreme od vsagdašnjeh mojeh poslov pritergavajuči jedvaj k koncu dopeljah* (J. Habdelić, *Zercalo* 1662.)
>
> *Ah, zločesti i neznani,/ od šta ste se, rijeh, pripali*? (I. Gundulić, *Osman*, 17. st.)
>
> *pisam ovu Odiljen'ja sigetskoga, koju pred petima letih spravih, na svitlo dati odlučih, kako i učinih* (P. R. Vitezović, *Odiljen'je* 1684.)
>
> *Kada ti ja rekoh*[8]*: »Sad eto prosinu!«/ još »sad« ne izrekoh, i ono ti minu* (A. Kanižlić, *Rožalija* 1780.)
>
> *Što će, reko, biti sad? I vidim travu* (A. Kanižlić, *Rožalija* 1780.)

2. osoba jednine aorista -ø, -e

Nastavci u 2. osobi jednine aorista uglavnom su isti kao i danas. Ako osnova završava na samoglasnik, onda je nastavak -ø, a ako završava na suglasnik, nastavak je -e.

> *Veselo ću stvar tuj učinit, jer steče blagost, pokol čeće uza te raba tva* (M. Marulić, *Judita* 1521.)

[8] Razvidno je da Kanižlić piše h u 1. osobi jednine aorista (*rekoh*, *izrekoh*), a oblik *reko* u idućem primjeru zapravo je riječ koja se javlja u razgovornom jeziku u značenju mislim i sl. Navodimo i primjer drugih glagola koje Kanižlić piše u *Rožaliji* završnim h u 1. osobi jednine: *Jer nit »s Bogom« rekoh, kad se na put spravih,/ zato, kao da utekoh, u brigu vas stavih*. Ilustracije radi navodimo i druge glagole koji se mogu u *Rožaliji* javiti bez završnoga h: *Ali neg u sveti zatvor ja otiđo',/ prije iz pameti, rekoste, iziđo'*.

i ti rađa[9] *kralje i care! Ti od sjevera sjever brži sred Nestera i Dunaja rva, tište, slomi i skrši ognjenoga ljuta zmaja* (I. Gundulić, *Osman* 17. st.)

Posli toga u mlogo vrimena,/ ti promini i mlogo imena (M. A. Reljković, *Satir* 1762.)

3. osoba jednine aorista -ø, -e

Nastavci su uglavnom isti kao i danas. Nulti je morfem ako osnova završava vokalom, a -e ako osnova završava konsonantom.

I ošće izide baša Rumanije i Vrhbosne i porobiv Posavje pade pod Modrušu (Pop Martinac, 1493.)

Zato se vapeći k Bogu ja[10]*,/ Bog njega mileći, Egiptu rane da* (M. Marulić, *Judita* 1521.)

Na začetku z ništara stvori Bog nebo, zemlu, morje i vsa vu nih ka jesu (A. Vranec, *Kronika* 1578.)

pak najposli crnoj zemlji pade,/ zemlji pade, Bogu dušu dade (A. K. Miošić, *Razgovor* 1759.)

1. osoba množine aorista -smo, -(o)smo

U 1. osobi množine aorista zabilježili smo gramatički morfem -smo, -(o)smo kao i danas.

k Bogu vapijući: »Bože, sagrišismo,/ na zlo pristajući, nepravdu činismo« (M. Marulić, *Judita* 1521.)

otkada se mi dva rastadosmo/ i do sada još ne sastadosmo (M. A. Reljković, *Satir* 1762.)

2. osoba množine aorista -ste, -(o)ste

Gramatički je morfem u 2. osobi množine aorista -ste, -(o)ste.

Vi u trudu dni vodeći,… rijeke plovom prihodiste (I. Gundulić, *Osman*, 17. st.)

Drage pogubiste v ovoj rati mojoj/ k meni ih pustiste, a k nesrići svojoj (P. R. Vitezović, *Odiljenje* 1684.)

Posli kako Turke istiraste,/ Slavoniju opet naseliste (M. A. Reljković, *Satir* 1762.)

---

[9] *Rađati* je nesvršeni glagol, ali ovdje je u aoristu. Aorist od nesvršenih glagola nije česta pojava, ali u starim tekstovima se može ostvariti. U primjeru iz Gundulićeva *Osmana rvati* je također nesvršeni glagol. Stjepan Damjanović na primjerima iz Kolunićeva zbornika u kojem također nalazimo aoriste od nesvršenih glagola objašnjava tu pojavu: »Svaki navedeni primjer ima u sebi jasan element koji determinira radnju pa je kombinacija glagolske radnje koja označava trajnost i gramatičkoga sredstva koje upozorava na ograničenje trajanja doista primjerena« (Damjanović 2008: 123). Naši primjeri također to potvrđuju.

[10] *Jati* znači početi.

3. osoba množine -še

U 3. osobi množine aorista gramatički je morfem -še, -(o)še kao i danas.

> *Ugodno bi svima, svi ga pohvališe,/ razum, moć s ričima do neba uzniše* (M. Marulić, *Judita* 1521.)
>
> *Kotere posekoše, obesiše, pomoriše i ostale na pokornost dopelaše* (A. Vramec, *Kronika* 1578.)
>
> *na postelji mrzloj ku im Turci daše,/ ah, prez vas mi na njoj uvike zaspaše*. (P. R. Vitezović, *Odiljenje* 1684.)
>
> *Al' kad turske sile navališe/ i gradove lipe razoriše,/ pribivalce tvoje rastiraše,/ Slavoniju k sebi zadobiše* (M. A. Reljković, *Satir* 1762.)

Zapovjedni način

Imperativ je glagolski način kojim se izriče zapovijed, zabrana, zahtjev i sl. Uglavnom je naziv za imperativ *zapovidajući način* (L. Š. Ljubušak, M. A. Reljković, M. Lanosović, Š. Starčević, Vj. Babukić, A. Mažuranić, B. Šulek), odnosno *zapovedajuči način* u gramatičara kajkavske stilizacije (J. Đurkovčki, A. Ružić). Danas je za imperativ hrvatski naziv zapovjedni način. Bartol Kašić zove zapovjedni način (imperativ) *imperativi modi tempus* (1604), Ardelio Della Bella *modo imperativo* (1728), Marijan Lanosović *gebiethende Art* (1778).

2. osoba jednine imperativa -i, -j, (-ø)

Imperativ ili zapovjedni način nikada nije imao 1. osobu jednine. U starim hrvatskim tekstovima 2. i 3. osoba jednine imperativa imale su iste oblike, -i, odnosno -j. Primjera za imperativ u starim tekstovima ima mnogo. Imperativi su česti i u biblijskim tekstovima (npr. *Deset zapovijedi*, *Očenaš*…). Osim gramatičkih morfema -i i -j možemo u nekih pisaca naći i -ø odnosno može doći do redukcije završnoga *i* kao u Marulićevim stihovima: *On se rukom hita i reče: »Stan gori!«* ili u pjesmi Frana Krste Frankopana *Od Vlašića junaka*: *Pomoz, Bože, neznana delija!* i sl.

> *Sad vesela dosti sa mnom pi(j) ter blaguj/ i s ovimi gosti obilo se počtuj* (M. Marulić, *Judita* 1521.)
>
> *Kozle mi uhiti! Je li tko? Drži ga!... Poteci, stigni ga!* (M. Držić, *Novela* 1551.)
>
> *Kada, dakle, pišeš, nemoj vezati govorenja s govorenjem ni riči sa ričma, nego onako piši kako govoriš…* (B. Tadijanović, *Svašta* 1761.)

3. osoba jednine imperativa -i, -j, (-ø)

U hrvatskim tekstovima 2. osoba jednine i 3. osoba jednine imperativa imale su isti oblik, dakle, postojao je oblik za 3. osobu jednine imperativa. Do danas se taj oblik sačuvao u molitvi *Očenašu* (*Molitvi Gospodnjoj*): *sveti se ime Tvoje, dođi kraljevstvo Tvoje, budi volja Tvoja*. Takav se oblik pravog imperativa za 3. osobu jednine sačuvao do kraja 18. stoljeća. Oblici za 3. osobu jednine i množine imperativa s *neka*, odnosno *naj* + prezent glagola, nisu pravi imperativi, nego su prezenti koji imaju ispred prezenta česticu *neka* (*naj*). Oni nemaju u starim tekstovima pravo imperativno značenje, ali ih nalazimo u starim tekstovima. Tako u *Juditi* Marka Marulića čitamo: *Neka svitlost tva zna*. Ili u *Zercalu marijanskom* Jurja Habdelića gdje stoji: *Tak, komu knjižice ove ne budu po volje, naj je ostavi, s svoje, ako je ima, naj popravi*. Obično se »imperativ« s neka ili *naj* + prezent naziva analitičkim imperativom. Navodimo primjere za 3. osobu jednine imperativa:

> *A od sada naprid ako bi učinila, gospodin knez ju kaštigaj* (*Vinodolski zakon* 1288.)
>
> *Boga svak, reče, slav* (M. Marulić, *Judita* 1521.)
>
> *Bog vsemoguči na vnoga lijeta v dobrom zdravju i v dobroj sreči za vsem svojim dragim gospockim rodom V. Gospoctvo zderži.* (I. Pergošić, *Dekretum* 1574.)
>
> *Božja milost sveta njim večni poda raj,/ a vas do diteta u zdravju obdržaj/ i blagoslov vam daj sveti, sriću i mir/ koji s vami ostaj i sigdar i sigdir*. (P. Vitezović, *Odiljenje* 1684.)

1. osoba množine imperativa -imo, -jmo

U našem je korpusu 1. osoba jednine imperativa na -jmo odnosno -imo.

> *Pojdimo najti jih, komu su zgrišili* (M. Marulić, *Judita* 1521.)
>
> *Hodimo, vitezi, van iz toga grada u veliki grad i ondi se pobimo na lice s našimi neprijatelji i ondi pomrimo da nam bude po našoj smrti dobar i pošten glas.* (F. Črnko, *Podsjedanje* 1566.)

2. osoba množine imperativa -jte, -ite

Gramatički su morfemi -jte, -ite u 2. osobi množine imperativa. U Držićevim komedijama i u nekim drugim djelima stare hrvatske književnosti gramatički morfem -ite ima reducirani i pa je nastavak -te. Primjerice u *Noveli od Stanca* čitamo: *Gospoje, prvo nas pak njega oprav'te*. Riječ je o tekstovima razgovornoga jezika odnosno tekstovima koji imitiraju razgovorni jezik.

> *ne proklnite me, da ispravite svoju počtovanu mudrostju* (Pop Martinac, *Zapis* 1493.)
>
> *»Ki sto(j)ite niže, moga slugu verna«, sad reče, »najbarže zovite Oloferna!«* (M. Marulić, *Judita* 1521.)

Zato nemojte se čuditi da negdi č(t)ete… (P. R. Vitezović, *Kronika* 1696.)

Kako bilu knjigu razgledate,/ od Daina ključe zapitajte (A. K. Miošić, *Razgovor* 1759.)

3. osoba množine imperativa -jte, -ite

U starim tekstovima nalazimo i oblike imperativa za 3. osobu množine koji su isti s onima za drugu osobu množine imperativa. U Marulićevom *Naslidovan'ju* ima dosta primjera za to, a riječ je o tekstu nabožne tematike. Neke se konstrukcije ponavljaju i kasnije u tekstovima, osobito onima s nabožnom tematikom.

Hvalite tebe svi puci i jezici s velikom radostju… Ostanite prid licem tvojim, Prislatki Gospodine moj, nebo i zemlja i sva ureha njih (M. Marulić, *Naslidovan'je*, 16. st.)

Glagolski pridjev radni

Particip aktivni

Glagolski pridjev radni služi za tvorbu složenih glagolskih vremena: perfekta, psluskvamperfekta, za tvorbu pogodbenih načina odnosno kondicionala I. i II. te za tvobu futura II. Glagolski pridjev radni može se rabiti i kao samostalni oblik za izricanje željnoga načina, optativa (živio). Glagolski pridjev radni ima oblike za muški, ženski i srednji rod u jednini i množini. Zato u nazivu ima »pridjev«. U starim tekstovima mogao je biti i particip, dakle pravi glagolski pridjev koji se mogao sklanjati kao svaki pridjev. Stare hrvatske gramatike razlikuju particip od glagolskih priloga i pridjeva, ali u ovom razmatranju ne ćemo o tome dalje raspravljati jer nisu teme gramatike, nego gramatički morfemi u starim tekstovima.[11]

Glagolski pridjev radni muškoga roda u jednini -l, -o, -a

Glagolski pridjev radni u jednini muškoga roda ostvaruje se u starim tekstovima hrvatskoga književnoga jezika: završnim *l*, prijelazom završnoga *l* u *o*, prijelazom završnoga *l* u *a*. Stari hrvatski pisci koji su pisali čakavskom i kajkavskom stilizacijom imaju glagolski pridjev radni u jednini muškoga roda uglavnom na završni *l*. Međutim, i u njihovim djelima nalazimo i oblike glagolskoga pridjeva radnoga na *o*. Primjerice Marko Marulić u *Juditi* ima *dal*, *pušćal*, Petar Hektorović ima *imil*, *bil*, u *Dekretumu* Ivana Pergošića nalazimo *videl*, *poznal*, u djelima Jurja Habdelića nalazimo *činil*, *pisal*. Opet naglašavamo da su hrvatski pisci varirali oblike iz svih hrvatskih sustava što je u skladu s tronarječnom koncepcijom hrvatskoga književnoga jezika. Zanimljivo je tako da Marko Marulić u stihovima pjesmotvora *Judita* češće rabi glagolski pridjev radni muško-

[11] O tome v. Damjanović 2008: 112, 85.

ga roda u jednini na *l*, a u prozi *Judite* (uvodnom dijelu, bilješkama) češće rabi glagolski pridjev radni muškoga roda na *o*. U *Juditi*, npr. u uvodnom dijelu, u posveti dom Dujmu Balistriliću koja je pisana prozom, Marko Marulić ima glagolski pridjev radni na o: *jer inoga uzdarja od Vas ne išćem, nego ko sam vele od pri našao*. Također u bilješkama u *Juditi*, koje su u prozi, nalazimo glagolski pridjev radni na *o*: *Simon je bio jedan od sinov… Saki jest bio niki narod u Persiju…* A u stihovima*: Kad dojde: »Biserna kruna mi s'«, reče, »bil, strila zlatoperna, kud si godi hodil*«. Zanimljivo je da M. Marulić, hrvatski pisac čakavske stilizacije, glagolski pridjev radni u jednini muškoga roda u stihu uglavnom piše dočetkom *l*, a u prozi dočetkom *o* u istom djelu *Judita*. Marulićevo *Naslidovan'ja* prozni je tekst pa je glagolski pridjev radni uglavnom na *o*, a vrlo rijetko na *l*: *znao*, *mučao*, *učinio*, *rekao*. Obično se drži da je glagolski pridjev radni u jednini muškoga roda na *o* štokavska osobina, pa se on javlja u dubrovačkih petrarkista poput stihova iz pjesme *Odiljam se* Đore Držića: *Pokle ti je služba mila koju ti sam ja činio,/ A sad te sam ucvilio, ostaj zbogom, moja vilo!* No, i u petrarkističkoj poeziji nalazimo glagolski pridjev radni na *l*, kao u stihu Šiška Menčetića: *Blažen čas i hip najprvo kad sam ja vidil tvoj obraz lip*. Primjere glagolskoga pridjeva radnoga na *l* i na *o* nalazimo i u *Planinama* Petra Zoranića, u *Raju duše* Nikole Dešića iz 1560. i u ostalih pisaca 15. i 16. stoljeća. Tako dublete na *l* i *o* propisuje i Bartol Kašić u prvoj hrvatskoj gramatici.

Andrija Kačić Miošić u *Razgovoru ugodnomu naroda slovinskoga* (1759) varira oblike glagolskoga pridjeva radnoga za jedninu muškoga roda na *o* i na *a*: *izvadio*, *stekao*, *ostario* uz *proša*, *kraljeva*. Prijelaz *l* na dočetku riječi u *a* primorska je osobina, a Miošić vješto varira oblika na *o* i na *a*. Dobar je za to primjer jedan stih iz *Razgovora*: Što je *reka, to je učinio*. Dakle, u istoj složenoj rečenici ima *reka*, ali *učinio*. Nekada isti književnik rabi dva ili tri navedena oblika jer drži da pripadaju hrvatskome književnome jeziku.

Glagolski se pridjev ne spreže kao glagoli, odnosno ne mijenja se po osobama, nego samo po broju. Budući da ima sva tri roda, on je glagolski pridjev.

Glagolski pridjev radni ženskoga roda u jednini -la

Glagolski pridjev radni u jednini ženskoga roda u starim tekstovima uglavnom završava na gramatički morfem -la u svim stilizacijama. Primjerice:

Djevojka je ružu brala po ravnoj livadi (Dž. Držić, *Djevojka*, 15. st.)

Glagolski pridjev radni srednjega roda u jednini -lo

Gramatički morfem glagolskoga pridjeva radnoga srednjega roda u jednini jest -lo od starih tekstova do danas, stoga navodimo samo jedan primjer:

Preganane pervo proti kerščenikom ovo vreme be, ko je deržalo četiri leta. (A. Vramec, *Kronika* 1578.)

Glagolski pridjev radni muškoga roda u množini -li

Glagolski pridjev radni muškoga roda u množini završava na -li u svim stilizacijama do danas:

I kada izajde van iz hiže svoje na pijac nutrnjega grada, i tomu su se jur vsi junaci, pišci i konjanici gotovi čekali (F. Črnko, *Podsjedanje* 1566.)

Glagolski pridjev radni ženskoga roda u množini -le

Glagolski je pridjev ženskoga roda u množini na gramatički morfem -le u svim stilizacijama:

zašto para da njeke od žena bile su rekle (M. Držić, *Skup*, 16. st.)

Glagolski pridjev radni srednjega roda u množini -la

Glagolski pridjev radni srednjega roda u množini završava gramatičkim morfemom -la:

Budući da dijačka slova su bila našasta i izmišljenja za jezik dijački, nije čudo da se njima ne mogu najbolje izrijeti sve riječi inijeh jezika (J. Mikalja, *Blago* 1649.)

Glagolski prilog sadašnji (*prislov glagoljni*) -ći, -ć, -či, -č, -će, -e

Glagolski prilog sadašnji tvori se od nesvršenih glagola. Danas se tvori tako da se 3. osobi množine doda nastavak -ći. U prošlosti je bilo mnogo više nastavaka. U najstarijim tekstovima čest je nastavak -će za tvorbu glagolskoga priloga sadašnjega (*plačuće*, *žalujuće*).

Stjepan Damjanović bilježi u *Vinodolskom zborniku* »puno starih oblika participa prezenta« (Damjanović 2008: 113), a primjeri pokazuju da se participi prezenta u *Vinodolskom zborniku* u velikoj mjeri podudaranju s onima u Marulićevoj *Juditi*. U *Juditi* Marka Marulića nalazimo tvorbu glagolskoga priloga sadašnjega na -ći, na -ć, na -e, na -će: *plačući, čtujući, moguć, hteć, govore, gledaje, obhode, kučeće, videće*. Marko Marulić i inače voli varirati oblike što se vidi i po sklonidbi imenica i po sprezanju (1. osoba jednine prezenta na -u i na -m) pa se to vidi i u tvorbi glagolskoga priloga sadašnjega. Valja upozoriti da Marko Marulić ne rabi samo oblike iz različitih hrvatskih sustava, nego se u njegovim oblicima često javljaju stari i novi oblici. Kako je iz povijesti jezika poznato, promjene se u jeziku ne događaju naglo, nego postupno i neko vrijeme supostoje stari i novi oblici da bi stari oblici za govornike određenoga vremena neprimjetno bili zamijenjeni novima pa možemo pretpostaviti da u hrvatskom (književnom) jeziku početkom 16. stoljeća kada je Marulić pisao *Juditu* još supostoje stari i novi oblici i u glagolskom prilogu sadašnjem.

Valja ponoviti da je i sam Marulić volio varirati oblike iz različitih hrvatskih sustava, ali i stare i nove i to »umitelnom sredbom raskošna kuhača«. Oblici glagolskoga priloga sadašnjega na -e javljaju se do kraja 17. stoljeća, nalazimo ih u pjesmotvorima Ivana Gundulića i ostalih hrvatskih pisaca uz oblike na -ći.

U našim se starim gramatikama različito gleda na oblik koji danas zovemo glagolskim prilogom sadašnjim. Valja u početku naglasiti da su u prošlosti gramatičari dijelili participe od glagolskih priloga. Participi su se sklanjali kao pridjevi i imali su rod i padež imenice kao svi pridjevi, što znači da su mogli biti sva tri roda. Prvi hrvatski gramatičar Bartol Kašić u gramatici *Institutionum linguae Illyricae libri duo* (1604) razlikuje glagolski pridjev (particip) od gerundija (glagolskoga priloga). Participi mu se sklanjaju, a gerundij ne. Jedan mu je gerundij za prezent i imperfekt, i on je na -ći (*učeći*), a dva su gerundija za perfekt i pluskvamperfekt. Prvi gerundij perfekta i pluskvamperfekta u Kašićevoj se gramatici tvori na -vši, a drugi se tvori pomoću glagolskoga priloga sadašnjega glagola biti i glagolskoga pridjeva radnoga. Na Kašićevu je gramatiku nasljedovao Ardelio Della Bella pa i on razlikuje gerundij od participa u gramatici koja se nalazi u rječniku *Dizionario* (1728). I Della Bella razlikuje particip i gerundij dosta slično kao i Kašić. Većina starih gramatika ima participe kao posebnu vrstu riječi. Adolfo Veber Tkalčević zove glagolski prilog sadašnji *prislov glagoljni* i navodi razliku između participa i glagolskoga priloga sadašnjega (prislova glagoljnoga). Kaže: »Participij praes. akt. prestao se je kadšto deklinirati, zato je ostao lik mušk. sp. za sva tri spola i za oba broja, pače kadšto mu i odpada padežni nastavak i, pak ostaje ć: plet-u-ći, mol-e-ć-i ili plet-uć, mol-e-ć; pak u tom se slučaju participij zove: p r i s l o v g l a g o l j n i .« (Tkalčević 1871: 57).

Danas se glagolski prilog sadašnji tvori nastavkom -ći (stilski obilježeno i -ć), a tako se često tvorio i u prošlosti, uz ostale nabrojene nastavke, -e, -će, -je. Pisci kajkavske stilizacije imaju u tom glagolskom obliku gramatički morfem -či. Glagolski prilog sadašnji izražava samo vrijeme, ne i broj, osobu ili rod. Glagolski se prilozi ne sprežu.

Navodimo po jedan primjer glagolskoga priloga sadašnjega u starim tekstovima:

Gramatički morfem -će

> *Zbuče se ter poli šatora hodeće/ i šćiti kučeće budu budit njega* (M. Marulić, *Judita* 1521.)

Gramatički morfem -e

> *I čarno iz bila oka meda slaje/ Kim dušu iz tila vadi poziraje* (H. Lucić, *Skladanja* 1553.)

Nastavak -ći, (-ć, -či, -č)

Hotinja putena usteza postećі/ strunami pletena vrićišća noseći,/ tege li težeći da ni telu pokoj,/ almuštva čineći skupšćini uboškoj (M. Marulić, *Judita* 1521.)

Glagolski prilog prošli -vši, -avši, -v, -av, -ø, -ši

Glagolski prilog prošli izražava samo vrijeme, ali ne i osobu, broj i rod. Glagolski se prilozi ne sprežu. Glagolski prilog prošli danas se tvori od svršenih glagola tako da se infinitivnoj osnovi doda nastavak -vši, -avši, -v, -av. U starim tekstovima osim navedenih nastavaka za glagolski se prilog prošli rabi još i -ø, -ši. Primjerice u *Juditi* Marka Marulića glagolski se prilog prošli tvori na -vši (*veselivši dobivši*, *postavivši*), ali i na -v (*kušav*, *porubiv*, *prikriv*), na -ši (*vargši*, *stargši*, *ponesši*), na -ø (*prišad*, *potarp*, *popust*, *vazam*). Glagolski prilog prošli u kajkavskom se narječju danas uglavnom više ne čuje, ali i u starim ga je tekstovima u književnom jeziku teže pronaći premda ih ima. Nastavak je -ø stariji pa ćemo primjere započeti s njim. Navest ćemo po jedan primjer za svaki gramatički morfem:

Nastavak -ø

To rekši, viže ram i na nogah postup,/ ter muče bičag snam ki višaše o stup,/ podri ga, kičmu zdup Oloferna jednom,/ a drugom rukom lup kla, skube objednom (M. Marulić, *Judita* 1521.)[12]

Nastavak -v, -av

Tad meni karv u lica udriv i sramežljiv tako umiljeno rekoh (P. Zoranić, *Planine* 1569.)

Nastavak -ši

izašadši naskoči me (P. Zoranić, *Planine* 1569.)

Nastavak -vši, -avši

I vidivši da grad kruto gori i da se ugasiti ne more… (F. Črnko, *Podsjedanje* 1566.)

Glagolski pridjev trpni (*rič terpljiva*), particip pasivni

-n, -na, -no, -ni, -ne, -na; -en, -ena, -eno, -eni, -ene, -ena; -jen, -jena, -jeno, -jeni, -jene, -jena; -t, -ta, -to, -ti, -te, -ti, -te, -ta

[12] U navedenim stihovima Marko Marulić niže primjere s nultim morfemom u glag. pril. prošlom, ali ima i jedan primjer na -ši (*rekši*).

Glagolski se pridjev trpni tvori se od infinitivne osnove glagola i nastavaka za muški, ženski i srednji rod: -n, -na, -no, -ni, -ne, -na; -en, -ena, -eno, -eni, -ene, -ena; -jen, -jena, -jeno, -jeni, -jene, -jena; -t, -ta, -to, -ti, -te, -ti, -te, -ta. Dakle, kao i ostali pridjevi, glagolski pridjev trpni može biti muškoga, ženskoga ili srednjega roda u jednini ili množini jer njegov rod zavisi od roda imenice, a glagolski pridjev trpni pokazuje i broj kao i ostali glagolski pridjevi. U starim je tekstovima u našem korpusu više glagolskih pridjeva trpnih na -n nego na -t. Glagolski pridjev trpni izražava rod i broj i često se javlja kao dio pasiva uz određeni oblik glagola *biti*. Glagolski se pridjevi ne sprežu.

Zaključak

Rečenica Stjepana Damjanovića iz našega mota ostvaruje se u cijelosti. Hrvatskoglagoljski je književni jezik dijelom hrvatskoga književnoga jezika i to se potvrđuje na mnogim primjerima iz hrvatske neglagoljske književnosti. To se vidi i na primjeru glagolskih oblika. Izdvajamo ovom prigodom izmjenu oblika na *-u* i na *-m* u 1. osobi jednine prezenta. U tim je primjerima riječ o supostojanju starih i novih oblika jer još novi oblici nisu potisnuli stare, ali riječ je i o posebnoj stilskoj »maniri« koja se javlja i u tekstovima pisanim glagoljicom i u tekstovima pisanim latinicom i hrvatskom ćirilicom. Hrvatskoglagoljski tekstovi imaju više dočetaka za tvorbu glagolskih priloga, a takve dočetke nalazimo i u ostalim djelima stare hrvatske književnosti. U hrvatskoglagoljskim tekstovima, kao i u ostalim tekstovima starije hrvatske književnosti, živa su vremena aorist i imperfekt, rabe se mnogo češće nego perfekt premda je i perfekt zastupljen u starijoj hrvatskoj književnosti. U hrvatskoglagoljskim se tekstovima nabožne tematike vidi snažnije čuvanje starijih oblika u odnosu na ostale tekstove, primjerice u 3. osobi jednine i množine prezenta, 1. osobi množine prezenta. Tomu nije samo razlog starina teksta, nego i svečani biblijski stil koji zahtijeva arhaiziranje teksta. Zanimljiv je podatak da za glagolski pridjev radni u jednini muškoga roda Marko Marulić ima oblik s dočetnim *l* kada piše u stihu, a s prijelazom dočetnoga *l* u *o* kada piše u prozi. U povijesnom pregledu glagola razvidna je, kao i u ostalih vrsta riječi, uporaba oblika iz različitih hrvatskih sustava što je u skladu s tronarječnom koncepcijom hrvatskoga književnoga jezika od samih njezinih početaka.

Svaki se jezik tijekom vremena mijenja. Promjene u jeziku ne javljaju se naglo ni istodobno. Novi oblici supostoje duže vrijeme sa starim oblicima da bi najzad novi oblici potisnuli stare. To se dobro vidi na primjerima glagola u hrvatskom književnom jeziku tekstova na glagoljici, ćirilici i latinici jer oni zajedno čine hrvatski književni jezik.

Izvori

1. Adžić, Stjepan. 1779. *Abekavicu ilirčku za ubaviestiti malanu diečicu u kratko*.
2. Babić, Tomo. 1712. *Prima grammaticae institutio pro tyronibus illyricis accomodata*. Venecija.
3. Babukić, Vjekoslav. 1836. *Osnova slovnice slavjanske narěčja ilirskoga*. Zagreb: Danica ilirska 10-15.
4. Črnko, Ferenc. 1566. *Podsjedanje i osvojenje Sigeta*, prijepis glagoljicom.
5. Damjanović, Stjepan. 1984. *Tragom jezika hrvatskih glagoljaša*. Zagreb: Hrvatsko filološko društvo.
6. Damjanović, Stjepan. 2008. *Jezik hrvatskih glagoljaša*. Zagreb: Matica hrvatska.
7. Della Bella, Ardelio. 1728. *Dizionario italiano, latino, illirico*. Venecija.
8. Dešić, Nikola. 1560. *Raj duše*.
9. Držić, Marin. 1551. *Novela od Stanca*. Mleci.
10. Držić, Marin. 1555. *Skup*.
11. Đurkovečki, Josip. 1826. *Jezičnica horvatsko-slavinska*. Pešta.
12. Gundulić, Ivan. *Dubravka*, 17. st.
13. Gundulić, Ivan. *Osman*, 17. st.
14. Habdelić, Juraj. 1670. *Dikcionar ili reči slovenske*. Grac.
15. Kačić Miošić, Andrija. 1756. *Razgovor ugodni naroda slovinskoga*. Mleci.
16. Kanižlić, Antun. 1780. *Sveta Rožalija panormitanska divica*. Beč.
17. Kašić, Bartol. 1604. *Institutionum linguae illyricae libri duo*. Pretisak 2002. Zagreb: Institut za hrvatski jezik i jezikoslovlje.
18. Lanosović, Marijan. 1778. *Neue Einleitung zur slavonischen Srpache*. Osijek.
19. Lanosović, Marijan. 1795. *Anleitung zur slavonischen Sprachlehre*. Pešta.
20. Lucić, Hanibal. 1556. *Robinja*. Venecija.
21. Marulić, Marko. 1521. *Judita*. Venecija.
22. Mažuranić, Antun. 1839. *Temelji ilirskoga i latinskoga jezika*. Zagreb.
23. Mikalja, Jakov. 1649. *Blago jezika slovinskoga*. Loretto.
24. Moguš, Milan (prir.). 1989. Marko Marulić: *Od naslidovan'ja Isukarstova i od pogarjen'ja tašćin segasvitnjih*. Split: Književni krug.

25. Pergošić, Ivan. 1574. *Decretum*. Nedelišće.
26. Reljković, Matija Antun. 1762. *Satir iliti divji čovik*. Dresden.
27. Reljković, Matija Antun. 1767. *Nova slavonska i nimačka gramatika*. Zagreb.
28. Rešetar, Milan (prir.). 1937. *Pjesme Šiška Menčetića i Đore Držića i ostale pjesme Ranjinina zbornika* (Stari pisci hrvatski). Zagreb: JAZU.
29. Starčević, Šime. 1812. *Nova ričoslovnica ilirička*. Trst.
30. Šitović Ljubušak, Lovro. 1713. *Grammatica latino-illirica*. Venecija.
31. Šitović Ljubušak, Lovro. 1713. *Grammatica latino-illirica*. Venecija.
32. Šulek, Bogoslav. 1874. – 1875. *Hrvatsko-njemačko-talijanski rječnik znanstvenoga nazivlja*. Zagreb.
33. Tadijanović, Blaž. 1761. *Svašta po malo*. Magdeburg.
34. Tkalčević Veber, Adolfo. 1871. *Slovnica hervatska za srednja učilišta*. Zagreb.
35. Vitezović, Pavao Ritter. 1684. *Odiljenje sigetsko*. Linz.
36. Vončina, Josip (ur.). 1976. *Zrinski, Frankopan, Vitezović* (Pet stoljeća hrvatske književnosti, knjiga 17). Zagreb: Matica hrvatska.
37. Vončina, Josip. (prir.) 1988. Andrija Kačić Miošić: *Razgovor ugodni naroda slovinskoga* i Matija Antun Reljković: *Satir iliti divji čovik*. Zagreb: Sveučilišna naklada Liber.
38. Vončina, Josip. 1988. *Jezična baština. Lingvostilistička hrestomatija hrvatske književnosti od kraja 15. do početka 19. stoljeća*. Split: Književni krug Split.
39. Vramec, Antun. 1578. *Kronika vezda znovič spravljena kratka*. Ljubljana.
40. Vrančić, Faust. 1595. *Dictionarium quinque nobilissimarum Europae linguarum*. Venecija.
41. Zoranić, Petar. 1539. *Planine.* Venecija.

Literatura

1. Damjanović, Stjepan. 1993. *Glasovi i oblici općeslavenskoga književnog jezika*. Zagreb: Jadranka Filipović.
2. Damjanović, Stjepan. 2008. *Jezik hrvatskih glagoljaša*. Zagreb: Matica hrvatska.
3. Hercigonja, Eduard. 1970. *Jezik glagoljaške neliturgijske književnosti i Petrisov zbornik*. Doktorski rad. Zagreb: Filozofski fakultet.
4. Gabrić-Bagarić, Darija. 1995. O nekim problemima razvoja glagolskoga priloga prošlog na primjerima Marulićeva jezika. »Filologija«, 24-25: 135-140.

5. Jurčević, Ivan. 1990. *Problem funkcije determiniranih i indeterminirahih glagola kretanja u staroslavenskom i crkvenoslavenskom jeziku hrvatske redakcije*. Zagreb: Hrvatsko filološko društvo.
6. Karabalić, Vladimir. 2011. Sintaksa glagola nepotpunog značenja u hrvatskom i njemačkom jeziku na primjeru modalnih glagola. »Suvremena lingvistika«: 171-186.
7. Kolenić, Ljiljana. 1999. Glagolski načini i vremena u starim hrvatskim gramatikama. »Jezikoslovlje«, 1: 101-126.
8. Kolenić, Ljiljana. 2003. *Pogled u strukturu hrvatske gramatike (Od Kašićeve do Tkalčevićeve)*. Osijek: Sveučilište Josipa Jurja Strossmayera u Osijeku.
9. Kolenić, Ljiljana. 2007. Pogled u tvorbu staroga hrvatskoga gramatičkog nazivlja. »Filologija«, 46-47: 151-164.
10. Kuzmić, Boris; Kuzmić, Martina. 2015. *Povijesna morfologija hrvatskoga jezika*. Zagreb: Hrvatska sveučilišna naklada.
11. Lewis, Kristian; Štebih, Barbara; Vajs, Nada. 2006. Gramatičko nazivlje u hrvatskome kajkavskome književnom jeziku. »Filologija«, 46-47: 183-201.
12. Moguš, Milan; Vončina, Josip. 1995. O molitveniku Raj duše Nikole Dešića. *Raj duše – Hortulus animae*. Ur. Franjo Emanuel Hoško. Rijeka: Franjevački samostan Trsat, Grad Rijeka, Naklada Benja: 3-84.
13. Moguš, Milan. 2009. *Povijest hrvatskoga književnoga jezika.* Treće prošireno hrvatsko izdanje. Zagreb: Nakladni zavod Globus.
14. Moguš, Milan. 2010. *Povijesna fonologija hrvatskoga jezika*. Zagreb: Školska knjiga.
15. Vince, Zlatko. 1978. *Putovima hrvatskoga književnog jezika*. Zagreb: Sveučilišna naklada Liber.
16. Vončina, Josip. 1988. O temeljima Zoranićeva književnog jezika. *Stari pisci hrvatski XLI. Petar Zoranić. Planine*. Ur. Franjo Švelec, Josip Vončina. Zagreb: JAZU: 31-58.
17. Vončina, Josip. 1988. *Jezična baština. Lingvostilistička hrestomatija hrvatske književnosti od kraja 15. do početka 19. stoljeća*. Split: Književni krug.

Milica Lukić*

CRTICA O GLAGOLJAŠU IZ GORJANA

(Adam Filipović Heldentalski)

UDK 003: 27-528:001.4Filipović Heldentalski, A.
821.163.42-1

Čitajući životopis Adama Filipovića Heldentalskog – *Gorjanskog* iz pera njegova brata Ferde Filipovića, koji je objavljen u osam nastavaka u *Glasniku biskupije Đakovačko-Srijemske* 1873. godine, nametnule su mi se dvije snažne poveznice s našim svečarom, akademikom Damjanovićem. Prva je način na koji Ferdo piše o bratu, a koji me neodoljivo podsjeća na onaj kojim Stjepan Damjanović piše (i govori) o svom strizivojnskom župniku Mitru Dragutincu, dok se druga odnosi na jednu važnu pojedinost iz Adamova životopisa – da je prigodice glagoljao, tj. da je *O blagdanu bl. djevice, o božiću, uzkrsu, duhovih i drugih većih svetkovinah običavao* [*je*] *sv. službu našim jezikom odpjevati* (br. 17: 134)[1] te da je u *duhu ćirilometodijanskom* protumačio knjigu srpskoga povjesničara Aleksandra Stojačkovića *Istorija vostočno-slavenskog bogosluženja i kirilskog književestva kod Slavenah zapadne cerkve* iz 1847. U ovoj prigodi bilježim samo *crticu* na tu temu, a za dar uvaženom Svečaru.

Ime Adama Filipovića Heldentalskog dobro je poznato književnim povjesničarima. Taj 19-stoljetni slavonski književnik, propovjednik i revan kulturni poslenik rodio se u Velikoj Kopanici

* Prof. dr. sc. Milica Lukić redovita je profesorica u trajnom zvanju na Odsjeku za hrvatski jezik i književnost (Katedra za hrvatsku jezičnu povijest i hrvatsku dijalektologiju) Filozofskoga fakulteta Sveučilišta J. J. Strossmayera u Osijeku.

[1] Ferdo Filipović nadalje navodi kako je narod u Gorjanima bio oduševljen što može slušati u liturgiji riječ Božju sebi razumljivim jezikom, pa je u tu svrhu župnik Filipović *nabavio misal i obrednik senjske biskupije* iako nije imao službeno dopuštenje za obavljanje staroslavenske liturgije. U to vrijeme, prema Ferdi Filipoviću, *dozvolu papinsku za slavensku službu imao je u našoj biskupiji* (Đakovačkoj i Srijemskoj, op. a.) *jedini pokoj. Mato Topalović i nitko viš*. Ferdo Filipović opisuje i zgodu vezanu uz praksu svoga brata, gorjanskoga župnika, da liturgiju prigodice obavlja staroslavenski: *Pitao je zaoto jednoć njeki dostojanstvenik pokoj. Acu o blag. sv. Jakoba: »a čijom dozvolom, prečastni, službujete slavenski?« na što mu odvrati: »božjom, koj me je momu stadu predpostavio«*. Kao komentar rečenome, Ferdo Filipović dodaje kako iz vlastita iskustva znade *da narod slavensko bogoslužje veoma ljubi; i moj bo predšastnik, gospodin i brat Ilija Okrugić običavao je često svojim sladkim materinjim jezikom misiti zašto ga i danas ovdje rado spominju i u zviezde kuju* (1873, br. 17: 134).

1792., a umro u Gorjanima kraj Đakova 1871. godine. Pohađao je bogosloviju u Đakovu, bio kapelanom u Vrbici kraj Starih Mikanovaca i u Gornjem gradu u Osijeku, sjemenišnim duhovnikom u Đakovu, a od 1832. do kraja života župnikom u Gorjanima. Književnim je povjesničarima ponajviše poznat po tom što je priredio treće izdanje Relkovićeva *Satira* (1822) i dodao mu autorovu stihovanu biografiju, po tom što je opjevao život đakovačkoga biskupa Antuna Mandića, anonimno objavio humoristično-anakreontički spjev o vinu *Tužba grozdja negrišnoga i Razgovor priprosti iliti vrtlar s povrtaljem se razgovara* te što je od 1822. do smrti izdavao *Slavonski kalendar*. Prikupljanjem narodnog blaga, rodoljubnim pjesmama, slavljenjem hrvatskog jezika te pozivom na osnivanje književnog društva (akademije), pridružio se preporodnom pokretu, o čemu svjedoči i sam Ljudevit Gaj u svojoj *Danici*. O svemu tome i još mnogim drugim pojedinostima iz života Adama Filipovića saznajemo iz već spomenutih tekstova njegova brata Ferde Filipovića koji su u nastavcima izlazili (od 15. do 22. broja) u rubrici Poučni dio *Glasnika biskupija Đakovačko-Srijemske* 1873. godine pod naslovom *Adam Filipović heldentalski*[2]. Mnoge će od tih podataka, dopunjene nekim novim spoznajama, Vladoje Dukat uvrstiti u svoju sintetsku studiju *Književno-prosvjetni rad Adama Filipovića Heldentalskog* objavljenu u Radu JAZU 1914. godine. Nakon toga pozornost književnih povjesničara pobudit će Filipovićev *Život biskupa Antuna Mandića*. Među njima su Mihovil Kombol, Nikola Andrić, Tomo Matić i Dubravko Jelčić, te oni mlađega naraštaja poput Milovana Tatarina i Dubravke Brunčić. Godine 2021. obilježena je u Đakovu i Gorjanima 150. obljetnica smrti Adama Filipovića Heldentalskog[3], privukavši nakon dugo vremena pozornost znanstvenika različitih humanističkih usmjerenja na djelo toga slavonskoga svećenika, književnika i kulturnog poslenika, pa i glagoljaša. Znanstveni i stručni rezultati tih skupova tek se očekuju, a među njima je i istraživanje iz kojega se izdvaja ova *crtica*.

Da Adama Filipovića valja uvrstiti u niz slavonskih novovjekih glagoljaša, u kojem su Luka Sučić, Vid Maslač, Matiša Sladojević, Mato Topalović, Ilija Okrugić, biskup Strossmayer, Jakob Stojanović i dr., a o kojima se do sada već ponešto znade, upozorio je još Ilija Martinović u svom tekstu *Slava va višnjih Bogu. O glagoljici, bosančici i starohrvatskom jeziku* objavljenom u *Godišnjaku Ogranka Matice hrvatske u Vinkovcima* 1996. godine, i to ne samo zbog toga što je Filipović

[2] Br. 15, str. 119-120; br. 16, str. 127-128; br. 17, str. 133-135; br. 18, str. 141-143; br. 19, str. 150-151; br. 20, str. 159-160; br. 21, str. 167-168; br. 22, str. 174-176 (https://digitalna.djos.hr/?pr=i&id=22196).

[3] U organizaciji HAZU – Zavoda za znanstveni i umjetnički rad u Đakovu, Općine Gorjani, Općine Velika Kopanica, Župe sv. Jakova Gorjani, Brodskoga kulturnog kruga i Đakovačkoga kulturnog kruga održan je 20. rujna 2021. prigodni skup u povodu 150. obljetnice smrti Adama Filipovića, dok je znanstveni kolokvij »Adam Filipović Heldentalski: svećenik, teolog, književnik« održan 18. siječnja 2022. na Katoličkom bogoslovnom fakultetu u Đakovu.

prigodice glagoljao nego i zbog njegova tumačenja *Istorije vostočno-slavenskog bogosluženja i kirilskog književstva kod Slavenah zapadne cerkve.*

Stoga ću se u nastavku usmjeriti na neke temeljne informacije iz te knjižice (82 str.), otisnute 1850. godine, čiji je puni naslov *Prigled u knjigu pod imenom Istorija vostočno-slavenskog bogosluženja i kirilskog književstva kod Slavenah zapadne cerkve koju je razbistrio Adam, župnik Gorjanski.*

Iako na knjižici ne stoji godina izdanja, već samo podatak da je tiskana u Osijeku u tiskari Martina Divalta, iz teksta Ferde Filipovića zaključuje se da je riječ o godini 1850. Adam Filipović u *Pridgovoru* o svojoj knjižici kaže da je ona zapravo tumačenje knjige u to vrijeme mladoga srpskog povjesničara Aleksandra Stojačkovića (1822. – 1893.), objelodanjene u Novom Sadu 1847. godine. Danas se Stojačković drži prvim suvremenim srpskim povjesničarem, a *Historija vostočno-slavenskog bogosluženja* njegova je prva knjiga.

Filipovićeva potreba da tumači štivo koje se tiče pitanja istočnoga i zapadnoga bogoslužja kod Slavena i ćirilometodske književnosti ukazuje da je u to vrijeme već zahvaćen ne samo preporodnim već i obnoviteljskim idejama koje se tiču ćirilometodske baštine među Slavenima, zapravo prvim učinjenim koracima u tom smjeru, kojima je ćirilometodska ideja počela stupati u kulturni, znanstveni, a onda i politički život hrvatskoga naroda u XIX. stoljeću, i prije Strossmayerovih poticaja, i prije programatskoga teksta Franje Račkoga u Pozoru (br. 183 od 9. kolovoza 1862.) *Imamo li i mi slaviti tisuć-godišnjicu slovjenskih apoštolah sv. Cirila i Metoda?*. Njegov rad na prikazu knjige A. Stojačkovića poklapa se s poznatim *Zahtijevanjem naroda*, peticijom u trideset točaka, upućenom kralju, koja je prihvaćena na Narodnoj skupštini Trojedne kraljevine Hrvatske, Slavonije i Dalmacije 25. ožujka 1848., a koja, između ostaloga, u jednoj svojoj točki govori i o uvođenju narodnoga jezika u Crkvu »polag starinskog hrvatskog prava i običaja«; poklapa se i sa zahtjevima korone Stubičkoga kotara od 25. svibnja 1848. da se latinski liturgijski jezik zamijeni staroslavenskim, izniklima na temelju *Proglasa* izišloga u Gajevoj tiskari u travnju iste godine, koje je potaknuo i organizirao svećenik u Bistrici Ivan Krizmanić, a koji se tiču i slavenskoga bogoslužja.[4] Dakako, Filipovićev »kritički rad« na *Prigledu* poklapa se i s dolaskom biskupa Josipa Jurja Strossmayera na đakovačku i srijemsku biskupsku stolicu, kojim će započeti i velik zamah u razvoju ćirilometodskoga obnoviteljskog programa s ciljem proširenja kulta sv. Ćirila i Metoda, podupiranja slavenske uzajamnosti, posebice podupiranja procesa izmirenja Istočne i Zapadne Crkve.[5] Upravo se tih usmjerenja drži Filipović. On ima potrebu ukazati na sporna mjesta u knji-

[4] O ovome: Milica Lukić, *Ususret novijoj povijesti glagolizma*, Lingua Montenegrina, 5/2010., 81-102.

[5] O ovome: Milica Lukić, Cyrillomethodiana oživljena ili o Strossmayerovu projektu obnove ćirilometodske baštine, u: *Divanimo, dakle postojimo. Književnojezične i jezičnopovijesne studije*, Matica hrvatska – Ogranak Osijek, Osijek, 2014., 210-241.

zi Aleksandra Stojačkovića, točnije – sporne zaključke – mladoga srpskog povjesničara i omogućiti njezino razumijevanje u duhu ćirilometodskom, a prvi među tim zaključcima je da katolički Slaveni nisu dionici djela Sv. braće i da ih Katolička Crkva ne slavi kao svece:

> »Ni sam protivan što on s. Cirilu i Metodiu svoji, ali ga i Katoličanski Slaveni mogu svojiti, svi smo mi na jednoj nekoč istini utemeljiti, i jednom ljubavlju odgojeni: i grčki i latinski obred jednog Boga fali, i nigda Cerkva katoličanska nije obred gerčki rušila, nego tako ga je gojila, kano i onaj, s' kojim se sama služi: neka svidoče tomu ne samo knjige, odpisi Papinski, Sabori, nego i Cerkve mlogobrojne obreda gerčkoga i sada stojeće. Cerkva latinskog obreda samoje od gerčke tražila ljubav i jedinost (...) (1850: IV)

U knjizi se dakle raspravljaju filološka i historiografska pitanja u vezi sa životom i djelovanjem Svete braće među Slavenima te pitanja o značenju njihova djela za crkveni, kulturni i politički život Slavena, posebice značenju staroslavenskoga kao književnoga, općeslavenskoga jezika – u prvom redu liturgijskoga. Taj jezik Filipović zove *slavonskim* odnosno *staroslavonskim*, sugerirajući tako utemeljenost staroslavenske liturgije i na prostoru Slavonije u njezinim geografskim granicama! Filipović je temeljito obaviješten o najvažnijim izvorima za proučavanje života i djelovanja Svetih apostola: slavenskim, grčkim i latinskim, izvrsno poznaje i životopise Sv. braće, poznaje i *kanonske spise*, razlikuje termine *praslavenski* i *staroslavenski jezik*, dapače: on poznaje i faze slavenske pismenosti onako kako su iste opisane u *Traktatu Crnorisca Hrabra* iz 10. stoljeća. Znade također da su Slaveni i prije dolaska Sv. braće imali pismo, da su pisali, doduše nespretno bilježeći svoje riječi grčkim i latinskim pismenima, a prije toga crtama i urezima. Filipović nadalje razlikuje i redakcije staroslavenskoga jezika u odnosu na klasični staroslavenski, znade kako su tekli smjerovi širenja toga jezika, poznaje procese pokrštavanja među Slavenima, pitanja u vezi s glagoljicom i njezinim oblicima, pitanja koja se tiču prostiranja prve slavenske – ćirilometodske nadbiskupije – Panonsko-moravske i njezina središta u drevnom Sirmiju, današnjoj Srijemskoj Mitrovici. Sve to Filipović znade iz relevantne literature svoga vremena na koju se poziva, među ostalim iz eruditskoga djela o crkvenoj povijesti talijanskog isusovca Daniela Farlattija *Illyricum sacrum* (1751. – 1819.), jednoga od najvažnijih djela crkvene historiografije koja se bavi područjima drevnoga Ilirika (koja danas obuhvaća Republika Hrvatska). U svojih osam tomova ta crkvena povijest sadrži mnogobrojne prijepise isprava, zapisnika, biskupskih vizitacija i papinskih dekreta. Osim toga upravo vrvi citatima crkvenih povjesničara, osobito Tome Arhiđakona i Ivana Lučića te biskupskih kodeksa, papinskih pisama i akata raznih pokrajinskih sinoda i ekumenskih koncila. Stoga je nezaobilazna u proučavanju povijesti, osobito crkvene na našem području, čega je Filipović svjestan. Nadalje, Filipović svoje stavove potkrepljuje i tekstovima austrijskoga

povjesničara i benediktinca Friedricha Blumbergera (1778. – 1864.), tekstovima austrijskoga teologa i profesora crkvene povijesti Josepha Augustina Ginzela i mnogih drugih. Filipović znade da je baština Svete braće u temeljima hrvatske glagoljske kulture, što Stojačković uopće ne daje naslutiti. Čini se da Stojačković jedino Hrvatima odriče sudioništvo u djelu Svete braće!

Nije neobično što je Filipović tako dobro upućen u ovu problematiku ako se znade da je samo nekoliko godina ranije, 1843., dokazana povijesna vjerodostojnost najvažnijih izvora za proučavanje života i djela Sv. braće – tzv. Panonskih legendi, tj. *Žitja Konstantinova* i *Žitja Metodova*. Nakon epohalne rasprave Aleksandra Vasiljevića Gorskog, za koju će Vatroslav Jagić ustvrditi kako *znači epohu u povijesti o sv. Ćirilu i Metodu*, naraslo je zanimanje znanstvenih krugova za tu problematiku – i ne samo njih nego i onih koji su bili aktivnim sudionicima narodnih preporoda među Slavenima, a među njima je bio i Adam Filipović. To je u neku ruku bio prirodni zadatak onih koji su u narodnim preporodima Slavena, a onda u Cyrillomethodiani kao njihovu prirodnom nastavku, vidjeli priliku za nešto mnogo više – da se i Slaveni konačno formiraju u moderne nacije i postanu respektabilan politički čimbenik u tadašnjoj Europi.

Filipović nije oštar polemičar. On smireno i argumentirano ispravlja zaključke mladog povjesničara Stojačkovića imajući na umu pomirenje i sjedinjenje dviju crkava kao bitnog uvjeta ujedinjenja Slavena u zajedničkom cilju. Njegov je stil znanstveni, što je vrlo važno istaknuti budući da njegov tekst nastaje prije epohalnoga djela Franje Račkog *Vijek i djelovanje Svetih Apoštolah*, prvi dio kojega izlazi 1857. godine. To dalje pokazuje da je i prije toga velikog hrvatskog povjesnika i filologa, čiji su radovi obilježili hrvatsku Cyrillomethodianu, dapače – utemeljili ju – bilo onih poput Filipovića čije tekstove svako buduće bavljenje ćirilometodskom problematikom u 19. st. neće smjeti zaobići.

Posebna zanimljivost i vrijednost ove Filipovićeve knjižice jest poglavlje kojega nema u Stojačkovićevu djelu. To poglavlje naziva *Pridavak* i u njemu se posebice bavi pitanjima glagoljaštva u Slavoniji. U svom se *Pridavku* pita, ono što će se koje desetljeće kasnije pitati i *vinkovački glagoljaš* Jakob Stojanović: *Je li u Slavoniji gornjoj i donjoj Božja služba slavonski bila obdržavana?*, razlikujući Slavoniju u užem i širem smislu.[6] Dosada smo mislili da su pitanja o glagoljaštvu u predturskoj i postturskoj Slavoniji prvi počeli postavljati spomenuti F. Rački, biskup Strossmayer i vinkovački glagoljaš Jakob Stojanović. Kako sada stvari stoje, Filipović ih je preduhitrio. Kako je već napomenuto, Filipović ne dvoji da je biskupija Đakovačka i Srijemska i prije Turaka bila glagoljaška – on se priklanja hipotezi austrijskoga povjesničara Friedricha Blumbergera da je

[6] O ovome: Milica Lukić, »Za sveto pravo naše – za glagoljicu majku našu« ili O uspomeni na glagoljaša Jakoba Stojanovića, u: *Divanimo, dakle postojimo. Književnojezične i jezičnopovijesne studije*, 243-276.

središte i sjedište nadbiskupije sv. Metoda Srijemska Mitrovica, a onda i da je svaki đakovački i srijemski biskup legitimni nasljednik sv. Metoda. On znade i za glagoljaše koji u Slavoniji djeluju nakon izgona Turaka: spominje ime župnika iz Rajeva Sela Matiše Sladojevića te komletinačkoga glagoljaša koji je u toj župi 40 godina glagoljao (od 1789. do 1827.). Iako mu ne spominje ime, mi znademo da misli na don Luku Sučića jer navodi kako je *taj glagoljaš* uz biskupa Emerika Karla Raffaja držao svoju zlatnu misu (31. prosinca 1826.) na pokrajnjem oltaru đakovačke katedrale *glagoljskim jezikom*.[7] Nadalje, svjedoči da su se u vrijeme biskupa Antuna Mandića poslanice i evanđelja čitale i na hrvatskom jeziku, iz šćaveta.

Još je mnogo toga važnoga za tzv. vanjsku povijest jezika te hrvatsku i slavensku Cyrillomethodianu u knjižici Adama Filipovića, što valja sustavno *razbistriti* kako bi se još jedna kockica složila u mozaik naših znanja o 19-stoljetnim nastojanjima obnove ćirilometodske baštine koja dolaze sa slavonskoga prostora. To pak *sustavno bistrenje* dugujem 150. obljetnici smrti *župnika Gorjanskoga* – slavonskoga glagoljaša.

[7] O ovome: Milica Lukić, Iz dalmatinskog sjemena slavonski rod ili Don Luka Sučić – *sacerdos glagoliticus*, u: *Divanimo, dakle postojimo. Književnojezične i jezičnopovijesne studije*, 194-208.

Milovan Tatarin*

O ČITATELJIMA I ČITANJU U SLAVONIJI POČETKOM 19. STOLJEĆA

UDK 028.02'004.072.2(091)(497.54Slavonija)"19"

Godine 1822. otišao je u Strizivojnu primjerak *Satira iliti divjeg čovika*.
Naručio ga je šumar Pavao Andrić.

1. Oglašavanje i pridbrojnici

Nekoć su se vijesti o knjizi širile mnogo sporije nego danas, o mehanizmima oglašavanja, distribucije i kupovine ne znamo mnogo, pa ipak ne treba sumnjati da je usmena predaja bila presudna. Dakako, o knjigama koje su se objavljivale u tipografiji Ivana Martina Divalta (1743–1806) Slavonci su se – i ne samo Osječani – mogli lakše obavijestiti nego o onima koje su izlazile u Veneciji, Budimu, Pešti, Trnavi ili gdjegod drugdje. Jedva da je pritom potrebno naglašavati da su franjevci i isusovci bili važan *kanal* kojim su knjige putovale i širile se, selile iz jedne samostanske knjižnice u drugu, mijenjale vlasnike. Bilo bi međutim zanimljivo znati kako se prodalo tisuću petsto primjeraka *Satira iliti divjeg čovika* Matije Antuna Relkovića (1732–1798) i tko je knjigu posjedovao, gdje su se knjige nalazile do njegova povratka u Slavoniju, je li ih u pravom smislu riječi vukao sa sobom po europskim zemljama i ratištima, koliko je snage trebalo tom mladom čovjeku – u godini izlaska *Satira* imao je trideset godina – da se u smutnim ratnim vremenima skrbi i za knjigu, na kojoj nije ostavio ni svoje ime. Treba valjda zamisliti kako je na zaprežna kola u dalekom Dresdenu uprtio knjige pa ih vozio prema *otadžbini*, brinući se da mu se na tom dalekom putu ne pogube, oštete ili se raskvase, s kojega se vratio nakon što je okončao Sedmogodišnji ili Treći šleski rat (1756–1763). Kamo ih je zatim smjestio, tko je *Satira* prodavao, koliko je koštao, o svemu tome ne znamo ništa.

Neki tragovi o oglašavanju knjiga ipak postoje. Riječ je o kalendaru, publikaciji koja je bila namijenjena svima, praktičnoj knjižici sastavljenoj od *svetodanika* (godišnji kalendar s blagdanima),

* Prof. dr. sc. Milovan Tatarin redoviti je profesor u trajnom zvanju na Odsjeku za hrvatski jezik i književnost (Katedra za staru hrvatsku književnost) Filozofskoga fakulteta J. J. Strossmayera u Osijeku.

obavijesti o svjetskim događajima, carevima i kraljevima, horoskopskim znakovima, mjesečevim mijenama i popisa vašarā te obavezno od književno-zabavnog dijela ispunjenog stihovanim sastavcima, svjetovnoga i nabožnoga karaktera, često ulomcima iz *Razgovora ugodnog naroda slovinskoga* Andrije Kačića Miošića (1704–1760),[1] ali i svakovrsnim šaljivo-poučnim *pripovitkama i doistkama*. Te jeftine i masovne knjižice – koje su se pojavljivale potkraj godine za sljedeću godinu, a koštale su 1 krajcaru (deset bakrenjaka) – ulazile su u sve slavonske domove, a za većinu su bile i jedina književnost, rani oblik književnog časopisa kojim su sastavci najbrže dolazili do mnogih čitatelja. Iako je struktura kalendara više-manje ista, ipak su se u koječemu i razlikovali, ponajprije u brojnosti i raznovrsnosti književnih priloga. Među slavonskim kalendarima u ovom je kontekstu osobito zanimljiv *Novi i stari svetodanik iliti kalendar ilirički*, od kojega poznajem primjerke za godinu 1798, 1805, 1807. i 1810. Vjerujem da ih je uredio Aleksandar Tomiković (1743–1829), za kojega je Josip Jakošić (1738–1804) u spisu *Scriptores Interamniae* ustvrdio: »Calendarium illyricum ab anno 1793.«, čemu je Marijan Jaić (1795–1858) dopisao: »usque ad annum 1817.«.[2] Upravo taj kalendar – među svima koje sam pregledao – na kraju ima rubriku koju drugi slavonski kalendari nemaju – »Oglasje knjiga koje se kod g. Martina Divalta, privilegirt. knjigotisca u Osiku, nahode«.[3]

Knjige su se oglašavale i na drukčije načine, zacijelo lecima ili ceduljama. Time se, naime, može objasniti da u nekim knjigama – objavljenim početkom 19. stoljeća – nalazimo abecedne popise pretplatnika, odnosno *pridbrojnika* (*praenumerantes*). Kad su se imena budućih vlasnika slagala u tiskari, da postanu dio nove knjige, bio je to kraj složenog procesa: netko je pridbrojnike nekako obavijestio, oni su se nekako javljali skupljaču, dostavljali osobne podatke i adrese, netko ih je objedinio i uvrstio abecednim redom u popis, a listove zatim dostavio u tiskaru da ih se složi u knjižni blok. Ništa nije bilo jednostavno, a ipak se činilo, o svemu možemo tek nagađati. Zanimljivi su ti popisi iz najmanje triju razloga: prvo, potvrđuju da su obavijesti o knjigama kolale i prije njihova izlaska, da su se pojedinci predbilježavali (premda ne znam jesu li unaprijed plaćali budući primjerak, iz čega bi se mogli osigurati troškovi tiskanja, a možda i autorov honorar); drugo, oni nam ponešto govore o socijalnoj strukturi čitatelja, budući da se u popisima pored imena i prezimena navodi zanimanje pretplatnika; treće, na temelju njih možemo opisati prostor po kojemu su se knjige širile jer se uz pretplatnikovo ime navodi boravište.

---

[1] Da je Emerik Pavić (1716–1780) prvi Slavonce upoznao s Kačićevom pjesmaricom objasnio sam u radu Je li se što sačuvalo od kalendara Emerika Pavića?, u: *Na korist i zabavu Slavonaca: rasprave i prilozi slavonskoj književnoj kulturi 18. i početka 19. stoljeća*, Matica hrvatska, Zagreb, 2018, str. 441–472.

[2] Milivoj Šrepel, *Jakošićev spis: Scriptores Interamniae*, Građa za povijest književnosti hrvatske, 2, Zagreb, 1899, str. 142, 145.

[3] O tome u radu Novi i stari Svetodanik iliti kalendar ilirički Aleksandra Tomikovića, u: *Na korist i zabavu Slavonaca: rasprave i prilozi slavonskoj književnoj kulturi 18. i početka 19. stoljeća*, str. 545–652.

U korpusu slavonske književnosti – knjigā i rukopisā nastalih između katekizma *Put nebeski* đakovačkog župnika Ivana Grličića († 1709), tiskanoga 1707. u Veneciji, i smrti Ignjata Alojzija Brlića 1855, kad prestaje izlaziti njegov u Budimu tiskan *Novouređeni ilirski kalendar iliti Svetodanik* – najranije meni poznate knjige koje sadrže popis pretplatnika pojavile su se 1822. u Osijeku: *Razgovor priprosti iliti vrtlar s povrtaljem se razgovara* Adama Filipovića Hendentalskoga (1792–1871) i treće izdanje Relkovićeva *Satira* kojemu je stihovani životopis napisao isti Filipović.[4] Imao je trideset godina, bio kapelan u osječkoj Gornjoj varoši, počeo je izdavati *Novi i stari kalendar slavonski*, koji je uređivao do 1867 (možda i do smrti), a 1824. prijeći će u Đakovo i postati profesor bogoslovlja u Sjemeništu. Obje su knjige opisane u književnopovijesnom studiju;[5] pozornost međutim nije posvećena popisu naslovljenom »Slovoredni broj imenā slavne gospode pridbrojnikā«.[6] Premda je i popis dodan *Satiru* zanimljiv, pozabavit ću se onim u *Razgovoru priprostom*: *Satir* izlazi u trećem izdanju, a premda je od posljednjeg iz 1779. prošlo četrdeset tri godine, a 1822. Relković je već dvadeset četiri godine mrtav, knjiga i pisac itekako su poznati i uvelike kanonizirani među slavonskim pismenim svijetom.[7] Naprotiv, *Razgovor priprosti* prvo je Filipovićevo pjesničko djelo, neobično kako tematski i žanrovski tako i metrički (dvanaesterački kupleti s leoninskom rimom).[8] Ipak, za razliku od *Satira*, koji je skupio 118 pridbrojnika, *Razgovor priprosti* ih ima čak 187 (174 muškarca i 13 žena).

Pogledajmo najprije nekoliko statistika: pridbrojnike navedene abecednim redom razvrstao sam po zanimanju, zatim boravištu, a zatim sam ta dva kriterija povezao. Treba napomenuti da jedan popis nije dovoljan za donošenje dalekosežnijih zaključaka. Ipak, ne svjedoči on samo o zanimanju za Filipovićevu knjigu; čak i ako je *Razgovor priprosti* kupio pokoji čitatelj koji je pisca poznavao, ipak je većina pridbrojnikā navike čitanja i kupovine knjiga već razvila. Ukratko: *Razgovor priprosti* većini nije prva knjiga koju su kupili.

---

[4] Popis pridbrojnika sadrži i *Indijanski mudroznanac*, knjiga koju je s njemačkog na hrvatski preveo Martin Pustaić, kapetan Brodske regimente, a postumno ga u Budimu 1825. objavio fra Marijan Jaić. Na knjigu su se pridbrojila 264 čitatelja, među kojima je 11 čitateljicā.

[5] O Relkoviću je pisano mnogo, no o Filipoviću prvi sintetski rad napisao je Vladoje Dukat: *Književno-prosvjetni rad Adama Filipovića Heldentalskoga*, Rad JAZU, 203, Zagreb, 1914, str. 1–127.

[6] Da se posvetim pridbrojnicima Filipovićeve knjige nadahnuo me je kraći rad Kamila Firingera *Pretplatnici jedne naše knjige g. 1823. štampane u Pešti*, Osječki zbornik, br. II. i III., uredio dr. Josip Bösendorfer, »Štampa«, Osijek, 1948, str. 275–277. *Život Gospodina Boga i Spasitelja našega Isukrsta* napisao je Stipan Lukić, a knjiga je tiskana u Trattnerovoj tipografiji u Pešti. Za razliku od Filipovićeva popisa, u Lukićevoj knjizi pridbrojnici su podijeljeni u tri skupine: 1) Imena gospode pridbrojnikā iz reda crkvenoga, 2) Imena gospode pridbrojnika svitovnih iz reda vojničkog, političkog i varoškog, 3) Imena pridbrojnicā ženskog spola.

[7] O tome vidjeti u radu Slavonski književni kanon 18. stoljeća: kako su Relković, Došen i Kanižlić postali popularni, u: *Na korist i zabavu Slavonaca: rasprave i prilozi slavonskoj književnoj kulturi 18. i početka 19. stoljeća*, str. 15–69.

[8] O *Razgovoru priprostom* pisao sam u radu Trpezarijske svečanosti u slavonskoj književnosti 18. stoljeća, u: *Na korist i zabavu Slavonaca: rasprave i prilozi slavonskoj književnoj kulturi 18. i početka 19. stoljeća*, str. 109–124.

ZANIMANJE PRIDBROJNIKA *RAZGOVORA PRIPROSTOGA*				
Broj	duhovno		svjetovno	
1.	arciparok	3	asesor (pomoćnik sudca)	1
2.	crkveni otac	1	brijač	2
3.	gvardijan	1	cipelar	1
4.	kapelan	19	čizmar	4
5.	meštar novicki	1	čurčija (kožar)	1
6.	misnik	1	egzaktor (poreznik, nadzornik)	1
7.	parok	17	haznar biskupskog spahiluka (blagajnik)	1
8.	prebendar	1	kamerar	1
9.	pridikatur	1	knjigā rasudnik (cenzor knjiga)	1
10.	vićnik Države kapistranske	1	komisar	1
11.	vikar	1	krojač	5
12.			latov (teklič, raznosač pošte po salašima i kućanstvima)	1
13.			mesar	1
14.			notar	2
15.			novčarski poslovi: – kod kase varoške: 1 – od kase kontrag.: 1	2
16.			opančar	1
17.			pisar	6
18.			poštar	1
19.			pratioc kraljevskog transporta	1
20.			profuz (glavni tamničar)	2
21.			prosvjeta: – naučitelj: 1 – naučitelj skule: 1 – naučitelj 1. narodne skule: 1 – naučitelj 2. narodne škule: 1	

.			– naučitelj gramatike latinske: 1 – naučitelj 2. skule latinske: 1 – naučitelj skule nimačke: 2 – pomoćnik u skuli: 2 – upravitelj kraljevskih učionica: 1	11
22.			ribarica	1
23.			satar (urar)	1
24.			sekretar	1
25.			službenik u solari	1
26.			sudac	1
27.			svilar	1
28.			trgovac	18
29.			učenici: – bogoslovlje: 18 – mudroznanje (filozofija): 5	23
30.			vižbaoc u pisarnici	1
31.			vojska: – adnađ: 1 – barjaktar: 3 – cesarski kadet: 2 – kapral: 3 – vicekapral: 2 – frajt: 4 – stražmeštar: 5 – oberlieutenant: 3 – kapitan: 1 – fourir: 5	29
32.			voštar	1
33.			zvonar	2
34.			Neodređeno: udovica (1), građanin (2), varošanin (1), stanovnik (1), divica (4), oberlieutenantova gospoja (1), plemić (1), sestre (2)	13
Ukupno		47		140

BORAVIŠTE PRIDBROJNIKA *RAZGOVORA PRIPROSTOGA*		
Broj	Mjesto	Broj pridbrojnika
1.	Bizovac	1
2.	Brod	21
3.	Brođanci	1
4.	Budim	5
5.	Cerna	3
6.	Drenovci	1
7.	Drenje	1
8.	Dubočac	3
9.	Đakovo	26
10.	Garčin	3
11.	Gorjani	1
12.	Hanzabeg[9]	1
13.	Ivankovo	4
14.	Kaniža	1
15.	Klokočevik	1
16.	Kopanica	5
17.	Kukujevci	2
18.	Lovas	1
19.	Mikanovci	5
20.	Novaki	2
21.	Osijek	16
22.	Pečuh	3
23.	Pešta	1
24.	Petrijevci	6
25.	Podcrkavlje	1
26.	Podgajci	1
27.	Požega	15
28.	Račinovci	1
29.	Rajevo Selo	3
30.	Retkovci	4
31.	Ruma	1
32.	Seged	1
33.	Sot	1
34.	Sutiska (Kraljeva Sutjeska)	1
35.	Sotin	1
36.	Svilaj	1
37.	Vrbanja	1
38.	Vrbica	2
39.	Vinkovci	26
40.	Vukovar	1
41.	Zagreb	1
42.	Zemun	1
43.	Bez navedenog boravišta	10

[9] Erd, trgovište jugozapadno od Budima; u tursko doba zvano Hamzabeg.

BORAVIŠTE I ZANIMANJE PRIDBROJNIKA *RAZGOVORA PRIPROSTOGA*		
Broj	Mjesto	Zanimanje
1.	Bizovac	parok: 1 Antun Josipović
2.	Brod	trgovac/trgovkinja: 12 Mihoil Adžić (građanin), Marija Brlić (udovica i trgovkinja), Ignatija Alojzija Brlić (građanin), Katarina Brlić, David Gučić (građanin), Stipan Eduard Janković (građanin), Tomo Jarić (građanin), Pavao Kuhn (građanin), Dafina Lacković (građanka), Anton Markolić, Julijana Filipović pl. od Freudenberg (građanka), Petar Filipović pl. od Freudenberg (građanin) krojač: 4 Josip Benčević, Martin Krvolić, Josip Mihatović (građanin), Tomo Skalica pisar (i vijećnik): 1 Kàrla Alković udovica (krojačeva): 1 Oliva Marijanović (građanka) opančar: 1 Petar Oblaković (građanin) čizmar: 1 Adam Staparčević (varošanin) voštar: 1 Antun Vinković (varošanin)
3.	Brođanci	parok: 1 Pavao Gotlibović
4.	Budim	građanin: 2 Franjo Bogišić, Antun Pasković varošanin: 1 Stipan Čeperkalović parok: 1 fra Teodor Kralj knjigā rasudnik i prividaoc: 1 Antun Nagy

5.	Cerna	krojač: 1 Ignatija Gregić kapelan: 1 Mato Lukačić pomoćnik u skuli: 1 Josip Filipović
6.	Drenovci	kapelan: 1 Antun Andrić
7.	Drenje	parok: 1 Mihoil Mihaljević
8.	Dubočac	trgovac: 3 Alojzija Filipović pl. od Freudenberg, Josip Filipović pl. od Freudenberg, Mihoil Filipović pl. od Freudenberg
9.	Đakovo	učenik bogoslovlja: 16 Ilija Barić (4. godina), Martin Benaković (1. godina), Imrica Bokonić (3. godina), Adam Cvitić (4. godina), Ivan Geist (2. godina), Pavao Đukić (1. godina), Franjo Gregić (3. godina), Stipan Jesenković (3. godina), Ivan Lukačević (1. godina), Jakob Marijanović (1. godina), Stipan Marijanović (1. godina), Alojzija Maričić (4. godina), Franjo Mertz (3. godina), Jakob Ručević (3. godina), Franjo Turković (1. godina), Pavao Vinković (1. godina) učenik mudroznanja: 4 Mato Barković, Marko Đelatović (2. godina), Damjan Grigić (2. godina), Antun Ivković (2. godina) zvonar: 2 Mihoil Begović, Mato Kozary haznar biskupskog spailuka: 1 Mihoil Bellay sekretar (biskupov): 1 Franjo Fatcel prebendar: 1 Bariša Pavlić egzaktor: 1 Pavao Penić

10.	Garčin	parok: 1 Franjo Ksaverija Janković naučitelj nimačke skule: 1 Ferdinand Klaić kapelan: 1 Josip Vranješević
11.	Gorjani	kapelan: 1 Marko Babić
12.	Hanzabeg	stanovnik: 1 Ivan Kovač
13.	Ivankovo	parok: 1 Josip Blažić oberlieutenant: 1 Petar Ergotić (Brodska regimenta) kapitan: 1 Stipan Kopilović (jubilarni kapitan) pisar: 1 Kuzman Mataković
14.	Kaniža	barjaktar: 1 Pavao Mateljević (Gradiška regimenta)
15.	Klokočevik	divica: 1 Elizabeta Relković pl. od Ehrendorf
16.	Kopanica	kapelan: 1 Mato Grđan naučitelj: 1 Pavao Jovanovac arciparok: 1 Pavao Filipović oberlajtnant: 1 Antun Sajatović (Brodska regimenta) oberlajtnantova gospoja: 1 Katarina Sajatović

17.	Kukujevci	arciparok: 1 Đuro Lukačević kapelan: 1 Josip Schvecher
18.	Lovas	parok: 1 Mihoil Koporčić
19.	Mikanovci	poštar: 1 Kuzman Čupić (Brodska regimenta) frajt: 3 Mihoil Cvrković, Pavao Petričević, Kuzman Svirac barjaktar: 1 Ivan Dominković (Brodska regimenta)
20.	Novaki	parok: 1 Grgur Avar notar: 1 Mihoil Peštalić
21.	Osijek	čizmar: 2 Mato Balog (varošanin), Mato Belijan (varošanin) novčarski poslovi: 2 Ivan Benaković (kod kase varoške u Osiku) Andrija Vlaškovac (sl. kraljev. varoši Osijek od kase contrag.) ribarica: 1 Katarina Brigovac (varošanka) kapelan: 3 Golić Ivan (Grad – Tvrđava), Franjo Perakić, Gašpar Radić naučitelj 1. narodne skule: 1 Franjo Hrabal plemić: 1 Dimitrija Kentzl (varošanin) sudac: 1 Josip Krmpotić profuz: 1 Josip Klemar (Varmeđa virovitička)

		kamerar: 1 Andrija Kovačević sestre: 2 Evica i Katica Kovačević divica: 1 Katarina Rastović
22.	Pečuh	učenik bogoslovlja: 1 Josip Golubović (2. godina) kapelan: 1 Šimo Ivković adnađ: 1 Ignatija Katić
23.	Pešta	učenik bogoslovlja: 1 Ivan Zuznik (2. godina)
24.	Petrijevci	arciparok: 1 Antun Domaćinović crkveni otac: 1 Josip Ištvanić kapelan: 1 Mihoil Liska trgovac: 2 Josip Vojdička, Mato Vojdička čurčija: 1 Antun Žerav
25.	Podcrkavlje	parok: 1 Đuro Andrišić
26.	Podgajci	kapelan: 1 Mato Lovrić
27.	Požega	notar: 1 Ivan Krstitelj Čoka (notar četvrti) mesar: 1 Ksaverija Diković (varošanin)

		upravitelj kraljevskih učionica: 1 Đuro Fekete divica: 1 Margareta Feketić naučitelj gramatike latinske: 1 Ivan Franikić vićnik Države kapistranske: 1 fra Andrija Liščević brijač: 1 Stipan Ljubić (varošanin) vikar: 1 fra Filip Matković (požeški samostan) parok: 1 David Meznur trgovac: 1 Živko Mihajlović gvardijan: 1 fra Silvester Ninković (požeški samostan) asesor: 1 Kàrla Odobašić kapelan: 1 Franjo Sviranić pridikatur: 1 fra Erazmo Tomeček naučitelj 2. narodne škule: 1 Mato Vočinčić
28.	Račinovci	kapelan: 1 Antun Sabolović
29.	Rajevo Selo	parok: 1 Antun Peterfy barjaktar: 1 Šimo Petričević (Brodska regimenta) latov: 1 Rešković (Brodska regimenta)

30.	Retkovci	stražmeštar: 2 Tomo Gečić, Ilija Katušić kapral: 1 Martin Solarević parok: 1 fra Ivan Vujčić
31.	Ruma	kapelan: 1 Matiša Vojvodić
32.	Seged	pratioc kraljevskog transporta: 1 N. Begovčević
33.	Sot	parok: 1 Josip Mihaljić
34.	Sotin	kapelan: 1 Ivša Petrović
35.	Sutiska	meštar novicki: 1 fra Stipan Marijanović
36.	Svilaj	parok: 1 Antun Celečić
37.	Vrbanja	parok: 1 Šimo Liposćak
38.	Vrbica	parok: 1 Tomo Crndić kapelan: 1 Mato Vukasović
39.	Vinkovci	fourir: 5 Marko Adžić, Antun Ferić, Franjo Ksaverija Krković, Antun Pejčić, Antun Filipović (svi Brodska regimenta) cipelar: 1 Ivan Alasović svilar: 1 Franjo Čupić (Brodska regimenta) kapelan: 2 Jakob Harča, Franjo Milinković

		pisar (stofski): 3 Stipan Jemrić, Đuro Lučić, Marko Šokčević stražmeštar: 2 Sebastijan Jovanović (topčinski stražmeštar), Andrija Vukovac (Brodska regimenta) naučitelj 2. skule latinske: 1 Mato Krmpotić brijač: 1 Đuro Mihaljević profuz: 1 Tomo Palackić (Brodska regimenta) parok: 1 Kàrla Pavić oberlajtnant: 1 Blaž Posavac (Brodska regimenta) čizmar: 1 Mato Pleskovac pomoćnik u skuli: 1 Bartol Sjenčić cesarski kadet: 2 Mato Tuđa (Brodska regimenta), Antun Vašara (Brodska regimenta) naučitelj skule nimačke: 1 Ivan Tunić naučitelj skule: 1 Filip Vukovac satar: 1 Ivan Vukasović (varošanin)
40.	Vukovar	divica: 1 Katarina Radić
41.	Zagreb	učenik mudroznanja: 1 Đuro Strućić (2. godina)

42.	Zemun	komisar: 1 Marijan Filipović
	Bez navedenog mjesta boravišta	vižbaoc u pisarnici: 1 Mihoil Abramović frajt: 1 Šimo Čivić (Kapetanija četvrta) misnik: 1 otac Ilija Ilić (Država Svetoga Križa u Bosni) službenik: 1 Grgur Jurišić (kod Kraljevske solare) vicekapral: 2 Antun Landekić (Drenovačka kapetanija), Martin Lišić (Drenovačka kapetanija) kapral: 2 Luka Pavošević (Drenovačka kapetanija), Josip Žeravica (Regimenta Mattuchelly) pisar: 1 Ilija Filipović (Drenovačka kapetanija) stražmeštar: 1 Martin Vladisavljević (Drenovačka kapetanija)

Da su – kad je riječ o duhovnim zvanjima – knjigu najviše naručivali župnici i kapelani, razumljivo je: duhovnici su i inače bili najvitalniji čitateljski sloj, u Slavoniji 18. stoljeća oni su bili nositelji pismenosti, prosvjete, napretka i književne kulture. Zanimljivo je međutim da su za Filipovićevu knjigu osobito zainteresirani učenici bogoslovlja i mudroznanja, najviše ih je pritom iz Đakova (bogoslovlje: 16 / mudroznanje: 4), po jedan učenik bogoslovlja iz Pečuha i Pešte te jedan mudroznanja iz Zagreba. Otkud toliko zanimanje sjemeništaraca – i to baš đakovačkih – teško je točno reći. Nedvojbeno je da su sjemeništarci aktivan dio čitateljske populacije, premda ne možemo saznati jesu li i inače bili kupci u tako visokom broju u odnosu na druge slojeve. Treba međutim kazati sljedeće: iako je u doba izlaska knjige Filipović kapelan u osječkoj Gornjoj varoši, njegove se veze s đakovačkim Sjemeništem – gdje je studirao 1811–1815 – nisu prekinule, a 1824 – dvije godine nakon izlaska *Razgovora priprostoga* – postao je đakovački profesor bogoslovlja. Oprezno bi se moglo pretpostaviti da su osobne veze Filipovića i uprave Sjemeništa u naručivanju knjige bile presudne.

Razgovor priprosti veće je zanimanje izazvao među svjetovnjacima. Iako se to možda ne bi očekivalo, *naučitelje* su nadmašili vojnici i obrtnici, osobito trgovci, i to je važan uvid. Koji je tomu razlog, ne znam točno odgovoriti, no jedan od mogućih bio bi taj da su ti slojevi imali znatnija i urednija primanja, zbog kojih im se povećao životni standard pa su mogli kupovati knjige. Svakako je potrebno uočiti da su veći broj primjeraka naručili pridbrojnici iz obrtničkih zanimanja: krojači i čizmari, a od neobrtničkih pisari. Koliko god spomenuti uzorak bio malen, mislim da se smije zaključiti da se knjiga proširila u različite slojeve, da je potreba za čitanjem mimo konkretne svrhe i neovisno o stupnju obrazovanja postajala dio životnih navika. Da su *svoje* knjige – možda i male privatne knjižnice – posjedovali postolari, čizmari, kožari, krojači, mesari, opančari, voštari i zvonari nedvojbeno je važan sociološki podatak. Uostalom, ne dvojim da su kupovanjem knjiga obrtnici i trgovci željeli oponašati navike viših slojeva.

Filipovićeva se knjiga najvećim dijelom rasprodala po Slavoniji, pri čemu je najviše primjeraka otišlo u pet slavonskih središta: Đakovo, Vinkovce, Brod, Osijek i Požegu. Ono što treba istaknuti jest da su narudžbe stizale i iz manjih mjesta. Tada su ih najčešće tražili župnici i kapelani, zatim službenici u vojsci i trgovci, a premda rjeđe, zanimanje za knjigu pokazali su krojači, poštari i *čurčije*. Svakako je zanimljiv primjer Broda: u taj je grad otišlo najviše knjiga trgovcima, a ostale su završile – izuzevši onih koje su kupili pisar i vijećnik – u rukama obrtnika (Oliva Marijanović krojačeva je udovica). Mislim da je podatak indikativan, kako u perspektivi činjenice da su trgovci očito bili aktivna čitateljska skupina, tako i u perspektivi činjenice da je Brod bio grad u kojemu je kultura čitanja početkom 19. stoljeća ojačala upravo u obrtničko-trgovačkom sloju. Dakako, među pridbrojnicima iz Broda našao se Ignjat Alojzije Brlić (1795–1855), poznati bibliofil, gramatičar i pisac. Osim njega, na Filipovićevu popisu susrećemo još nekoliko poznatih imena, primjerice Kàrle Pavića, čije je »pokopno govorenje« (Osijek, 1816) biskupu Antunu Mandiću (1740–1815) – održano u đakovačkoj stolnoj crkvi sv. Petra – Filipović koristio pišući biografski spjev *Život velikoga biskupa, privelikoga domorodca i najvećega prijatelja našega Antuna Mandića* (Pečuh, 1823).[10] Na Filipovićevu se knjigu pridbrojio Antun Nagy (1774–1847), »kod visokog kraljevskog mađarskog Namistnog sabora knjigā rasudnik i prividaoc«.

U doba kad je objavljen *Razgovor priprosti* Elizabeta Relković možda nije budila pozornost kakvu budi danas. Uz njezino ime stoji da je »plem. od Ehr endorf« i da živi u Klokočeviku. Kako je utvrdio Antun Djamić, Matija Antun Relković se triput ženio (Elizabeta Marija Gyenes, Franjka Zubanović, Ana Katarina Bašlinović) i imao – koliko se zasad zna – tri sina (Josip Stipan, Fra-

[10] Taj sam biografski spjev analizirao u radu »Život Antuna Mandića« Adama Filipovića, biografija u stihovima, u: *Na korist i zabavu Slavonaca: rasprave i prilozi slavonskoj književnoj kulturi 18. i početka 19. stoljeća*, str. 375–440.

njo, Ivo) i dvije kćeri (Marija Ana, Elizabeta Katarina).[11] Poznata su samo Franjina (1755–1808) djeca, koje je – njih osmero – u Klokočeviku dobio u braku s Anom Matanović († 1823). Jedno od njih bila je i spomenuta Elizabeta, Relkovićeva unuka. Otac joj u doba izlaska Filipovićeve knjige odavna nije živ, a budući da nosi obiteljsko prezime i titulu, nije se udala, što je, uostalom, naznačeno ispred prezimena oznakom *divica.* Nekako je za očekivati da su Relkovićevi potomci bili pismeni, i ne samo pismeni, nego su aktivno čitali, a nije nemoguće pretpostaviti da je Elizabeta imala svoju knjižnicu. Dodajem još i to da se na popisu pridbrojnika trećeg izdanja *Satira* nalazi čak šest Relkovićā iz Klokočevika s plemićkim predikatom: *gospoja* Ana (Franjina supruga) i njezina djeca: *frajla* Elizabeta, Elizabeta mlađa, Ivan († 1829) i Josip.[12] Djamić kaže da su »Franjini potomci nekada živjeli kao velika zadruga u zadružnoj kući koja je imala kroz 150 godina *nr*. 8«.[13]

Osim Elizabete, na popisu se nalazi još dvanaest žena: udovica i trgovkinja Marija Brlić (Brod), trgovkinja Katarina Brlić (Brod), ribarica Katarin Brigovac (Osijek), *divica* Margareta Feketić (Požega), sestre *divice* Evica i Katica Kovačević (Osijek), trgovkinja Dafina Lacković (Brod), krojačeva udovica Oliva Marijanović (Brod), trgovkinja Julijana Filipović pl. Freudenberg (Brod), *divice* Katarina Radić (Vukovar) i Katarina Rastović (Osijek), oberlajtnantova gospoja Katarina Sajatović (Kopanica).[14] Osim gospoje Sajatović, sve su iz urbanijih sredina, pretežu Brođanke (5), slijede Osječanke (4), s tim da su Brođanke odreda samostalne žene, koje zarađuju toliko da si mogu priuštiti i knjigu. Sedam žena nema zanimanje, a osim gospoje Sajatović, šest ih je neudano. Osim što se oprezno može zaključiti da su neudane žene više čitale, nedvojbeno zato jer su bile rasterećene dijela poslova koje su obavljale žene koje su imale obitelj, moglo bi se pretpostaviti da su *divice* pripadale boljestojećim obiteljima koje su im mogle omogućiti kupovinu knjiga. Konačno, zanimljivo je uočiti da je jedina zaposlena Osječanka bila – ribarica, što god to značilo: da je samo prodavala ribu ili ju možda i lovila. Premda su podaci oskudni, premda o spomenutim čitateljicama ne znamo ništa (iz kakvih su obitelji potjecale, u kojoj su dobi bile itd.), premda ih je Filipovićevu *Razgovoru priprostom* mogao privući šaljivo-humoristički aspekt

[11] Antun Djamić, Novi podaci o M. A. Relkoviću i njegovim potomcima, u: *Vrijeme i djelo Matije Antuna Reljkovića*, urednici Zbornika akademik Dragutin Tadijanović, prof. dr. Josip Vončina, Jugoslavenska akademija znanosti i umjetnosti, Zavod za znanstveni rad Osijek, Osijek, 1991, str. 77–83.

[12] Taj podatak, naravno, poznaje Tomo Matić: *Djela Matije Antuna Reļkovića*, knjiga XXIII, Jugoslavenska akademija znanosti i umjetnosti, Zagreb, 1916, str. XVI, bilješka 1.

[13] Antun Djamić, nav. dj., str. 83.

[14] Neke od tih žena pridbrojile su se na treće izdanje *Satira* (sestre Evica i Katica Kovačević, Dafina Lacković, Katarina Radović i Katarina Rastović), a neke na Pustaićeva *Indijanskoga mudroznanca* (Marija i Katarina Brlić, Oliva Marijanović i Katarina Sajatović).

djela, ipak mislim da i takav uzorak donekle dočarava situaciju na čitateljskom tržištu na početku 19. stoljeća. To što, primjerice, znatan udio čine žene sa zanimanjem – napose trgovkinje – svakako govori u prilog tvrdnji da su žene – ili barem dio njih – sudjelovale u stjecanju kapitala, da su si mogle stvoriti mjesto u maskulinom društvu, a to im je omogućilo da novac ulažu u knjigu.

2. Naklada i cijena

Koliko su koštale knjige u Slavoniji na prijelazu 18. u 19. stoljeće možemo saznati iz »Oglasja novih knjiga« tiskanom na kraju Tomikovićeva kalendara za 1798.[15] i inventara Divaltove tiskare, načinjenog 1810, četiri godine nakon Divaltove smrti, kad je tiskaru vodio Friedrich Zink (sve do 1818). Inventar je objavio Stjepan Sršan, a uz popis tiskarske opreme sadrži i popis knjigā koje su se u tom trenutku zatekle u kući, broj primjeraka i cijenu.[16] Uz naslove knjiga – koje je popisivač najčešće skraćivao i slobodno opisivao – nisu navedeni autori i godina tiskanja, a čini se da su knjige bile neuvezane; sudim to po tome što je u inventaru dvaput naveden Relkovićev *Kućnik*, a kad je drugi put spomenut, kaže se da je knjiga uvezana.

KNJIGE U INVENTARU DIVALTOVE TISKARE IZ 1810. GODINE				
Broj	Naziv knjige	Pisac	Broj primjeraka	Cijena
1.	molitvenik na njemačkom jeziku		15	48 kr
2.	molitvenik na mađarskom jeziku		12	48 kr
3.	»Mrvica« (*Duhovne mrvice*, ³1802)[17]	Juraj Mulih	350	18 kr
4.	»Knjižice«[18]		1000	13 kr
5.	*Nek je svašta* (1795, ²1805)	Matija Antun Relković	400	12 kr
6.	*Postanak naravne pravice* (1794)	Matija Antun Relković	110	12 kr

[15] Taj sam popis donio u radu *»Novi i stari Svetodanik iliti kalendar ilirički« Aleksandra Tomikovića*, str. 564–571

[16] Stjepan Sršan, *Inventar tiskare u Osijeku početkom 19. stoljeća*, Osječki zbornik, 24–25, Osijek, 1996–1999, str. 125–129.

[17] Mulihova je knjiga prije toga tiskana 1749. u Zagrebu i 1758. u Požunu.

[18] To bi mogla biti *Malahna knjižica molitvena*, za koju Ivan Kukuljević kaže da je tiskana 1808 (*Bibliografia hrvatska*, Brzotiskom Dragutina Albrechta, Zagreb, 1860, str. 73), a Pavel Josef Šafařík navodi 1802. godinu (*Geschichte der illirischen und kroatischen Literatur II*, Verlag von Friedrich Tempsky, Prag, 1865, str. 267). Vjerojatnije je da je u pravu Šafařík.

7.	»Ezopove basne« (*Esopove fabule za slavonsku u skulu hodeću dicu sastavljene*, 1804)		260	18 kr
8.	»Minden Napi«[19]		200	4 kr
9.	*Kućnik* (1796)	Josip Stipan Relković	300	45 kr
10.	»Petar car« (*Život Petra Velikoga, cara Rusije*, 1794)	Aleksandar Tomiković	300	30 kr
11.	»ABCavica«[20]		300	3 kr
12.	»Iliričke misne pjesme«		7	48 kr
13.	»Nauk jezgra« (*Jezgra nauka krstjanskoga*, ²1807)	Đuro Sertić	25	12 kr
14.	*Kućnik* (uvezana knjiga)	Josip Stipan Relković	70	45 kr
15.	*Svjetska povijest Njemačke* (»nije cijela«)		10	nema cijene

POPIS KNJIGA S OBZIROM NA CIJENU				
Broj	Naziv knjige	Pisac	Broj primjeraka	Cijena
1.	molitvenik na njemačkom jeziku		15	48 kr
2.	molitvenik na mađarskom jeziku		12	48 kr
3.	»Iliričke misne pjesme«		7	48 kr
4.	*Kućnik* (1796)	Josip Stipan Relković	370	45 kr

[19] Riječ je o knjizi na mađarskom jeziku: *minden* = sve, svašta, svaki / *napi* = dnevni (*mindennapi* = svakidašnji, svakodnevni, svagdašnji). Zahvaljujem Kristini Peternai Andrić na tumačenju.

[20] To bi moglo biti drugo izdanje *Abekavice iliričke* iz 1802, koja je prvi put tiskana anonimno 1779, a za koju Franjo Emanuel Hoško pretpostavlja da ju je načinio Stjepan Adžić. Pregled povijesti hrvatskih katekizama od Tridentinskog do I. vatikanskog sabora, u: *Negdašnji hrvatski katekizmi*, Salezijanski provincijalat, Zagreb, 1985, str. 170. Vidjeti i: Antun Cuvaj, *Povijest školstva Kraljevinâ Hrvatske i Slavonije od najstarijih vremena do danas*, svezak II., Zagreb, 1910, str. 571. Stjepan Sršan pretpostavlja da je riječ o *Malom katekizmusu* iz 1785 (*Inventar tiskare u Osijeku početkom 19. stoljeća*, str. 127), no mislim da je to nemoguće.

5.	»Petar car« (*Život Petra Velikoga, cara Rusije*, 1794)	Aleksandar Tomiković	300	30 kr
6.	»Mrvica« (*Duhovne mrvice*, ^{3}1802)	Juraj Mulih	350	18 kr
7.	»Ezopove basne« (*Esopove fabule za slavonsku u skulu hodeću dicu sastavljene*, 1804)		260	18 kr
8.	»Knjižice«		1000	13 kr
9.	*Nek je svašta* (1795, ^{2}1805)	Matija Antun Relković	400	12 kr
10.	*Postanak naravne pravice* (1794)	Matija Antun Relković	110	12 kr
11.	»Nauk jezgra« (*Jezgra nauka krstjanskoga*, ^{2}1807)	Đuro Sertić	25	12 kr
12.	»Minden Napi«		200	4 kr
13.	»ABCavica«		300	3 kr
14.	*Svjetska povijest Njemačke* (»nije cijela«)		10	nema cijene

POPIS KNJIGA S OBZIROM NA BROJ PRIMJERAKA				
Broj	Naziv knjige	Pisac	Broj primjeraka	Cijena
1.	»Knjižice«		1000	13 kr
2.	*Nek je svašta* (1795, ^{2}1805)	Matija Antun Relković	400	12 kr
3.	*Kućnik* (1796)	Josip Stipan Relković	370	45 kr
4.	»Mrvica« (*Duhovne mrvice*, ^{3}1802)	Juraj Mulih	350	18 kr
5.	»Petar car« (*Život Petra Velikoga, cara Rusije*, 1794)	Aleksandar Tomiković	300	30 kr
6.	»ABCavica«		300	3 kr

7.	»Ezopove basne« (*Esopove fabule za slavonsku u skulu hodeću dicu sastavljene*, 1804)		260	18 kr
8.	»Minden Napi«		200	4 kr
9.	*Postanak naravne pravice* (1794)	Matija Antun Relković	110	12 kr
10.	»Nauk jezgra« (*Jezgra nauka krstjanskoga*, ²1807)	Đuro Sertić	25	12 kr
11.	molitvenik na njemačkom jeziku		15	48 kr
12.	molitvenik na mađarskom jeziku		12	48 kr
13.	*Svjetska povijest Njemačke* (»nije cijela«)		10	nema cijene
14.	»Iliričke misne pjesme«		7	48 kr

Šteta je što na popisu nema knjiga koje su tiskane 1810, ili barem godinu prije, što bi moglo pridonijeti boljem uvidu u visinu naklade. Ovako, *najsvježija* knjiga potječe iz 1807, a najstarije iz 1794 (*Postanak naravne pravice* i *Život Petra Velikoga, cara Rusije*). Nakon šesnaest godina od objavljivanja, od tih je knjiga ostalo mnogo primjeraka, osobito Tomikovićeve knjige, što bi možda moglo navesti na zaključak da nije bila riječ o profitabilnom naslovu. Isti je slučaj i s Relkovićevom knjigom *Nek je svašta*, od čijega je drugog izdanja iz 1805. ostalo 400 komada. No među tom knjigom i Tomikovićevom postoji razlika: prvo izdanje *Nek je svašta* iz 1795. moglo je podmiriti tržište, pa je drugo nešto slabije išlo; Tomikovićeva knjiga izišla je godinu prije nego *Nek je svašta*, a broj uskladištenih primjeraka samo je za stotinu komada manji od drugoga izdanja Relkovićeve knjige. Zacijelo je naklada životopisa Petra Velikoga bila u nerazmjeru s čitateljskim zanimanjem za tom vrstom štiva, ktomu, knjiga je bila prilično skupa (30 kr). Inače, u ljetopisu franjevačkog samostana zabilježeno je da je Tomikovićeva knjiga izišla 3. kolovoza te da ju je »porazdijelio svim patrima«.[21] Te 1794. godine redovnička je obitelj, osim Tomikovića, imala jedanaest članova.[22]

Na popisu se nalazi i velik broj primjeraka *Kućnika* (uvezanoga i neuvezanog), ukupno 370 komada. S obzirom na to da je tiskan 1796. – a nije bilo drugog izdanja – moglo bi se zaključiti da se slabije prodavao u proteklih četrnaest godina, na što je međutim mogla utjecati cijena: 45 kraj-

[21] Stjepan Sršan *Osječki ljetopisi 1686.–1945.*, Povijesni arhiv u Osijeku, Osijek, 1993, str. 118.

[22] Nav. dj., str. 117.

cara bio je velik iznos. U najvećem broju primjeraka tiskana je *Malana knjižica molitvena*, koja je u »Oglasju« kalendara za 1810. ovako navedena: »Malana knjižica molitvena u kojoj zadržaju se molitve jutrnje, večernje, k pobožnomu slušanju svete mise, k pravoj ispovidi i dostojnoj pričesti etc.«. Ako je istina da je tiskana 1802, a osam godina poslije u Divaltovoj se tiskari zateklo 1000 komada, naklada joj je morala biti i viša. Razumljiva je visina naklade tog tipa knjige: bila je namijenjena svakodnevnom praktičnom vjerskom životu. Cijena joj je zacijelo određena s obzirom na široku recepciju, ali i s obzirom na opseg: bila je to *malana* knjiga s najosnovnijim molitvama i uputama kako se ponašati u crkvi. S druge pak strane, *Abekavica ilirička* bila je doista jeftina, a tako je i moralo biti: ako se željelo opismeniti stanovništvo, sredstvo kojim će se to učiniti moralo je biti dostupno, čak i najsiromašnijima. Velik broj primjeraka *Abekavice* govori da početkom 19. stoljeća potreba za njom nije jenjavala, odnosno još je uvijek bilo nepismenog svijeta, a ako je osam godina nakon izlaska – pod pretpostavkom da je tiskana 1802 – na Divaltovu lageru tristo primjeraka, smije se pomisliti da je i njezina naklada morala biti veća.

Nekoć je – uostalom, kao i danas – naklada bila uvjetovana različitim čimbenicima, u takvu je poslu financijski rizik bio prisutan, a procjena tiskara nije morala uvijek biti besprijekorno točna. Kakva je doista bila struktura slavonskoga čitateljskog tržišta na prijelazu stoljećā ne možemo znati, pa ipak, mislim da se na temelju inventara poneki općenit zaključak smije donijeti. Ponajprije, knjige nisu bile tiskane u malim nakladama. Budući da su u inventar unesene knjige koje su objavljene između 1794. i 1807, njihova je naklada bila viša nego u trenutku sastavljanja popisa. Drugo, opseg knjige uvjetovao je cijenu, što se lako može vidjeti ako se usporede cijene knjiga s obzirom na broj stranica:

Broj	Knjiga	Opseg	Cijena
1.	*Kućnik*	459 str.	45 kr
2.	*Život Petra Velikoga, cara Rusije*	383 str.	30 kr
3.	*Duhovne mrvice*	230 str.	18 kr
4.	*Esopove fabule*	144 str.	18 kr
5.	*Jezgra nauka krstajanskoga*	132 str.	12 kr
6.	*Nek je svašta*	79 str.	12 kr
7.	*Postanak naravne pravice*	53 str.	12 kr

Treće, visina naklade određivala se zacijelo prema potencijalnom krugu čitatelja i njihovim potrebama: za *Kućnika* se mogao zainteresirati veći broj čitatelja nego za *Život Petra Velikoga*, a *Malana knjižica molitvena* trebala je svima. *Abekavica* za analfabete nužnija je od *Esopovih fabula*

namijenjenih djeci koja već idu u školu. Naravno, treba imati na umu da *korisnost* – kao i danas – nije bila isključivi kriterij pri procjeni u koliko će se primjeraka knjiga tiskati; neke su knjige jednostavno imale opću kulturološku vrijednost i bez njih slavonska intelektualna zajednica ne bi mogla funkcionirati. Uostalom, činjenica da su pojedine Divaltove knjige doživljavale dva izdanja – kao *Nek je svašta* – svjedoči da je zanimanje za njih dolazilo *odozdo*, premda treba imati u vidu da su slavonski kulturni djelatnici kreirali čitateljski ukus, pišući i tiskajući knjige koje u moralnom, vjerskom i praktičnom smislu mogu oplemeniti čovjekov život.

Koliko je međutim ta želja bila u skladu s financijskim mogućnostima čovjeka onoga doba, je li knjiga bila dostupna, jesu li knjige navedene u inventaru Divaltove tiskare bile skupe? Da bi se o tome stekla kakva-takva predodžba, poslužio sam se dnevnikom Antuna Josipa Turkovića (1758–1806), koji je vodio od 1797, kad je postao župnik u Nutarnjem gradu, pa do smrti (posljednja bilješka 12. ožujka 1806). Dnevnik je zanimljiv iz mnogih razloga, a u ovom kontekstu zato što je Turković uredno zapisivao što je kupovao i koliko je što platio. Bilježio je sve: od izdataka za košenje sijena i rezanje kupusa do izdataka za ekstravagancije poput svilenih čarapa i sata u uramljenom crnom ormaru koji pokazuje dane i mjesece (za što je platio čak 68 forinti). Iz njegovih se bilježaka može steći okvirna predodžba o životu na prijelazu 18. u 19. stoljeće. Naravno, Turković nije reprezentativni uzorak potrošača, njegova su primanja natprosječna pa su i njegovi izdaci takvi, on si je mogao priuštiti ono o čemu je većina Slavonaca – kolokvijalno kazano – samo sanjala.[23] No to je manje važno; važniji su podaci o cijenama namirnica koje je svatko morao kupiti. Uvid u cijenu svakodnevnog života olakšava i razumijevanje mjesta knjige u njemu. Naravno, cijene proizvoda su se mijenjale, Turković na više mjesta ističe da je »nastala velika skupoća« (11. veljače 1802) ili da »vlada nečuvena skupoća« (20. siječnja 1803), pa se cijena jajeta, primjerice, kretala između 3 i 8 krajcara; nekih je godina bilo mnogo riba – osobito štuka – pa su bile jeftine (1–3 kr), a nekih su bile nevjerojatno skupe (primjerice, 30. srpnja 1803. riba se prodavala za 9 i 10 kr). Također, Turković kupus, papriku i krastavce kupuje u velikim količinama (17. kolovoza 1805: 435 krastavaca, 450 paprika), daje za to povrće mnogo forinti, što nije neobično, budući da je često priređivao objede i večere za desetak i više osoba. Iz dnevnika sam izdvojio prosječne cijene, relativno ustaljene kroz više godina. Tim sam pregledima dodao i limitaciju dnevne plaće iz 1776. godine koju je objavio Stjepan Sršan.

[23] Zanimljiv je podatak o iznosu Relkovićeve godišnje mirovine, o kojoj piše Andriji Antunu Brliću (1757–1804), ocu Ignjata Alojzija Brlića. Pismo je napisano u Babinoj Gredi 20. prosinca 1786: »Što se mene dotiče, ja sam jubilirao kako kapetan sa 600 f. na godinu i kupio kuću u Vinkovci, gdi ću u miru potrošiti moje ostale dneve ne mišajući se ni u skule, ni u richterstvo, ni u sindikustvo, ni u ništo, jer da bi ja hotio kakovu brigu drugu imat, ja bi volio onu uzdržat, koju sam navikao i ne bi ni jubilirao«. D(avid) B(ogdanović), *Pisma M. A. Relkovića*, Vienac, XXVIII, 38, Zagreb, 1896, str. 602. Za oko pedeset forinti mjesečno, Relković si je – uz potrebe svakodnevnog života – mogao priuštiti knjigu, pa i više njih.

CIJENA PREHRAMBENIH NAMIRNICA 1799–1805.										
Br.	Namirnica	Funta (Libra) 1=0,56 kg	Killa 186,7 litara	Akov 1=56 litara	Medija	Hvat 1,9 metara	Par	Komad	Ostalo	Cijena Forinta/Groš/ Krajcara (1 F=20 gr=60 kr)
1.	bob				1					3–5 kr (ponekad do 12 kr)
2.	brašno (fino)	1								između 2 F i 28 kr – 2 F i 45 kr
3.	češnjak								vijenac	18 kr
4.	geršl (oljušteni ječam)	1								9–15 kr
5.	govedina	1								7–8 kr
6.	grah				1					4–5 kr
7.	guska							1		1 F i 6 kr
8.	jaja							1		2–8 kr
9.	ječam		1							8 F
10.	ječmena kaša	1								10 kr
11.	kava	1								1 F i 33 kr
12.	kokoš							1		21–24 kr
13.	kruh	1								6 kr
14.	krumpir								vreća	39–45 kr
15.	kukuruz		1							od 5 F do 15–22 F
16.	kupus							100		8 F
17.	leća				1					2,5–4 kr
18.	luk								vijenac	5 kr
19.	maslo	1								18–48 kr
20.	mast (svinjska)	1								16–21–27 kr
21.	mekinje		1							6 kr
	paprika							1		1,5 kr

22.	pilići						1			30 kr
23.	prasetina	1								7 kr
24.	puran							1		2 F
25.	riba	1								između 2–3 kr i 8–10 kr
26.	riža	1								15 kr
27.	repa							1		3 kr
28.	slanina	1								20–33 kr
29.	sol								kamen	3 F i 27 kr
30.	svinja (ovisno o težini)							1		9–14–17–47 F
31.	svinjetina (svježa)	1								8–10 kr
32.	šećer	1								1 F i 18 kr
33.	tele							1		8 F
34.	teletina	1								8–9 kr
35.	vino			1						2–7 F
36.	zec							1		2 F
37.	zob		1							7 F
38.	žito		1							18–22 F

Broj	Odjeća, posuđe, alat, razne potrepštine	Komad	Par	Cijena forinta/groš/krajcara (1 F = 20 gr = 60 kr)
1.	čavao	1		2 kr
2.	džepni sat	1		24 F
3.	krunica	1		20 kr
4.	mantil	1		2 F i 30 kr
5.	povećalo	1		3 F
6.	sapun	1		
7.	sito (malo)			45 kr
8.	sjekira (veća)	1		1 F i 30 kr

9.	sjekira (manja)	1		24 kr
10.	srebrna posudica za sol i papar	1		9 F
11.	svilene čarape		1	1,5 F
12.	tanjur	1		14 kr
13.	tanjurić	1		14 kr
14.	vosak	1		
15.	vunene hlače	1		1 F i 30 kr
16.	zdjela	1		27 kr

LIMITACIJA DNEVNE PLAĆE PO ODREDBI VIROVITIČKE ŽUPANIJE 1776.[24]		
Broj	Vrsta posla	Dnevna plaća
1.	oranje 1 jutra	1 F i 30 kr
2.	drljanje 1 jutra	24 kr
3.	1 žetelac	17 kr
4.	1 rukovetač	21 kr
5.	kopač kukuruza	17 kr
6.	kosac	21 kr
7.	sabirač sijena	12 kr
8.	berač kukuruza	10 kr
9.	slagač i donositelj sijena	18 kr
10.	kopač vinograda	18 kr
11.	čistač vinograda	17 kr
12.	vezač vinograda	9 kr
13.	skupljač loze	7 kr
14.	u berbi nositelj	17 kr
15.	tresač šljiva	12 kr
16.	sabirač šljiva	7 kr
17.	kopač u vrtu	15 kr
18.	krčilac u zimi	15 kr
19.	zidar ili tesar	27 kr

[24] *Osječki ljetopisi 1686.–1945.*, str. 394.

Usporedba cijene knjiga navedenih u inventaru Divaltove tiskare i cijene životnih potrepština daje zanimljive omjere. Primjerice, koštao je *Kućnik* (45 kr) otprilike kao vreća krumpira, a *Život Petra Velikoga* (30 kr) kao pile, funta svinjske masti ili slanine. Međutim, čovjek je mogao podrljati jedno jutro – što je težak posao kad se obavlja željeznim plugom koji vuče konj – a opet ne bi imao dovoljno za Tomikovićevu knjigu, a da bi nabavio Relkovićevu, trebao je podrljati dva jutra. Zidar ili tesar morali su raditi cio dan za Tomikovićevu knjigu, a više od dana i pol za Relkovićevu. Onaj tko je izorao jedno jutro mogao bi kupiti spomenute knjige, a pritom bi mu ostalo 42 kr, za što, doduše, ne bi mogao kupiti vunene hlače, ali je mogao kupiti različite prehrambene proizvode. Za Mulihove *Duhovne mrvice* ili *Esopove fabule* (18 kr) trebao je izdvojiti koliko za vijenac češnjaka, funtu masla ili *killu* žita, odnosno te je knjige netko mogao kupiti od plaće koju bi zaradio ako je od izlaska do zalaska sunca radio kao slagač i donositelj sijena, kopač vinograda, žetaoc, kopač kukuruza. Da bi se došlo do *Malane knjižice molitvene* (13 kr) ili knjigā *Nek je svašta*, *Postanak naravne pravice* i *Jezgra nauka krstjanskoga* (12 kr) trebalo je tresti šljive, kopati u vrtu, kupiti sijeno ili raskrčivati u zimi. Ako je čovjek žeo pšenicu, kopao kukuruz, okopavao ili čistio vinograd, još bi mu 4–5 kr ostalo, za što je mogao kupiti mediju boba, graha ili leće, koje jaje (ako nije vladala skupoća), vijenac luka, 2–3 paprike, funtu ribe (ako je godina bila povoljna), jednu repu, možda kruh. Ako je cio dan brao kukuruz, spomenute knjige nije mogao kupiti. U svakom slučaju, te su knjige 3–5 kr bile skuplje od pola kilograma svježe svinjetine. *Abekavica iličrička* koštala je samo 3 kr, kao jedna repa, dvije paprike ili funta ribe. Ta je knjiga doista bila pristupačna, što ima smisla.

Život je uvijek skup, pa je tako bilo i na prijelazu stoljećā. Knjiga nije bila jeftina, nedvojbeno je mnogima bila teško dostupna ili potpuno nepristupačna, ukratko rečeno: za knjigu se trebalo naraditi. S druge pak strane, na čitateljskom tržištu pojavljivali su se kupci iz obrtničko-trgovačkih slojeva koji su čitanje i kupovinu knjiga počeli pretvarati u sastavni dio života. Blistave čitateljske zvijezde ove analize ograničenih dosega su trgovci i vojnici.[25] Upravo su trgovci Brod učinili mjestom u kojemu čitanje nije bilo gubljenje vremena nego potreba, pa i način da se pokaže da društvenu razliku, među ostalim, čini posjedovanje vlastite knjige. Vinkovci su pak bili mjesto

[25] Istom zaključku privodi analiza pridbrojnikā *Satira* iz 1822: 6 brodskih trgovaca i trgovkinja (Miho Adžić, Ignacija Brlić, David Gušić, Stipan Janković, Pavao Khun, Dafina Lacković), 29 vojnika različitih činova, najčešće iz Brodske regimente, 20 neodređenih (divojka Katarina Radić iz Vukovara, frajle Elizabeta Relković i Elizabeta Relković mlađa iz Klokočevika te Katarina Rastović iz Osijeka, gospodin Ivan i Josip Relković iz Klokočevika, gospoja Ana Relković iz Klokočevika, plemić Stipan Jarić iz Broda, purgar Antun Pasković iz Budima, sestre Evica i Katica Kovačević iz Osijeka, stanovnici Valentin Sekulić iz Broda te Budimljani Tomo Bogdanović, Čeprkalović Stipo, Ignacija Ivančević, Mato Krnpetić, Ilija Kopić i Stipan Martinković, udovica Mandalina Valoysi iz Osijeka i varošanin Ferdinand Muravić iz Broda. Po broju pridbrojnika prednjače Brod i Vinkovci; u Brod je otišlo jedanaest primjeraka, a u Vinkovce dvadeset jedan primjerak.

gdje je bilo mnogo vojske, a iako ne bismo pomislili, vojnici su itekako bili aktivni čitatelji, čak bi se moglo kazati da što je vojnik nosio niži zapovjedni čin, to je bio veći čitatelj. Ukratko: gdje god je bilo vojske, bilo je knjiga i čitatelja. *Razgovor priprosti* zaista se proširio Slavonijom, po njezinim gradskim središtima, ali i po manjim mjestima. Nije točno da je Slavonija u 19. stoljeću bila provincija; provincijalizirati se počela potkraj 20. stoljeća.



Šokačke pismice Stipe Damjanovića Mušulinova

Zato su dlanovi moji puni zlatnoga zrnja…



ZOV SELA

(1967)

Oranica je rodila mene
i miris zemlje ostao u men,
sve poljske boje upile zjene,
srce mi draška sa rale grumen.

– Vrati se, vrati – srce me moli,
– Nađi svoj mir kraj rodnih njiva!
Vrati se, vrati! O kako boli!
Čuješ li zov sela što sniva?

Bilješka: Mladenačke pjesme Stipe Damjanovića Mušulinova prvi su put objavljene u zajedničkoj zbirci strizivojnskih pjesnika *Popucale štrange i kajasi* (Strizivojna, 2003., ur. Josip Užarević).



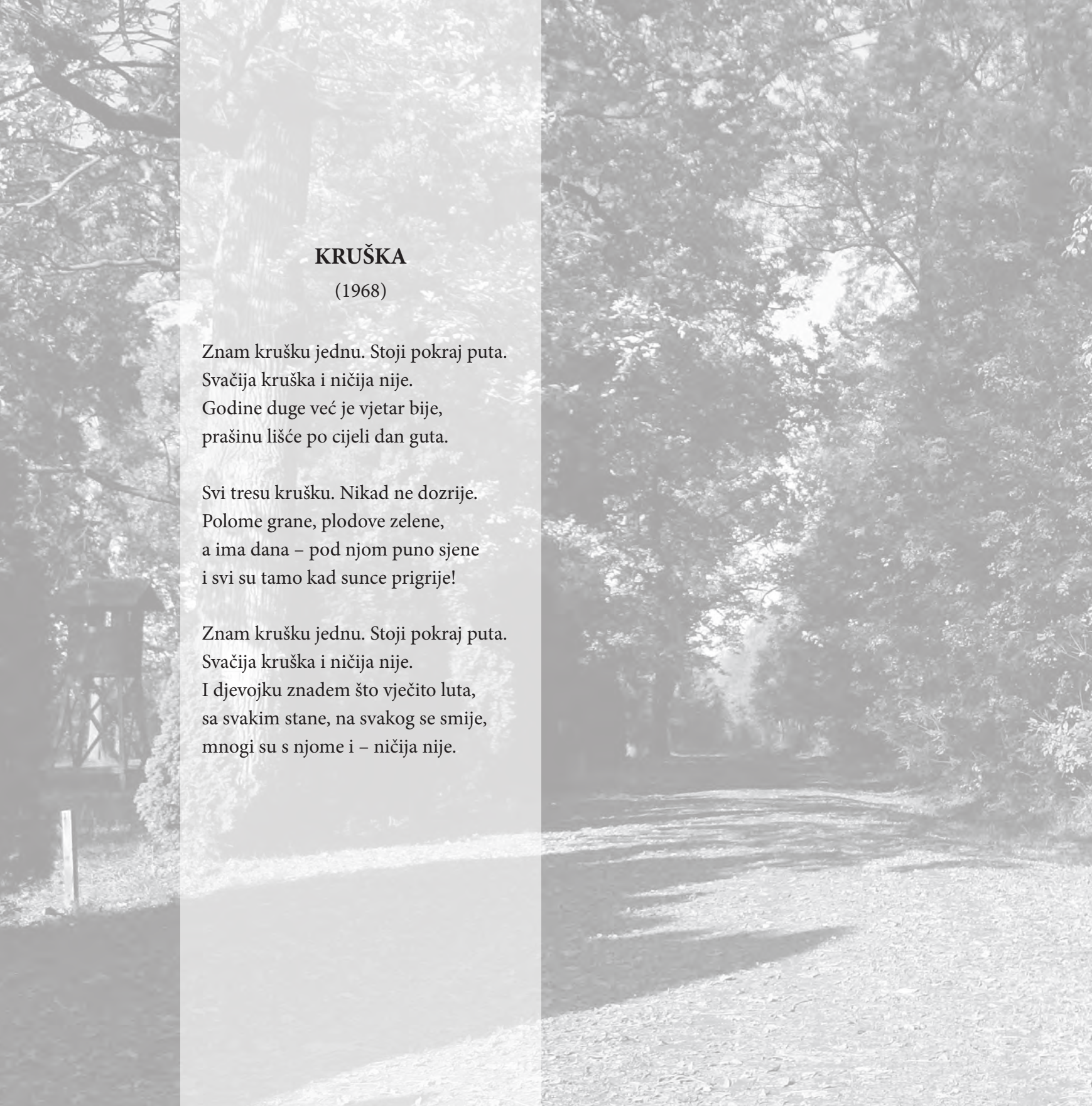
SUBOTNJE PREDVEČERJE

(1967)

Subota je, metu se avlije,
na večernju zvono nas poziva,
smijulji se snaša sa kapije,
baka guske po drumu doziva.

Sad će treće. Đevojka se žuri,
baci pogled još na ogledalo
i kroz prozor – da l' se nebo tmuri,
pa maramu još pritegne malo.

Čoban vabi izgubljeno prase,
po leniji kolija škripuće,
stari dida nešto mrmlja za se,
pokraj jarka mališani čuče.



KRUŠKA

(1968)

Znam krušku jednu. Stoji pokraj puta.
Svačija kruška i ničija nije.
Godine duge već je vjetar bije,
prašinu lišće po cijeli dan guta.

Svi tresu krušku. Nikad ne dozrije.
Polome grane, plodove zelene,
a ima dana – pod njom puno sjene
i svi su tamo kad sunce prigrije!

Znam krušku jednu. Stoji pokraj puta.
Svačija kruška i ničija nije.
I djevojku znadem što vječito luta,
sa svakim stane, na svakog se smije,
mnogi su s njome i – ničija nije.



CIGO

(1968)

Rundavi, spori, mudri ćuko stari
bio mi pomoć, bio mi je drug.
Stojim i zurim, a kraj mojih stvari
on mirno leži il trči ukrug.

U Cige moga bile mudre oči:
i on je znao zurit u daljinu,
dok oči cakle u srpanjskoj noći,
čežnja lajanjem prati mjesečinu.

Sad nema Cige. Nema moga stada,
ni polja nema, lenije ni šume,
opasna žurba velikoga grada
vječni je nemir usadila u me.



STARI MOJ DRUŽE

(1969)

Kad mjesec prospe svoje zrake
na tvoje dvorište, na tvoje ruže,
na klupi u širokom dvorištu tvome
mi ćemo sjediti, druže.

I pričat ćemo stare priče
i žalit što sve ne traje duže,
lagano uzdišuć gledati nebo,
zar ne, stari moj druže?

Opet oblaci što tugu nose
po mome nebu prijeteći kruže,
napiši zato pokoju riječ,
stari, dobri moj druže!



MAJKA

(1985)

Staru Šokicu,
majku moju,
život pritiskao teško.
Pognula se
kao žitna stabljika
pod prerodnim klasom.

Zato su dlanovi moji
puni zlatnoga zrnja.